

**BATILI SEYYAHLARA GÖRE XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA
AFGANİSTAN ŞEHİRLERİ**

Ferhat ÇİFTÇİ

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Doç. Dr. Cihad CİHAN

Eylül 2018

Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**BATILI SEYYAHLARA GÖRE XIX. YÜZYILIN İLK
YARISINDA AFGANİSTAN ŞEHİRLERİ**

Hazırlayan
Ferhat ÇİFTÇİ

Danışman
Doç. Dr. Cihad CİHAN

AFYONKARAHİSAR 2018

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**Batılı Seyyahlara Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Afganistan Şehirleri**” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

26.09.2018

Ferhat ÇİFTÇİ

TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ ONAYI

JÜRİ ÜYELERİ

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Cihad CİHAN

Jüri Üyeleri : Prof. Dr. Neslihan DURAK

: Doç. Dr. Gürsoy ŞAHİN

İmza

Tarih Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı Öğrencisi Ferhat ÇİFTÇİ' nin “**Batılı Seyyahlara Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Afganistan Şehirleri**” başlıklı tezi, 14.09.2018 günü saat 14.30’ da Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Sınav Yönetmeliği’ nin ilgili maddeleri uyarınca yukarıda isim ve imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Celal DEMİR
MÜDÜR

ÖZET

BATILI SEYYAHLARA GÖRE XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA AFGANİSTAN ŞEHİRLERİ

Ferhat ÇİFTÇİ

**AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Eylül 2018

Danışman: Doç. Dr. Cihad CİHAN

Afganistan, konumu itibarıyla Orta Asya, Hindistan ve Orta Doğu arasında jeopolitik öneme sahiptir. Bu sebeple bölge tarih boyunca siyasi, sosyo-kültürel, dinî ve ekonomik açıdan önem arz etmektedir. Coğrafi şartların elverişli olduğu arazilere kurulan şehirler, ülkenin güç merkezi olarak devletlerin kaderlerini belirlemiştir. Ayrıca şehirlerin kozmopolit yapısı, renkli bir şehir kültürünün oluşmasını sağlamıştır. Afganistan şehirleri, XIX. yüzyılın ilk yarısında sosyo-kültürel hayatın ve ticaretin merkezi olarak ön plana çıkmıştır. Sömürge devletleri de şehirlere ve ticaret güzergâhlarına önem vermişlerdir.

Seyahatnameler, Afganistan'a dair bilgi veren en önemli kaynaklardır. Bu çalışmada, XIX. yüzyılın ilk yarısında batılı seyyahların Afganistan şehirleri ve şehir unsurları hakkındaki izlenimleri karşılaştırmalı olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Daha önce yapılan Afganistan çalışmalarında öncelikle siyasi tarih göz önünde

bulundurulmuştur. Biz bu çalışmamızda seyahatnamelerden çıkan bilgilerin ışığında bütün tarihî bilgileri aktarmaya çalıştık.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Afganistan, iç çekişmeler sebebiyle istikrarsız bir hale gelmiştir. Bu durumdan faydalanmak isteyen batılı devletler ise Afganistan'ı daha iyi tahlil etmek ve istihbarat sağlamak için memurlar göndermiştir. Bu memurlar çoğu zaman kendi ilgi alanlarını ön plana çıkaracak şekilde Afganistan'a dair bilgileri ortaya koymaya çalışmışlardır. Yöntem olarak Afganistan'ı gezen seyyahların verdikleri bilgiler, şehirler ve seyahat güzergâhlarında bulunan kırsal yerleşim yerleri temel alınarak tasnif edilmiştir. Kullanılan seyahatnamelerde Afganistan'daki idari teşkilat, şehirleşme, yerleşim ve nüfus yapısı, sosyo-kültürel hayat, iktisadi yapı ve mali sisteme dair geniş bilgiler yer almaktadır.

Çalışmanın giriş kısmında araştırma konusunun takdim ve yöntemi, Afganistan'ın coğrafi yapısına ve tarihine dair bilgiler verilmiştir. Birinci bölümde seyahatnamelerin tarihteki yeri ve önemi, kullanılan seyyah ve seyahatnameler geniş bir çerçevede tenkit edilerek kaynaklar tanıtılmıştır. Sonraki iki bölümde, Afganistan şehirlerinin ve kırsal yerleşim alanlarının idari teşkilatı, askerî düzeni, şehirleşme, yerleşim ve nüfus yapısı, sosyo-kültürel hayatı, iktisadi yapısı ve mali sistemi hakkında bilgiler verilmiştir. Üçüncü bölümde kısmen daha az nüfuslu, Afganistan coğrafyasının elverişli bölgelerinde kurulmuş eski tarihlerde büyük ve önemli olan şehirler ve kasabalara dair bilgiler değerlendirilmiştir. Dördüncü bölümde şehirler arası güzergâhlarda ya da kırsal alanlarda bulunan önemli yerleşim yerleri ele alınmıştır. Sonuç kısmında ise tasnif edilen tüm bilgilerin genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Seyyah, Seyahatname, Tarih, Şehir Tarihi

ABSTRACT

AFGHANISTAN CITIES IN THE FIRST HALF OF THE XIX. CENTURY ACCORDING TO WESTERN TRAVELLERS

Ferhat ÇİFTÇİ

**AFYON KOCATEPE UNIVERSITY INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY**

September 2018

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Cihad CİHAN

Afghanistan has geopolitical importance between Central Asia, India, and the Middle East. Therefore, it has had political, socio-cultural, religious, and economical prescriptions throughout history. Due to the geographical conditions, the cities established as settlement areas have determined the fate of the states as the power centre of the country. Moreover, the cosmopolitan nature of the cities made it possible to create a colourful city culture. Afghanistan's cities came to the forefront as the center of socio-cultural life and trade in the first half of the nineteenth century. Colonial states also gave importance to the cities and trade routes.

Travelogues are one of the most important sources of information about Afghanistan. In this study, it was attempted to put the impressions of Western travellers about Afghanistan cities and city elements in the first half of the nineteenth century comparatively. In the Afghanistan studies, political history was firstly taken

into consideration. In this study, we tried to convey all historical information in the light of the information obtained from the travelogues.

In the first half of the nineteenth century, Afghanistan became unstable due to internal conflicts. Western states which wanted to make use of this situation sent officers to analyze Afghanistan better and to provide intelligence. These officers often tried to put out information about Afghanistan by bringing their interests into the forefront. As a method, the information provided by travellers visiting Afghanistan was classified on the basis of cities and rural settlements in their travel routes. The classified travelogues included very important information about administration, urbanization, settlement and population structure, socio-cultural life, economic structure, and financial system in Afghanistan.

The introduction part of the study provided information about the presentation and method of research, geography of Afghanistan, and a brief history of Afghanistan. In the first chapter, place and importance of travelogues in the history, travellers and travelogues used were criticized in a wide frame, and resources were introduced. In the next two chapters, elements such as administrative organization, military order, urbanization, settlement and population structure, socio-cultural life, economic structure and financial system in Afghanistan cities, and rural settlements were discussed. In the third chapter, the information about cities and towns which were big and important in the old history, was established in the regions where the geography of Afghanistan was convenient, and was partly less populated was processed. In the fourth chapter, important settlements in urban routes or rural areas were discussed. In the conclusion section, a general evaluation of all classified information was made.

Key Words: Afghanistan, Traveller, Travelogue, History, Urban Culture

ÖN SÖZ

Seyahat etmek, tarih boyunca insanların önemli ihtiyaçlarından birisi olmuştur. Seyyahların tuttuğu notlar zamanla bir yazın türünün doğmasını sağlamıştır. Böylece seyahatnameler insanların yeni yerler keşfetmek ve merak duygusunu gidermek için önemli bir araç olmuştur. Ancak zaman içinde seyahatlerin amaçlarında değişimler görülmüştür. Seyahatnameler, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda sömürgeci devletler tarafından istihbarat ve bilgi edinme amacıyla kullanılmıştır.

Jeopolitik öneme sahip olan Afganistan, XIX. yüzyılda İngiltere ve Rusya'nın birbirleriyle mücadele ettiği bir coğrafi bölgeydi. Hindistan'ı koruma çabası içinde olan İngiliz Devleti, diğer bir yayılmacı devlet olan Rusyanın tehdidine karşı önlemler almaya çalışmıştır. Bu amaçla XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren sömürge memurları görevlendirmişlerdir.

Temel olarak seyahatnamelerin kullanıldığı bu çalışmada, XIX. yüzyılın ilk yarısında Afganistan'ın coğrafyası, idari teşkilatı, askerî düzeni, şehirleşmesi, yerleşimi, nüfus yapısı, sosyo-kültürel hayatı, dinî, iktisadi yapısı ve mali sistemi gibi unsurları üzerinde durulmaya çalışılmıştır.

XIX. yüzyıl yaşanan gelişmeler sebebiyle dünya tarihinde en zengin yüzyıl olarak kabul edilmektedir. Bu yüzyılda sömürgeci devletler için Hindistan'ın kapısı sayılan Afganistan çok büyük bir öneme sahip olmuştur. Bu yüzden birçok sömürge memuru bilgi ve istihbarat sağlamak için Afganistan'a gönderilmiştir. Böylece Afganistan hakkında bilgiler artmıştır. XIX. yüzyılda bu bölge ile ilgili çok fazla kaynak olduğu için çalışmanın sınırları elli yıllık bir süreyi kapsayacak şekilde sınırlandırılmıştır. Buradan hareketle XIX. yüzyılın ilk yıllarında İngilizlerin Afganistan'a dair politikalarının değiştiği süre, çalışmanın başlangıç noktası olarak kabul edilmiştir. Bu dönemde bölgeye gönderilen seyyahlarla birlikte Afganistan'a dair bilgi akışı artmaya başlamıştır. Tez konusunun sınırlandığı nokta ise I. İngiliz-Anglo Afgan Savaşı (1839-1842) olmuştur.

Afganistan'a giden sömürge memurlarının raporları seyahatname haline getirilmiştir. Bu seyahatnameler, XIX. yüzyılda Afganistan'a dair önemli bilgiler vermelerine rağmen seyyahların ideolojik bakış açısı, ön yargı, kültürel farklılık,

küçümseme, empati kuramama, eksik gözlem ve değerlendirme yapma gibi sebeplerle objektif bir bakış açısı sergileyemedikleri görülmüştür. Afganistan'daki belli güzergâhları kullanan seyyahlar, çoğu kez tekrara düştükleri gibi bölgedeki dile vâkıf olmadıkları için birçok yerel kavram ve terimi kulak duyumu ile eserlerine aktarmışlardır. Bu sorunun üstesinden gelebilmek için seyahatnamedeki terimler karşılaştırılarak doğru telaffuzlar elde edilmiştir. Entelektüel birikime sahip seyyahların eserleri içerik olarak daha zenginken ordu mensubu olan seyyahların eserleri sefer raporu niteliği taşıdığı için daha az bilgi içermektedir. Bundan dolayı seyahatnameler arasında nitelik farkı ortaya çıkmaktadır.

Araştırmanın birinci bölümünde, XIX. yüzyılın ilk yarısında Afganistan'a giden seyyahların hayatı ve seyahatnameleri tahlil edilmiştir. Seyyahlar, Afganistan'a gidiş tarihlerine göre kronolojik olarak sıralanmıştır. İkinci bölümde, idari teşkilat, şehirleşme, yerleşim, nüfus yapısı, sosyo-kültürel hayat, din, iktisadi yapı ve mali sisteme dair geniş bilgilerin yer aldığı Afganistan'ın büyük şehirleri ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, Afganistan'ın büyük şehirlerine nazaran daha az bilgi verilen şehirler incelenmiştir. Dördüncü bölümde ise Afganistan'daki seyahat güzergâhları üzerindeki kırsal alanlarda bulunan önemli yerleşim yerleri ele alınmıştır. Sonuç kısmında ise genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Bu araştırmada büyük destek ve yardımlarını gördüğüm, bilgi ve tecrübesiyle katkı sağlayan tez danışmanım Doç. Dr. Cihad CİHAN'a teşekkür etmeyi borç bilirim. Maddi ve manevi her zaman yanımda olan aileme teşekkür ederim. Çalışmanın tashihinde yardımlarını esirgemeyen Başbakanlık Osmanlı Arşivleri araştırmacısı Murat BABUÇOĞLU'na ve Samsun 19 Mayıs Üniversitesi'nde doktora öğrencisi olan Ayşe AYÇİÇEK'e müteşekkirim. Ayrıca Afyon'daki çalışmalarında konaklama konusunda yardımcı olan Türkiye Elektrik Kurumu emeklisi Mehmet AYDIN'a teşekkürlerimi sunarım.

Ferhat Çiftçi

Afyonkarahisar-Eylül 2018

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	i
TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI....HATA! YER İŞARETİ TANIMLANMAMIŞ.	
ÖZET	iii
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ	vii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xiii
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMA KONUSUNUN TAKDİM VE YÖNTEMİ	1
2. AFGANİSTAN COĞRAFYASI VE KISA TARİHİ	6
3.SÖMÜRGEÇİLİĞİN KISA TARİHİ VE AFGANİSTAN'DA SÖMÜRGEÇİLİK.....	13
4. SEYAHATNAMELERİN TARİHİ KAYNAK OLARAK YERİ VE ÖNEMİ	17

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA AFGANİSTAN'A GİDEN BAZI SEYYAHLAR VE ESERLERİ

1. WILLIAM MOORCROFT VE GEORGE TREBECK (1819-1825)	20
2. CHARLES MASSON (JAMES LEWIS) (1828-1838).....	26
3. ARTHUR CONOLLY (1829-1831)	30
4. JOSEPH WOLFF (1831-1834).....	33
5. ALEXANDER BURNES (1832-1835)	37
6. MOHAN LAL (1832-1846).....	41
7. GODFREY THOMAS VIGNE (1836)	44
8. JOSEPH P. FERRIER (1845-1846)	47
9. DİĞER SEYYAHLAR	50

İKİNCİ BÖLÜM

AFGANİSTAN'IN BÜYÜK ŞEHİRLERİ

1. KABİL	52
1.1. COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ	52
1.2. İDARİ TEŞKİLAT VE ASKERÎ DÜZEN	53
1.2.1. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Kabil'de Hâkimiyet Mücadeleleri.....	53
1.2.2. İdare ve Saray Teşkilatı.....	55
1.2.3. Askerî Düzen	58
1.3. ŞEHİRLEŞME, YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI	60
1.3.1. Şehrin Mimari Özellikleri	60
1.3.2. Nüfus Yapısı	63
1.3.2.1. Kabil'deki Etnik ve Dinî Gruplar	65
1.3.3. Asayiş ve Hukuk.....	70

1.4. SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT	71
1.4.1. Kabil Halkının Çeşitli Özellikleri, Kıyafetler ve Tedavi Metotları	71
1.4.2. Beslenme Kültürü ve Yemekler	74
1.4.3. Kış Aylarında Gündelik Hayat ve Isınma Yöntemleri	76
1.4.4. Eğlence, Bayram ve Festivaller	78
1.5. DİN VE ÖLÜM İLE İLGİLİ ÂDETLER.....	79
1.5.1. Din, Mezhepler ve Batıl İnançlar.....	79
1.5.2. Ölümle İlgili Âdetler ve Mezarlar	80
1.6. ZİRAAT	83
1.6.1. Çiftçi ve Toprak Yönetimi.....	83
1.6.2. Tarım Ürünleri ve Kullanım Alanları.....	84
1.7. TİCARET	86
1.7.1. Ticaret Yolları ve Taşımacılık	86
1.7.2. Ticari Emtialar.....	87
1.7.3. İthalat ve İhracat.....	89
1.7.4. Sanayi, Lonca ve Zanaat	91
1.7.5. Çarşı ve Pazarlar.....	94
1.8. MALİ SİSTEM	97
2. HERAT	100
2.1. COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ	100
2.2. SINIRLAR VE İDARİ TEŞKİLAT	101
2.2.1. Herat'ın Başlıca Bölgeleri ve Çeşitli Özellikleri.....	103
2.3. ŞEHİRLEŞME, YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI	106
2.3.1. Şehrin Mimari Özellikleri	106
2.3.2. Nüfus Yapısı	111
2.3.2.1. Kızılbaşlar.....	113
2.4. SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT	114
2.4.1. Günlük Hayat ve Kıyafetler	114
2.4.2. Herat'taki Kadınların Çeşitli Özellikleri.....	116
2.4.3. Herat'taki Doktorlar, Tedavi Yöntemleri ve Simya İlmi.....	117
2.5. DİN ADAMLARI VE MEZHEBÎ MÂTEM	118
2.6. CEZA UYGULAMALARI.....	119
2.7. ZİRAAT	120
2.8. TİCARET	122
3. KANDEHAR.....	125
3.1. COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ	125
3.2. SINIRLAR VE İDARİ TEŞKİLAT	126
3.3. ŞEHİRLEŞME, YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI	128
3.3.1. Şehrin Mimarî Özellikleri	128
3.3.2. Nüfus Yapısı	132
3.4. SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT	133
3.4.1. Kandehar Halkının Karakteristik Özellikleri.....	133
3.4.2. Kıyafetler, Panayır ve İçecekler	134
3.4.3. Bazı Âdet ve İnanışlar	136
3.5. ZİRAAT VE TİCARET	137
3.6. MALİ SİSTEM	142

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DiĞER AFGANİSTAN ŞEHİRLERİ VE ÖNEMLİ KASABALAR

1. BAMYAN	145
1.1. COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ	145
1.2. İDARİ TEŞKİLAT VE ASKERÎ DÜZEN	146
1.3. ŞEHİRLEŞME, YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI	147
1.4. MALİ SİSTEM	149
2. BELH	150
2.1. COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ	150
2.2. İDARİ TEŞKİLAT VE ASKERÎ DÜZEN	151
2.3. ŞEHİRLEŞME, YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI	152
2.4. TİCARET VE MALİ SİSTEM	154
3. CELÂLÂBÂD	155
3.1. COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ	155
3.2. SINIRLAR VE İDARİ TEŞKİLAT	155
3.3. ŞEHİRLEŞME, YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI	156
3.4. ZİRAAT VE TİCARET	157
3.5. MALİ SİSTEM	158
4. FERAH	160
4.1. COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ	160
4.2. İDARİ TEŞKİLAT, ŞEHİRLEŞME, YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI	161
4.3. TİCARET	163
5. GAZNE	164
5.1. COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ	164
5.2. İDARİ TEŞKİLAT, ŞEHİRLEŞME, YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI	165
5.3. ZİRAAT VE MALİ SİSTEM	167
6. HULM (TAŞ KURGAN)	170
6.1. COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ	170
6.2. İDARİ TEŞKİLAT	171
6.3. ŞEHİRLEŞME, YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI	172
6.3.1. Şehrin Mimarî Özellikleri	172
6.3.2. Nüfus Yapısı	174
6.4. SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT	175
6.4.1. Halkın Karakteristik Özellikleri ve Hayat Tarzı	175
6.4.2. Kunduz Ateşi (Sıtma), Cüzam ve İdarenin Aldığı Önlemler	176
6.5. HAYVANCILIK, TİCARET, ŞEHİRDEKİ KÖLELER VE MALİ SİSTEM	178
7. KUNDUZ	182
7.1. COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ	182
7.2. İDARİ TEŞKİLAT VE ASKERÎ DÜZEN	182
7.3. ŞEHİRLEŞME, YERLEŞİM, NÜFUS YAPISI VE MALİ SİSTEM	185
8. MEZAR-I ŞERİF	187
8.1. COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ	187
8.2. İDARİ TEŞKİLAT VE ASKERÎ DÜZEN	188
8.3. ŞEHİRLEŞME VE YERLEŞİM	189
9. TÂLEKAN	190

9.1. COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ	190
9.2. İDARİ TEŞKİLAT, ŞEHİRLEŞME, YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI	191
9.3. HAYVANCILIK, TİCARET VE MALİ SİSTEM	193

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AFGANİSTAN'DA KIRSAL BÖLGELERDE VE ŞEHİR ETRAFINDAKİ YERLEŞİM BİRİMLERİ

1. HAYBER GEÇİDİ ÜZERİNDEN PEŞAVER-CEYHUN ARASINDA KALAN YERLEŞİM BİRİMLERİ.....	195
1.1. PEŞAVER-CELÂLÂBÂD ARASINDAKİ YERLEŞİMLER	195
1.2. CELÂLÂBÂD-KABİL ARASINDAKİ YERLEŞİMLER.....	197
1.3. KABİL-BAMYAN ARASINDAKİ YERLEŞİMLER	200
1.4. BAMYAN-HULM ARASINDAKİ YERLEŞİMLER.....	202
1.5. HULM-KUNDUZ ARASINDAKİ YERLEŞİMLER.....	210
1.6. BELH-CEYHUN ARASINDAKİ YERLEŞİMLER	211
2. HERAT-KANDEHAR ARASINDA KALAN YERLEŞİM BİRİMLERİ	213
2.1. HERAT-FERAH ARASINDAKİ YERLEŞİMLER.....	214
2.2. FERAH-KANDEHAR ARASINDAKİ YERLEŞİMLER.....	216
3. KANDEHAR-KABİL ARASINDA KALAN YERLEŞİM BİRİMLERİ.....	219
3.1. KANDEHAR-GAZNE ARASINDAKİ YERLEŞİMLER	221
3.2. GAZNE-KABİL ARASINDAKİ YERLEŞİMLER.....	223
SONUÇ	225
KAYNAKÇA.....	230
EKLER LİSTESİ.....	241
EKLER	243

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Co.	: Company (Şirket)
İDHŞ	: İngiliz Doğu Hindistan Şirketi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
İA	: İslam Ansiklopedisi
Inc.	: Incorporated (Anonim şirket)
km.	: Kilometre
Ltd.	: Limited Şirketi
m.	: Metre
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa sayısı-sayfadan sayfaya
S.	: Sayı
sy.	: Sayfa yok

TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
vs.	: Vesaire
Vol.	: Volume (Cilt)
&	: And (ve)

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMA KONUSUNUN TAKDİM VE YÖNTEMİ

Konumu itibarıyla Orta Asya, Hindistan ve Orta Doğu arasında bulunan Afganistan jeopolitik olarak kilit noktada bulunmaktadır. Afganistan coğrafyası¹ Himalaya dağ uzantısında yer almasından dolayı dağlık ve engebeli bir yapıya sahiptir. Bu coğrafi yapı, ülkede yer alan düz alanların ve geçitlerin önemini arttırmıştır. Afganistan, bu geçitlerden dolayı tarih boyunca Hindistan'a kuzeyden yapılan seferlerin hedefinde yer almıştır. Coğrafyanın elverişli olduğu alanlarda ve stratejik noktalarda kurulan şehirler, siyasi, ekonomik ve kültürel açılardan ülkenin en önemli merkezleri haline gelmişlerdir. Bu şehirler, Afganistan'da kurulan devletlerin kaderinin belirlemede önemli bir rol oynamıştır.

Afganistan'ın coğrafi konumu XIX. yüzyıldaki sömürge yarışında çok önemli bir yer tutmuştur. 1800-1801 yıllarında Rus ve Fransız İmparatorluklarının ittifak kurarak Hindistan'ı kara yoluyla ele geçirme tasarıları İngiliz Devleti'ni tedirgin etmiştir². Rekabet halindeki bu devletler politik adımların yanı sıra, bölgeye sömürge memurlarını da göndermişlerdir. Böylece Afganistan, İran ve Türkmenistan coğrafyasına yoğun bir seyyah akını başlamıştır. Bu sömürge memurları, kendi amaçlarına hizmet etmelerinin yanı sıra Afgan coğrafyasıyla ilgili az olan bilgilerin artmasını sağlayarak sonraki dönemlerdeki araştırmacılara daha fazla bilgi edinme imkânı sunmuşlardır. Tüm bu koşullar, tez konumuzu ve çalışacağımız dönemi belirlememizde önemli bir etken olmuştur.

¹ Günümüzde Afganistan olarak adlandırılan coğrafya, XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar farklı isimlerle anılmaktaydı. 1747 yılında Dürrani Devlet'i kurulmuştur. Müteakip yıllarda bölgede Afgan kavmi üstünlük kazanmıştır. Böylece bu coğrafya Afganların ülkesi anlamına gelen Afganistan adıyla anılmaya başlamıştır. Mehmet Saray, *Afganistan ve Türkler*, Bayrak Matbaacılık, İstanbul 1997, s.17; H. W. Bellew, *Journal of A Political Mission To Afghanistan in 1857*, Smith, Elder And Co., London 1862, s.3-4; G. P. Tate, *The Kingdom of Afghanistan*, Bennett Coleman & Co., Bombay & Calcutta 1911, s.2.

² Ünlü Fransız kumandanı Napoleon Bonapart'ın, 1798-99 yılları arasında Mısır ve Suriye seferleri ile Hindistan'a kara yoluyla ulaşma ihtimali İngilizleri tedirgin etmiştir. Ancak Napoleon bu coğrafyada istediği sonuçları elde edememiştir. XIX. yüzyılın ilk yıllarında ise Napoleon'un Ruslar ile ittifak yaparak kuzeyden Hindistan'ı ele geçirme planları İngilizleri İran ile anlaşma yapmaya ve Hindistan için tehdit arz eden Afganistan'a karşı önlemler almaya itmiştir. W. K. Fraser-Tytler, *Afganistan; A Study of Political Developments in Central Asia*, Oxford University Press, London 1950, s.79; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, C. III, TTK Yayınları, Ankara 1987, s.234 vd.; Amita Das, *Defending British India Against Napoleon*, Ed. Aditya Das, Boydell Press, Suffolk 2016, s.30; Osman Köse, "Hindistan'dan İngilizleri Kovma ve Yeni Bir Sömürge Kurmaya Yönelik Proje: Fransa-Rusya Gizli Görüşmeleri (1800)", *History Studies*, Vol. IV, Issue 3, October 2012, s.83-94.

Afganistan şehir ve yerleşim yerlerine dair bilgi veren üç adet yüksek lisans ve bir adet doktora tezi bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Dilek Hasbal'ın *"Kuşanlar Dönemi'nden Selçuklular Dönemi'nin Sonuna Kadar Afganistan Şehirleri"*, ikincisi Hale Çalım Yiğit'in *"16. Yüzyılda Kandehar"*, üçüncüsü Shafiqullah Erkin'in *"İslamlaşma Sürecinde Belh"* adlı yüksek lisans tezleri ve Mustafa Şahin'in *"Orta Çağda Herat bölgesi (Gaznelilerin kuruluşundan Timurluların yıkılışına kadar) (961-1507)"* başlıklı doktora tezidir. Çalışmamızda ele aldığımız döneme ve konusuna dair kapsamlı bir çalışma bulunmamaktadır. Bu sebeple tezde Afganistan hakkında en fazla bilgi akışının başladığı süreç olan XIX. yüzyılın ilk yarısındaki seyyahlar dönemi esas alınmıştır.

"Batılı Seyyahlara Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Afganistan Şehirleri" başlıklı bu çalışma XIX. yüzyılın ilk yarısında Afganistan'a gitmiş seyyahların eserlerinden ve ilgili kaynaklarda yer alan bilgilerden faydalanarak, Afganistan şehirlerinde siyasi, şehirleşme, yerleşim, nüfus yapısı, sosyo-kültürel hayat, din, hayvancılık, ziraat, ticaret ve mali sistem gibi unsurları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Coğrafi konumlarının yanı sıra farklı etnik unsurların ve kültürlerin buluşma noktası olan bu şehirler, aynı zamanda ülkedeki siyasi ve iktisadi hayatın merkezinde yer almaktaydılar. Bu şehirleri tanımak, Afganistan'ı anlamak için zaruridir. Bu sebeple Afganistan'ı daha iyi tahlil etmek için çalışmada şehirler temel alınmıştır.

Afganistan'ın yazılı tarihi boyunca geçirdiği sükûnet, barış ve refah süreci çok azdır. Stratejik konumu dolayısıyla işgallerin merkezinde olan bu bölgede, zorlu coğrafi yapısı sebebiyle uzun süreli siyasi ve kültürel bir bütünlük sağlanamamıştır. XIX. yüzyıl dünya tarihinin en zengin yüzyılı olarak kabul edilmektedir. Bu yüzyılda Afganistan'a dair büyük bir bilgi artışı olmuştur. Afganistan'a dair bilgi veren kaynaklar çok fazla olduğu için konu sınırları elli yıllık bir süreci kapsayacak şekilde sınırlandırılmıştır. Afganistan hakkında yapılan çalışmalarda kısa dönemler ve mantıksal sınırları iyi çizilmiş konular daha güvenilir ve verimli olacaktır. Afganistan hakkında yapılan bir çalışmanın sınırlarını çizerken ülke içindeki siyasi, sosyo-kültürel ve ekonomik dinamiklerden çok, dış etki ve hareketlilik önem arz etmektedir.

XIX. yüzyılın ilk yıllarında Napolen Bonapart'ın Ruslarla ittifak kurarak Hindistan'ı işgal edeceği söylentisi İngilizleri telaşlandırarak harekete geçirmiştir. Bu yüzden istihbarat sağlama ve bölgeyi tanıma amacıyla Afganistan'a sömürge memurları göndermişlerdir. Bu dönem konu sınırlamasının temelini oluşturmuştur. Dönemin baş aktörü olan İngilizlerin Afganistan üzerindeki politikaları, çalışacağımız zaman aralığının kapanış noktasını belirlenmede önemli olmuştur. Ancak bu sınır kesin bir şekilde olmayıp XIX. yüzyılın ilk yarısındaki meydana gelen bazı olaylar neticesinde belirlenmiştir. Üç aşamalı olan bu olayların ilki ve en önemlisi tarihte "Lord Auckland Budalılığı" olarak bilinen Birinci Afgan-İngiliz Savaşı (1839-1842) sonrasında Afganların bir millet olarak anılmaya başlamasıdır³. Dost Muhammed Han'ın Rus yanlısı olabileceği endişesi taşıyan Hindistan Genel Valisi Lord Auckland, acele bir şekilde Afganistan'ı işgal etmeye karar vermiştir. Ancak savaş sonunda İngilizlerin uğradıkları hezimet, bu kararın yanlış olduğunu ortaya çıkarmıştır ve beraberinde Afgan milletinin uyanışını sağlamıştır. Bu olay İngilizlerin Afganistan'da fiilen barınamayacaklarını ve yenilmez olmadıklarını göstermiştir. Ayrıca bu hezimet, 1845-1846 tarihli Anglo-Sih savaşını ve 1857 yılındaki Hint isyanını dolaylı yoldan tetikleyen sebeplerden biri olmuştur. Sonuç olarak Afganistan üzerindeki nüfuzu kırılan İngilizler, Hindistan ve Yukarı Sind bölgesindeki olaylarla meşgul olarak Afganistan meselesini ikinci plana atmışlardır.

XIX. yüzyıla kadar Afganistan'a dair bilgi veren kaynaklar sınırlıdır. Ancak XIX. yüzyılda yoğunlaşan seyyah akını sayesinde, dönemin ana kaynakları olan seyahat notları Afganistan hakkında geniş ve detaylı bilgiler vermektedir. Çalışmamızın ana kaynağı olan seyahatnameler, archive.org ve gutenber.org gibi dijital kütüphanelerden alınmıştır. Ele aldığımız döneme dair temel referans kaynakları olan bu eserlerin yazarları bir plan ve üst idare emriyle bölgeye gönderilmiş memurlardır. Bu seyahatler bir amaç ve ideoloji dahilinde yapılmış olmasına karşın verdikleri zengin bilgiler bu çalışmayı yapmamıza ve dönemi anlamamıza imkân vermektedir.

³ 2 Kasım 1841 yılında İngilizlerin Kabil'deki siyasi ve ticari temsilcisi Burnes, çıkan ayaklanma sonucu öldürülmüştür. Ufak çaplı bir hareket olarak başlayan ayaklanma, Kabil'deki İngiliz garnizonunun pasif tutumuyla kısa zamanda yayılarak milli bağımsızlık savaşına dönüşmüştür. Arnold Fletcher, *Afghanistan; Highway of Conquest*, Cornell University Press, New York 1965, s.106; Saray, a.g.e., s.69.

Batılı seyyahların bakış açısıyla yazılan bu seyahatnamelerde yer yer bölge halkına karşı olumsuz ve aşağılayıcı ifadeler kullanılmıştır. Bu durum seyyahların diğer Doğululara olduğu gibi Afganistan yerlilerine karşı da bir ön yargı taşıdıklarını göstermektedir. Seyyahları tenkit ederken daha geniş bir kapsamda ele alacağımız bu konu, batılı seyyahların doğuya bakış açısını ortaya koymaktadır. Ayrıca, seyyahların farklı ilgi ve uzmanlık alanları olmasından dolayı, eserlerinde farklı konuların ön plana çıktığı görülmektedir. Şöyle ki bir seyyahın geniş olarak naklettiği konudan başka bir seyyah çok az bahsetmekte ya da hiç bahsetmemektedir. Buna ek olarak, ordu mensubu olarak bölgeye gelen bazı subayların yazdıkları eserler seyahatname niteliği taşımasına rağmen sefer raporu mahiyetindedir. Bu da seyahatnameler arasında nitelik farkı olduğunu göstermektedir. Coğrafi şartları ağır olan Afganistan’da seyahat güzergâhları sabitti. Bu sebeple seyyahlar bazı konularda tekrara girmiş ya da tekrar yapmamak için bilgi vermekten kaçınmışlardır. Hatta birbirlerinin eserlerine atıfta bulunarak gerekçelerini ortaya koymuşlardı. Son olarak kaynaklar hakkında değinmemiz gereken bir diğer nokta da yerel kavram ve terimlerdir. Ana dilleri farklı olan seyyahlar yerel kavramları duyuma dayalı olarak eserlerine aktarmış çok farklı kelimelerin ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır. Bu durum çalışmamızda zorluk teşkil etse de dil bilimi incelemeleriyle yerel kavram ve terimlerin birçoğunun karşılığı bulunarak bu sorun çözümlenmeye çalışılmıştır.

Seyahatnamelerde geçen değişmiş yerel kavramların ve yer adlarının tespiti için özenli bir çaba gösterilmiştir. Takdir edilecektir ki, birçoğunun Türkçe’de karşılığı bilinmeyen ya da hiç üzerinde çalışma yapılmayan bu terimlerin, yaptığımız bu çalışmada ortaya çıkarılması hataları da beraberinde getirmiş olabilir. Bu konu disiplinimiz dışında olmasına rağmen elimizden geldiğince giderilmeye çalışılmıştır. Yöntem olarak seyyahların verdiği bilgiler sınıflandırılarak konunun çerçevesi ve mahiyeti belirlenmiştir. Elde edilen bilgiler ışığında daha çok şehirlerin ön plana çıktığı görülmüştür. Seyyahların farklı gözlem ve değerlendirmeleri ya da verdikleri birbirini destekler nitelikteki bilgiler mukayese edilerek değerlendirme ve tahliller yapılmıştır. Seyahatnamelerde yeterli bilginin bulunmadığı kısımlar, çalışılan döneme yakın zamanlı ana kaynaklar ve araştırma eserler kullanılarak doldurulmaya çalışılmıştır. Böylece konu bütünlüğü ve tasnifindeki dengenin sağlanması hedeflenmiştir. Bunun yanı sıra farklı bilim dallarından yararlanılarak bilgilerin

doğruluğu teyit edilmiş ya da ortak bir sonuca varılmaya çalışılmıştır. Kısaltmalı olarak kullanılan ölçü birimleri Türkçe'ye çevrilmiştir. Ayrıca ölçü birimlerinin karşılıkları, seyahat güzergâhları ve portreler ekler tablosunda yer almaktadır. Çalışma içeriğinde bazı yerlerde kronoloji takip edilirken, bazı yerlerde mantıksal kurgu dahilinde konu bütünlüğü sağlanmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde seyyahlar Afganistan'a gitmiş olduğu tarihe göre kronolojik olarak sıralanmıştır. Seyyah değerlendirmesinde biyografi esasları temel alınırken, seyahatname tenkidinde güzergâh, amaç, hazırlık ve kafiye, içerik eleştirisi ve yayına hazır hale getirilişi şeklindeki sıralama temel alınmıştır. İkinci ve üçüncü bölümlerde öncelikli olarak şehir fonksiyonlarına ve verilen bilgi seviyesine göre tasnif yapılmıştır. İdari, şehirleşme, yerleşim, nüfus yapısı, sosyo-kültürel hayat, din, hayvancılık, ziraat, ticaret ve mali sistem gibi fonksiyonlar şehirlerin karakterlerinin belirlenmesinde kullanılan unsurlardır. Bununla birlikte seyyahlar tarafından verilen bilgilerin yoğunluğu şehirlerin büyüklüğünü tahlil etmede önemli olmuştur⁴. Afganistan'daki bazı şehirler bu fonksiyonların tamamına yakınıyla öne çıkarken, bazıları bir ya da iki işleviyle öne çıkmaktadır. Ayrıca bu şehirlere dair verilen bilgiler ciddi anlamda farklılık göstermektedir.

Araştırmanın ikinci bölümünde birçok fonksiyonu içerisinde barındıran Afganistan'ın şehirleri büyüklükleri ve seyyahların gözündeki önem sırasına göre düzene konmuştur. Bu sıralamanın esasları ise seyyahların bu şehirlere dair verdiği geniş ve detaylı bilgilerin yanı sıra tarihteki önemleri göz önünde bulundurularak belirlenmiştir. Üçüncü bölümde, büyük şehirlere nazaran daha az bilgi verilen, köklü geçmişleri ve birkaç fonksiyonuyla öne çıkan şehirler ve önemli kasabalar alfabetik sıraya göre tahlil edilmiştir. XIX. yüzyılın ilk yarısında kasaba büyüklüğünde olan bazı yerleşim yerleri, eski tarihlerde büyük ve önemli şehirler olmaları sebebiyle bu bölüm altında ele alınmıştır.

Dördüncü bölümde ise tarihte adı neredeyse duyulmamış olan ancak seyyahların güzergâhları üzerinde yer aldığı için kayda geçen önemli bölge ve yerleşim yerleri temel alınmıştır. Bu bölüm Afganistan'ın üç önemli güzergâhıyla

⁴ Şehir fonksiyonları hakkında geniş bilgi için bkz. William H. Frey and Zachary Zimmer, "Defining the City", *Handbook of Urban Studies*, Ed. Ronan Paddison, London 2001, s.25-26; Şamil Ünsal, "Şehircilik", *Sosyoloji Konferansları*, S. 20, 1984, s.191-216.

doğru orantılı şekilde üç bölüme ayrılmıştır. Tek başlarına çok büyük önem arz etmeyen bu yerleşim yerlerine bir bütün olarak baktığımızda, Afganistan’a dair en önemli problemlerden biriyle karşılaşilmektedir. Bu problemi kısaca ifade etmek gerekirse, kozmopolit bir yapıya sahip olan Afganistan coğrafyasında etnik ve kültürel sınırların belirlenmesinde yer yer güçlüklerin varolmasıdır. İşte bu noktada, oluşturduğumuz bölüm içerisindeki kültür ve etnisiteye dair izler bu sınırların belirlenmesi açısından önem arz etmektedir.

2. AFGANİSTAN COĞRAFYASI VE KISA TARİHİ

Afganistan adı XVIII. yüzyılın ilk yarısından sonra Afgan kavminin üstünlük kazanmasından sonra ortaya çıkmıştır. Afganistan, Afganlar ülkesi manasına gelmektedir⁵. Çalışmamızdaki coğrafya Afganistan adıyla ele alınıp bölge isimleri kullanmaktan kaçınılmıştır. Böylece Afganistan’ı bir bütün halinde tasnif etmek amaçlanmıştır.

650.000 km² yüzölçümüne sahip olan Afganistan, İran yaylasının kuzeydoğudaki devamı durumundadır. Afganistan, ortada yüksek dağlık alan, bunun kuzeyinde ovalık alan, dağlık bölgenin güneybatısında bulunan plato görünümündeki alan olmak üzere üç farklı bölgeden oluşmaktadır. Ülkenin orta kısmının büyük bir bölümünü kaplayan dağlar, jeopolitik olarak İtalya’nın kuzeyinden başlayarak Himalayalar’a kadar uzanan ve “Alp kıvrımları” adı verilen dağ sisteminin bu ülke içinde kalan bölümleridir. Doğuda Pamir yaylasına kadar uzanan bu dağlık alan farklı isimlerle anılmaktadır. Ülkenin kuzeydoğusundaki Hindukuş dağları, Kabil’in kuzeyinden Kûhi Baba, Sefidkûh ve Bend-i Bayan kollarına ayrılır. Bunların dışında güneyde Süleyman, kuzeyde Bend-i Türkistan dağları yer alır. Afganistan’ın ortasındaki dağlık bölge doğruya doğru bir şerit biçiminde devam eder ve coğrafyacılar tarafından “Vahan Koridoru” olarak adlandırılan bir bölge ile Çin’e komşudur. Bu yöredeki vadi tabanları bile 5000 m. yüksekliktedir. Dağlık alanlar kuzeye yani Amuderya vadisine doğru hızla artan bir meyille alçalarak Afgan Türkistanı’nda⁶

⁵ Mehmet Saray, *Afganistan ve Türkler*, Bayrak Matbaacılık, İstanbul 1997, s.17.

⁶ Afgan Türkistanı, Hindukuş dağları ile Ceyhun Nehri arasında bölgeye verilen isimdir. XVIII. yüzyıl sonunda Afgan hükümeti burası için Türkistan vilâyeti adını kullanmıştı. 1869’da Rus işgali sonrası resmen Ceyhun’un kuzeyi için Rus Türkistanı, güneyi için Afgan Türkistanı tabirleri sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır. Alexander Burnes, *Travels Into Bokhara: Being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia also, Narrative of a Voyage on the Indus from Sea to Lahore*, Vol. II, John Murray, London 1839, s.185; Ahmet Taşağıl, “Türkistan”, *TDVİA*, C. XLI, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s.557.

yükseklikleri 250-300 m. civarında olan ovalık bir alan oluştururlar ki Afganistan'ın en alçak kesimi burasıdır⁷.

Kuzeydeki Afgan Türkistan'ı denilen bölge sayılmazsa Afganistan, dağlık alanlardan ve engebeli yaylalardan oluşmaktadır. Afganistan yeraltı zenginliklerinin yanı sıra Hindistan'a ulaşan yolları kontrol etmesinden dolayı eski çağlardan günümüze kadar önemli bir konuma sahip olmuştur⁸. Afganistan'ın güneyindeki Sind (İndus) havzası hem Afganistan hem de Hindistan tarihi açısından önemlidir. Tarih boyunca Hindistan zenginliklerine ulaşmak için başlatılan tüm seferler Bolan, Gamel, Toçî, Kurram ve Hayber gibi Afganistan'daki başlıca geçitler üzerinden yapılmıştır⁹. Bu özelliğinden dolayı Afganistan tarih boyunca dış güçlerin istilasına uğramış ve üzerinde hâkimiyet mücadelelerinin yapıldığı, devletlerin birbiri ardına kurulup yıkıldığı bir coğrafya olmuştur.

Afganistan'da ilk insan izlerinin MÖ 2500'den öncelere kadar gittiği tahmin edilmektedir. Ülkedeki ilk yerleşim izlerinin Kabil'in Kunar platosu çevresinde ve verimli toprakları bulunan Belh civarında olduğu tahmin edilmektedir. MÖ 2000'li yıllarda Afganistan'a İndo-Aryan göçünün yapıldığı varsayılmaktadır¹⁰. Ancak bu varsayımlara rağmen ülkedeki erken dönem medeniyet izleri, arkeolojik çalışmaların yetersizliğinden dolayı henüz gün yüzüne çıkarılamamıştır¹¹.

Afganistan'daki erken imparatorluklara dair ilk bilgiler Pers kayıtlarında bulunmaktadır. MÖ 500'lü yıllarda Ahemeniş hükümdarı Darius (MÖ 522-485), Hindukuş dağlarının güneyindeki Sind bölgesine kadar hâkimiyetini genişletmiştir. Büyük İskender'in (MÖ 336-323) orduları MÖ 331'de gerçekleşen Gaugamela muharebesinde Ahemeniş kuvvetlerini mağlup etmiştir. Bu savaştan bir yıl sonra Ahemeniş imparatorluğunun yıkılmasıyla Hindu-Kuş ve Sind coğrafyası Büyük İskender'in hâkimiyeti altına girmiştir. İskender'in MÖ 323'de ölümüyle birlikte yirmi yıl boyunca sürecek taht kavgaları başlamıştır. Nihayetinde Çandragupta (MÖ 340-286) idaresindeki Maurya İmparatorluğu (MÖ 322-185), başkenti Belh olan Baktriana

⁷ Mehmet Saray, "Afganistan", *TDVİA*, C. I, TDV Yayınları, İstanbul 1989, s.401.

⁸ Neslihan Durak, "Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan'da Türkler", *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, Haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s.27-46.

⁹ Neslihan Durak, *Hindistan'ın Kuzeyine Yapılan Seferler*, (Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 1999, s.1.

¹⁰ Fletcher, *a.g.e.*, s.28.

¹¹ Fraser, *a.g.e.*, s.15.

Krallığı'nı (MÖ 256-125,50?) mağlup ederek Afganistan'ın büyük bir kısmına ve Sind bölgesine hâkim olmuştur¹².

Batıdan gelen istilacıların hâkimiyetleri sona erdikten sonra Afganistan, kuzeyden gelen kavimler tarafından tehdit edilmeye başlanmıştır¹³. Bu bağlamda Ceyhun'u geçen ilk topluluk Sakalar'dı. Bölgede bulunan antik sikkelere göre, Sakalar'ın MÖ I. yüzyılın başlarına kadar Afganistan'ın güney bölgelerine kadar hâkimiyet sağladığı düşünülmektedir¹⁴. I. yüzyılın ortalarından başlayarak çağın sonuna kadar Kuşanlar (78-248) Afganistan'ın büyük bir kısmını işgal etmiştir¹⁵. MS 480 yılından itibaren Afganistan'a Türkler hâkim olmaya başlamıştır. Ak Hunlar olarak bilinen Halaç Türkleri, Afganistan'a yerleşmiştir. Ancak Halaçlar, Göktürk Devleti aleyhine Juan Juanlar ile ittifak yapmıştır. Sadece bir asır hüküm süren Halaçlar, 569'da Göktürk Devleti'ne mağlup olmuş ve altıncı yüzyıl sonlarına doğru hâkimiyetleri sona ermiştir¹⁶.

VII. yüzyılın sonlarına doğru İslâm'ın yayılışı Afganistan'a ulaşmıştır. Arap orduları buradaki Türk hâkimiyetini sonlandırmıştır. Araplar Afganistan'da çok uzun yıllar kalmamış, fakat bölgede İslamiyet hızla yayılmıştır. Araplardan sonra Afganistan'da kuvvetli bir hâkimiyet kurulamadığı ve kabile idarecilerinin “şah” ünvanını kullanmaya başladığı görülmektedir¹⁷.

IX. yüzyılın sonlarına doğru Samaniler (819-1005), Horasan başta olmak üzere Afganistan'ın büyük bir kısmına hâkim olmuştur¹⁸. Samani Devleti'nin Horasan ordu kumandanı Alptegin, (d. 880-881, ?) Gazne şehrini 12 Ocak 963 yılında idaresi altına alarak Gazne Devleti'nin (963-1186) temellerini atmıştır. Gazne Devleti'nde 998 yılında Gazne Devleti'nin başına Sultan Mahmud (998-1030) geçmiş¹⁹ ve devlete en parlak dönemi yaşatmıştır²⁰. Gazneli Mahmud'un hükümdarlığı süresince Türk-İslâm nüfuzu Afganistan'a iyice yerleşmiştir²¹. Gazneli Mahmud'dan sonra yerine geçen

¹² Fraser, *a.g.e.*, s.17-18.

¹³ Mehmet Saray, *Dünden Bugüne Afganistan*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1981, s.22.

¹⁴ Fletcher, *a.g.e.*, s.30.

¹⁵ Fraser, *a.g.e.*, s.21-22.

¹⁶ Saray, *Dünden Bugüne*, s.22.

¹⁷ Saray, Aynı yer.

¹⁸ Aydın Usta, “Sâmâniler”, *TDVİA*, C. XXXVI, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s.64-68.

¹⁹ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1989, s.4.

²⁰ Erdoğan Merçil, “Gazneliler”, *TDVİA*, C. XIII, TDV Yayınları, İstanbul 1996, s.480-484.

²¹ Saray, *Dünden Bugüne*, s.23.

Sultan Mesud (1030-1041), 1040 yılında gerçekleşen Dandanakan muharebesinde Selçuklulara (1040-1308) yenilmiştir. Bu tarihten sonra Selçuklu hâkimiyeti tüm Afganistan'a yayılmıştır. Selçuklu Devleti zayıflayınca, Sind bölgesine hâkim olan Gurlular (1000-1215) kısa bir süreliğine de olsa Afganistan'ı egemenlik altına almıştır. Bir Türk devleti olan Harzemşahlar (1097-1231), XII. yüzyılın sonlarına doğru Gurlular'ı mağlup ederek Afganistan'ı ele geçirmiştir²².

1220'den sonra Moğollar Afganistan'ı işgal etmiş ve yüz elli yıla yakın bölgeye hâkim olmuşlardır. Bu süreçte Moğollar Afganistan'a yerleşmişlerdir. XIV. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Timur Devleti (1370-1507), Afganistan'a egemen olmuştur²³. XVI. yüzyılda Timur'un soyundan gelen Babür (1526-1530) 1526 yılında Panipat Savaşı'nı kazandıktan sonra Lûdi Sultanlığı'nı ortadan kaldırmış ve Babürlü Devleti'ni (1526-1858) kurmuştur²⁴. Babür'ün kurduğu bu devlet Afganistan ve Hindistan'ı idare altına alarak bu coğrafyalara tekrar Türklerin yerleşmesini sağlamıştır. Safevi Devleti (1501-1736) valilerinden olan Nadir Şah (1736-1747), 1726'da kurultayla fiilen Safevi Devleti'ne son vererek Avşarlı Hanedanlığı'nı (1736-1804) kurmuştur. Nadir Şah, Afganistan'ı hâkimiyet altına alarak Hindistan'da yönelmiş, Babür Devleti'ni mağlup edip Delhi'yi ele geçirmiş ancak Hindistan'da kalmak istememiştir. Bunun üzerine Babürlüler ile anlaşma yaparak geri çekilmiştir. Bu anlaşmaya göre Sind'in batısı ve tüm Afganistan Nadir Şah'ın kontrolüne girmiştir. Günümüzdeki modern Afganistan'ın kuruluşuna idari ve askerî teşkilatlanma açısından öncülük eden Nadir Şah'ın 1747'de suikaste uğramasıyla, Onun komutanlarından Afgan Sadozay aşiretine mensup Ahmed Şah Dürrani (Abdali) (1747-1772), Dürrani Devleti'ni (1747-1826) kurmuştur²⁵.

XIX. yüzyıl başlarında otoritesini kuvvetlendirmek isteyen Dürrani hükümdarı Zaman Şah (1793-1801), devlette önemli mevkilere kendine yakın kişileri getirmek istemiştir. Bu durumdan hoşnut olmayan aşiret beyleri Zaman Şah'ı tahttan indirip yerine küçük kardeşi Şah Süca Han'ı (1803-1809, 1839-1842) getirmek istemiştir. Bunu öğrenen Zaman Şah, içlerinde Dost Muhammed Han'ın babası Payende Han'ın

²² Saray, *Dünden Bugüne*, s.8-9.

²³ Saray, *Dünden Bugüne*, s.9.

²⁴ Enver Konukçu, "Bâbürlüler", *TDVİA*, C. IV, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s.400 vd.

²⁵ Azmi Özcan, "Nadir Şah ve Afganistan", *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, Haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s.47-50.

da (1758-1800) bulunduğu kendisine komplo kuran beyleri öldürtmüştür. Bu olay üzerine Payende Han'ın oğlu Feth Han (1778-1818)) İran'a kaçarak Mahmud Şah'a (1801-1803, 1809-1818) katılmış ve daha sonra aldıkları destekle Kandehar'ı ele geçirmiştir. Peşaver'e kaçmaya çalışan Zaman Han, Mahmud Han'a teslim edilmiş ve gözleri kör edilmiştir²⁶. 1803 yılında Şah Şüca, Kabil'i ele geçirerek tahta oturmuştur. 1810 yılında İran Şahı ve Vezir Feth Han'ın yardımıyla Mahmud Şah tekrar Kabil'i ele geçirmiştir. 1818 yılında Mahmud Şah, Herat'a sefer düzenlediği sırada Dost Muhammed Han (1826-1839, 1842-1863), Mahmud Han'ın kardeşi Hacı Firûz'un (1800-1816) sarayını yağmalamış ve kaçırmıştır. Bunun üzerine Mahmud Şah'ın oğlu Kamran Şah (1829-1842), Vezir Feth Han'ı yakalatarak gözlerine mil çektirmiştir. Bu süreçten sonra ayaklanmalar ve taht mücadeleleri başlamıştır. Bu mücadeleden sonra Dost Muhammed Han, Kabil'e egemen olarak Afganistan Emirliği'ni (1823–1926) kurmuştur²⁷. Ancak bu mücadele sürecini fırsat bilen İngilizlerin desteklediği Sih İmparatorluğu (1799-1849) hükümdarı Ranjit Singh (1801-1839), Yukarı Sind bölgesinin sağ yakasında kalan Afgan topraklarının büyük bir kısmını ele geçirmiştir²⁸.

Yukarıda bahsettiğimiz XIX. yüzyılın ilk yıllarında yoğunlaşan siyasi çekişmeler birçok sorunu da beraberinde getirmiştir. Otorite boşluğundan dolayı artan yağmacılık, ticaret güzergâhlarını ve yolculukları tehlikeli hale getirmiştir. Buna rağmen ticaret hacmi yüksek olan Afganistan şehirlerindeki hareketlilik devam etmiştir. Ülkedeki güçlü kabilecilik anlayışı sebebiyle sağlanamayan siyasi birlik, çok tutucu bir yapıya sahip olan Afganların 1839-42 yıllarındaki savaş süreciyle birlikte farklı bir hâl almıştır. Bu tarihlerde ortak bir düşman olarak İngilizlerin belirlenmesiyle ülkedeki ayaklanmalar milli bir boyut kazanmaya başlamıştır. “Büyük Oyun”²⁹ olarak ifade edilen bölgedeki güç mücadelesinde İngilizler, Afganistan'ı Ruslara karşı bir tampon bölge olarak kullanmayı hedeflemiştir. Ancak İngilizlerin yanlış politikaları

²⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, C. III, TTK Yayınları, Ankara 1987, s.230-231.

²⁷ Bayur, *a.g.e.*, III, s.241-243.

²⁸ Yu. V. Gankovsky, *A History of Afghanistan*, Translated by Vitaly Bashakov, Progress Publishers, Moscow 1985, s.132-134.

²⁹ XIX. yüzyılın ilk yıllarında başlayan “Büyük Oyun” kavramı ilk defa 1840 yılında İngiliz ajanı Arthur Conolly tarafından Kandehar'a İngiliz ateşesi olarak atanan Binbaşı Henry Rawlinson'a yazılan bir mektupta kullanılmıştır. Buradaki anlamı Ruslara karşı bir tampon vazifesi gören Afganistan'ı İngilizlerin amaçlarına göre dizayn etmektir. John William Kaye, *Lives of Indian Officers*, Vol. II, W. H. Allen&Co., London 1889, s.141; Malcolm Yapp, “The Legend of the Great Game”, *British Academy*, Vol. 111, 2001, s.179-198.

sonucu, güçlü kabilecilik anlayışını geride bırakan Afgan halkları millî bir uyanış içerisine girerek bağımsızlık ateşiyle mücadele vermişlerdir.

XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Babür Devleti parçalanmış ve Hindistan tamamen İngiliz Devleti'nin kontrolüne girmiştir. Aynı dönemlerde Ruslar, Hindistan'a ulaşma çabası içinde oldukları için Afganistan sömürge devletlerinin güç mücadelesi yaptığı bir ülke statüsünü sürdürmüştür. İngiliz Devleti, Afgan emirliğine karşı düşmanca bir politika takip ettiği için yaklaşık kırk beş yıl sürecek olan İngiliz-Afgan mücadelesi (1838-1881) başlamıştır³⁰. Bu süreçte Dost Muhammed Han'ın 1863 yılında ölümüyle yerine oğlu Şir Ali Han (1863-66, 1868-79) geçmiştir.

1878 yılında düzenlenen Berlin Kongresi ile Ruslar ile İngilizlerin Avrupa'daki gerilimi son bulmuştur. İngilizler dikkatlerini bundan sonra Afganistan üzerine yoğunlaştırmıştır. Rus yanlısı bir politika takip eden Şir Ali Han'dan kurtulmak isteyen İngiliz Hükümeti, 1878 yılında İngiliz heyetinin geri çevrilmesini bahane ederek Afgan Emirliği'ne savaş ilan etmiştir. Böylece İkinci İngiliz-Afgan Savaşı (1878-1880) başlamıştır. 1879 yılında İngilizler Afganistan'ı işgale girişmiştir. Bu sırada Şir Ali Han tahttan feragat ederek Ruslara sığınmak istese de yolda vefat etmiştir. Onun yerine geçen Yakub Han da (1879) ağır şartları olan Gandamak Barış Anlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır. Aynı yıl çıkan bir ayaklanmayla Kabil'deki İngiliz elçisi öldürülmüştür. Bunun üzerine İngilizler tekrar Kabil'i işgal ederek Yakub Han'ı Hindistan'a sürgüne göndermiştir³¹. 1880 yılında Eyüb Han (1879-1880) idaresinde ayaklanan Afganlar, Meyvand Muharebesi'nde (27 Temmuz 1880) İngilizleri mağlup ederek Afganistan'ı terk etmelerini sağlamıştır. Bundan sonra Sind bölgesinde kalan Afgan Emirliği topraklarında İngiliz Afgan mücadelesi başlamıştır. 1919 yılında Afgan Emiri Habibullah Han'ın (1901-1919) öldürülmesiyle yerine geçen Amanullah Han, Üçüncü İngiliz-Afgan Savaşı'nı (6 Mayıs-8 Ağustos 1919) tetikleyecek adımı atarak Hayber Geçidi'nin güneyine geçmiştir. Gerçekleşen çatışmalar sonucunda nihayet 8 Ağustos 1919'da imzalanan barış anlaşmasıyla İngilizler Afganistan'ın bağımsızlığını tanımıştır³².

³⁰ Saray, *Dünden Bugüne*, s.135.

³¹ Bayur, *a.g.e.*, III, s.451-455; Saray, *Afganistan ve Türkler*, 114-116; Töre Sivrioğlu, Ahmed Jawid Türkoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Afganistan Tarihi*, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2017, s.212-214.

³² Bayur, *a.g.e.*, III, s.530-533; Saray, *Dünden Bugüne*, s.135.

XX. yüzyılda Afganistan'daki İngiliz etkisi devam etmiştir. Afgan devleti bu baskıyı kırmak için Bolşevik ihtilâlinin patlak verdiği Rusya'ya yanaşmıştır. Bu sebeple 28 Şubat 1921'de Afgan-Sovyet anlaşması yapılmıştır. Böylece iki devlet birbirlerinin sınırlarını tanımıştır. Aynı dönemde Türkiye-Afganistan münasebetleri de başlamış ve Afganistan üzerindeki Sovyet nüfuzu azalmıştır³³. 1964 yılında Afganistan devlet başkanı Kral Muhammed Zahir (1933-1973), dönemin başbakanı Muhammed Davud Han'ı (1973-1978) görevinden uzaklaştırarak demokratikleşme programını ilan etmiştir. Fakat bu program Sovyetlerin etkisinden dolayı başarısız olmuştur. Daha önceki süreçte yönetimden uzaklaştırılan Davud Han, ordudaki yandaşlarıyla birlikte Sovyetlerin de desteğini alarak 17 Temmuz 1973'de Afganistan tarihinin ilk darbesini yapmıştır. Davud Han, kan dökülmeden yönetimi ele geçirmiş, cumhuriyeti ilan ederek Afganistan cumhuriyetinin ilk cumhurbaşkanı olmuştur³⁴.

Davud Han, yönetimi ele geçirdikten sonra çevresindeki komünistleri saf dışı bırakmaya başlamıştır. Davud Han, Sovyetlerin nüfuzunu kırmak için Amerika Birleşik Devletleri'ne yanaşmaya çalışmıştır. Bundan rahatsız olan Sovyetler Birliği, 30 Nisan 1978'de Afgan komünistlerin yönetimi ele geçirmesini sağlamıştır. Sovyetlerin desteğini alan Nur Muhammed Taraki'nin (1978-1979) ölümü üzerine Hafızullah Emin (1979) yönetimi devralmıştır. Hafızullah Emin'in de Amerikan yanlısı bir politika takip etmesi Sovyetleri rahatsız etmiştir. Sovyetler bu kez Afganistan'ı işgal etme kararını alarak 24 Aralık 1979'da başlayan fiili Rus müdahalesi işgale dönüşmüş ve nihayetinde başarısız olunmuştur³⁵.

Dokuz yıl süren mücadeleler sonucunda Ruslar, 1989 yılında Afganistan'dan geri çekilmek zorunda kalmıştır³⁶. Ruslar Afganistan'dan çekilirken, yıllar boyu onlara karşı savaşan mücahitleri birbirlerine karşı kışkırtmaya çalışmıştır. Amerika'nın silah temini ile o zamana kadar Ruslara karşı savaşmış mücahit liderleri birbirlerine düşerek Afganistan'da iç savaşın başlamasına neden olmuştur. Bu savaşlar sonucunda 1994 yılında Taliban kurulmuş ve Afganistan'da bir terör rejimi ortaya çıkmıştır. 11 Eylül 2001'de gerçekleştirilen İkiz Kuleler saldırısından Taliban sorumlu tutulmuştur. Bundan dolayı NATO, Afganistan'a 7 Ekim 2001'de müdahale etmiştir.

³³ Saray, *Dünden Bugüne*, s.136-137.

³⁴ Esedullah Oğuz, *Afganistan*, Cep Kitapları, İstanbul 1998, s.66-73.

³⁵ Oğuz, *a.g.e.*, s.72-112

³⁶ Oğuz, *a.g.e.*, s.213-215.

NATO'ya bağılı Barış Gücü, 2014 yılına kadar Taliban ile savaşıarak görevini yerel Afgan kuvvetlere devretmiştir. Günümüzde hâlâ Afganistan'daki çatışmalar devam etmektedir. Ayrıca ülkede halen varlığını sürdüren Taliban'ın yanı sıra, DEAŞ'ın (Devlet'ül Irak ve's Şam) etkinliğini arttırdığı görülmektedir. Tüm bunlara rağmen bir yandan yaralarını sarmaya başlayan Afganistan'da, idare, eğitim, cinsiyet eşitliği, medya vs. alanlarda gelişme ve iyileşmeler yaşanmaktadır.

3. SÖMÜRGEÇİLİĞİN KISA TARİHİ VE AFGANİSTAN'DA SÖMÜRGEÇİLİK

Tarih boyunca var olan yayılmacılık ve iskân olgusu, XV. yüzyıldaki teknik gelişmeler ve keşiflerle birlikte güç kazanan “kentsoylu”³⁷ sınıfının hırsları sonucunda küresel koloncilik³⁸ ya da küresel sömürü emperyalizmi olarak farklı bir boyut kazanmıştır³⁹. Bu tarihlerden itibaren var olan ancak XIX. yüzyılın ortalarından itibaren kavramlaşan “sömürgecilik” terimi, en yaygın anlamıyla bir devletin kendi sınırları dışında kalan, genelde deniz aşırı toprakları askerî müdahale başta olmak üzere çeşitli yollarla ele geçirmesi ve orada hâkimiyet kurup yerli toplumlar üzerinde siyasî, iktisadî ve kültürel alanlarda üstünlük sağlayarak bunların her türlü imkânlarını kendi menfaati için yağmalaması olarak tarif edilebilir⁴⁰.

Çok karmaşık ve geniş anlamlı olan sömürgecilik terimini belli sınırlar dahilinde tanımlamak basit bir mesele değildir. Bazı bilim adamları sömürgeciliği emperyalizmle yaşıt olarak görürken bazıları ise XVI. yüzyılda başlayan yayılmacı sömürge politikalarına atıfta bulunmak için kullanmaktadır⁴¹. Sömürgecilik ve emperyalizm arasındaki en keskin çizgilerden biri, sömürgeleştirme gücünden kolonide önemli miktarda daimî yerleşimcinin bulunup bulunmadığıdır⁴².

³⁷ Köken itibarıyla Latince “borough” yani kale anlamına gelen sözcük, XVI. yüzyıldan sonra “bourgeois” kelimesine evrilerek Avrupalı orta sınıfı ifade eden bir kavram halini almıştır. Türk Dil Kurumu tarafından dilimize “kentsoylu” olarak çevrilmiştir. Ernest Weekley, *An Etymological Dictionary of Modern English*, John Murray, London 1921, s.181, 185.

³⁸ Latince yerleşilmiş arazi/yerleşke anlamına gelen “colony” terimi, Roma imparatorluğu zamanında işgal edilen topraklardaki garnizonu ya da bir yerleşkeyi ifade etmek için kullanılmıştır. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren “yerleşke yönetim sistemi” anlamına evrilerek “colonialism” yani “sömürgecilik” anlamında kullanılmaya başlanmıştır. <https://www.etymonline.com/word/colony>, colonialism, 27.01.2018; Skeat Walter William, *An Etymological Dictionary of The English Language*, Clarendon Press, Oxford 1884, s.122.

³⁹ Luraghi, *a.g.e.*, s.15.

⁴⁰ Ahmet Kavas, “Sömürgecilik”, *TDVİA*, C. XXXVII, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s.394.

⁴¹ Daniel Butt, “Colonialism and Postcolonialism”, *The International Encyclopedia of Ethics*, Ed. Hugh LaFollette, Wiley-Blackwell Publishing, Published Online 2013, pp.892-898, <http://users.ox.ac.uk/~wadh1010/colonialism.pdf>, 26.04.2018.

⁴² Ronald J. Horvath, “Definition of Colonialism”, *Current Anthropology*, Vol. XIII, No.1, February 1972, s.47.

Emperyalizmi sömürgecilikten ayıran diğer bir nokta da emperyalist güçle egemenlik altına giren toplulukların teknik düzeyleri arasında uçurum olmamasıdır⁴³.

Birçok sebebi olan sömürgecilikte ekonomil faktörler en başta gelmekteydi. Hammadde ihtiyacı, yeni pazar arayışı, metropollerdeki kalabalık nüfus için fırsat kapısı olması ve sermaye yatırımları için kolay ulaşım imkanları sömürgeleştirmenin ekonomik açıdan en büyük sebepleri; ulusal prestij, kolonizasyon ile ilgilenen lobilerin baskısı ve siyasette güçlü olan kişilerin etkisi sömürgeciliğin politik nedenleriydi. Ekonomik ve politik sebeplerin yanı sıra, coğrafi ayrıcalık edinebilmek için yapılan jeostratejik kolonizasyon, bilimsel arayışlar, batı kültürünü yayma, kalabalık nüfus için yeni yerleşim yerleri bulma, sosyo-kültürel ve bilimsel yönler de sömürgeciliğin diğer nedenleriydi. Ayrıca Hıristiyanlığı yayma gayesi de batı sömürgeciliğinin doğrudan nedenlerinden olmasa da dolaylı olarak en önemli etmenlerden birisiydi⁴⁴.

Günümüzdeki yaygın olarak kabul edilen anlamıyla sömürgecilik, XV. yüzyıldaki Rönesans ve akabindeki coğrafi keşiflerle birlikte başlatılmaktadır⁴⁵. Portekiz ve İspanya'nın öncülük ettiği küresel sömürgecilik hareketlerine çok kısa bir zaman sonra başta İngiltere ve Fransa olmak üzere diğer Avrupa devletleri de müdahil olmuştur⁴⁶. Sömürge yarışı ve dünya ticaretinin merkezi ilk başlarda Asya'dan Atlas Okyanusu'na (Atlantik) kaysa da zamanla tüm dünyaya yayılmıştır. XV. yüzyılın sonlarına doğru dışarıya sadece dokuma ihraç edebilen İngilizler, bu ticareti korumak için farklı ticaret yolları aramıştır. Bu amaçla kurdukları "Maceraperest Tüccarlar Birliği" XVI. yüzyılın ortalarında Rusya'dan imtiyazlar alarak kara yoluyla Hindistan'a ulaşmıştır. XVI. yüzyıl sonlarında İngiliz burjuvasının denizlere açılmasıyla İngiliz sömürge imparatorluğunun temelleri atılmıştır⁴⁷. Önceleri korsanları ve kaçakçıları el altından destekleyen İngilizler, daha da ileri giderek 1577 yılında korsan donanması kurulmasına yardım etmiştir. Bu donanma İspanyol

⁴³ Raimondo Luraghi, *Sömürgecilik Tarihi*, Çev: Halim Ünal, E Yayınları, İstanbul 2000, s.14.

⁴⁴ Kavas, *a.g.e.*, s.395-396.

⁴⁵ Marc Ferro, *Sömürgecilik Tarihi*, Çev: Muna Cedden, İmge Kitabevi, İstanbul 2002, s.19.

⁴⁶ Köse, *a.g.m.*, s.84.

⁴⁷ Ferro, *a.g.e.*, s.89-90.

limanlarını başarılı bir şekilde yağmaladıktan sonra 1580 yılında İngiltere'ye dönmüştür. Bu sefere “Seksan Yağmayla Dünya Gezisi” denilmiştir⁴⁸.

Diğer yandan Fransızlar, keşif çağının başlarında sadece morina balıkçılığı merkezli sömürge faaliyetleri yapmalarına rağmen zamanla tam sömürge düzenine geçmekte gecikmiştir⁴⁹. Bunun sebepleri de Fransız denizcilerin keşif sürecinde isteksiz olması ve sömürge bölgelerindeki işgal girişimlerinin yetersiz olmasıydı⁵⁰. Ayrıca İspanyolların hâkimiyeti altındaki Hollandalılar, İngilizlerin desteğiyle XVI. yüzyıl sonlarında ayaklanarak korsanlık faaliyetleri gerçekleştirmeye başlamıştır⁵¹.

1588 yılında gerçekleşen deniz savaşında İngiliz ve Hollanda ittifakı, Portekiz'i işgal eden İspanyolların güçlü donanmasını mağlup etmiştir⁵². Bu tarihten itibaren İngilizler ve Fransızlar, denizlerin hâkimi olmaya başlamıştır⁵³. Sonradan bu gruba Portekizlilerden kalan boşluğu değerlendiren Hollandalılar dahil olmuştur⁵⁴. XVII. yüzyıla gelindiğinde sömürge faaliyetleri için şirketler kurulmaya başlanmıştır. XVI. yüzyıldan itibaren Hindistan'a kara yoluyla ulaşan İngilizler buranın önemini çok iyi biliyordu. Bu sebeple 31 Aralık 1600'de İngiliz Doğu Hindistan Şirketi kurulmuştur. Böylece başta Hindistan olmak üzere birçok bölgede sömürgecilik faaliyetleri ilerlemiştir⁵⁵. 1612 yılında Babür Devleti'nin hâkimiyeti altındaki Hindistan'da fabrika kuran ve burada zamanla güçlenen İngiliz Devleti ve İngiliz Doğu Hindistan Şirketi (İDHS), burada sömürge idaresi kurmayı başarmıştır. Nitekim, 1773 yılında bölgeye ilk İngiliz genel valisi atanmıştır⁵⁶.

Bu noktadan hareketle, keşiflerle birlikte gelen küresel sömürge çağının şafağında Osmanlı Devleti'nin durumuna kısaca değinmemiz gerekirse sömürgeciliğin asıl aktörlerine geçmemiz gerekmektedir. Coğrafi keşiflerin ve deniz seyahatindeki teknolojilerin gelişmesiyle ticaret rotaları ve faaliyetleri 1580'lerde Atlantik'e kaymıştı ve Avrupa'nın Osmanlı Devleti'ne bağımlılığı azalmıştı. Ancak Osmanlı'nın

⁴⁸ Luraghi, *a.g.e.*, s.97-99.

⁴⁹ Ferro, *a.g.e.*, s.80-81.

⁵⁰ Ferro, *a.g.e.*, s.85.

⁵¹ Luraghi, *a.g.e.*, s.98.

⁵² William Harrison Woodward, *A Short History of The Expansion of The British Empire 1500-1911*, Cambridge University Press, London 1919, s.61.

⁵³ Luraghi, *a.g.e.*, s.98.

⁵⁴ Ferro, *a.g.e.*, s.86.

⁵⁵ Woodward, *a.g.e.*, s.72.

⁵⁶ Woodward, *a.g.e.*, s.84, 229 vd.

bu çağdaki anavatana uzak faaliyetlerinde dinî faktörler ön plana çıkmaktadır. Temel itibarıyla sömürgeci devlet statüsünde olmayan Osmanlı Devleti, Hristiyan güçlere karşı Müslümanlığın hamisi olarak hilafet mücadeleleri vermiştir. Osmanlı, dönemin en kuvvetli deniz güçlerinden Portekizlilere karşı verdiği mücadelelerle sömürgecilik tarihinde yerini almıştır. Osmanlı tarihindeki Hint Deniz Seferleri’de (1538-1553) bu sürecin en önemli delilerindendir. Ancak XVII. yüzyıldan itibaren Akdeniz’deki üstünlüğünü kaybeden ve denizcilikte diğer Avrupa devletlerinden geride kalan Osmanlı Devleti, bu tarihlerden itibaren bir kara devleti haline dönüşmeye başlamıştır⁵⁷. Nitekim, Osmanlı-Afgan ilişkileri çok eski zamanlara uzansa da XVIII. yüzyıl sonlarına kadar bilgiler kısıtlıdır. Ancak Ahmed Şah Dürrani’nin İran’a karşı Osmanlı padişahı III. Mustafa’ya ittifak teklifi yaptığı bilinmektedir. III. Mustafa ise bu teklifi İran’la yaptığı anlaşma sebebiyle geri çevirmiştir⁵⁸.

1783 yılında Kuzey Amerika’daki sömürgelerini kaybeden İngilizler, Hindistan’a daha fazla önem vermiş, Hindistan’ı korumak için kuzeye doğru nüfuz alanlarını genişletmeye başlamışlardır. Diğer yandan XVII. yüzyılda Büyük Pedro’nun tahta çıkmasıyla bir diğer yayılmacı devleti olan Rusya’nın Hindistan’a olan ilgisi artmıştır. Hindistan’a giden ticaret yolları hakkında bilgi toplamak için Ruslar tarafından elçiler görevlendirilmiştir. Hindistan’a ulaşma amacıyla Orta Asya hanlıkları ile olan münasebetler artsa da girişimler sonuçsuz kalmıştır. XIX. yüzyıla gelindiğinde Rus Şark incelemeleri gelişme göstermiştir. Kayda değer başarılar elde ederek Kırgız steplerine kadar inen Rusların Hindistan’a olan ilgisi devam etmiştir. Bu yüzyılda Rus, Fransız ve İngilizlerin Afganistan kavşağındaki güç mücadeleleri şiddetlenmiştir. Rus ilerleyişinden rahatsızlık duyan İngilizler “Büyük Oyun” adlı gözlem, istihbarat, karşı istihbarat ve politik oyunlar yoluyla bölgedeki siyasi konumlarını güçlendirmeyi amaçlamıştır⁵⁹. Bu oyunun en önemli unsurları ise birçoğu seyyah ve tüccar kimliğine bürünmüş sömürge memurları olmuştur.

⁵⁷ Ferro, *a.g.e.*, s.26-27; Kavas, *a.g.e.*, s.395; Murat Hanılçe, “Coğrafi Keşiflerin Nedenlerine Yeniden Bakmak”, *Tarih Okulu*, S. 7, Mayıs-Ağustos 2010, s.47-70.

⁵⁸ Mehmet Saray, “Afganistan”, *TDVİA*, C. I, TDV Yayınları, İstanbul 1988, s.405.

⁵⁹ Vassilij Viladimiroviç Barthold, *Asya’nın Keşfi Rusya’da ve Avrupa’da Şarkiyatçılığın Tarihi*, Türkçesi: Kaya Bayraktar, Yöneliş Yayınları, İstanbul 2000, s.298 vd.; Nirmal Dass, “Espinoage”, *Colonialisms: An International Social, Cultural, and Political Encyclopedia*, Ed. Melvin E. Page, Vol. I, Abc Clio, Oxford 2003, s.193; Cihad Cihan, *XIX. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s.10.

4. SEYAHATNAMELERİN TARİHİ KAYNAK OLARAK YERİ VE ÖNEMİ

Arapça sözlükte “*suyun yeryüzünde sürekli akması*” anlamındaki “seyh” kökünden türeyen seyâhat (siyâha) “*yürüme, gitme; insanların arasını bozmak için ortalıkta dolaşma, kendini ibâdete verip ruhban hayatı yaşamak için yeryüzünde gezip dolaşma*” şeklinde açıklanmakta, suyun yeryüzünde akması gibi yolculuk edene de yeryüzünde gezip dolaştığı için “sâih” veya “seyyâh” denilmektedir⁶⁰.

Çeşitli amaçlarla yapılan seyahatler dolayısıyla kaleme alınan eserlere verilen ortak isim olarak seyahatname Arapça “*gezmek, gezi*” anlamındaki seyahat ile (aslî siyâhat) Farsça nâme (risâle, mektup) kelimelerinden oluşan “*seyâhatnâme*”, “*gezi mektubu, gezi eseri*” mânasına gelmektedir⁶¹.

En genel ve yerleşik tanımıyla seyahatname, dar veya geniş bir coğrafyada seyyahın gezip gördüğü yerler hakkındaki izlenimlerini anlattığı eserdir. Son zamanlarda seyahat ve seyahat eseri karşılığı olarak “gezi, gezi yazısı” kavramları kullanılmaktadır⁶². Seyyahın gittiği coğrafyada ilgi çekici ve etkileyici tüm unsurları kendi süzgecinden geçirip yazdığı seyahat kitapları tarihî kaynakların özel bir türüdür⁶³.

Seyahate çıkanların talihi yaver gidip evlerine dönmeyi başaranlar, tecrübe sahibi, kültürlü kişiler sayılıyor, her yerde kabul görüyordu. Seyyahlar yeni fikirler ile dönerek bambaşka ufuklar açıyor, dünyaya açılmaya öncülük ediyordu. Yabancı topraklardan yeni yeni etkiler geliyordu. Yolculuklar önyargılar oluşturuyor veya önyargıları yıkıyor, insanları ve halkları kaynaştırıyordu. Seyahat bu şekilde bir iletişim vasıtasıydı. Seyahatin tarihi insanlık tarihi ile başlamış, göçebe kavimlerin seferlerinden, antik Roma’daki turistik organizasyonlara, Orta Çağ’daki hac yolculukları ve hacı kabilelerinden, gezgin, skolâstik öğrencilere, zanaatkârlara, misyonerlere, aydınlanma ve Rönesans dönemindeki gezilere kadar uzanmıştır. Ayrıca

⁶⁰ Mustafa Çağırıcı, “Seyahat”, *TDVİA*, C. XXXVII, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s.7.

⁶¹ Hüseyin Yazıcı, “Seyahatname”, *TDVİA*, C. XXXVII, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s.9.

⁶² Baki Asiltürk, “Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler”, *Turkish Studies*, Volume 4/1-1, Winter 2009, s.912-913.

⁶³ Miroslav Kamenický, “Travelogues as Sources for the History of Mining in the Central Slovak Mining Area in the 17th Century”, *12th International Erbe Symposium*, 30 Eylül-4 Ekim, Bolzano/Bozen 2013, s. 73.

seyahat bir görev veya bir amaç uğruna da yapılıyordu. Devletlerin himayesindeki kâşifler ve denizciler güçlü ve siyasi ekonomik çıkarların peşinde olmuştur⁶⁴.

Seyahat her zaman insanların temel ihtiyaçlarından birisi olmuştur. Coğrafi alanda dünyanın bilinmeyen yerlerinin keşfi, uzaktaki ülkeleri merak ile insanlar yeni yerleri çeşitli amaçlarla tanıma ihtiyacı hissetmiş, seyahatnameler de bu ihtiyaca cevap vermiştir. Geçmiş zamanlarda seyahatnameler iletişim aracı olarak önem kazanmıştır. Seyahatnameler iletişim imkânlarının kısıtlı olduğu dönemlerde bilimsel ve kültürel gelişmelerin aktarıcısı konumunda olmuştur⁶⁵. Bu amaçlarla insanlar merak, macera, kişisel ve politik amaçlar, diplomatik görevler, hac ve ruhsal arınma, iş ve ticari seferler gibi birçok nedenlerle seyahat etmiştir⁶⁶.

Seyahatnamelerin kökeni, MÖ. 3000 yıllarına kadar uzanmaktadır⁶⁷. Tarih boyunca, Doğu ve Batı medeniyetlerinde seyahatname türünde, örnek birçok eser yazılmıştır⁶⁸. Seyahat şartlarının kolaylaşıp dünyanın insanlar için daha küçük bir hale gelmesiyle seyahatlerin ve seyahatnamelerin sayısında yoğun bir artış görülmektedir.

XVIII. ve XIX. yüzyılda refahın getirdiği rahatlıkla seyahat eden İngilizler çok sayıda seyahatname kaleme almışlardır. İlk başlarda yapılan bilim amaçlı seyahatleri, misyonerler, göçmenler, askerler ve bu bölgelerden çıkar sağlamak isteyen sömürge memurları izlemiştir. Güçlü devletlerin sömürgeleştirme savaşları seyahatin tarihine karanlık bir sayfa eklemiştir⁶⁹. Bu döneme de sömürgeci İngiliz Devleti öncülük etmiştir.

XIX. yüzyılın ilk yarısında ise sömürgeleştirme mücadelesi hızlanmıştır. Bu dönemde sömürgeci devletler, tampon bölge niteliği taşıyan Afganistan'da nüfûz mücadelesine girişmiştir. Bu yüzden bölgeyi daha iyi tanımak ve tüm gelişmelerden haberdar olup hızlı adım atmak için bölgeye seyyah adı altında sömürge memurları göndermişlerdir.

⁶⁴ Winfried Löschburg, *Seyahatin Kültür Tarihi*, Çev: Jasmin Traub, Dost Kitabevi, Ankara 1998, s.9.

⁶⁵ Sedat Maden, "Türk Edebiyatında Seyahatnameler ve Gezi Yazıları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 37, 2008, s.148.

⁶⁶ Smrutisikta Mishra, "Travelogues: An Innovative And Creative Genre of Literature", *International Journal of English and Literature*, Vol. IV, Issue 4, August 2014, s.45.

⁶⁷ Löschburg, *a.g.e.*, s.13.

⁶⁸ Maden, *a.g.m.*, s.149.

⁶⁹ Löschburg, *a.g.e.*, s.102, 124.

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA AFGANİSTAN'A GİDEN BAZI SEYYAHLAR VE ESERLERİ

XIX. yüzyılın ilk yarısında Afganistan'a giden sömürge memurlarının asıl amaçları sömürgeci devletlerin politikalarının başarıya ulaşması için bilgi toplamaktı. Bu kişiler, siyasi, askerî ve ekonomik hedefler için özel olarak yetiştirilmiş ve görevlendirilmiş memurlardı. Afganistan coğrafyası istikrarsız ve asayişin son derece bozuk olduğu siyasi geçiş döneminde olduğundan dolayı, seyyahların birçoğu canlarından endişe duymuşlardır. Bu yüzden gerçek kimliklerini gizlemek için farklı kimliklere bürünmüşlerdir. Hatta kendilerini bölgede artan yabancı düşmanlığına karşı korumak için farklı ırka mensup olduklarını belirterek ve kervanlara karışarak seyahatlerini sürdürmüşlerdir. Fakat bu tedbirlere rağmen bazıları hayatlarını kaybetmiştir.

Afganistan coğrafyası dağlık olmasından dolayı tarih boyunca şehirler bu özelliğe göre kurulmuştur. Tez konusunda ele alınan dönemde İngilizlerin hâkim olduğu Sind coğrafyasından bölgeye geçitler yoluyla ulaşılabilirdi için seyahat güzergâhları da coğrafi şartların elverişli olduğu yerlerle paralel bir biçimde şekillenmiştir. Bölgenin dağlık olmasının yanı sıra ekonomik ve siyasi açıdan kötü bir durumda olması sebebiyle ulaşım yatırımları aksaklık göstermiş ya da hiç yapılamamıştır. Seyahat için kullanılan başlıca araçlar dönemin ve coğrafyanın şartlarına göre deve, at, eşek ve at arabası olmuştur. Yine bu şartlara ek olarak asayiş problemleri had safhaya ulaşmış ve böylece seyyahlar güvenli güzergâhları kullanmaya mecbur kalmışlardır. Bu sebeplerle seyyahlar büyük şehirler dışında menzil usulü gittikleri güzergâh üzerindeki yerleşim yerlerini kullanarak çoğu zaman birbirlerini tekrara girmişlerdir. Ele alınan dönemde Afganistan'a giden seyyahların güzergâhlarındaki yerleşim birimleri eklerdeki haritada yer almaktadır¹.

Afganistan'a giden seyyahların amaçları ne olursa olsun, her insanda olduğu gibi kendilerine özgü insani değerleri ve bakış açıları vardı. Öte yandan batı kültürüne mensup kişiler olarak doğuya gelmişlerdi. Yani, Batı ile Doğu'nun kültürlerarası

¹ XIX. yüzyılın ilk yarısındaki seyyahların güzergâh haritası için bkz. ek 34.

çatışmaları, toplumsal, ideolojik ve dinî ihtilafları onların da görüşlerine etki etmiştir. Bu yüzden kişisel değerlendirmelerinde çoğu zaman subjektif ve önyargılı bir bakış açısı sergilemişlerdir. Afganistan yerlilerinin ten renkleri ve fizyonomileri hakkında olumsuz yorumlar yaparak, idare şekilleri, yaşam tarzları, dine bakış açıları ve bölgeye has giyim tarzlarını küçümseme gibi karakteristik özelliklerine dair birçok konuda önyargılı oldukları görülmüştür. Afganistan'a gelen seyyahların ortak sıkıntısı açığa çıkma korkusu ve can güvenliği endişesi olmuştur. Bunun yanında zorlu coğrafya sebebiyle başlıca yerleşim alanlarının birbirlerine uzaklığı seyyahların kırsalda uzun ve zorlu yolculuk etmelerine neden olmuştur. Ayrıca bölge kültürüne uyum sağlamakta sıkıntı yaşamışlardır.

Seyahatnamelerin araştırmacıları ilgilendiren en önemli özelliği doğrudan gözleme dayalı olmasıdır². Seyahatnamelerin yazarları olan seyyahlar genelde yabancı bir ülkeyi tasvir ettikleri için kendilerince enteresan olan ve ülke yerlileri için günlük rutin içerisinde önem verilmeyen bilgileri kişisel bakış açılarıyla kaydetmişlerdir³. Bu noktadan hareketle tarih çalışmalarında seyahatnamelerin kaynak olarak kullanılabilmesi için yazarın ve eserinin tenkit edilmesi yani iç ve dış tenkidinin yapılması gerekmektedir⁴. Afganistan coğrafyasına yapılan seyahatlerin kronolojik sıralamasına göre tenkidi yapılan seyyahlar ve seyahatnameleri şunlardır:

1. WILLIAM MOORCROFT VE GEORGE TREBECK (1819-1825)

William Moorcroft⁵, 1765 yılında İngiltere'nin kuzeybatısında yer alan Lancashire bölgesine bağlı Ormskirk'de gayrimeşru olarak dünyaya gelmiştir. Buna rağmen önemli bir aileye mensup olan annesi Ann Moorcroft'un babası Richard tarafından kabul edilmiş ve iyi bir şekilde yetiştirilmiştir. Grekçe ve Latince dillerini öğrenmiştir. Ayrıca botanik alanında eğitim görmüştür⁶. Üniversite öğrenimini ise Liverpool'da cerrahi üzerine yapmıştır. 1788 yılında buradaki eğitimini tamamlamıştır. O dönem İngiltere'de veteriner açığı olduğu için Fransa'ya giderek

² Tuncer Baykara, *Tarih Metodu*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017, s.126.

³ Mübahat Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, TTK Yayınları, Ankara 2011, s.25.

⁴ Cihad Cihan, *XIX. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s.13.

⁵ Portresi için bkz. ek 4.

⁶ Garry Alder, *Beyond Bokhara*, Second Edition, Low Price Publications, Delhi 2012, s.2-3.

veterinerlik eğitimi almıştır. 1792 yılında Fransa'dan dönmüş ve Londra'ya yerleşerek veterinerlik mesleğini icra etmeye başlamıştır⁷.

Veterinerlik mesleğini başarıyla yürüten Moorcroft, 1796 yılında yeni bir tür at nalı ve teçhizatı geliştirerek piyasaya sürmek için girişimlerde bulunmuştur. Ancak yüksek maliyet ve teknolojik yetersizlik gibi birçok etken dolayısıyla bu girişim olumsuzlukla sonuçlanmıştır⁸. Bunun yanı sıra, işi gereği temas kurduğu eğitimsiz kişilerle yaşadığı görüş ayrılıkları sebebiyle zor bir dönem geçirmiştir. Moorcroft, Londra'da yaşadığı yıllarda edindiği çevre sayesinde Hindistan ile yakından ilgilenmeye başlamıştır. Nihayet, Doğu Hindistan Şirketi yönetiminden gelen iş teklifini kabul etmiştir. Böylece veteriner cerrah olarak Bengal'e gitmek üzere Mayıs 1808'de Londra'dan deniz yoluyla ayrılmıştır⁹.

Moorcroft, 1812 yılında Himalayaları geçerek yeni kariyerindeki ilk seyahatini gerçekleştirmiştir. Bu seyahatle at cinsleri, hastalıkları ve tedavi metotlarını, topografik uyumları vs. bölgedeki atlara dair her şeyi öğrenmeyi ve keşfetmeyi amaçlamıştır. Ayrıca İngilizler için Orta Asya ticaret yolunu açmayı hedeflemiştir¹⁰. Böylece Moorcroft, Himalayaları geçen ilk Avrupalı gezgin olmuştur¹¹. Hatta Moorcroft, o dönem varlığı kendi yurttaşları tarafından bile bilinmeyen Büyük Oyun'un ilk aktörlerinden biri olarak tarihe geçmiştir¹². 1812 yılındaki seyahatinden döndükten sonra gelecekteki yolculuğuna zemin oluşturmak için İngilizlere hizmet eden Seyid Mir İzzetullah'ı Himalaya, Yarkent, Buhara ve Afganistan güzergâhıyla seyahat ederek keşif ve bilgi toplamakla görevlendirmiştir¹³. Moorcroft'un bu seyahati sözde izinsiz olarak yaptığı öne sürülmüştür. Ancak sonraki seyahatine bakıldığında aslında bu seyahatin bir plan dahilinde yapıldığı görülmektedir. Moorcroft'un ölümünden yıllar sonra varlığı ortaya çıkan bölgedeki politik ve ekonomik üstünlüğü

⁷ William Moorcroft and George Trebeck, *Travels In The Himalayan Provinces of Hindustan and The Panjab In Ladakh And Kashmir; In Peshawar, Kabul, Kunduz, And Bokhara From 1819 to 1825*, Haz. Horace Hayman Wilson, Vol. I, John Murray, Albemarle Street, London 1841, s.xix-xx; Alder, *a.g.e.*, s.25-27.

⁸ Alder, *a.g.e.*, s.44-45.

⁹ Moorcroft, *a.g.e.*, I, s.xxi; Alder, *a.g.e.*, s.68.

¹⁰ Alder, *a.g.e.*, s.107.

¹¹ Moorcroft, *a.g.e.*, I, xvii; Henry Manners Chichester, "William Moorcroft", *Dictionary of National Biography*, Ed. Sidney Lee, Vol. XXXVIII, Macmillan and Co., New York 1894, s.337.

¹² Alder, *a.g.e.*, s.175.

¹³ Moorcroft, *a.g.e.*, I, s. xviii; Alder, *a.g.e.*, s.123.

ele geçirme amacı taşıyan Büyük Oyun'un ilk oyuncularından birisi olması, izinsiz hareket ettiği iddiasına şüphe düşürmektedir.

Moorcroft 1819 yılında uzun yıllardır hayalini kurduğu Buhara'ya gitmek için maaşlı olarak seyahat izni almayı başarmıştır¹⁴. 1819 yılı sonlarında yolculuğuna başlamış, Şubat 1825'de Buhara'ya ulaşmıştır. Seyyah, Buhara'da tam olarak aradığı at cinslerini bulamadan geri dönmek zorunda kalmıştır. Ceyhun'u geçtikten sonra 4-5 Ağustos 1825'de daha fazla at almak için rotasından saparak Meymene'ye gitmek istemiştir. Meymene güzergâhında bulunan Andhoy'da konakladığı sırada ateşli bir hastalığa yakalanarak 58 yaşında hayatını kaybetmiştir¹⁵. Seyyahın ateşli bir hastalığa yakalanarak öldüğü yaygın olarak kabul edilmesine rağmen zehirlenerek öldürüldüğü de iddia edilmektedir¹⁶.

Bir İngiliz vatanseveri olduğu ifade edilen Moorcroft, enerjik, meraklı ve gayretli birisi olarak anlatılmaktadır¹⁷. Aynı zamanda, XVIII. yüzyılın ortalarındaki Anglikanizm (İngiliz kilise modeli) anlayışına yakın ılımlı Hristiyanlık anlayışını benimsemiştir¹⁸. Mesleki alanda son derece yetkin olan Moorcroft, veterinerlik becerisi sayesinde, at cinslerinin bilimsel şekilde üremesini ve zirai gelişmeleri kaynaştırmıştır. Vatansever biri olduğu için bu becerilerini aktif olarak kullanmak istemiştir¹⁹. Hatta bu amaçla İngiliz Coğrafya Kurumu'na katılmıştır²⁰. İngiliz Devleti'nin Büyük Oyun'una hizmet eden William Moorcroft, ölümünden sonra bile ardından gelen seyyahlara ilham kaynağı olmuş ve onların takdirini kazanmıştır.

Moorcroft'un 1819 yılındaki seyahatinde bir Avrupalı yol arkadaşı daha vardı. Bu kişi ise hakkında çok fazla bilgi bulunmayan genç George Trebeck'ti²¹. Babası Charles Trebeck, Londra'dan Kalküta'ya yerleşmiş olan bir avukattı²². Uzun boylu ve zayıf bir yapıya sahip olan Trebeck, haritacılığıyla Moorcroft'un dikkatini çekmiş ve

¹⁴ Alder, *a.g.e.*, s.207.

¹⁵ Moorcroft, *a.g.e.*, I, s.xlvii.

¹⁶ Moorcroft, *a.g.e.*, I, s.xlvi-xlvii.

¹⁷ Alder, *a.g.e.*, s.129.

¹⁸ Alder, *a.g.e.*, s.234.

¹⁹ Alder, *a.g.e.*, s.129.

²⁰ Alder, *a.g.e.*, s.175.

²¹ Trebeck 1800'de Middlesex, İngiltere'de doğmuştur. [https://en.wikipedia.org/wiki/George_Trebeck_\(07.12.2017\)](https://en.wikipedia.org/wiki/George_Trebeck_(07.12.2017)).

²² Moorcroft, *a.g.e.*, I, s.xxv.

seyahate dahil edilmiştir²³. Seyahat boyunca Moorcroft ile yakın ilişkiler kuran Trebeck, geri dönüş yolunda hastalanarak 1825 yılında Mezar-ı Şerif’de ölmüştür²⁴.

Bu genç seyyahtan geriye sadece çizdiği haritalar kalmıştır. Ona göre bölge ile ilgili kitapların Pencap bölgesinden sonra gelen yerler ile ilgili kısmı coğrafi açıdan yetersiz ve güvenilmezdi. Bu yüzden kaydettiği bilgiler ve tutarlı coğrafi notlar kendinden sonra yazılan kitaplarda büyük ölçüde etkisini göstermiştir. Coğrafi notlarına ek olarak kaydettiği birçok önemli bilgi Trebeck’in gözlemci biri olduğunu göstermektedir. Ayrıca çizim yeteneği ile bu bilgileri zenginleştirmiştir. Trebeck’e ait notlar seyahatnamenin ayrı bir bölümünde yer almıştır. Arkadaşı Moorcroft ve sonrasında mezarını ziyaret eden Burnes, Trebeck’den övgüyle bahsetmiştir²⁵.

1819 sonlarında seyahatine başlayan Moorcroft, dört yıl boyunca Hindistan ve bugünkü Pakistan topraklarında seyahat etmiştir. Afganistan seyahatinin tehlikeli olması kabileyi düşündürürken, Kabil’den güvenlikleri garanti edilerek davet mektubu almıştır. Böylece 24 Mayıs 1824 yılında Peşaver’den ayrılışıyla Moorcroft’un Afganistan yolculuğu başlamıştır. 5 Haziran’da Celalabad, 20 Haziran’da Kabil, 20 Temmuz Meydanşehir, 25 Temmuz Bamyan, 3 Eylül Kurram, 7 Eylül Aybek, 24 Eylül’de Hulm’a ulaşmıştır. Burada Mir Murad Bey tarafından alıkonulmuştur. Alıkonulduğu iki ay boyunca gözetim eşliğinde Kunduz’a ve daha sonra kaçarak Talekân’a gitmiştir. Serbest kaldıktan sonra 18 Aralık 1824’de Hulm’dan ayrılarak 1 Şubat 1825’de Mezar-ı Şerif’e varmıştır. Güzergâhı üzerinde konakladığı Belh’den 8 Şubat da ayrılarak 11 Şubat günü Ceyhun nehrini geçmiştir. 25 Şubat 1825’de Buhara’ya ulaşmıştır. Buhara’da beş aydan fazla kalan Moorcroft, aynı güzergâhtan geri dönmek istemiştir. 4-5 Ağustos 1825’de Ceyhun’u geçmiştir. Ancak Andhoy’da ateşli hastalığa yakalanarak ölmüştür.

Moorcroft, bu seyahatin amacını Türkmen ve Hint atlarını birleştirerek İngilizlerin sivil ve askerî amaçlarla kullandığı atların cinslerini geliştirmek, Hindistan’ın kuzeyinde kalan topraklarda ticari ilişkiler kurmak olarak ifade eder²⁶. Ayrıca o dönem pek bilinmeyen ancak sonraki süreçte ortaya çıkan politik amaçlar da

²³ Alder, *a.g.e.*, s.213.

²⁴ Moorcroft, *a.g.e.*, I, s.xlviii.

²⁵ Moorcroft, *a.g.e.*, I, s.xxv-xxvi.

²⁶ Moorcroft, *a.g.e.*, I, xviii; Alder, *a.g.e.*, s.209.

taşıdığı anlaşılmaktadır. Seyahatin temel amacı İngiliz ordusu için coğrafyaya uygun atları bulmaktır. Çünkü Hindistan'ın güneyindeki Maisur Krallığı (1394-1947) ile 1780-84 yılları arasında yapılan mücadelelerde İngilizlerin Hindistan'daki varlığı için süvari birliklerinin gerekliliği anlaşılmıştı. Süvari birliklerinin geliştirilmesi için ise yenilikçi, vatansever ve alanında başarılı bir kişi olan William Moorcroft en doğru kişi olarak seçilmiştir.

İngiliz hükümetinden seyahat izni alan Moorcroft, 1819 yılının ilk aylarında seyahat hazırlıklarına başlamıştır. Böylece kafiləsi şekillenmeye başlamıştır. Moorcroft'un eski bir arkadaşının oğlu olarak ifade ettiği George Trebeck, teknik ressam ve araştırmacı olarak seyahat için gönüllü olmuştur. Hindistan yerlisi olan Doktor Guthrie tıbbi sorumlu olarak İngiliz Doğu Hindistan Şirketi (İDHŞ) tarafından atanmıştır. İngiliz hizmetindeki bölge yerlisi Mir İzzetullah, daha önceki seyahati ve bölgeyi iyi tanınması dolayısıyla kafileye dahil edilmiştir. Asker olan Gulam Haydar Han'da bir diğer bölge yerlisi olarak seyahate katılmıştır. Ayrıca bu seyahatte birçok hizmetli yer almıştır. Seyahat hazırlıklarını sürdüren Moorcroft yolculuğun tehlikeli olacağını bildiği için kendini tüccar adı altında gizlemek istemiştir. Bunun için İDHŞ bünyesinde bulunan bazı firmalardan yüklü miktarda ticari emtia sağlamıştır.

Moorcroft, güzergâhındaki²⁷ büyük yerleşim yerleri dışında geçtiği ve konakladığı birçok yerleşim yerindeki kültürel, ekonomik ve sosyal yaşama dair bilgiler aktarır. Sonrasında gelen seyyahlara nazaran Moorcroft'un eserinde aşırı ön yargı bulunmaz. Peşaver ve Kabil'de dahil olmak üzere bu iki şehrin arasında kalan bölgeye dair bilgi vermekten kaçınır. Bunun sebebini Mounstuart Elphinstone'un²⁸ bu şehirler hakkında zengin bir eser yazmış olmasına bağlar. Bu da Moorcroft'un bölgeyi iyi etüt ederek seyahate çıktığını gösterir. Grekçe diline hâkim olan seyyah, Büyük İskender'den ve Makedon Krallığı'nın bakiyelerinden övgüyle söz eder ve seyahatnamesinde sık sık değinir.

²⁷ Moorcroft'un revize edilmiş güzergâh haritası için bkz. ek 27.

²⁸ İskoç bir ailenin dördüncü çocuğu olarak 1779 yılında dünyaya gelen Mounstuart Elphinstone, Bengal süvari birliğine katılarak 1796 yılında Hindistan'a gelmiştir. Zamanla bulunduğu görevlerde başarılı olarak yükselen Elphinstone 1808 yılında Kabil'deki ilk İngiliz elçisi olarak atanmıştır, H.G. Keene, "Mounstuart Elphinstone", *Dictionary of National Biography*, Ed. Leslie Stephen, Vol. XVII, Macmillan And Co., New York 1889, s.326-328.

Seyahatinin büyük bir kısmında pek fazla zorlukla karşılaşmayan Moorcroft'un yol şartları Afgan Türkistanı'na geldiğinde değişir. Bu bölgenin sınırına girdiği andan itibaren oldukça sert ve akıllı bir idareci olan Mir Murad Bey hakkındaki söylentileri göz ardı eder²⁹. Bölge tehlikeli olmasına rağmen bölgedeki Özbekler hakkında yer yer olumlu ifadeler kullanır³⁰. Burada yapılan köle ticaretini yadırgar³¹. Ancak bağlı bulunduğu kurumun da esir ticareti yaptığını görmezden gelerek önyargısını ve taraflılığını açıkça ortaya koyar. Nihayet Hulm'a geldiğinde ajanlık şüphesiyle mallarına el konularak göz altına alınır³². Seyyah burada iyi ağırlandığını ifade etse de malları için alıkonulduğunu kaydeder. Ancak ajanlık yaptığı gerçeğini göz ardı ederek kendisiyle çelişir. Durumun kendisi açısından umut verici olmadığını anlayarak endişeye kapılır. Hatta kafilesindeki kişilerden bile şüphe etmeye başlaması psikolojisinin bozulduğunu göstermektedir. Tüm tehlikelerden onu sadece inancının koruyacağını ifade ederek Hristiyanlığa bağlılığını dile getirir³³.

Moorcroft, Hulm'dan muhafızlar eşliğinde Kunduz'a götürülür. Burada yirmi bin rupi vergi talep edilir. Hindu idareci Atma Ram sayesinde pazarlıklar sonucu bu rakam bin beş yüz rupiye düşürülür. Buna rağmen Moorcroft serbest bırakılmaz ve Murad Bey'in askerlerini tedavi etmeye mecbur bırakılır. Alıkonulduğu süre içerisinde günleri bile saymayı unuttuğunu kaydederek umutsuzluğunu dile getirir. Talekân'daki Pirzade adlı alim sayesinde serbest bırakılır ve bu kişiye karşı duyduğu minneti ifade eder³⁴. Buhara'ya vardığında aradığı soylu atları bulamaz ve geri dönmeye karar verir. Geri dönüş yolunda aradığı atların Andhoy'da olduğuna dair söylentiler duyarak kafilesinden ayrılır. Bir umutla rotasını değiştirir ve inatçılığını ortaya koyar. Ancak yolda hastalanarak hayatını kaybeder.

Moorcroft'un ölümüyle birlikte seyahat notlarına ve bazı eşyalarına Mezar-ı Şerif idarecisi tarafından el konulmuştur. Buna rağmen kafilesindeki hizmetlisi seyahat yazılarının büyük bir kısmını Kabil'e götürmeyi başarmıştır³⁵. Bu notlar

²⁹ Moorcroft, *a.g.e.*, I, s.xlv-xlvi.

³⁰ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.411.

³¹ Moorcroft, Aynı yer.

³² Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.434.

³³ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.426.

³⁴ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.454 vd.

³⁵ Moorcroft, *a.g.e.*, I, s.xlviii.

Kalküta Asya Kurumu'na³⁶ devredilmiştir. Moorcroft'un notları çok ciltli, metotsuz ve konudan konuya atladığı için editörler tarafından düzenlenmiştir³⁷. Sonraki yıllarda Kalküta Asya Kurumu tarafından kayıp notlarının ele geçirilmesiyle alıkonuldukları zamanı ve dönüş yolculuklarını kapsayan eksik parçalar tamamlanmıştır. 1841 yılında ise Asya Kurumu adına Horace Hayman Wilson³⁸ tarafından “*Travels in The Himalayan Provinces of Hindustan And The Panjab; in Ladakh and Kashmir; In Peshawar, Kabul, Kunduz, And Bokhara*” adıyla iki cilt halinde yayınlanmıştır. Kitabının birinci cildinde Hindistan ve günümüz Pakistan bölgesinde kullandığı güzergâhtaki bölgelere dair bilgiler aktarılmıştır. Kitabın ikinci cildinde ise Afganistan ve Buhara seyahatini ihtiva eden bilgiler yer almaktadır.

2. CHARLES MASSON (JAMES LEWIS) (1828-1838)

Arkeolog, nümizmat ve istihbarat ajanı olan James Lewis'in hayatına dair bilgiler kısıtlı ve birbirinden kopuktur³⁹. 16 Şubat 1800'de dünyada gelen James Lewis'in 23 Mart 1800 yılında Londra'daki Aziz Mary Aldermanbury kilisesinde vaftiz edildiği bilinmektedir. Babası George Lewis, Needle Makers Company'ye⁴⁰ bağlı bir petrolcüydü. Annesi çiftçi bir aileden gelen Mary Hopcraft'tı. James Lewis'in Londra'daki büyük okullardan birine gittiğine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak diğer bir Afganistan seyyahı Godfrey Thomas Vigne ile yapılan bir röportajda Harrow Okulu'ndan⁴¹ sınıf arkadaşı oldukları ortaya çıkmıştır⁴².

James Lewis'in yetişkin hayatına dair ilk bilgilere 5 Ekim 1821 yılında İDHŞ yolcu listesinde asker olarak tesadüf edilmektedir. 1826 yılında İDHŞ'nin Hindistan'daki Baharatpur kuşatmasında muharip olmuştur. Aralık 1827'de arkadaşı Richard Potter ile birlikte askerden kaçmıştır. Richard Potter, adını John Brown olarak

³⁶ Orijinal adıyla Asiatic Society of Calcutta, 15 Ocak 1784 yılında adından da anlaşılacağı üzere doğuya özgü araştırmalar yapmak ve var olan bilgileri geliştirmek için devlet memuru Sir William Jones (d.1746-ö.1794) tarafından kurulmuştur. https://en.wikipedia.org/wiki/The_Asiatic_Society, (08.03.2018).

³⁷ Moorcroft, *a.g.e.*, I, s.li-lii.

³⁸ Horace H. Wilson (1786-1860) İngiliz cerrah, kimyacı, metal bilimci ve şarkiyatçı. Wilson, uzun yıllar Hindistan'da Doğu Hindistan Şirketi, İngiliz Kraliyet Coğrafya Kurumu ve Asya Coğrafya Kurumu'nda görev yapmıştır. B. B. Woodward, “Horace Hayman Wilson”, *Dictionary of National Biography*, Ed. Sidney Lee, Vol. LXII, New York 1900, s.97-98.

³⁹ Elizabeth Errington, “Ancient Afghanistan through the Eyes of Charles Masson (1800-1853): The Masson Project at The British Museum”, *International Institute for Asian Studies Newsletter*, S. 27, March 2002, s.8.

⁴⁰ Londra'da bulunan esnaf ve zanaatkarlar loncası.

⁴¹ Londra'nın kuzeybatısındaki Harrow kasabasında John Lyon tarafından 1592 yılında kurulan ünlü özel okul, Howard Staunton, *The Great Schools of England*, Sampson Low, Son, and Marston, London 1865, s.302.

⁴² Gordon Whitteridge, *Charles Masson of Afghanistan: Explorer, archeologist, numismatist and intelligence agent*, Aris&Phillips Ltd., Warminster 1986, s.1-2.

değiştirerek Lahor'daki Sih hükümdarının emrine girerken Lewis, Charles Masson⁴³ adını alarak 1828 yılından itibaren Peşaver, Celâlâbâd ve Kabil'e gitmiştir. Charles Masson, Latince, Grekçe, İtalyanca ve Fransızca'ya oldukça hâkimdi. Bildiği dillere bakılarak kayıp yıllarında nerede olduğuna dair varsayımlarda bulunulabilir. Örneklemek gerekirse, İDHŞ temsilcilerini bir Fransız olduğuna; bir Fransız generalini çok iyi Fransızca konuşan İtalyan olduğuna inandırabilmiştir⁴⁴.

Kendini gizleme konusunda son derece iyi olduğu anlaşılan Masson, Yukarı Sind ve Afganistan'da faaliyetlerini yürüttüğü uzun süre boyunca Kentakili Amerikan seyyah kimliğini kullanmıştır. Hatta iddia edildiğine göre bu kimlikle 1833 yılında yapacağı kazı çalışmaları için İngiliz hükümetinden ödenek bile sağlamıştır⁴⁵. Ancak o dönemde Masson-İngiliz ilişkilerine dair bir kanıt olmadığı için olayın göstermelik mi yoksa gerçek mi olduğu teyit edilememektedir.

Diğer birçok İngiliz sömürge memuru gibi Büyük İskender'e hayranlık duyan Masson, gençliğinde Bamyan'a giden Albay Wilford'un anılarından etkilenmiştir. Böylece Büyük İskender'in rotasını takip etme arzusu onda Afganistan'ı keşfetme isteğini uyandırmıştır⁴⁶. Arkeolog ve nümizmat olarak 1833-1838 yılları arasında Kabil-Celâlâbâd bölgesindeki Budist stupalarında ellinin üzerinde kazı yapmıştır. Bu kazılar sonucunda elde edilen birçok tarihî eser ve otuz beş binin üzerinde sikkeyi İngiltere'ye götürmüştür⁴⁷.

1833 yılında Amerikalı bir seyyah-araştırmacı kimliğiyle başladığı arkeologluk serüveni 1835 yılında bir dönüm noktasına girmiştir. Bu tarihte gerçek kimliğinin ortaya çıkmasıyla İngiliz kraliyet affı karşılığında ajanlık faaliyetlerini kabul ettiği iddia edilmektedir. Ancak bunun düzmece bir olay olma ihtimali de vardır⁴⁸. Ancak Masson, dünyanın en tehlikeli coğrafyalarından birinde yıllarca kalmayı seçmesi onun Büyük Oyun'un aktörlerinden biri olduğunu göstermektedir. Çünkü, zoraki olarak bir görevi üstlendiği iddia edilen kişinin, politik uyarılar ve fikirleri ile İngiliz hükümetine yardımcı olmaya çalışması şüpheli görünmektedir.

⁴³ Buradan itibaren Charles Masson adıyla anılacaktır.

⁴⁴ Whitteridge, *a.g.e.*, s.1, 2-3.

⁴⁵ Errington, *a.g.m.*, s.8.

⁴⁶ Whitteridge, *a.g.e.*, s.4.

⁴⁷ Errington, *a.g.m.*, s.8.

⁴⁸ Errington, Aynı yer.

Anlaşıldığı üzere, Afganistan milli hazinelerinin hırsızlığını yapan Masson, arkeolog olarak çalışmalarını yürütmesine rağmen, tipik İngiliz seyyah-görevli misyonunu sürdürerek politik sorumluluklarını yerine getirmiştir.

Masson, 1838 yılında I. İngiliz-Afgan Savaşı çıktığında politik tavsiyeleri dinlenmediği için sözde görevinden istifa etmiştir. 1842’de İngiltere’ye dönmüştür. 1844 yılında evlenmiş ve 1853’de ölümüne kadar Afganistan’da yaptığı kazı işlerine dönüş hayaliyle alternatif işler aramıştır. Masson’un bilinen bir portresi bulunmamaktadır. Ancak, 1832 yılında Kabil’de bulunmuş bir kişi, Onun gri renk gözleri, kızıl sakalı ve kısa saçları olduğunu ifade etmiştir. Ayağında çorap ve ayakkabı bulunmadığı, kafasında yeşil bir şapka olduğunu ve boynundan sarkan keşişlerin içecek kupası olduğunu kaydetmiştir⁴⁹.

Charles Masson, 1828-1838 yılları arasında Yukarı Sind ve Afganistan’da bulunduğu süre içerisinde özellikle Kabil-Celâlabâd-Bamyan hattında yoğun olmak üzere bölgede adım atılmadık yer bırakmamıştır. Bu yüzden son derece karışık ve kesin tarihleri olmayan rotasını ekteki haritada⁵⁰ incelemek daha faydalı olacaktır.

Seyyah, eserinin birçok kısmında arkeoloji sevdası yüzünden bölgede kaldığını açıklamıştır. Ancak 9 Nisan 1834 tarihli İngiliz gizli istişare raporunda Masson’un gayesi ve ondan ne beklendiği açıkça ifade edilmiştir. Masson’un sadece bilimsel araştırmalarının niteliğiyle değil, aynı zamanda Afganistan’da yaptığı gözlemler, Afganistan hakkında İngiliz hükûmetine sağladığı istihbarat ve bilgilerin son derece dikkate alınması gerektiği ifade edilmiştir⁵¹. Bunların dışında Masson seyahatine asker kaçağı olduktan sonra başladığı için isim ve kimlik değişikliği haricinde, seyahate hazırlanma sürecine dair pek fazla bilgiye rastlanmamaktadır. Bölgenin tehlikelerle dolu olduğuna şahit olan seyyah, bu yüzden Kabil’den Gazne’ye yolculuğunda kıyafetlerini bölgeye uygun olarak değiştirip kendini kamufle etmiştir⁵². Bazen de kendini Hindistanlı bir seyyid olarak tanıtmıştır⁵³.

⁴⁹ Errington, *a.g.m.*, s.8.

⁵⁰ Masson’un güzergâh haritası için bkz. ek 29.

⁵¹ Whitteridge, *a.g.e.*, s.101.

⁵² Masson, *a.g.e.*, I, s.257.

⁵³ Masson, *a.g.e.*, I, s.267.

Afganistan coğrafyasına girer girmez önyargısını açıkça ifade eden Masson, Celâlâbâd civarında bulunan Gılzayları kötü ve bölgede yaşayan aşiretlerin birçoğunu vahşi olarak tanıtır. Buna rağmen kendisine dostane bir şekilde yaklaşan Celâlâbâd'daki prens ile tanışınca Afganların o kadar da vahşi olmadığını ifade ederek kendisiyle çelişir⁵⁴. Bu çelişkili ifadesiyle birlikte önyargısının ne derece taraflı bir şekilde şekillendiğini de ortaya koyar. Masson, Gılzayların siyasi gücüne değinerek, Afganlarla çekişmelerini ön plana çıkarır. Bu toplulukların aralarındaki nefret ve husumete dikkat çeker⁵⁵. Kabil'de bulunduğu sırada Burnes'in ona söylediği "Afgan ve Özbekler şeytandır" ifadesinden etkilenerek önyargısını sürdürür⁵⁶.

Eserinde Kalaşlara (Siyahpuş/Kara Kâfir) önemli bir yer ayıran Masson, bu konuda Grek hayranlığını ortaya koyar. Onlar hakkında karalama olduğunu düşündüğü ateşe tapma ayinlerinin gerçek olmadığını ifade eder. Bu topluluk hakkında Babür Şah'ın hatıratına atıflarda bulunarak Kalaşlar hakkında bilgi sahibi olduğunu gösterir⁵⁷. Yaptığı kazılarda bölgenin çok eski bir tarihe sahip olduğunu ifade ederek burada kurulan krallıklar hakkında değerlendirme yapar⁵⁸. Babil Krallığı bulguları, Grek ve Yunan Mezar yerleri ve ölü yakma ayinine dair kalıntıların, Kohistan'daki tarihî eserleri ve antik gümüş madenlerini de inceleme fırsatı bularak izlenimlerini aktarır⁵⁹. Gittiği her yerleşim yerinde idareciler ile yakın ilişkiler kurarak onlara dair izlenimlerini kaydeder. Seyyah ayrıca Dost Muhammed Han'ın politikalarını yakından takip eder⁶⁰.

Masson, 1828-1838 yılları arasında Afganistan'da ikamet ettiği uzun süre boyunca coğrafya ve ülke hakkında tamamen bilgi sahibi olmuştur. Birçok önyargısı bulunmasına rağmen yerliler ile kurduğu yakınlık ve samimiyet ile hiçbir Avrupalı seyyahın sahibi olmadığı gözlem fırsatını yakalamıştır. Afganistan'ın ücra köşelerindeki yerleşim yerlerine seyahat etme imkanına sahip olmuştur. Köylülerle yakın ilişkiler kurmuş ve kabile şefleri tarafından korunarak iyi bir şekilde ağırlanmıştır. Burnes gibi Masson'da Afganistan'da İngilizlere karşı bir sempati

⁵⁴ Masson, *a.g.e.*, I, 178-179, 186.

⁵⁵ Masson, *a.g.e.*, II, s.209-212.

⁵⁶ Masson, *a.g.e.*, II, s.293.

⁵⁷ Masson, *a.g.e.*, I, s.215-219, 224.

⁵⁸ Masson, *a.g.e.*, II, s.383 vd.

⁵⁹ Masson, *a.g.e.*, II, s.166-168.

⁶⁰ Masson, *a.g.e.*, II, s.34.

olduğunu ve bu durumun korunması gerektiğine dair telkinlerde bulunmuştur. Ancak bu uyarıları İngiliz hükümeti tarafından göz ardı edilerek Afganlarla savaşa girişilmiştir.

Seyahatini gün gün kaydetmeyen Masson'un, "*Narrative of Various Journeys In Balochistan, Afghanistan, And The Panjab*" adlı seyahatnamesi ilk defa 1842 yılında dört cilt halinde Richard Bentley yayınevi tarafından Londra'da yayınlanmıştır. Seyyah belli bir düzlemde hareket etmediği için güzergâhı çok yönlü olmuştur. Kitabın ciltlerinde ise genel olarak Belucistan, Afganistan, Pencap ve Kalat çemberindeki seyahatlerine dair izlenimlerini kaydetmiştir.

3. ARTHUR CONOLLY (1829-1831)

Arthur Conolly, 2 Temmuz 1807'de Portland-place Londra'da altı erkek kardeşten üçüncüsü olarak dünyaya gelmiştir. 1819 yılında ölen babası Valentina Conolly, XVIII. yüzyıl sonlarında Hindistan'dan büyük bir servet yaparak İngiltere'ye dönmüştür. Amcası tarafından Rugby Okulu'na⁶¹ yazdırılmıştır. Utangaç ve hassas bir çocuk olan Arthur, okulda uyum sorunları yaşamıştır. "Mother Bucknell's"⁶² de ahiret hakkında sohbetlere katılmıştır. 1822 yılında İDHŞ'ye kaydolmuştur. Eğitim sürecinde Bengal Süvari birliği için gelen teklifi kabul ederek 16 Haziran 1823'de Londra'dan deniz yoluyla Kalküta'ya hareket etmiştir⁶³.

Bölgede askerî görevlerini icra eden Conolly, 1825 yılında teğmen rütbesine yükselmiştir. Ancak 1827 yılında geçirdiği hastalık sebebiyle İngiltere'ye geri dönmüştür. Bir buçuk yıl sonra Hindistan'a kara yoluyla geri dönmeye karar vermiştir. 10 Ağustos 1829 yılında başlayan bu yolculuğu Ocak 1831'de Hindistan'a varmasıyla son bulmuştur⁶⁴. 1834 yılında ajan olarak Rajputana'ya atanmıştır. 1838 yılında gönül ilişkisi için İngiltere'ye dönmüş fakat aradığını bulamamıştır⁶⁵. Aynı yıl yüzbaşı rütbesini almıştır⁶⁶. 11 Şubat 1839 yılında Ruslara karşı Özbek beylerini örgütlemek

⁶¹ 1567 yılında kurulan Rugby School İngiltere'nin en eski vakıf okullarından biridir. İngiltere'nin Rugby ilçesinde yer alan ve tercihe göre yatılı eğitim veren "Rugby School", ülkenin en bilinen ve en yenilikçi okullarından biri olarak kabul edilmiştir, Ed. Daniel C. Gilman, Harry T. Peck, Frank M. Colby, *The New International Encyclopedia*, Vol. XV, Dodd, Mead and Company, New York 1904, s.218.

⁶² Bir çeşit dini sosyal hizmet kurumu.

⁶³ John William Kaye, *Lives Of Indian Officers*, Vol. II, W. H. Allen&Co., London 1889, s.94-95.

⁶⁴ H. Manners Chichester, "Arthur Conolly", *Dictionary of National Biography*, Ed. Leslie Stephen, Vol. XII, Macmillan and Co., New York 1887, s.24.

⁶⁵ Chichester, Aynı yer.

⁶⁶ Kaye, *Lives*, II, s.97.

için yola çıkmıştır. Viyana, İstanbul, Bağdat güzergâhını kullanarak Bombay'a⁶⁷ ulaşmış, 1840 baharında Kabil'e gitmiştir. Ajanlık faaliyetleri için Kabil'den Buhara'ya gönderilmiştir. Burada ajanlık şüphesiyle alıkonulmuştur. 1842 yılı baharında bir diğer ajan Albay Stoddart ile birlikte infaz edilmişlerdir⁶⁸.

Conolly, 11 Şubat 1839'de İngiltere'den ayrılmış Fransa, Almanya, St. Petersburg, Moskova, Tiflis, Tahran, Astarabadi güzergâhıyla Bombay'a ulaşmayı planlamıştır. Ancak, Astarabadi'ye vardıktan sonra Buhara'ya gitmeye karar vermiştir. Türkmen çöllerinde esir alınıp kurtulduktan sonra bu yolculuktan vazgeçerek Astarabadi'ye geri dönmüştür. Kara yoluyla Hindistan'a gitmek için 13 Eylül 1830'da Meşhed'den ayrılmış, 22 Eylül'de Herat'a varmıştır. 19 Ekim 1830'da Herat'tan yola çıkan Conolly, sırasıyla Sebzevâr, Ferah, Vaşir, Gereşk güzergâhını takip ederek ekim ayının son günlerinde Kandehar'a varmıştır. Burada yaklaşık on gün kalmıştır. Günümüzde Pakistan sınırlarında kalan Pişhin Vadisi yoluyla Ocak 1831'de İngilizlerin kontrolündeki Hindistan sınırına girerek seyahatini sonlandırmıştır.

Conolly, seyahat amacını İngiliz hükûmetine fayda sağlamak için karadan doğu ülkelerini keşfetmek olarak ifade eder. Bu amaçla İran'a kadar gelir. Ancak burada Orta Asya'nın bir kısmını keşfetme arzusuna kapılır⁶⁹. Ayrıca seçtiği rotanın daha önce hiçbir Avrupalı tarafından kat edilmediği düşüncesi onu bu yolculuk için daha fazla heyecanlandırır. Ancak bu seyahatin amacı göstermelidir. Çünkü Conolly'nin bir sonraki seyahatine bakıldığında aslında bu seyahatin Büyük Oyun dahilinde gerçekleştirilen kısmi olarak başarılı bir keşif seferi olduğu görülmektedir. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse; Türkmenleri kullanarak Rusya'ya karşı bir set oluşturmak amacıyla bölgeyi daha iyi tanımak ve ajanlık faaliyetleri yapmak için İngiliz hükûmeti tarafından gizlice gönderilmiştir⁷⁰.

1829 yılının Eylül ayında St. Petersburg'da bulunan Conolly, uzun sürecek yolculuğu için hazırlıklara başlamıştır. Bu yolculuğu meşru hale getirerek yağmadan kaçınmak için gazeteye üç defa ilan verilmiştir. Ayrıca İran seyahati için pasaport tedarik edilmiştir. Yolculuğu daha kolay ve konforlu hale getirmek için fiyatları dokuz

⁶⁷ 1995'den sonra Mumbai adını almıştır.

⁶⁸ Chichester, *a.g.e.*, XII, s.24-25.

⁶⁹ Kaye, *Lives*, II, s.98.

⁷⁰ Chichester, *a.g.e.*, XII, s.25.

yüz ve beş yüz ruble olmak üzere altışar atın çektiği iki adet at arabası satın almıştır. Conolly'ye Tiflis'e kadar eşlik edecek olan Yüzbaşı Willock bin rubleye ayrı bir at arabası satın almıştır. Yolculuğun zor geçeceğinin bilincinde olan Conolly, birçok gıda malzemesinin yanı sıra samur derisinden kalpak, içi yünle ve rakun derisiyle kaplanmış rahat çizmeler, kürklü büyük pelerin gibi çeşitli giyim eşyaları satın almıştır⁷¹. Tebriz'e geldiğinde rotasını değiştirip tüccar kılığında Buhara'ya gitmek için yola çıkmıştır. Ancak Türkmenler tarafından esir edilip kurtulduktan sonra Afganistan üzerinden seyahat etmeye karar vermiştir. Meşhed'den Herat'a Afgan kuvvetleriyle birlikte yolculuk etmiştir. Conolly'nin en yakın yoldaşlarından biri Hindistanlı Seyyid Kara Ahmet Ali olmuştur. Conolly bu kişiyi İran'da yıllarca yaşamış, tarafsız, zeki ve beyefendi biri olarak ifade etmiştir. Ayrıca Conolly, kara yoluyla yapacağı yolculuk için Tebriz'den birçok hizmetli tutmuştur⁷². Herat'tan sonraki yolculuğu için Pişhin Seyyidlerinden Muhlen Şah'ın kafilesine katılarak güvenli bir seyahat sağlamıştır⁷³.

Arthur Conolly'nin rotası daha önce hiçbir Avrupalı tarafından kat edilmemişti. Alexander Burnes ile ilk büyük yolculuğu tamamlama yarışına giren Conolly, XIX. yüzyılda Herat-Kandehar arasındaki kat ettiği güzergâha dair bilgiler veren ilk seyyah olduğunu ifade etmiştir⁷⁴. Ancak Conolly bu seyahatini daha geç kaleme aldığından dolayı Burnes'in gölgesinde kalmıştır.

Seyyahın Herat hakkında verdiği bilgiler eserinin en önemli kısımlarını oluşturmaktadır. Çünkü Conolly'nin notları, Herat hakkında geniş bilgiler ihtiva etmektedir. Seyyahın Türkmen çöllerinde kaçırılmasıyla birlikte önyargısı artar. Bölgedeki idarecilerin ve halkların son derece cahil olduklarını kaydeder⁷⁵. Afganların zaaflarını son derece iyi bildiği anlaşılan Conolly, Herat'ta seyahat amacının ne olduğu sorulduğunda Afganları överek onların büyüklüğüne gözleriyle şahit olmak istediğini belirtir⁷⁶. Conolly, bölgenin siyasi durumunu iyi bir şekilde analiz eder. Afgan-Fars çatışmasından dolayı, Afganların Ruslara ılımlı baktıklarını kaydeder⁷⁷. Seyahat

⁷¹ Arthur Conolly, *A Journey to Northern India*, Vol. I, Richard Bentley, London, 1834, s.3-4,7.

⁷² Conolly, *a.g.e.*, I, s.13.

⁷³ Conolly, *a.g.e.*, II, s.102.

⁷⁴ Seyyah ayrıca Herât'dan Kandehar'a giden üç güzergâh bulunduğunu; bu güzergâhlardan birisinin XVIII. yüzyıl sonlarında bölgeye gelen George Forster tarafından özetlendiğini ifade etmiştir, Conolly, *a.g.e.*, II, s.99.

⁷⁵ Conolly, *a.g.e.*, I, s.387.

⁷⁶ Conolly, *a.g.e.*, I, s.384-385.

⁷⁷ Conolly, *a.g.e.*, I, s.388.

süresince sürekli açığa çıkma korkusu yaşar. Bunun için kendine koruma tahsis etmeye çalışır. Hatta bu korkusu sebebiyle Herat'ta bazı yerlilere rüşvet dahi verir⁷⁸.

Conolly, seyahatnamesinin asıl kısmını teşkil eden Afganistan bahsinde Herat, Ferah, Kandehar ve çevresindeki önemli yerleşim yerlerine dair idari teşkilat, şehirleşme, yerleşim ve nüfus yapısı, sosyo-kültürel hayat, ziraat ve ticaret hakkında birçok konuya temas eder. Ancak yer yer kesinliği tartışılacak bilgiler aktarır. Bunu da “Eğer yanlış hatırlamıyorsam!” şeklinde belirtir⁷⁹. Çocukluğundan beri koyu bir Hristiyan olmasının etkisiyle misyonerlik faaliyetlerine yönelik tavsiyelerde bulunur. Müslümanların, İngiliz ve Hristiyanlara saygı duymayı öğrenmesi için onların arasında İncil propagandasının ve misyonerliğin yapılmasını öngörür⁸⁰. Afganistan'ın ne kadar tehlikeli olduğunu sık sık dile getirerek rotasındaki tehlikelere dikkat çeker⁸¹. Çoraklık sebebiyle İngiliz çiftçisinin burada koyun bile otlatamayacağını kaydederek, bölgenin tarımsal açıdan pek de elverişli olmadığı gibi yanlış bir fikre kapılır⁸². Ülkede seyyidlere karşı duyulan saygının farkına vararak kendi güvenliğini sağlar⁸³. Seyyah son durağı olan İngiliz kontrolündeki Hindistan sınırına dair bazı bilgileri aktardıktan sonra seyahat izlenimlerini sonlandırmıştır.

Arthur Conolly'nin kaleme aldığı seyahatname “*Journey to North of India*” adıyla iki cilt halinde Richard Bentley yayınevi tarafından Londra'da 1834 yılında yayınlanmıştır. Kitabın birinci cildinde Londra'dan Afganistan'a kadar olan yolculuk anlatılırken, ikinci cildinde Afganistan'dan Hindistan'a kadar olan yolculuğa dair bilgilere yer verilmiştir. İkinci cildin yarısına yakın bir bölümü Hindistan meseleleri ve Afganistan tarihine ayırmıştır.

4. JOSEPH WOLFF (1831-1834)

Yahudi asıllı Hristiyan bir misyoner Joseph Wolff, Almanya sınırları içerisindeki Forchheim şehri yakınlarında yer alan Weilersbach kasabasında 1796 yılında dünyaya gelmiştir. Wolff'un babası haham olduğu için sıkı bir şekilde Yahudi prensiplerine göre yetiştirilmiştir. Ayrıca babası ona sürekli Hz. İsa'nın yakında

⁷⁸ Conolly, *a.g.e.*, I, s.393-396.

⁷⁹ Conolly, *a.g.e.*, II, s.20.

⁸⁰ Conolly, *a.g.e.*, II, s.33.

⁸¹ Conolly, *a.g.e.*, II, s.55.

⁸² Conolly, *a.g.e.*, II, s.99-100.

⁸³ Conolly, *a.g.e.*, II, s.102.

geleceğine dair konuşmalar yapmıştır. Bu da Wolff'un sonraki yaşamında aynı görüşlere sahip olmasında etkili olmuştur. Altı yaşında Almanca öğrenmesi için okula gönderilen Wolff, ayetlerin anlamını bilmeden Tevrat'ı okumaya başlamıştır⁸⁴. Yedi yaşında Nazaralı İsa ismini ve hikâyesini ilk defa duyarak Hristiyanlığa ilgisi başlamıştır⁸⁵. On bir yaşında Yahudi bir kadının yanına Latince ve Talmud⁸⁶ öğrenmek için gönderilmiştir⁸⁷.

1812 yılında Almanya sınırları içerisindeki Tübingen'de ve Viyana'da Arapça, Farsça, Süryanice ve Keldanice dil eğitimleri gören Wolff, teolojik derslere katılmıştır. Babası gibi Hz. İsa'nın tekrar dünyaya geleceğine dair inancı olan Joseph Wolff, 1816 yılında vaftiz edilerek Roma Katolik Kilisesi'ne iştirak etmiştir. Ancak görüşlerinden hoşnut olunmadığı için 1818 yılında buradan atılmıştır. 1819 yılında İngiltere'deki Protestan kilisesine kabul edilmiştir. Orta Doğu dilleri eğitimi gördüğü bu kiliseye katıldıktan iki yıl sonra, 1821 yılında yaşam boyu araştırmalarını yapacağı kehanetler, misyonerlik ve İsrail'in on kayıp kavmini bulmak için yolculuğa başlamıştır⁸⁸. 1821-1826 yılları arasında Malta, İskenderiye, Sina Yarımadası, Kudüs, Kıbrıs, Bağdat, İsfahan, Tiflis, Kırım ve Türkiye'ye seyahat ederek misyoner vaazlar vermiştir⁸⁹. Bu seyahati "*Sketch of The Life And Journal of The Rev. J. Wolff, Missionary To Palestine And Persia*" adıyla Hamilton, Adams & Company tarafından Norwich'de 1827 yılında yayınlanmıştır. Wolff, aynı yıl ilk İngiltere başbakanının torunu Georgiana Mary Walpole ile evlenmiştir⁹⁰.

Evlendikten hemen sonra İsrail'in on kayıp kavmini bulmak için seyahatlerine devam eden Wolff⁹¹, 1828 yılında Kefalonya'da gemi kazası geçirmiştir. Bu kazadan

⁸⁴ Joseph Wolff, *Sketch of The Life And Journal of The Rev. J. Wolff, Missionary To Palestine And Persia*, Hamilton, Adams & Co., Norwich 1827, s.5.

⁸⁵ Emma E. Howell, *The Great Advent Movement*, Revized, Review and Herald Publishing Association, Washington D. C. 1941, s.20.

⁸⁶ Yahudi sözlü geleneğinin ve Rabbânî hukukunun temel eseri. Geniş bilgi için bkz. Salime Leyla Gürkan, "Talmud", *TDVİA*, C. XXXIX, TDV Yayınları, İstanbul 2010, s.550.

⁸⁷ Wolff, *Sketch*, s.7.

⁸⁸ C. E. Buckland, *Dictionary of Indian Biography*, Swan Sonnenschein & Co., London 1906, s.458; Howell, *a.g.e.*, s.20.

⁸⁹ Joseph Wolff, *Researches and Missionary Labours Among The Jews, Mohammedans, And Other Sects*, Orrin Rogers, Philadelphia 1837, s.15; C. E. Buckland, *a.g.e.*, s.458.

⁹⁰ Joseph Wolff, *Travels and Adventures of Joseph Wolff*, Saunders, Otlet, And Co., London 1861, s.233.

⁹¹ Joseph Wolff, *Researches*, s.15.

hayatı boyunca arkadaş olacağı Sir Charles James Napier⁹² tarafından kurtarılmıştır⁹³. 1829 yılında Kudüs'e gitmiştir. Buradan karısına mektup gönderen Wolff, İsrail'in on kayıp kavmini bulmak için Belh ve Buhara'ya gitmek istediğini açıklamıştır⁹⁴. 1831'de başladığı bu seyahatini 1834'de sonlandırarak üzerinde çalışma yaptığımız seyahatnameyi kaleme almıştır.

1836 yılında Habeşistan, Yemen, Bombay ve Amerika'ya seyahat etmiş ve burada misyonerlik faaliyetleri yürütmüştür⁹⁵. 1843 yılında Buhara'da esir edilmiş Stoddart ve Conolly'nin akıbetini öğrenmek için bölgeye gönderilmiştir⁹⁶. Wolff tarafından kaleme alınan bu seyahat "*Narrative of a Mission to Bokhara in the years 1843-1845, to Ascertain The Fate of the Albay Stoddart and Captain Conolly*" adıyla Harper&Brothers Yayınevi tarafından Londra ve New York'ta 1845 yılında yayınlanmıştır.

Dünya Misyoneri⁹⁷ ismiyle anılan Joseph Wolff, 1821-1845 yılları arasında tam yirmi dört yıl boyunca Afrika'da Mısır ve Habeşistan, Asya'da Filistin, Suriye, İran, Buhara, Afganistan, Hindistan ve Amerika başta olmak üzere birçok ülkeye seyahat etmiştir. 1845 yılından itibaren papazlık yaptığı İngiltere sınırları içerisindeki Somerset bölgesine bağlı Isle Brewers köyünde yeni seyahat planları yaptığı sırada 1862 yılında hayatına gözlerini yummuştur⁹⁸.

Joseph Wolff, misyonerlik faaliyetleri yaptığı için birçok Afganistan seyyahının aksine Hindistan yoluyla değil de İran yoluyla Horasan ve Buhara üzerinden bölgeye gelmiştir. 1831 yılındaki seyahatine Osmanlı topraklarından başlayan Wolff, aynı yıl İran sınırları içerisinde seyahatine devam etmiş ve Horasan'a varmıştır. 1832 yılında Merv ve Buhara'ya yolculuk etmiştir. Aynı yılın ilkbaharında Afganistan sınırlarına girmiştir. Nisan ayı içerisinde Belh, Mezar-ı Şerif, Hulm (Taş Kurgan), Aybek, Kahmard, Saygan, Bamyan ve Kabil'e yolculuk etmiştir. 12 Mayıs

⁹² Sir Charles James Napier (1782-1853), Sind (Pakistan) bölgesini fetheden İngiliz general. Aynı bölgede 1834-1847 yılları arasında valilik yapmıştır. <https://www.britannica.com/biography/Charles-James-Napier>, (24.01.2018).

⁹³ E. Irving Carlyle, "Joseph Wolff", *Dictionary of National Biography*, Ed. Leslie Stephen, Vol. LXII, The Macmillan Company, New York 1900, s.306-307.

⁹⁴ Wolff, *Researches*, s.15.

⁹⁵ Carlyle, *a.g.e.*, s.307; Buckland, *a.g.e.*, s.458.

⁹⁶ Joseph Wolff, *Narrative of a Mission to Bokhara in the years 1843-1845, to Ascertain The Fate of the Colonel Stoddart and Captain Conolly*, New York, 1845, s.v.

⁹⁷ Howell, *a.g.e.*, s.19.

⁹⁸ Carlyle, *a.g.e.*, s.307.

1832’de Kabil’den ayrılan Wolff, 23 Mayıs’ta Peşaver’e varmıştır. Afganistan sınırlarından çıktıktan sonra Keşmir’e gitmiş, buradan Kızıl Deniz yoluyla Mısır üzerinden Malta’ya vararak 1834 yılında seyahatini sonlandırmıştır.

Wolff’un birden fazla seyahat amacı vardır. Bunlardan biri Babil düştükten sonra dağılan İsrailoğulları’nın on kayıp kavmini bulmaktır⁹⁹. Diğer seyahat amacı ise misyonerlik faaliyetlerinin yanı sıra Buhara ve Afganistan gibi ülkelerdeki Hristiyanları, Yahudilere, Müslümanlara, Kâfirlere ve Paganlara karşı yek vücut haline getirmektir. Wolff’un bu seyahatine destek sağlayıp finanse eden kişi 1820 yılından itibaren Malta’da yaşamaya başlayan ve muhtemelen tapınak şövalyelerine mensup Joseph Hookham Frere¹⁰⁰’dır. Ayrıca 1799 yılında İngiltere’de kurulan Kilise Misyonerleri Topluluğu da seyahat için destek sağlamıştır. Wolff, İran ve Buhara hükümetlerinden aldığı pasaportlarla kılık değiştirmeden seyahat edebilmiştir¹⁰¹. Hatta bu rahatlık ile seyahatin kendisiyle aynı dönemde yolculuk eden Alexander Burnes’i bile kışkırttığını ifade etmiştir¹⁰².

Wolff’un seyahat notları bir özet niteliğinde olduğu için geçtiği güzergâhlara dair kısıtlı bilgiler vermektedir. Daha önce talihsiz bir şekilde hayatını kaybeden Moorcroft’un akıbetinden haberdar olduğu için Türkmenlere karşı ön yargılı bir tavır sergilemiştir. Diğer yandan Horasan’da bulunduğu sırada Alamanlar (Türkmen yağmasına verilen ad) tarafından soyulup köle yapılmak için tutsak edildikten sonra şans eseri kurtulması onun ön yargısını daha fazla arttırmıştır¹⁰³. Ancak Moorcroft’un zehirlenmesi meselesine objektif bir bakış açısıyla yaklaşarak Buhara’da yaşayan Yahudilerin iddialarına ve Buhara idaresinin savunmasına notlarında yer vermiştir¹⁰⁴. Mezar-ı Şerif bölgesinde Moorcroft’a ve servetine el koyan mütevellinin kişisel özelliklerine dair bilgiler aktarmıştır¹⁰⁵.

⁹⁹ Wolff, *Researches*, s.15.

¹⁰⁰ John Hookham Frere (1769-1846), Köklü Suffolk ailesine mensup İngiliz diplomat ve yazar. Geniş bilgi için bkz. G. F. Russell Barker, “John Hookham Frere”, *Dictionary of Indian Biography*, Ed. Leslie Stephan, Vol. XX, Macmillan And Co., New York 1889, s.268.

¹⁰¹ Wolff, *Researches*, s.vii-viii.

¹⁰² Wolff, *Researches*, s.42.

¹⁰³ Wolff, *Researches*, s.87-90.

¹⁰⁴ Wolff, *Researches*, s.137.

¹⁰⁵ Wolff, *Researches*, s.149.

Bölgedeki tehlikelerin farkında olan Wolff, iklimden de şikayetçi olarak Afganistan'da çok az kalmıştır¹⁰⁶. Eserinde başlıca ele aldığı konular Wolff'un seyahat amacıyla da tutarlılık göstermektedir. Afganistan'da yaşayan halkların kökenlerine dair bilgi vererek tahminler yürütür. Seyahat edilen coğrafyadaki Hristiyan ve Yahudi tebaa hakkında bilgiler verir. Kabil'deki Yahudi ve Ermenilerin durumunu yakından inceler. Bunların yanı sıra Siyahpuş olarak bilinen Kara kâfirlerin kökenleri ve sosyal yaşantılarına dair önemli bilgiler de kaydeder. Afganların kökenlerine dair ortaya atılan rivayetleri¹⁰⁷ de kayda alan Joseph Wolff, bu topluluk hakkında değindiği konularda Mecmua-ül Ensab¹⁰⁸ adlı genoloji kitabına, Tevarih-i Cihangir, Tevarih-i Nisame, Harwee, Teskire-i Dervaza¹⁰⁹ gibi eserlere atıflarda bulunur.

Joseph Wolff'un kaleme aldığı "*Researches and Missionary Labours Among The Jews, Mohammedans, And Other Sect*" adlı seyahatname Orrin Rogers Yayınevi tarafından Philadelphia'da 1837 yılında yayınlanmıştır. Çok uzun bir seyahati anlatan bu eser tek cilt halinde yayınlanmıştır. Bu yüzden verilen bilgiler pek fazla detaylandırılmamıştır.

5. ALEXANDER BURNES (1832-1835)

İskoç diplomat, istihbarat ajanı ve seyyah olan Alexander Burnes, 16 Mayıs 1805 yılında İskoçya'nın Montrose kentinde dünyaya gelmiştir. Babası Montrose belediye başkanı James Burnes'tir. Ailenin dördüncü oğlu olan Alexander'ın dedesi olan Robert Burnes bir şairdir¹¹⁰. 15 yaşındayken Alexander Burnes'in, başta Grekçe olmak üzere birçok dilin yanı sıra sefer, çizim, aritmetik, yazarlık ve dünya klasikleri eğitimi veren Montrose Akademi'ye gittiği sanılmaktadır. Çocukluğunda zeki, saygılı ve aktif olduğu ifade edilmiştir. Aynı zamanda dünya klasikleri, tarih, şiir ve matematiğe ilgisi olan Burnes, çok erken yaşlardan itibaren günlük tutmaya başlamıştır. Tüm bu olumlu özelliklerine rağmen kavgacı bir kişiliğe sahip olduğu ve kasabasındaki çocuklarla sert kavgalar ettiği de kaydedilmiştir¹¹¹.

¹⁰⁶ Wolff, *Researches*, s.149.

¹⁰⁷ Hz. Meryem'in hikayesine benzeyen bir rivayete göre köle olan bir kızın kendiliğinden hamile kaldığını ve doğan çocuğa Afgan adı verdiğini aktarmıştır. Wolff, *Researches*, s.190.

¹⁰⁸ Wolff, *Researches*, s.156-157.

¹⁰⁹ Wolff, *Researches*, s.156-163.

¹¹⁰ J. W. Kaye, *History of War In Afghanistan*, Vol. I, WM. H. Allen & Co., London 1874, s.175; Buckland, *a.g.e.*, s.62-63; James Burnes, *Notes On His Name and Family*, Private Circulation, Edinburg 1851, s.18.

¹¹¹ Kaye, *Lives*, II, s.4-6.

Parlak zekalı bir çocuk olan Burnes, 1821 yılında, daha on altı yaşının başlarındaiken Joseph Hume'un¹¹² etkisiyle Hindistan'daki Bombay Yerel Piyade Okulu'na katılmıştır. Hindistan'a varmasından itibaren kendini yerel dilleri öğrenmeye adanmıştır. Hintçe ve Farsça öğrenmiştir. Son derece hırslı ve akıllı biri olan Burnes, bu süreçten sonra hızlı bir yükselişe geçmiştir. 1825 yılında İngiliz genel sekreterliği departmanına, 1829 yılında da Kutch'daki İngiliz yönetim merkezine politik danışman olarak atanmıştır¹¹³. Bilimsel araştırma arzusu ve ideolojik ideallerle harmanlanmış girişimcilik ruhuna sahip olan bu genç memur, Büyük İskender'in ayak bastığı yerlere seyahat etmek istemiştir¹¹⁴.

1831 yılına gelindiğinde Burnes aradığı fırsatı ilk kez yakalamıştır. İngiltere Kralı IV. William tarafından Sih Kralı Ranjit Singh'e gönderilen iyi niyet mektubunu ve hediye atları Lahor'a götürmek üzere görevlendirilmiştir. Bu seyahatin asıl amacı daha önce bazı seyyahların geçtiği İndus nehir yolunu takip ederek Tatta-Haydarabat haricinde hiç araştırılmamış yerleri keşfetmektir. Burnes'in bu gezisindeki notları ilk zamanlarda basılmamıştır. Ancak dönemin Hindistan genel valisi Lord William Bentinck tarafından Burnes'in seyahat izlenimleri ve gözlemleri son derece yararlı görülmüştür. Bu şekilde başka seyahatlerin de son derece faydalı olabileceği öngörülmüştür¹¹⁵.

Bu seyahatin iyi sonuçlar vermesi Burnes'in 1832 yılında yapacağı seyahat için zemin hazırlamıştır. Seyahatten önce yüzbaşı rütbesine yükseltilen Burnes, 1 Ocak 1832'de Lahor'dan yola çıkmıştır. Afganistan üzerinden Buhara'ya giderek seyahatini başarıyla tamamlamış ve İran Körfezi'nde deniz yoluyla Hindistan'a dönmüştür. Burnes, bu seyahatle kişisel hayallerini gerçekleştirmenin yanı sıra İngilizlerin Hindistan'ın kuzeyindeki coğrafyayı tanımasına olanak sağlamıştır. Bu seyahatten sonra Kasım 1833'de İngiltere'ye dönmüştür. Aynı zamanda Arthur Conolly ile büyük

¹¹² Joseph Hume (1777-1855), Montrose yerlisi bir gemi inşa ustasının oğlu. Montrose'da 1790'da yerel cerrah olarak mezun olmuştur. 1797'de asistan cerrah olarak İDHŞ'ye katılmıştır. Hindistan'da kırk bin sterlin gibi büyük bir servet edinmiştir. 1808 yılında Doğu Hindistan Şirketi'nden ayrılarak İngiltere'ye geri döndükten sonra hayatını gezmeye ve çalışmalar yapmaya adanmıştır. J. A. Hamilton, "Joseph Hume", *Dictionary of National Biography*, Ed. Sidney Lee, Vol. XXVIII, Macmillan and Co., New York 1891, s.230.

¹¹³ Arbuthnot, A. J., "Alexander Burnes", *Dictionary of National Biography*, Vol. VII, The Macmillan and Co., New York 1886, s.389.

¹¹⁴ Kaye, *History*, I, s.176.

¹¹⁵ Alexander Burnes, *Travels Into Bokhara: Being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia also, Narrative of a Voyage on the Indus from Sea to Lahore*, Vol. I, John Murray, London 1839, s.ix-x.

seyahati tamamlama konusunda yarış halinde olan Burnes, 1834 yılında yayınlanan seyahatnamesiyle ün kazanarak rakibini gölgede bırakmıştır¹¹⁶.

Burnes 1835 yılında Hindistan'a geri dönmüş ve Sind bölgesinde bazı diplomatik görevleri icra etmiştir. Kasım 1836'da, dönemin Hindistan Genel Valisi Lord Auckland tarafından Kabil'e atanmıştır. 20 Eylül 1837'de şehre varmış ve Dost Muhammed Han ile görüşmeler yapmıştır. İngilizlerin devirmek istediği Dost Muhammed Han'ın İngiliz yanlısı olduğu konusunda Lord Auckland'ı ikna edememiştir. Bu süreçte politik tavsiyeleri göz ardı edilmiştir. Ancak tarihe "Lord Auckland Budalalığı" olarak geçen I. İngiliz-Afgan Savaşı'ndaki İngiliz hezimetinden sonra haklı olduğu ortaya çıkmıştır. Politik tavsiyeleri göz ardı edilmesine rağmen Afganistan'a gönderilen İngiliz ordusunda ikinci danışmanlık görevini yapmış ve şövalye nişanı alarak yarbay rütbesine terfi ettirilmiştir. Elindeki kısıtlı yetkilerle Kabil'de görev yapan Burnes, 2 Kasım 1841'de şehirde çıkan isyanda öldürülmüştür¹¹⁷.

1831 yılında Delhi'den yola çıkan Burnes, 1 Ocak 1832'de Lahor'dan ayrılarak Peşaver yoluyla Kabil'e ulaşır. İlkbahar'da Afgan Türkistanı'na varan Burnes sırasıyla Saygan, Kahmard, Kurram, Aybek, 4 Mayıs'ta Hulm (Taş Kurgan), Kunduz, Talukan, 8 Haziran'da Mezar-ı Şerif, 9 Haziran'da Belh'e varır ve 15 Haziran 1832'de Ceyhun nehrini geçer. 27 Haziran'da Buhara, Merv, Serah, Meşhed, Astarabadi, Tahran, İsfahan, Şiraz ve Buşehr yoluyla İran körfezine ulaşır. 10 Aralık 1832'de İran'dan deniz yoluyla ayrılır. Burnes, 18 Ocak 1833'de Bombay limanına vararak seyahatini sonlandırır.

Seyahat amacını yeni yerler keşfetmek olarak açıklayan Burnes, kişisel amacını İngiltere'deki çevresine yazdığı mektupta açıkça ifade eder. Seyyahın büyük tutku olarak tanımladığı hayali Büyük İskender'in fethettiği yerleri keşfetmektir. Kendi ideallerini gerçekleştirmenin yanı sıra devletine faydalı olabileceğini düşünen Burnes, Rusya'nın Ceyhun ve Kafkaslardaki faaliyetlerine karşı istihbarat toplamak için bu seyahate gönüllü olarak çıkmıştır¹¹⁸.

¹¹⁶ Burnes, *a.g.e.*, I, s.x-xi; Kaye, *Lives.*, II, s.33-35.

¹¹⁷ Arbuthnot, *a.g.e.*, VII, s.390.

¹¹⁸ Burnes, *a.g.e.*, I, s.ix; Kaye, *Lives.*, II, s.27.

Burnes'e bu seyahatte diplomatik düzeyde rahatlık sağlamak için Yüzbaşı rütbesiyle Fransızca, İngilizce ve Farsça dillerinde pasaport düzenlenmiştir. Genel vali tarafından genç Teğmen John Leckie, uzunca bir süre bölgede görev yapmış cerrah James Gerard, araştırmacı ve mühendis Muhammed Ali ve Farsça yazışmaları yapması için Mohan Lal kafilaya dahil edilmiştir. Bunun dışında seyahat hazırlıklarına dair ayarlamalar Burnes'in inisiyatifine bırakılmıştır¹¹⁹. Burnes, Moorcroft ve kfilesiyle aynı kaderi paylaşmamak için gideceği coğrafyayı iyice etüt etmiştir. Seyyahın bölgeyi tanınmasında Moorcroft'un notlarının büyük katkısı olmuştur¹²⁰.

Moorcroft'un seyahat notlarına sık sık atıf yapan Burnes, onunla aynı talihsizliği yaşamamak için kırsal alandaki seyahatinde Lucknow'dan Ermeni asıllı bir saatçi kimliğine bürünür. Bu kimlikle Kabil'den Buhara'ya kadar insanları kandırıp istihbarat elde eder¹²¹. İnsanlardan kuşku duyarak seyahati boyunca korkuyla yaşadığını kaydeder¹²². Afganistan'daki yolculuk süresince neredeyse hiç yıkanmadıklarını, bölgeye has elbiseleri hiç değiştirmeden giydiklerini ve hatta çamurda yattıklarını ifade eder¹²³. Kara kâfir ve Hazara topluluklarına ayrıca değinen seyyah, Kara kâfirlerin kökenlerine dair fikirler yürütürken, dağlık bölgelerde yaşayan Hazaraların medeniyetten bihaber yaşadıklarını kaydeder¹²⁴. Burnes, bölge yerlileri hakkında önyargılı bakış açısı sergiler. Afganistan'da yaşayan halkların cahil ve yobaz olduğunu ifade eden seyyah, Asyalıların çoğunun kumarbaz olduklarını ve tek bilgeliklerinin cesaretleri olduğunu söyler¹²⁵.

Alexander Burnes'in seyahat ettiği güzergâha dair topladığı coğrafi bilgilerden oluşturduğu harita, o zamana kadar bölgeye dair hazırlananlar içerisinde en iyisiydi¹²⁶. Burnes bu haritalardaki yanlışlar olduğunu ifade ederek bilgileri düzeltmiştir¹²⁷. Burnes'in oluşturduğu bu harita, James Arrowsmith'in hazırladığı The London Atlas of Universal Geography (1832-1861) adlı ilk defa 1834 yılında yayınlanan harita kitabına eklenmiştir. Bunların yanı sıra birçok eski seyyah ve kaynaklara değinen

¹¹⁹ Burnes, *a.g.e.*, I, s.xi-xii.

¹²⁰ Burnes, *a.g.e.*, I, s.xiv.

¹²¹ Burnes, *a.g.e.*, II, s.188.

¹²² Burnes, *a.g.e.*, II, s.166.

¹²³ Burnes, *a.g.e.*, II, s.178.

¹²⁴ Burnes, *a.g.e.*, II, s.152.

¹²⁵ Burnes, *a.g.e.*, II, s.132, 169, 209, 223,

¹²⁶ Anonim, "Travels into Bukhara", *The Edinburgh Review or Critical Journal for July 1834-January 1835*, Vol. LX, Ballantyne And Company, London s.422.

¹²⁷ Burnes, *a.g.e.*, II, s.44,163,299.

Burnes, Babür Şah, William Moorcroft, Mounstuart Elphinstone, George Forster ve Benedict Goetz'e atıflarda bulunmuştur.

Burnes tarafından yazıya geçirilen "*Travels into Bokhara: Being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia also, Narrative of a Voyage on the Indus from Sea to Lahore*" adlı seyahatname üç cilt halinde John Murray Yayınevi tarafından Londra'da 1834 yılında yayınlanmıştır. Kitabın birinci cildinde Burnes'in Indus ve Sind'deki ilk seyahati anlatılırken, ikinci ciltte Afganistan ve Buhara yolculuğuna dair bilgilere yer verilmiştir. Kitabın üçüncü cildinde ise Buhara'dan ayrıldıktan sonra İran üzerinden Hindistan'a dönüş güzergâhına dair bilgiler aktarılmıştır.

6. MOHAN LAL (1832-1846)

Hindu seyyah, diplomat, yazar ve istihbarat ajanı olan Mohan Lal (Keşmiri), Keşmir'de İngilizceyi öğrenen ilk kişilerdendir¹²⁸. 1812 yılında dünyaya gelen Mohan, Keşmir'de yaşayan köklü Zutshi ailesine mensuptur. Babası geçici bir süre İngiliz hizmetinde bulunan Budh Singh takma isimli Rai Brahm Nath'tır. Ailesinin ekonomik durumu kötüleşmeye başladığından dolayı ilk zamanlarda evde öğrenim görmüş Urduca ve Farsça öğrenmiştir. Sonraki süreçte İngilizce'nin önemini anlayan babası tarafından dil eğitimi almaya yönlendirilmiştir. Bu amaçla 1828 ya da 1829 yılında İngilizlerin finanse ettiği Delhi İran Koleji'ne¹²⁹ gönderilmiştir. Mohan'a bu okulun yöneticisi olan Charles Edward Trevelyan¹³⁰ akıl hocalığı yapmış ve İngilizlerin sadık bir hizmetkarı olarak kariyerini şekillendirmesini sağlamıştır. Yaklaşık üç yıl dil eğitimi gören Mohan, bu süreçte ailesi ekonomik olarak sıkıntı çektiği için mutsuzluk yaşamıştır. Mutsuzluğunun sebebi şaşalı bir hayat yaşayamayacağı olan bu gence, Trevelyan tarafından yol gösterilmiştir. Düzgün bir fizyonomiye sahip olan Mohan¹³¹, babası tarafından zeki ve gelecek vaat eden biri olarak ifade edilmiştir. Mohan'ın bu özellikleri ve yetenekleri İngilizler tarafından da kabul görmüştür¹³².

¹²⁸ Mohan Lal, *Travels in the Panjab, Afghanistan, & Turkistan, to Balkh, Bokhara, and Herât; and A visit to Great Britain and Germany*, London, Wm. H. Allen&Co., 1846, s.ix; Hari Ram Gupta, *Life And Work of Mohan Lal Kashmiri 1812-1877*, Minerva Book Shop, Lahore 1943, s.ix.

¹²⁹ Sonraki adıyla Delhi İngiliz Koleji.

¹³⁰ Sir Charles Edward Trevelyan (1807-1886) Madras valisi, yazar, Gupta, *a.g.e.*, s.7.

¹³¹ Mohan Lal'ın portresi için bkz. Ek:5.

¹³² Gupta, *a.g.e.*, s.2 vd.

18 Aralık 1831 yılında seyahati için Farsça çevirmen arayan Alexander Burnes ile tanışmıştır. Mohan, Burnes'in de dikkatini çekip beğenisini kazanmıştır¹³³. Burnes, o dönemin Hindistan Genel Valisi Lord William Bentinck'e, Orta Asya'ya yapacağı seyahat için Farsça tercüman ve kâtip olarak Mohan'ın yanına verilmesini önermiştir¹³⁴. Böylece yıllık bin Hint rupisi maaş ile işe başlayan Mohan, İngiliz hizmetindeki yeni hayatına adım atmıştır¹³⁵.

Mohan Lal, 17-18 yaşlarında Alexander Burnes ile başladığı seyahatlerinde Pencap ve kuzeybatı sınırları, Afganistan, Türkistan, Horasan, İran, Belucistan, Sind ve Kuzey Hindistan'a seyahat etmiştir. Sonraki süreçte Mısır, İngiltere, İskoçya, İrlanda, Belçika ve Almanya'ya yolculuk etmiştir. Asya'da tek başına yaptığı seyahat Kalküta'dan İran'daki Çocan'a ve Buhara'dan Hindistan'daki Pune'ye kadar uzanmıştır¹³⁶. Birinci İngiliz-Afgan Savaşı'nın (1838-1842) ortasında İngiliz İstihbarat servisi için topladığı bilgilerle önemli rol oynamıştır. Onun Dost Muhammed Han biyografisi bu savaş üzerine yazılmış en önemli kaynaktır¹³⁷. 1831'den 1843'e kadar İngilizlere hizmet etmiş ve İngiliz Hindistanı'nın kuzeydoğu bölgesi sınırında, Lahor yönetim merkezinin maiyetinde 1843'e kadar görev yapmıştır¹³⁸. Mohan'ın hayatına dair bilgiler bundan sonraki süreçte kısıtlı kalmıştır. İngilizlerin bir nevi tasfiye ettiği Mohan, hayatının geri kalan sürecinde yoksulluk çekmiştir. 1857 ya da 1858 yılında evlenmiştir. Hayatının büyük bir kısmını geçirdiği Delhi'de 1877 yılında vefat etmiştir¹³⁹.

Yolculuğa 20 Aralık 1831'de Delhi'den ayrılarak başlayan Mohan, 30 Aralık'ta Lodyana'da Burnes ile buluşmuş ve 3 Ocak 1832'de buradan ayrılarak büyük yolculuğuna başlamıştır. 20 Mart'ta Peşaver'e varan Mohan, 19 Nisan'da buradan yola çıkarak bugünkü Afganistan sınırlarına girmiştir. Sırasıyla Celâlâbâd, Kabil, Bamyan, Saygan, Aybek, Hulm, Mezar-ı Şerif, Belh şehirlerine seyahat etmiş ve 17 Haziran 1832'de Ceyhun nehrini geçerek Afganistan topraklarından çıkmıştır. 27 Haziran'da

¹³³ Burnes, kendini İngiliz davasına adanmış Mohan'ı, kendini kanıtlamış, azimli ve güvenilir bir dost olarak tanımlamıştır, Burnes, *a.g.e.*, I, s.xii-xiii; Gupta, *a.g.e.*, s.11.

¹³⁴ Lal, *a.g.e.*, s.xiii.

¹³⁵ Gupta, *a.g.e.*, s.11.

¹³⁶ Gupta, *a.g.e.*, s.ix.

¹³⁷ Cihan, *a.g.t.*, s.22.

¹³⁸ Lal, *a.g.e.*, s.482.

¹³⁹ Gupta, *a.g.e.*, s.330 vd; C. E. Buckland, "Mohan Lal", *Dictionary of Indian Biography*, Swan Sonnenschein & Co., London 1906, s.294.

Buhara'ya vararak yolculuğunun ilk aşamasını tamamlamıştır. Geri dönüş yolunda Burnes ile ayrı rotaları kullanmışlardır. Mohan, Meşhed, Herat, Ferah, Kandehar, Gazne, Kabil, Celâlâbâd güzergâhını kullanarak seyahatine devam etmiştir. 1844 yılına kadar Kabil, Sind ve Pencap bölgelerine seyahat ederek çeşitli görevler icra etmiştir. 16-17 Eylül 1844 yılında İngiltere'ye gitmiştir. Buradan İrlanda, İskoçya, Belçika ve Almanya'da seyahat eden Mohan, 1846 yılında yolculuğunu sonlandırmıştır.

Seyahatinin asıl amacı hayatını sürdürmek için kazanç kapısı sağlamak ve kariyer yapmak olan Mohan'ın diğer bir gayesi İngilizlerin davasına hizmet etmektir. Bu sebeple aldığı iş teklifini kabul etmiş ve Burnes'in kfilesinde seyahate çıkmıştır. Seyahate tercümeden sorumlu bir memur olarak katılan Mohan'ın yolculuk hazırlığına dair fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Burnes'in "Ona oğlum gibi davranacağım" ifadesiyle babasından izin aldığı bilinmektedir¹⁴⁰.

İngiliz devşirmesi bir Hindu gözüyle Afganistan'daki Müslüman halklara önyargıyla bakan Mohan, seyahatnamesine bu bakış açısını yansıtır¹⁴¹. Seyahat ettiği güzergâh üzerindeki yerleşim yerlerine dair sosyo-kültürel ve ekonomik yapıya dair önemli bilgiler verir. Bu yerleşim yerleri içerisinde Herat, Ferah ve Kandehar'a dair kaydedilen bilgiler önemli bir yer tutar. Diğer birçok seyyahta olduğu gibi Afganistan'daki antik Budist bakiyeleri ve Kara kâfirlere merakı olan Mohan, bu topluluklar hakkında detaylı araştırmalar yapmak ister¹⁴². Seyyahın Kabil'de görüştüğü Joseph Wolff'un, Hz. İsa'nın kendisine görüldüğünü ve birkaç yıla kadar Kaşmir'in yeni Kudüs olacağını ifade ettiğini aktarır¹⁴³.

Mohan'ın kişisel önyargı ve görüşlerini en çok ifade ettiği yerler ise Afgan Türkistanı'na olan yolculuğu sırasında olmuştur. Seyyah, Türkmen yağmacıların kötü şöhretini işiterek hayatından endişe duyar¹⁴⁴. Karşılaştığı Hazara yağmacıların Türk

¹⁴⁰ Gupta, *a.g.e.*, s.11.

¹⁴¹ Mazrah adlı Kandehar havalisinde bulunan bir köyde Kandehar serdarlarından biri olan Rahimdil Han'ın akıl hocası Ahund Molla Sahibüddin ile yapılan bir sohbette Mohan'a coğrafya hakkında ne düşündüğü sorulur. Mohan'da açık sözlülükle Özbeklerin pis karakterli ve kaba olmasına rağmen evlerinde misafirleri olduğunuzda çok misafirperver oldukları fakat ayrıldığınızda kallesliklerinin devam ettiğini; Farsların çok yalan konuştuğunu gösteriş için hiçbir israftan kaçınmadığını; Afganların kısıkanç, hırsız ve düzenbaz olduklarını ifade etmiştir. Lal, *a.g.e.*, s.299.

¹⁴² Lal, *a.g.e.*, s.349-352.

¹⁴³ Lal, *a.g.e.*, s.72-73.

¹⁴⁴ Lal, *a.g.e.*, s.223-224.

yağmacılardan çok daha kötü olduğunu kaydeder¹⁴⁵. Özbeklere karşı önyargılı olan Mohan, Belh gibi verimli toprakları olan bir bölgenin vahşi olarak nitelendirdiği Özbek halkının elinde ziyan olduğunu ifade eder¹⁴⁶.

Mohan siyasetin halkların düşünce yapısını nasıl değiştirdiğine dair çarpıcı bir örnek ortaya koyar. Herat'taki halkın Şii olmasına karşın İranlıları sevmediğini ve Fars elbisesi giydiği için onu aşağılayıp dalga geçtiklerini kaydeder¹⁴⁷. Burada bulunduğu süre içerisinde Kerbela olayını öğrenerek ve üzüntüsünü dile getirir¹⁴⁸. Ayrıca yerel halkla sıkı ilişkiler kurmayı başaran Mohan, Herat'tan ayrılmadan önce Sünni bir seyyahıan güzergâhlara dair çeşitli bilgiler alıp rotasına karar vermiştir¹⁴⁹.

Mohan Lal'ın kaleme aldığı "*Journal of a Tour through the Punjab, Afghanistan, Turkistan, Khorasan and Part of Persia in Company with Lt. Burnes, and Dr. Gerard*" ilk defa Kalküta'da 1834 yılında basılmıştır. Ancak bu eseri basıldığı dönem hak ettiği değeri görmeyerek diğer seyahatnamelerin gölgesinde kalmıştır. Mohan, bu yüzden 1846 yılına kadar olan tüm seyahatlerini bir bütün halinde kaleme almıştır. Seyyahın C. E. Trevalyan'a ithaf ettiği bu seyahatname "*Travels in the Panjab, Afghanistan, & Turkistan, to Balkh, Bokhara, and Herat; and A visit to Great Britain and Germany*" adıyla tek cilt halinde Wm. H. Allen&Company tarafından Londra'da 1846 yılında basılmıştır. Mohan, on beş yıllık süreçteki seyahatlerini bir şekilde tek bir cilde sığdırmayı başarmıştır. Sınırlı sayıda basılan ilk seyahatnamesinin herhangi bir nüshasını elde edemediğimiz için çalışmamızda 1846 yılında basılan eseri kullanılmıştır. Bu seyahatname kronolojik bir şekilde gün gün aktarılmasına rağmen tek bir cilde sığdırıldığı için özet bilgiler yer almıştır.

7. GODFREY THOMAS VIGNE (1836)

Amatör kriket oyuncusu, avukat ve seyyah olan Godfrey Thomas Vigne, 1801 yılında İngiltere'nin Essex bölgesinde dünyaya gelmiştir. Walthamstow'dan Thomas Vigne'nin en büyük oğludur. 1817 yılında Harrow Okulu'na, 23 Aralık 1818 yılında

¹⁴⁵ Mohan, Saygan'da yaşayan halkı Türk olarak nitelemiştir fakat bölgede yaşayan nüfus ağırlıklı olarak Tacik ve Hazara halkları olduğu o dönemin diğer seyahatnamelerinde açıkça belirtilmiştir. Lal, *a.g.e.*, s.91.

¹⁴⁶ Lal, *a.g.e.*, s.114.

¹⁴⁷ Lal, *a.g.e.*, s.236.

¹⁴⁸ Lal, *a.g.e.*, s.244-245.

¹⁴⁹ Lal, *a.g.e.*, s.245-251.

Lincoln's Inn adlı okula kabul edilmiştir¹⁵⁰. Bir diğer İngiliz memuru James Lewis (Charles Masson) ile arkadaşlığı Harrow Okulu'na kadar dayanmaktadır. Vigne'nin sonraki on yıllık yaşamına dair kriket oynadığı yıllar haricinde bilgiler kısıtlıdır. Ancak 1831 yılındaki Amerika seyahatinden önce Avrupa'nın büyük bir kısmını dolaştığını ifade eder¹⁵¹. Ayrıca Lincoln's Inn adlı hukuk fakültesine gittiği bilinmesine rağmen Amerika seyahatnamesi haricindeki kaynaklarda hukukçu unvanına rastlanmamaktadır.

24 Mart 1831 yılında Liverpool'dan New York'a gitmek üzere ayrılan Vigne altı ay boyunca Kuzey Amerika'da bulunmuştur. Burası hakkında çeşitli bilgiler vermesine rağmen belli bir metot ve plan olmaksızın yazdığı eseri seyahatname denilemeyecek kadar amatördür. Bu seyahatini yazdığı eser "*Six Months In America*" adıyla 1832 yılında ilk defa Londra'da yayınlanmıştır¹⁵².

Seyahatnamesinin yayınlandığı yıl yeni bir yolculuğuna çıkan Vigne, Ekim 1832'de Londra'dan ayrılarak Anadolu ve İran üzerinden deniz yoluyla Bombay'a varmıştır¹⁵³. Bundan sonraki yedi yılını Kuzey Hindistan'da geçirmiştir. Bu süre zarfında Kaşmir, Ladak ve Afganistan'a seyahat etmiştir. 1852 yılında tekrar Amerika kıtasına geri dönerek Batı Hint Adaları, Meksika, Nikaragua, New Orleans ve New York'a seyahat etmiştir. Vigne, "*Travels in Mexico and South America*" adıyla çıkacak olan seyahatnamesini yayına hazırladığı sırada 12 Temmuz 1863'de Essex'e bağlı Woodford'da hayatını kaybetmiştir¹⁵⁴.

Godfrey Thomas Vigne 20 Mart 1836'da Lodyana'dan ayrılarak yolculuğuna başlamıştır. Bilinen diğer güzergâhların aksine farklı bir yol tercih eden¹⁵⁵ Vigne, Multan üzerinden ilerleyerek Gazne'nin güneyinde bulunan Gomal geçidinden geçerek Afganistan topraklarına girmiştir. Sırasıyla Gazne, Kabil ve Celâlâbâd gibi

¹⁵⁰ E. Irving Carlyle, "Godfrey Thomas Vigne", *Dictionary of National Biography*, Ed. Sidney Lee, Vol. LVIII, Smith, Elder, & Co., London 1899, s.309.

¹⁵¹ Godfrey Thomas Vigne, *Six Months In America*, Thomas T. Ash, Philadelphia 1833, s.5.

¹⁵² Carlyle, *a.g.e.*, s.309.

¹⁵³ Godfrey Thomas Vigne, "Outline of a Route Through the Panj-âb, Kâbul, Kashmîr, and into Little Tibet, in the Years 1834-8", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. IX, London 1839, s.512-516.

¹⁵⁴ Carlyle, *a.g.e.*, s.309.

¹⁵⁵ Vigne, 1835'de ziyaret ettiği fakat yılın en güzel mevsiminde nasıl görüldüğünü merak ettiği Kaşmir, Küçük Tibet ve Mihrace Ranjit Singh'in bölgesini tercih ettiğini ifade etmiştir. Godfrey Thomas Vigne, *A Personal Narrative of A Visit To Ghuzni, Kabul, And Afghanistan, And of A Residence At The Court of Dost Mohamed, With Notices of Runjit Sing, Khiva, And The Russian Expedition*, Whittaker & Co. Ave Maria Lane, London 1840, s.2.

şehirleri ziyaret etmiştir. 3 Kasım 1836'da Peşaver'e ulaşan seyyah, Lahor'da seyahatini sonlandırmıştır¹⁵⁶.

Vigne seyahat etme amacını eğlence, yeni yerler görme, gözlemleri ve sahip olduğu bilgi birikimi ile bilime katkı sağlamak olarak ifade eder. Ancak seyahate çıkmadan önce okul arkadaşı Charles Masson'dan ve İngiliz Oryantalist Horrace Hayman Wilson'dan Afganistan hakkında aldığı tavsiye ve bilgilerin yanı sıra Londra Kraliyet Coğrafya Kurumu adına yaptığı haritalandırma çalışmaları ve İDHŞ'den aldığı destekler bu amacının güvenilirliğine gölge düşürür¹⁵⁷. Ayrıca politik çevrelere yakınlığı ve seyahatname içerisinde değindiği konular bunu destekler niteliktedir.

Genel itibarıyla amatör bir seyyah gözüyle bilgiler veren Vigne'nin seyahatnamesinin ana iskeletini politik mevzular ve coğrafi konular oluşturmaktadır. Dost Muhammed Han ile yaptığı görüşmeler neticesinde edindiği bilgiler, yaptığı tahlil ve değerlendirmeler Vigne'nin seyahatnamesinin önemini arttırmıştır. Buna ek olarak Afganistan'ın o dönemki politik olaylarına, İngiliz-Rus mücadelesine dair değerlendirmeleriyle eğlence amaçlı seyahat eden biri olmadığını açıkça ortaya koymuştur¹⁵⁸.

Politik ve coğrafi meselelerin yanı sıra birçok farklı konuya seyahatnamesinde yer verir. Afganistan yerlileri hakkında bilgi sahibi olan Vigne, buradaki halkları vahşi, bağınaz ve yozlaşmış olarak tanımlayarak ön yargısını açıkça ortaya koyar¹⁵⁹. Afganistan'ın kurtuluşunun Müslümanlıkta değil de Hristiyanlıkta olduğunu savunarak dinsel bakış açısını yansıtır¹⁶⁰. Afgan ve Kara kâfir (Siyahpuş/Kalaş) topluluklarının sosyo-kültürel ve karakteristik özelliklerine dair önemli bilgiler veren Vigne, Kara kâfir ve Müslümanların çatışmalarına değinir. Ayrıca Tacikistan'daki hiç görmediği Kırgızlar ve Kazaklar hakkında çeşitli bilgiler aktarır¹⁶¹.

Toplamda üç Afgan şehrine gitmiş olan seyyahın alışlagelmişin dışında bir güzergâh seçmiş olmasından dolayı Afganistan'ı bir bütün halinde yansıtamamıştır. Kısa bir Afganistan seyahati yapmasına rağmen diğer birçok seyyahın aksine eserinde

¹⁵⁶ Harita için bkz. ek 31.

¹⁵⁷ Vigne, *A Personal*, s.vi; Carlyle, *a.g.e.*, s.309.

¹⁵⁸ Vigne, *A Personal*, s.385 vd, 471 vd.

¹⁵⁹ Vigne, *A Personal*, s.132, 176.

¹⁶⁰ Vigne, *A Personal*, s.119-120.

¹⁶¹ Vigne, *A Personal*, s.429 vd.

birçok görsele yer vermiştir. Bu görsellerin birçoğu çalışmamızın ek kısmında verilmiştir. Vigne, eserinde Masson başta olmak üzere kendinden önceki birçok seyyaha ve araştırmacılara atıflarda bulunarak Afganistan hakkında bilgi birikimi olduğunu ortaya koymuştur.

Godfrey Thomas Vigne'nin kaleme aldığı "*A Personal Narrative of A Visit To Ghuzni, Kabul, And Afghanistan, And of A Residence At The Court of Dost Mohamed, With Notices of Runjit Sing, Khiva, And The Russiand Expedition*" adlı seyahatname Whittaker & Co. Ave Maria Lane yayınevi tarafından Londra'da 1840 yılında tek cilt halinde yayınlanmıştır. Belirli bir metot takip edilmeden tutulan seyahat notları yer yer tarihli olarak verilmiş olmasına rağmen düzenli değildir. Bu yüzden günlük olarak takibi zordur.

8. JOSEPH P. FERRIER (1845-1846)

Saygın bir Fransız ailenin çocuğu olarak 1811 yılında dünyaya gelen Ferrier, Fransız ordusuna er olarak kaydolmuştur. Göreve atandığı Afrika'da yetenekleri fark edilerek çavuş rütbesine yükseltilmiştir. 1840 yılında İran ordusunu talim ve terbiye etmek için birkaç subay ile birlikte görevlendirilerek İran'a gönderilmiştir. İran ordusunda korgeneralliğe kadar yükselen Ferrier, Rus aleyhtarı olmasıyla ön plana çıkmıştır. Bu nedenle İran'daki Rus elçisinin girişimleri sonucunda görevden alınmıştır. Ferrier, 1843 yılında Kafkasların güneyindeki Rus eyaletleri üzerinden seyahat ederek Fransa'ya geri dönmüştür¹⁶².

Fransa'ya döndükten sonra politik mevzularla ilgilenmeye başlayan Ferrier, dönemin barış ve sıfır sorun yanlısı dışişleri bakanı Francois Pierre Guillaume Guizot'u (1840-1847) İran hükümetinin takip ettiği politikalar konusunda uyarmasına rağmen bu girişiminde başarısız olmuştur. Hükümet politikalarını şekillendirme çabalarının nafile olduğunu gören Ferrier, 1845 yılında bazı Fransız yurttaşlarını istihdam eden Ranjit Singh'in hizmetine girmeyi amaçlayarak Lahor'a gitmeyi planlamıştır. Bağdat'a gelerek burada kısa bir süre kalmıştır. Sonrasında Lahor'a gitmek için İran ve Afganistan güzergâhlarını kullanmak istemiştir¹⁶³.

¹⁶² J. P. Ferrier, *Caravan Journeys and Wanderings in Persia, Afghanistan, Turkistan and Beloochistan*, John Murray, Albemarle Street, London 1856, s.v-vi.

¹⁶³ Ferrier, *a.g.e.*, s.vi.

Ferrier seyahatini tamamlamadan İran'a geri dönmüştür. Sonraki yıllarda İran hükümetine hizmet etmeye devam eden Ferrier, Fransız hükümetine politik tavsiye ve raporlar göndermeye devam etmiştir. Ancak 1850 yılında görevden alınarak Rodos ve akabinde Mısır'a girmiştir. Herhangi bir görevde bulunamamasına rağmen vatanseverliğinden dolayı Fransız hükümetine raporlar göndermeye devam etmiştir. 1853 yılında silah arkadaşı Tuğamiral Verninac De Saint-Maur'un desteğiyle Hindistan'daki Fransız yerleşimlerinden biri olan Puduçeri şehrinde belediye başkanlığı yapmıştır. 1876 yılına kadar burada Barış Hâkimi ve Polis Şefliği görevlerini icra etmiştir. İleriki yıllarda birkaç görevlendirme daha alan Ferrier, 1878 yılında Fransa'ya geri dönerek Marsilya'ya yerleşmiştir. Burada 1886 yılında hayatını kaybetmiştir¹⁶⁴.

Ferrier, 1845 yılının ilkbaharında Bağdat'tan ayrılarak seyahatine başlamıştır. Kara yoluyla İran üzerinden yolculuk ederek 25 Mayıs'ta Afgan sınırındaki Meşhed'e ulaşmıştır. Buradan Afgan sınırlarına giriş yapan Ferrier, 8 Haziran'da Herat'a ayak basmıştır. 4 Temmuz'da Belh'e gitmiştir. Belh üzerinden güneye inmek istemiş ancak güzergâhın tehlikelerle dolu olmasından dolayı Herat üzerinden 30 Ağustos'ta Kandehar'a varmıştır. Hastalandığı Kandehar'da, yerel halk tarafından öldürülme tehlikesi atlatarak kaçmayı başarmıştır. 15 Kasım'da tekrar Herat'a ulaşmıştır. Kasım ayı sonlarında buradan ayrılmıştır. 13 Ocak 1846 yılında Tahran ulaşarak seyahatini sonlandırmıştır.

İran'da görev yaptığı sırada, Fransız Hükümeti'nin dış politikasından hoşnut olmadığı için görevinden ayrılmak istemiştir. Yeni kariyeri için ise birçok Fransız vatandaşını istihdam eden Yukarı Sind bölgesinde Sih Kralı Ranjit Singh'in hizmetine girmeyi amaçlayarak seyahate çıkmıştır¹⁶⁵. Ferrier, on altı ay kaldığı Bağdat'tan pasaport tedarik etmiştir. Arap kıyafetleri giyerek büyük bir kervana dahil olmuştur¹⁶⁶. Meşhed'den ayrılmadan önce Afgan kıyafetlerine bürünmüştür. Ayrıca Herat yerlisi Afgan bir hizmetli tutarak kendisini daha güvende tutmayı amaçlamıştır¹⁶⁷. Herat'tan Kandehar'a birçok korumayla seyahat etmiştir. Ancak bu korumaların bir kısmı

¹⁶⁴ Encyclopedia Iranica, "Ferrier, Joseph Philippe", <http://www.iranicaonline.org/articles/ferrier-joseph-philippe>, 18.04.2018.

¹⁶⁵ Ferrier, *a.g.e.*, s.vi.

¹⁶⁶ Ferrier, *a.g.e.*, s.2.

¹⁶⁷ Ferrier, *a.g.e.*, s.131.

Kandehar'da kolera yüzünden ölürken, diğer bir kısmı yerel halkın saldırıları sonucu öldürülmüştür¹⁶⁸. Kandehar'dan kaçtıktan sonra tekrar Herat'a dönmek zorunda kalan Ferrier, burada da Yar Muhammed Han'dan izin belgesi alarak seyahatini güvenli ve rahat hale getirmiştir¹⁶⁹.

Ferrier'in seyahati başarısızlıkla sonuçlansa da Herat başta olmak üzere Batı Afganistan hakkında verdiği bilgiler önemlidir. Seyahate çıkmadan önce Conolly ve Stoddart ile aynı kaderi yaşamaktan ve Afganların acımasızlığından çekinen Ferrier, uzunca bir süre içerisinde kaldığı Müslümanlardan alıntı yaparak kaderinde ne varsa onun olacağını ifade ederek seyahate çıkmaya karar vermiştir¹⁷⁰. Ferrier Afganistan topraklarında üç ay kalmıştır. Bu süreçte esir tutulmuş ve birçok ölüm tehlikesi atlatmıştır. Bu coğrafya da izole bir hayat yaşamıştır. Gittikçe karamsar bir duruma gelerek özgürlüğün mü yoksa ölümün mü daha iyi olacağını düşünmüştür. Esir olması halinde kendini vahşi olarak tanımladığı Afganların merhametine bırakacağını ifade ederken, ölmesi halinde tüm maruz kaldığı dertlerinin son bulacağını kaydetmiştir¹⁷¹.

Bir asker gözüyle bölgedeki orduları inceleyen Ferrier, bölgedeki ordulara dair detaylı kayıtlar tutmuştur. Konakladığı diğer şehirlere nazaran Herat'ta daha hoşgörülü bir şekilde ağırlanmasından dolayı bu şehre dair geniş bilgiler verme fırsatı bulmuştur. Bölgedeki bazı doktorların Avrupa'nın zenginliğinin felsefe taşından geldiğini düşündüğü için simya çalışmaları yaptığını ifade eder. Ancak buna karşılık Avrupa'nın zenginliğinin gelişmiş medeniyet unsurları olduğunu ifade ederek Doğu'nun geri kalmış olduğu imasında bulunur¹⁷². Kişisel görüşlerini aktardığı kısımlar haricinde siyasi, ekonomik, zirai, sosyo-kültürel konulara da değinerek o dönemin Afganistan'ı hakkında daha fazla bilgi sahibi olunmasını sağlar. Ayrıca editörün zenginleştirdiği seyahatnamede çok geniş bir atıf yelpazesi bulunmaktadır. Başta Burnes olmak üzere birçok Afgan seyyahı ve araştırmacılara atıflar da yapmıştır.

Ferrier'in seyahat notları Tahran'dan tanıdığı ve Pondeçeri'de tekrar karşılaştığı H. D. Seymour tarafından İngilizce'ye çevrilerek bastırılmak istenmiştir. Böylece Kaptan William Jesse'nin İngilizce'ye tercüme ettiği ve H. D. Seymour'un

¹⁶⁸ Ferrier, *a.g.e.*, s.369-370.

¹⁶⁹ Ferrier, *a.g.e.*, s.484-485.

¹⁷⁰ Ferrier, *a.g.e.*, s.1.

¹⁷¹ Ferrier, *a.g.e.*, s.364-365.

¹⁷² Ferrier, *a.g.e.*, s.149-150.

editörlüğünü yaptığı Ferrier'in seyahatnamesi, "*Caravan Journeys and Wanderings in Persia, Afghanistan, Turkistan and Beloochistan*" adıyla John Murray Yayınevi tarafından Londra'da 1856 yılında tek cilt halinde yayınlanmıştır. Günlük ve güzergâh sıralamasının takip edildiği bir metot kullanılmıştır. Otuz bir bölümden oluşan seyahatnamede editör tarafından birçok dipnot bilgisi verilmiştir. Ayrıca ek kısmına görsel materyal eklenerek eserin zenginlik kazanması sağlanmıştır.

9. DİĞER SEYYAHLAR

İncelediğimiz seyyah ve seyahatnameler haricinde XIX. yüzyılın ilk yarısında Afganistan'a giden seyyah diyebileceğimiz başka memurlar da bulunmaktadır. Bu kişiler daha çok 1838-39 ve 40 yıllarında, İngiliz-Afgan Savaşı (1838-1842) döneminde bölgeye giden subaylardan oluşmaktadır. Bunların başında Richart Hartley Kennedy gelmektedir. Kennedy, gerek sefer güzergâhındaki şehirlerin ticari ve kültürel alandaki gözlemleri, gerekse diğer seyyahlara yaptığı atıflarla gösterdiği literatür bilgisiyle, William Hough, Charles Staddort, James Abbott, Henry Havelock ve James Atkinson gibi kendisiyle aynı dönemde Afgan coğrafyasına seyahat etmiş kişilerden ayrılmaktadır. Çünkü bu subayların seyahat notları "günlük sefer raporu" olmaktan ileriye gidememiştir. Aynı şekilde 1840 yılında Kabil yoluyla Türkistan'a gitmek için yola çıkan Yüzbaşı Rollo Burslem de bu gruba dahildir. Burslem, kendinden önce bölgeyi kat etmiş olan Hanway, Forster, Moorcroft ve Trebeck, Masson ve Burnes'in seyahatnamelerine değinerek¹⁷³ tekrara girmemek için verdiği bilgileri detaylandırmaktan kaçınmıştır. Bu tarihlerden daha geç olarak 1841 yılında İngiliz ordu mensubu Vincent Eyre'nin seyahat notları, bahsettiğimiz diğer seyyahlar ile aynı özellikleri göstermektedir.

Burada bahsetmemiz gereken diğer bir eser Mounstuart Elphinstone'a aittir. 1808 yılında İngilizlerin ilk Kabil büyükelçisi olarak atanan bu devlet adamı ve tarihçi tüm Afganistan'a dair geniş bilgiler içeren iki ciltlik bir eser kaleme almıştır. 1815 yılında Londra'da ilk baskısı yapılan bu eser bir seyahatname niteliğinde değildir. Elphinstone'un işlediği Kabil şehri haricinde ele aldığı diğer Afgan şehirleri tetkik eser, hatta derleme kitap niteliğindedir. Çünkü Elphinstone eserinin büyük bir kısmı

¹⁷³ Cpt. Rollo Burslem, *A Peep Into Toorkisthan*, Pelham Richardson, 23, Cornhill, London 1846, s.8-9.

asistanları¹⁷⁴ vasıtasıyla ve daha önce yazılan eserlerden yapılan alıntılarla oluşturmuştur. Bu yüzden Elphinstone'un eseri daha çok Kabil şehrini değerlendirirken kullanılmıştır. Ayrıca 1842 yılında basılan cildini kullandığımız bu eser referans verilirken, tarih olarak Elphinstone'un Kabil'de görevde bulunduğu süreç (1808-1811) temel alınmıştır¹⁷⁵.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Afganistan hakkında bilgi akışı devam etmiştir. James Talboys Wheler, George Campbell, Philip Francis Walker, Henry Walker Bellew, Hippisley Cunliffe Marsh, Frederick St. John Gore, James Sutherland Broadfoot, Messurier, C. E. Yate, Arminus Vambery, H. B. Lumsden, J. Gelson Gregson ve Gerald Martin gibi seyyahlar bunların başlıcalarıdır.

¹⁷⁴ Eserin coğrafya ve güzergâhlar kısmı Teğmen Macartney ve Yüzbaşı Raper, iklim ve ticaret kısmı Teğmen Irvine ve bazı düzenleme kısımları W. Erskine tarafından yapılmıştır. Mounstuart Elphinstone, *An Account of The Kingdom of Kabul, And Its Dependencies, In Persia, Tartary And India*, Vol. I, Richard Bentley, London 1842, s.vii-ix.

¹⁷⁵ Kaye, *History*, I, s.335 vd.

İKİNCİ BÖLÜM

AFGANİSTAN'IN BÜYÜK ŞEHİRLERİ

1. KABİL

1.1. COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ

Konumu itibarıyla Kabil şehri, aynı ismi taşıyan nehrin kenarında ve Hindukuş dağlarının güney kısmındadır. Hindistan güzergâhı üzerinde kurulmuş olan 1800 m. rakımlı bu şehrin bilinen tarihi milattan önce 1500'lü yıllara uzanmaktadır. Hindistan'a giden Hayber geçidini kontrol etmesi sebebiyle stratejik öneme sahip olan Kabil¹, tarihte farklı isimlerle anılmıştır. Türkçe'de Kabil olarak telaffuz edilen şehrin asıl ismi "Kâbül" olup Hindu kutsal kitabı Rig-Veda'da "Kubha", Batlamyus'un "Coğrafya Kılavuzu" adlı kitabında "Kophen nehri kenarında Kabolitler'in Kaboura şehri" ve Çin seyahatnamelerinde "Kao-fu" olarak geçmektedir. Arap kaynaklarında ise ilk defa Câhiliye dönemi şiirlerinde Türkler ile özdeşleşmiş olarak (Türk ve Kâbul) "dünyanın en kuzeyindeki ülke" anlamında tesadüf edilmiştir². Ayrıca Kabil'in bulunduğu bölge Fars yazarlar tarafından "Bakhtar" olarak anılmıştır³.

Kabil'in önem kazanması VII. yüzyılda Çin baskısı ve Arap fetihlerinden kaçan Türklerin buraya yerleşmeye başlamasıyla olmuştur. Bu tarihten sonra sırasıyla Kuşanlar, Kabilşahiler ve Türkşahiler (665-850) Kabil'e hâkim olmuştur. Müslümanlar ilk defa Muaviye zamanında, 664 yılında Kabil'e kadar ilerleyerek Türkşahileri haraca bağlamıştır. 697 yılında Arap orduları fetih amacıyla Kabil bölgesine seferler yapmıştır ancak bu seferler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 714 yılında Emevi valisi Haccâc (691-714) öldükten sonra Türkşahiler Araplara haraç vermekten vazgeçmiştir. Bunun üzerine Arap orduları Kabil üzerine yürümüş ve bölgenin bir kısım topraklarını hâkimiyet altına almıştır. 795 yılında Horosan valisi Fazl b. Yahyâ el-Bermekî (766-808) tarafından gönderilen İbrahim b. Cebrail, Kabil'e girerek Türkşahilerin İslam'a geçmesini sağlamış ve Kabil'i haraca bağlamıştır.

¹ Ahmet Kavas, "Kabil", *TDVİA*, C. XXIV, TDV Yayınları, İstanbul 2001, s.28.

² Kavas, Aynı yer.

³ Mohan Lal, *Travel In The Panjab, Afghanistan, & Turkistan To Balk, Bokhara, And Herat; And A Visit To Great Britain And Germany*, Wm. H. Allen & Co., London 1846, s.76.

Kabil'in İslamlaşma süreci ise Samaniler döneminden Gazneliler dönemine kadar sürmüştür⁴.

Gazneliler döneminde (963-1186) ise Kabil'de Hindular yaşıyordu. Şehir Gurluların (1000-1215) hâkimiyeti altında olduğu tarihlerde Kabil kasaba görünümünde bir yerd. Cengiz Han (1162-1227) zamanında, şehir tahribata uğradıktan sonra köy görüntüsüne bürünmüştür. Timurlular döneminde (961-1507) Kabil'e tarım için su kanalları yaptırılmış ve buraya bir vali atanmıştır. Uluğ Bey Mirza (1469-1502) bahçeler, çeşmeler ve su kanalları yaptırmıştır. 1504 yılında Babür Şah, Kabil'i ele geçirmiştir. Bu süreçte Hindistan'ın önemi daha iyi anlaşılmaya başlanmıştır. Bu sebeple Hindistan güzergâhını kontrol eden ve jeopolitik açıdan önemli bir konumda bulunan Kabil, Babürlerin başkenti yapılmış ve bayındır hale getirilmiştir. 1738 yılına gelindiğinde Avşarların ilk hükümdarı Nadir Şah (1736-1747), Kabil'de Babürlülerin egemenliğine son vererek burayı kendisine bağlamıştır. Nadir Şah'ın 1747 yılında ölümüyle Mazenderan valisi Ahmed Şah Dürrani (1747-1773), Kabil'i ele geçirerek Dürrani Devleti'ni (1747-1826) kurmuştur. Ahmed Şah'ın oğlu Timur Şah, 1773 yılında Kabil'i Dürrani Devleti'nin başkenti yapmıştır. 1793 yılında Timur Şah ölmüş ve akabinde taht mücadeleleri başlamıştır⁵.

1.2. İDARİ TEŞKİLAT VE ASKERİ DÜZEN

1.2.1. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Kabil'de Hâkimiyet Mücadeleleri

Kabil'in siyasi olarak önem kazanması Ahmed Şah Dürrani'nin (Abdali) 1773 yılında ölümünden sonra olmuştur. Onun yerine tahta geçen Timur Şah (1772-1793), Dürrani Devleti'nin (1747-1826) merkezini Kandehar'dan Kabil'e taşımıştır. Bu tarihten günümüze kadar Kabil Afganistan'ın başkenti olmuştur. Timur Şah'ın ölümüyle tahta Şah Zaman (1793-1801) geçmiş ve Kabil'in yeni hükümdarı olmuştur. Merkezi otoriteyi kuvvetlendirmek isteyen Şah Zaman birçok aşireti karşısına almıştır. Kendisine suikast hazırlığı olduğunu öğrenen Şah Zaman, suikaste teşebbüs edecek beyleri Kabil'deki sarayına çağırarak öldürtmüştür. Öldürülen bu beylerin içinde Dost Muhammed Han'ın (1826-39, 1842-63) babası Payende Han'da (1758-1800) vardı. İşte bu tarihlerden itibaren ülke büyük iç çekişmelerin yaşandığı bir döneme girmiştir.

⁴ Kavas, *a.g.e.*, s.28.

⁵ Kavas, *a.g.e.*, s.28.

Mahmud Şah'ın (1801-03, 1809-18) liderliğini yaptığı isyancılar Kandehar'ı almış ve Peşaver'e kaçmak isteyen Zaman Şah'ı yakalatarak gözlerine mil çektirmiştir⁶ (1801). Bundan sonra Mahmud Şah Kabil'de tahta çıkmıştır⁷. Mahmud Şah'ın öz kardeşi Peşaver valisi Şah Şüca (1803-09, 1839-42) bağımsızlığını ilan ederek Kabil üzerine yürümüştür. Bu dönemde Kabil'de Kızılbaş ve Sünni topluluklar arasında çatışma çıkmıştır. Bunu fırsat bilen Şah Şüca, Kabil'e gelmiş ve Mahmud Şah'ı tutsak ederek tahtı ele geçirmiştir⁸.

1808 yılına gelindiğinde Şah Süca Sind bölgesinde seferdeyken Zaman Şah'ın oğlu Mirza Kayzer bir darbe yaparak Kabil'i ele geçirmiştir. Başkentini ele geçirilmesiyle Şah Şüca Hindistan'a sığınmak zorunda kalmıştır. 1809 yılında Şah Şüca İngilizlerle dostluk anlaşması yapmıştır⁹. Bu anlaşma gereği İngilizler Afganistan iç işlerine karışma fırsatını bulmuştur. Kayzer'in darbesiyle yönetimi tekrar ele geçiren Mahmud Şah, 1809 yılından 1818 yılına kadar Kabil'de hâkimiyet sağlamıştır¹⁰.

Şah Mahmud'un öz kardeşi olan Herat hükümdârı Hacı Firûz, 1818 yılında Kaçarların Herat'ı tehdit etmesiyle kardeşinden yardım istemiştir. Afgan kuvvetleri ile Kaçarlar çarpışmış fakat savaşın kesin bir galibi olmamıştır. Ancak Mahmud Şah ve Feth Han, Hacı Firûz'un bağımsızlığını sonlandırmaya karar vermiştir. Bu amaçla ordu Herat'a girdiği sırada Feth Han'ın kardeşlerinden Emir Muhammed Han'ın (Dost Muhammed Han) yağma ve tecavüze kalkıştığı iddia edilmiştir. Tecavüze kalkışılan kadınların içerisinde Şah Mahmud'un kızı, yani Hacı Firûz'un gelininin de olduğu söylenmiştir. Bunun üzerine Şah Mahmud'un oğlu Kamram Şah, kaçan Emir Muhammed'in amcası Feth Han'ın gözlerine mil çektirmiş ve sonrasında onu öldürtmüştür. Bu olaydan sonra Afganistan'da Barakzay ve Sadozay mücadeleleri şiddetlenmiştir. Dost Muhammed Han uzun uğraşlar sonucunda 1823 yılında Kabil'i ağabeyi Muhammed Azim Han adına ele geçirmiş ve aynı yıl Gazne'ye yerleşmiştir. Azim Han'ın 1826 yılında ölümünden sonra Dost Muhammed Han Kabil'i ele

⁶ Kişinin gözlerini kızgın bir mülle kör etmek.

⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, C. III, TTK Yayınları, Ankara 1987, s.226-233.

⁸ Arnold Fletcher, *Afghanistan; Highway of Conquest*, Cornell University Press, New York 1965, s.65.

⁹ İngilizler, Fransız destekli İran'a karşı 1809 yılında Şah Şüca dostluk anlaşması yapmıştır. Dürrani Devleti bu ittifaka karşı koyacaktı. İran ile savaşı İngilizler finanse edecekti ve Fransa ile diplomatik ilişki kurulmayacaktı. Bayur, *a.g.e.*, III, s.238.

¹⁰ Fletcher, *a.g.e.*, s.66-67.

geçirerek hükümdârlığını ilan etmiştir¹¹. Dost Muhammed gibi İslama son derece bağlı biri için tecavüze kalkışma olasılığı asılsız görünmektedir. Zira, Dost Muhammed'in İslam hukuku ve uygulamaları, Onun dinine son derece bağlı olan bir idareci olduğunu göstermektedir. Dost Muhammed'e ithaf edilmeye çalışılan tecavüz iddiası siyasi amaçlar doğrultusunda yapılmış olabilir.

1839 yılında İngilizlerin Hindistan genel valisi Lord Auckland İngilizlere karşı dostça bir politika güden Dost Muhammed Han yerine, Sind bölgesine sığınmış olan Şah Şüca'yı Afganistan'da idareye getirmek için harekete geçmiştir. Tarihte bu olaya "Auckland Budalılığı" adı verilmektedir. Çünkü müteakip süreçte Afganistan'daki İngiliz nüfuzu büyük bir darbe yemiştir. 1833 yılında İngiliz ordusu Kandehar yoluyla Afganistan'a girmiş ve Kabil'i işgal ederek Şah Şüca'yı tahta geçirmiştir¹².

1841 yılında Kabil'den çekilen İngiliz ordusu, Dost Muhammed Han'ın oğlu Ekber Şah tarafından Kabil Boğazı'nda pusuya düşürülerek bozguna uğratılmıştır. Aynı zamanda şehirde ayaklanan halk Şah Şüca'yı öldürmüştür. Bunun üzerine General Pollock komutasında Afganistan'a gönderilen İngiliz ordusu Kabil'i yakıp yıkarak büyük bir katliam yapmıştır. 1842 yılında iktidarı ele geçirmeyi başaran Dost Muhammed Han tekrar Kabil'e gelerek devletin başına geçmiştir. Bu tarihten itibaren sürekli seferler yaparak Afganistan'da birliği sağlamaya çalışan Dost Muhammed Han, 1863 yılında Herat'ı fethettikten kısa bir süre sonra vefat etmiştir¹³.

1.2.2. İdare ve Saray Teşkilatı

Dürrani Devleti ve Afgan Emirliği'nde idareciler için çeşitli ünvanlar kullanılmıştır. XIX. yüzyılın ilk yıllarında Mahmud Şah ve Şah Şüca, resmi merasimlerde "Dürr-i Dürran" (İncilerin İncisi) ünvanını kullanmıştır. Diğer yandan ülkede hükümdârlar için şah ya da padişah ünvanı yaygın olarak kullanılmıştır. Halk tarafından ise hükümdârlar isimleri ile anılıyordu. Kabil'de şahın bulunduğu saraya

¹¹ Bayur, *a.g.e.*, III, s.242-244.

¹² Bayur, Aynı yer.

¹³ Kavas, *a.g.e.*, s.28-29.

yüce kapı manasına gelen “Dürre Hane” deniliyordu¹⁴. Kabil’de idare monarşiydi ve tüm uygulamalar klasik monarşi esaslarına dayanılarak icra ediliyordu¹⁵.

Ülkedeki idari yapıda Şahtan sonra en geniş yetkilere sahip olan kişi Vezir-i Azam’dı. Şah’ın yardımcısı konumundaki bu memur, ülkedeki vergi gelirlerinin toplanması, iç ve dış politik meselelerin yönetimi ve Şaha bağlı diğer memurların kontrolünden sorumluydu. XIX. yüzyıldan önceki yıllarda Bayzay aşiretinden seçilen vezirler, XVIII. yüzyılın sonlarındaki Zaman Şah döneminde Sadozaylardan, XIX. yüzyıl başındaki Mahmud Şah döneminde ise Barakzaylardan seçilmiştir¹⁶.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Kabil’de Nadir Şah döneminden (1736-1747) beri kullanılan saray teşkilatı oldukça genişti. Vezirden hemen sonra Farsça sekreter ya da kâtip anlamlarına gelen şahın yazışmalarını yapan “munshi” geliyordu. Harcırabası şahın istihbarat servisinin başındaki yöneticiydi. Hintçe’de ulak manasına gelen Kosit ise haberleşmelerden sorumluydu. Aynı zamanda polis müdürü hüvviyetinde olan Yasakçıbaşı’nın görevi verilen tüm cezaları yerine getirmektir. Zabıta beyi, emredildiği şekilde bazı mülklere el koymak ya da haczetmekten sorumluydu. Bu makamlardaki memurlar saray erkânının başında geliyordu. Ayrıca atlardan sorumlu Mir Ahır, kapıların yanında duran Eşikağasıbaşı, konukları tanıtan Arzbeyi ve mahiyetindeki Çığırıcıbaşı, konuklara şaha kadar eşlik eden Çavuşbaşı, hazineye sorumlu Sandıktarbaşı, sarayın baş doktoru Hekimbaşı gibi birçok saray mensubu da bulunuyordu¹⁷.

Hükümdarın tahta geçişi büyük bir törenle yapılıyordu. Masson’un aktardığına göre “İyd Gâh” (Bayram Yeri) adlı yerde akrabalar, beyler ve Dost Muhammed’in en büyük oğlu Mir Veys’in baş imam olarak bulunduğu alanda tahta geçiş töreni yapılmıştır. Bu törende birkaç bıçak ya da hançer türbana sarılarak dualar eşliğinde Emir Muhammed’e teslim edilmiş ve “Emir’ül Müminin” yani “İnananların Lideri” ünvanıyla şah olarak ilan edilmiştir¹⁸. Türk devlet teşkilatında sıkça görülen hançer hükümdarlık alametlerindendir. Afgan Emirliği’nin teşkilat temelinde Dürraniler

¹⁴ Mounstuart Elphinstone, *An Account of The Kingdom of Kabul, And Its Dependencies, In Persia, Tartary And India*, Vol. II, Richard Bentley, London 1842, s.244.

¹⁵ Elphinstone, *a.g.e.*, II, s.245 vd.

¹⁶ Elphinstone, *a.g.e.*, II, s.251.

¹⁷ Elphinstone, *a.g.e.*, II, s.252-254.

¹⁸ Charles Masson, *Narrative of Various Journeys In Balochistan, Afghanistan, And The Panjab*, Vol. III, Richard Bentley, Londra, 1842, s.307.

vasıtasıyla Avşarlıların kalıntıları olduğu düşünüldüğünde, bu devlette Türk teşkilatına dair izlerin olması gayet doğaldır.

Modern Afganistan'ın mimarı olan Dost Muhammed Han, seyyahların gözünde çok önemli bir yer tutmuştur. Conolly'ye göre, Dost Muhammed Han, her asilin ve tüm sınıflardan halkın fikirlerini almaya özen göstererek liberal bir politika takip ediyordu. Dost Muhammed Han, Dürranilere sadık bazı aşiretlerin desteğini kazandıktan sonra muhalif Gılzayları itaat altına alarak hâkimiyet alanını genişletmiştir. Sünni mezhebine sıkı bir şekilde bağlı olduğu iddia edildiği halde Kabil'deki Şii'lere en fazla tolerans gösteren idareci olmuştur. Conolly, Dost Muhammed Han'ın rüyalarında kendisine Hz. Muhammed'in görüldüğü "yalanıyla" Kabil'de fuhuş ve uyuşturucu kullanımını engellemeye çalıştığını kaydetmiştir¹⁹. Bunun dışında, Kabil bölgesindeki geleneğe göre Afgan ve Taciklerin ayrı hâkim ya da valileri bulunurken, Celâlâbâd bölgesindeki bazı Tacik grupları Dost Muhammed hükümetinden bağımsız bir şekilde kendi özerk idarelerini sürdürüyorlardı²⁰. Dost Muhammed Han'ın annesi Şii mezhebine mensuptu. Bu yüzden Şii'lere karşı sempati beslemiş olabilir. Öte yandan, Dost Muhammed'in aslında bir Şii olduğu ancak çoğunluğu Sünnilerden oluşan tebaanın tepkisinden çekindiği için bunu gizli tuttuğuna dair iddialarda mevcuttur. Conolly'nin iddia ettiğinin aksine, Dost Muhammed'in amacı kendini ilahi bir kişi olarak göstermek değildi. Ancak Dost Muhammed, dinin insanlar üzerindeki etkisini iyi biliyordu. Bu yüzden dinine bağlı bir kişi olarak İslam'ın getirdiği yasakları uygulamak ve düzeni sağlamak için meşru ve makûl bir yol aramıştır.

Farklı ülkelerden ziyaretçilerin akın ettiği Kabil, XIX. yüzyılın ilk yarısında eğlence alemleriyle ünlüydü. Dindar biri olan Dost Muhammed Han, içki kullanımının önüne geçemediği için yasak getirmiştir. Bu yüzden geçimlerini içki üretimiyle sağlayan Ermeni ve Yahudi aileleri, ekonomik sıkıntılar sebebiyle Kabil'i terk etmek zorunda kalmışlardır. Çünkü kırk şişe şarap ya da on şişe brandy bir rupi gibi çok ucuz bir fiyata satın alınabiliyordu. Ancak bu yasak şehirde hayatı olumsuz yönde etkilemiştir. Dost Muhammed Han bu yüzden yürürlüğe koyduğu yasağı hafifletmiştir.

¹⁹ Conolly Hz. Muhammed'i sahtekâr olarak addederek Müslümanlara karşı olan önyargısını açık bir biçimde belirtmiştir. Arthur Conolly, *A Journey to Northern India*, Vol. II, Richard Bentley, London, 1834, s.46.

²⁰ Masson, *a.g.e.*, III, s.295.

Buna göre içki yasağı kalkacak fakat aşırı içki kullanımından kaynaklanan asayiş olaylarında ciddi cezalar verilecekti. Bu içki yasağının yanı sıra Dost Muhammed Han kumar oynamayı ve fırıncıların hafif gramajlı ekmek üretmelerini yasaklamıştı²¹.

Dost Muhammed'in uygulamaları onun İslam'a bağlı bir hükümdar olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu yasak ve kısıtlamalar İslam'a paralel olarak asayiş ve düzenin sağlanmasını kolaylaştırıyordu. İçki yasağıyla birlikte Kabil'deki başlıca alkol üreticilerinden olan Ermeni ve Yahudilerin zarar gördüğü kısmî olarak doğru olabilir. Ancak Müslüman bir ülkede son derece hoşgörülü bir şekilde alkol üretmelerine izin verilen bu iki grubun aşırıya kaçması, Kabil'de asayiş ve düzen sorunlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kendilerine haram kılınan alkolü kullanan Müslümanlar ise ahlaki çöküntü yaşamışlardır. Bu açıdan bakıldığında dindâr bir lider olan Dost Muhammed Han'ın getirdiği yasak İslamî kurallara dayandırılabilir.

Kabil idaresi tarafından sıkı bir şekilde yapı denetimi yapılmıyordu. İktidarın mülkiyetinde olan arazilere izin alınmadan ev yapılamıyordu. İktidar arazileri üzerinde yapılan evlerin üzerinde halkın mülkiyet hakkı yoktu. Ayrıca olağandışı bir durumda iktidarın ev sahibini evden atma yetkisi vardı²². Bu uygulamadan anlaşıldığı kadarıyla ev inşa edecek arazisi bulunmayan halk, izin karşılığında hükümet arazileri üzerinde ev inşa edebiliyordu. Bu izin karşılığında herhangi bir ücret alındığına dair farklı bir açıklama bulunmamaktadır. Ancak izin alınması suretiyle arazi üzerinde kiracı durumunda bulunan halk, sunulan şartları kabul ederek evlerini inşa etmiş olmalıdır. Bu sebeple uygulamanın hukuksuz değil, kanun ve kurallara uygun olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

1.2.3. Askerî Düzen

Afgan ordu teşkilatı Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi farklı sınıflara ayrılmıştı. XIX. yüzyılın ilk yıllarında ana merkezi Kabil olan Dürrani ordusu Gulam, Kara Nöker ve İlcari olarak üç sınıftan oluşuyordu. Timar²³ arazilerinin büyüklüğüne

²¹ Alexander Burnes, *Travels Into Bokhara: Being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia also, Narrative of a Voyage on the Indus from Sea to Lahore*, Vol. II, John Murray, London 1839, s.127-128.

²² Charles Masson, *Narrative of Various Journeys In Balochistan, Afghanistan, And The Panjab*, Vol. II, Richart Bentley, London 1842, s.255.

²³ İran, Bizans, Batı Avrupa, İslam devletleri ve Türk-Moğol Devletlerinde görülen Timar sistemi askerî-idari teşkilatlanmada, köylü-çiftçi sınıfının pozisyonlarıyla vergilerinin belirlenmesinde ve tarımsal ekonominin yönetiminde önemli bir rol teşkil etmiştir. Halil İnalçık, "Timar", *TDVİA*, C. XLI, İstanbul 2012, s.168-169.

göre Dürrani aşiretleri merkez kuvvetlere yirmi bin asker vermek zorundaydı. Bu askerler görev başında oldukları zaman üç ayda bir maaş alıyorlardı. Savaş zamanında Şah'ın isteğiyle Kabil idaresine bağlı beyler, emirleri altındaki askerler ile sefere katılıyorlardı. Her aşiret birbirinden farklı bölüklere ayrılmıştı ve bu bölüklere “deste” deniliyordu. Şah'ın Gulam birliği yaklaşık otuz bin askerden oluşuyordu. Bu sistem Ahmed Şah Dürrani tarafından oluşturulmuştu. Bu birliğe Kabil çevresindeki Taciklerden asker alımı yapılmıştır. Ancak yapılan bir düzenlemeyle Kabil ve Peşaver çevresinde ikamet eden Dürrani beylerine bağlı askerlerden alım yapılmaya başlanmıştır. Daha sonraki dönemde ise Kabil'deki Kızılbaşlar Gulam askerî olarak istihdam edilmiştir. Elphinstone'a göre en iyi Gulam askerleri Kızılbaşlardan oluşan bölüklerdi. Şahın hizmetindeki Kara Nöker denilen timarlı sipahiler bulunuyordu. Toprak sahiplerinin beslediği bu askerî birlik, savaş zamanında orduya dahil ediliyordu. XIX. yüzyıldan önce belirli sayılarda tutulan bu askerî birliğin sayısı XIX. yüzyıldan sonra artmıştır. Bu birlik daha çok Taciklerden oluşuyordu. Askerlerin büyük bir kısmı Kabil ve çevresinden toplanıyordu. Kara Nökerler deste usûlü ufak birliklere ayrılıyordu. Savaş çağrısı olduğu zaman timar sahibi beyler hizmet etmeyi ya da hizmet yerine ücret ödemeyi tercih edebiliyorlardı. Elphinstone'a göre, bu birliklerin savaş kabiliyeti düşük olduğu için genelde şah tarafından asker yerine para talep ediliyordu. Bu ücret, asker başı beş ilâ yedi tuman arasında değişiyordu. Ordu teşkilatının bir diğer sınıfı olan İlçeri birlikleri halkın en fakir sınıflarından oluşturulan gönüllü piyadelerdi. XIX. yüzyılın ilk yıllarında sayıları Afganistan nüfusunun onda birine eşitti. Savaş zamanlarında şahın isteği doğrultusunda toplanan bu birliklerin savaş süresinde aldıkları ücret beş rupiyi geçmiyordu²⁴.

Her idarecinin kendisine has koruma birlikleri mevcuttu. Şah Şüca döneminde bu görevi Hindistanlı Sepoylar (Sipâhiler) yürütüyordu. Harem kapısında görevli bu askerî birliğin sayısı birkaç yüz kadardı. Bunların dışında kalelerde görevli düzenli piyade birlikleri bulunuyordu. Bu askerlerin maaşları yerleştirildikleri bölgelerdeki toplanan vergilerden sağlanıyordu. Sepoy birliklerinin çoğu Attock'a yerleştirilmişti. Ayrıca savaş zamanı orduya dahil olan az miktarda gönüllü Ulus Birlikleri de vardı. Bu askerî birlikler herhangi bir ücret almıyordu. Askerî birliklerin başında Serdar-ı

²⁴ Elphinstone, *a.g.e.*, II, s.266 vd.

Serdaran ya da Serdarlar bulunuyordu. Afgan ordusu sınıflara ayrılmış olmasına rağmen ordunun büyük bir kısmı süvarilerden oluşuyordu. Her süvarinin atı kendisine aitti. Kullanılan atlar, ufak, dayanıklı ve çevik Özbek atlarıydı. Uzun seferlere uygun olan bu atlar dağlık olan coğrafyada orduya avantaj sağlıyordu. Ayrıca her atlı yanında ekmek, yoğurttan elde edilen peynir (kurut) ve deriden su matarası taşıyordu. Orduda kullanılan teçhizatlar çeşitliydi. Her askerin İran kılıcı ve fitilli tüfeği (matchlock) vardı. Bazı askerlerde mızrak ve firelock denilen tabancalar bulunuyordu. Beyler genelde tabanca kullanıyordu. Ayrıca XIX. yüzyılda orduda kalkan kullanımı azalmıştı. Gulam askerleri de İran kılıcı ve fitilli tüfeğin yanı sıra tabanca (firelock) ve mızrakta kullanıyorlardı. Gılzay askerleri Dürrani ordusuyla aynı şekilde silahlanmıştı ve normal teçhizatlarına ek olarak ufak bir kalkana sahiplerdi. Doğudaki Afganlar Hindistan kılıcı, kalkan, deri zırh, fitilli tüfek ve nadir olarak mızrak kullanıyorlardı²⁵.

Dürrani askerî teşkilatında Türk askerî teşkilatından izler görülmektedir. Ayrıca Nadir Şah'ın askerî teşkilatı temel alınan Dürrani Devleti'nde Türk askerî sisteminin hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bölgenin kavşak noktası olması askerî teşkilatı da etkilemiş, böylece Dürrani askerî birliklerinin içerisine yabancı terimler ve sistemler dahil olmuştur. Yine de ordu Türk askerî teşkilatı temelini muhafaza etmiştir. Birliklerin büyük bir kısmının süvari oluşu, kumandanlara serdar denilmesi ve kullanılan bazı silahlarda bunun başlıca örneklerindendir.

1.3. ŞEHİRLEŞME, YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI

1.3.1. Şehrin Mimari Özellikleri

Mimari açıdan büyük sanat eserleri bulunmayan Kabil'in görünüşü Mohan'a göre sıradandı. Kerpiçten yapılmış gri duvarların görüntüsü şehre yaklaştıkça dağılmaya başlıyordu²⁶. Şehirdeki en önemli yapı Bâlâ Hisar'dı. 1832 yılında bu yapı, kullanım amaçlarından çok şehrin sembolü haline gelmişti. Hisar, şehrin güneydoğusunda müstahkem bir mevkide yer alıyordu. Bu yapı etrafındaki çayırılık alandan 46 m. yükseklikteydi. XIX. yüzyılın ilk yarısında burada şehrin idarecileri ikamet ediyordu²⁷. Bâlâ Hisar, taşlarla karıştırılarak güneşte kurutulmuş tuğlalarıyla

²⁵ Elphinstone, *a.g.e.*, II, s.268 vd.

²⁶ Lal, *a.g.e.*, s.70.

²⁷ Burnes, *a.g.e.*, II, s.133.

ve eski mazgallı duvarlarıyla engebeli bir noktaya inşa edilmişti²⁸. Ayrıca, Yukarı Kale anlamına gelen Bâlâ Hisar'a, saray manasına gelen arg/ark deniliyordu. Hisarın üst kısımlarında elçi ve naibin yaşadığı yerin bitişiğinde Darphane ve Harem de vardı²⁹.

Vigne, tüm şehrin kare çatılı kerpiç evleriyle ve geniş tarım arazileriyle refah içinde görüldüğünü ifade etmiştir³⁰. Şehrin Bâlâ Hisar'ın dâhil olduğu kısmında yaklaşık bin adet hane vardı. Bu haneler, Arap mahallesi, Habeşi mahallesi, Ermeni mahallesi gibi bazı bölümlere ayrılmıştı³¹. Kabil'in evleri genel olarak çamur ve pişmemiş tuğlalardan, dayanıksız ve kötü bir şekilde inşa edilmişti. Ancak şehirde pişmiş tuğladan yapılan birkaç eski bina hâlâ ayakta idi. Düzensiz yapılaşma özellikle Çindavul civarındaki Şiiilerin bulunduğu mahalleler ve diğer semtlerde görülüyordu. Masson'un düşüncesine göre bu insanlar belki de haklı olarak komşu bölgelere nazaran daha fazla yaşam ve alt yapı hizmetleri talep ediyordu³².

Şehrin orta kısmındaki evler iki veya üç katlıydı. Bu evlerin çatı kısmının etrafı çardaklarla kaplanmıştı. Böylece çarşafli kadınların evin dışarısında istedikleri zaman hava alacakları bir yer oluşturuyordu. Bu korkuluklar, bir duvarın üstünde 2 metreye kadar ulaşabiliyordu. Atkinson'a göre bu düzeyde mahremiyet sağlama çabası, Afgan kocaların eşlerini başkasının görmesini istemedikleri içindi³³. Kabil'de yapılan evlerde kereste kullanımı çok yaygındı. Yapının iskeleti düz, çapraz ve köşegen formlarda yapılıyordu. Bu formların içerisine güneşte kurutulmuş kerpiç yığılıyordu. Bu yöntemle evlerin depreme karşı dayanıklı olması sağlanıyordu. Ayrıca bu evlerin temellerinde kütük kullanılıyordu. Bazı evlerde kütük sadece köşe kısımlarda, kapı ve pencere etrafında bulunuyordu. Bu evlerde hiçbir destek materyali olmadığı için herhangi bir depremde kolayca yerle bir olabiliyordu³⁴.

Kabil'de çeşitli bağ ve meyve bahçeleri bulunuyordu. Sayıları çok fazla olan bu bahçelerin birçoğu Assa Mâhi (Kibele) tepesinin eteğindeki evlerin ortasında bulunurken, bir kısmı da şehrin kuzey-kuzeydoğu yönüne doğru yayılmıştı. Bahçeler

²⁸ Havelock, *a.g.e.*, II, s.136.

²⁹ James Atkinson, *The Expedition Into Afghanistan 1839-1840*, Wm. H. Allen&Co., London 1842, s.280.

³⁰ Vigne, *a.g.e.*, s.155.

³¹ Masson, *a.g.e.*, II, s.255.

³² Masson, *a.g.e.*, II, s.261-262.

³³ Atkinson, *a.g.e.*, s.281-282.

³⁴ Atkinson, *a.g.e.*, II, s.284.

şahıslara ait olsa bile her zaman halka açıktı. Ahmed Şah, Timur Şah, Zaman Şah, Bağ Vezir, Çahar Bağ, Bağ Hoca ve Deh Afgan ise şehrin başlıca bahçeleri idi. Ahmet Şah Dürrani zamanında Namaz Gâh (Namaz Yeri) ve İyd Gâh (Bayram Yeri) adlı bahçeler de imar edilmişti. Bu alanların ortasına son derece temiz ve çiçek süsleriyle bezenmiş mescitler inşa edilmişti. İyi bir şekilde bakımı yapılan yaşlı dut ağaçlarının olduğu bu bahçelerin büyük bir kısmı yeşillik alanlardan oluşuyordu³⁵.

Vigne, Kabil’de bahçelerin etrafının çamur duvarlar ile çevrili olduğunu ve hepsinde düzensiz olarak dikilmiş bazı meyve ağaçlarının bulunduğunu ifade etmiştir. Bu karmaşık yapı yüzünden bu alanların bir meyve bahçesi gibi görüldüğünü belirtmiştir³⁶. Şehirdeki mescit ya da ibadet yerleri mütevaziydi. Bu yapıların geniş ve ferah olması insanlara kolay bir kullanım sağlıyordu. Ayrıca şehirde âlimsiz bir medrese bulunuyordu³⁷. Masson, Kabil’deki hamamların hijyenik olmadığını belirtmiştir. Bu hamamlara yaklaştıkça ısınma için kullanılan yakıttan kaynaklanan rahatsız edici bir koku yayılıyordu³⁸. Atkinson, Kabil’deki hamamların temizlenmek isteyen insanlar için en doğru yer olduğunu ifade etmiştir³⁹. Kabil’de yabancı tüccar ve satıcıların konaklaması için Saray-ı Zirdad, Saray-ı Muhammed Kumi vs. kurucularının ismiyle hizmet eden on dört-on beş adet kervansaray vardı. Bunların içinde Saray-ı Kandehari tüccarlar tarafından sıklıkla tercih ediliyordu. Masson, bu kervansarayların İran’dakiler kadar takdire şayan olmadığını ifade etmiştir⁴⁰.

Kabil’deki yapıların malzemelerine ve inşa şekline bakıldığında, tüm Afganistan’da benzer mimari tarzın yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Buradaki başlıca yapı malzemeleri kerpiç ve keresteydi. Devlet eliyle ve çok zengin kişiler tarafından yapıldığını düşündüğümüz saray, kervansaray ve anıt gibi yapılarda yekpare taş ve mermerlerin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Diğer yapılar ve evlerde kerpiç, yaş tuğla ve keresteler kullanılıyordu. Kabil’deki bahsi geçen büyük yapıların mimari tarzlarına dair seyyahlar tarafından kesin bilgiler verilmemiştir. Ancak bu eserlerde sadelik olduğu ve bunun da seyyahlara çok sıradan geldiği anlaşılmaktadır. Birçok Müslüman şehrinde olduğu gibi Kabil’de de hamamlar ve medreseler vardı. Halkın aileleriyle

³⁵ Masson, *a.g.e.*, II, s.280.

³⁶ Vigne, *a.g.e.*, s.175.

³⁷ Masson, *a.g.e.*, II, s.263.

³⁸ Masson, Aynı yer.

³⁹ Atkinson, *a.g.e.*, s.284.

⁴⁰ Masson, *a.g.e.*, II, s.263.

birlikte hoş vakit geçirdiği, etkinliklerin ana mekanları olan bahçeler, Kabil’de önemli bir yer tutuyordu. Kabil’deki bahçelerinin sayısının çok oluşu bunun en somut örneğidir. Son olarak şehirdeki kervansarayların sayısının fazla olması, Kabil’deki insan yoğunluğunun fazla olduğunu göstermektedir.

1.3.2. Nüfus Yapısı

Ele aldığımız dönemde seyyahlar tarafından Kabil nüfusu ile ilgili farklı bilgiler verilmiştir. Şehirde Afgan nüfusu bulunmasına rağmen seyyahlar bu topluluğun Kabil’deki mevcudiyeti üzerinde pek durmayarak diğer topluluklara daha çok yer vermiştir.

1828-38 yılları arasında Afganistan’da bulunan Masson’a göre Kabil nüfusu elli-altmış bin civarındaydı⁴¹. Mohan, Kabil nüfusunu ırkı olarak değil de mezhebî olarak sınıflandırmıştır. 1832 yılında Kabil’in yerlileri Sünni, Şii ve Hindulardır⁴². Burnes, 1832 yılında Kabil nüfusunun kabaca altmış bin olduğunu ifade etmiştir⁴³. 1836 yılında şehre gelen Vigne’ye göre Kabil’in nüfusu altmış bin civarındaydı. Şehrin nüfusu Peştun, Kızılbaş, Tacik ve Hazaralardan oluşmaktaydı. Ayrıca şehirdeki Hinduların sayısı çok azdı ve genelde tefecilikle uğraşıyorlardı⁴⁴.

Bu bilgilere göre, kabaca on yıllık bir süre zarfında Kabil nüfusu yaklaşık altmış bin civarında olmalıdır. Bu altmış binlik nüfus Peştun, Kızılbaş, Tacik ve Hazaralardan oluşmaktaydı. Ancak Peştunların tasnifi seyyahlar tarafından belli bir kesim veya bölgeye odaklanarak değil, tüm Afganistan coğrafyasına yayılarak verilmiştir. Bu yüzden şehirlerdeki Peştun nüfusuna ayrıca değinilmemiştir. Bunun yanı sıra seyyahların birçoğu Kabil nüfus yapısını ifade ederken Ermeni ve Yahudilerden bahsetmemiştir. Bunun sebebi ise Ermeni ve Yahudileri Kabil’deki diğer unsurlardan ayrı tutmuş olmalarıdır. Böylece haklarında daha detaylı bilgi verilmiş ve karşılaştıkları sorunlar öne çıkarılarak aktarılmaya çalışılmıştır. Bu yaklaşım ise tipik bir batılı üslûbudur. Kendi medeniyet halkalarına dahil ettikleri bu iki grubu diğer Afgan nüfusundan ayrı bir şekilde ele almışlardır. İçki üretiminin

⁴¹ Masson, *a.g.e.*, II, s.260.

⁴² Lal, *a.g.e.*, s.73.

⁴³ Burnes, *a.g.e.*, II, s.126.

⁴⁴ Godfrey Thomas Vigne, *A Personal Narrative of A Visit To Ghuzni, Kabul, And Afghanistan, And of A Residence At The Court of Dost Mohamed, With Notices of Runjit Sing, Khiva, And The Russiand Expedition*, Whittaker & Co. Ave Maria Lane, London 1840, s.165.

yasaklanmasıyla göç etmek zorunda kalan Ermeni ve Yahudilerin nüfus olarak azalması, seyyahlar tarafından daha az bahsedilmelerine sebep olmuştur.

1832 yılında Kabil'e gelen bir diğer seyyah olan Wolff'a göre şehrin nüfusu Tacik, Afgan, Civanşir, Keşmiri, Hindu, Mevrülnehiri (Buhara halkı) ve Belucilerden, Nadir Şah tarafından getirilen Arap, Yahudi, Ermeni ve Kâfirlerden, köle olarak getirilen Siyahpuşlardan ve Hayberilerden oluşuyordu. Wolff, Civanşirlerin Şii mezhebine mensup olduğunu ve İran hükümetinin dostu olarak Abbas Mirza'ya mektup yazarak onu Kabil'e davet ettiklerini ifade etmiştir⁴⁵.

Joseph Wolff Kabil'de yaklaşık on üç gün kalmıştır. Bu süre zarfında Kabil'deki azınlıklar hakkında bilgiler vermiştir. Başkent olan Kabil'de kozmopolit bir yapı vardı. Seyyahın verdiği grupların birçoğunun tüccar olması muhtemeldir. Ayrıca Wolff'un şehre gittiği dönemde Dost Muhammed Han hükümdardı. Bu idarecinin Şii tebaya son derece iyi davrandığı bilinmektedir. Bu yüzden Wolff'un Civanşirlerin ihaneti sayılabilecek konu hakkında verdiği bilgi sağlam bir temele dayanmamaktadır. Zira o dönemde böyle bir olayın ortaya çıkması bile hemen gereğinin yapılmasını gerektirirdi ve incelediğimiz tarihî kayıtlarda böyle bir olay görülmemektedir.

Kabil, yerli nüfusun dışında mevsimlik kalabalıklara da ev sahipliği yapıyordu. Yaz aylarında tüccarların ve ülkenin dört bir yanından gelen insanların etkisiyle şehirde yoğun bir insan kalabalığı oluşuyordu. Masson'a göre çarşı ve pazarlarda büyük bir çoğunluğu gezici tüccar olan yabancılar koşuşturmaca içindeydi⁴⁶. Kabil'in ticari önemi ise ticaret başlığı altında incelenecektir. Ancak bu tüccar kalabalığının şehrin siyasi açıdan istikrarsız ve zor durumda olduğu dönemde bile devam ettiği gözlerden kaçırılmaması gereken bir konudur.

Kabil'deki insanların kişiliği hakkında bilgi veren Vigne, şehirdeki üst sınıftan kişilerin gayet medeni olduklarını ifade etmiştir. Ancak seyyaha göre bazı meraklı şehir sakinleri yabancılara karşı soğuk bir tavır sergiliyorlardı. Bunlardan bazıları yabancılara dövme yaptırdığını söylerken, bazıları da silahı olmuş olsaydı seyyahı

⁴⁵ Joseph Wolff, *Researches and Missionary Labours Among The Jews, Mohammedans, And Other Sects*, Orrin Rogers, Philadelphia 1837, s.156.

⁴⁶ Masson, *a.g.e.*, II, s.260.

vuracağını söylüyorlardı. Vigne, dirsek temasında olduğu yaşlı ve iyi bir Kızılbaş zat sayesinde asla endişeye düşmediğini ve Onun kendisini koruduğunu ifade etmiştir⁴⁷. Vigne psikolojik olarak böyle hissetmiş olabilir. Çünkü İngiliz hükümeti tarafından görevlendirildiği için amacı sadece seyahat değildi. Bu yüzden suçluluk duygusuyla bu şekilde bir izlenime kapılmış olması muhtemeldir. Ancak başta Burnes olmak üzere birçok seyyah Kabil'e gelen yabancıların genel itibarıyla hoş karşılandığını belirterek Vigne'nin iddiasının çelişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca Dost Muhammed Han hoşgörülü bir hükümdardı ve Onun hoşgörülü bir şekilde yönetmeye çalıştığı bir ticaret kentinde genel anlamda bir hoşgörü ortamı hakimdi.

1.3.2.1. Kabil'deki Etnik ve Dinî Gruplar

1.3.2.1.1. Ermeniler

Kabil'de bulunan Ermeniler, seyyahların nazarında en dikkat çekici topluluk olarak ön plana çıkarılmaktadır. Ermenilerin Kabil'e ne zaman yerleştikleri kesin olmamakla birlikte konuyla ilgili başlıca iki iddia mevcuttur. Kennedy Ermenilerin İstanbul'dan geldiklerini ileri sürer⁴⁸. Diğer iddia ise Şah Abbas döneminde (1588-1629) Ermenilerin Kabil'e yerleştiğidir. Ermeniler bu dönemde Culfa⁴⁹ ve Meşhed'de refah içinde yaşamışlardır. Zenginliğini ticaret yoluyla sağladığı bilinen bu topluluk, Hindistan ticaretini yürütmekle görevlendirilmiştir. Bu vesileyle Hindistan ve güzergâhı üzerindeki Kabil gibi şehirlere yerleştirilmişlerdir. Bu göç hareketi Şah Abbas ile başlayıp Nadir Şah'la (1736-1747) devam etmiştir. XIX. yüzyılda ise Kabil'deki Ermeni nüfusu büyük ölçüde azalmıştır⁵⁰.

Kennedy, Ermeniler Şah Abbas döneminden çok daha önce İstanbul'dan göç ettiklerini ifade etmektedir. XX. yüzyıla kadar Ermenilerin Osmanlı topraklarında rahatça ve refah içinde yaşadıkları bilindiğine göre, bu tarih İstanbul'un fetih sürecine kadar gidiyor olmalıdır. Muhtemelen Ermeniler Kabil'e XV. yüzyıldan itibaren gelmeye başlamışlardır.

⁴⁷ Vigne, *a.g.e.*, s.132.

⁴⁸ Richard Hartley Kennedy, *Narrative of The Campaign of In Indus, In Sind and Kaubool in 1838- 1839*, Vol. II, Richard Bentley, London 1840, s.91-92.

⁴⁹ İran sınırları içinde yer alan Doğu Azerbaycan eyaletine bağlı bir şehir.

⁵⁰ Burnes, *a.g.e.*, II, s.127; Mesrob Jacob Seth, *History of The Armenians In India*, Luzac&Co., London 1897, s.26.

Kabil'e yerleştikleri tarihten itibaren bölgede rahat bir hayat süren Ermeniler Timur Şah'ın öldüğü 1793 yılına kadar itibar görmüş ve hükümet içinde çeşitli görevler almışlardır. Ancak Şah'ın ölümünden sonra ülke çözülme sürecine girmiştir. Bu yüzden Ermeniler farklı ülkelere göç etmeye başlamışlardır⁵¹. Dost Muhammed Han iktidara geldikten sonra içki üretimine sınırlama getirmiştir. Bu durum da en çok geçimlerini şarap yapımı ve alkollü içeceklerden sağlayan Ermeni ve Yahudileri etkilemiştir⁵². Buna rağmen yasağa uymamanın bir yolunu bulan Ermeni ve Yahudiler, şarap içmenin dinlerinin bir parçası olduğu konusunda Müslümanları ikna etmişlerdir⁵³. Ancak geçim yollarının sekteye uğramasından dolayı hızlı bir şekilde diğer ülkelere göç etmişlerdir⁵⁴. XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren başlayan göçlerle birlikte Kabil'deki Ermeni nüfusu büyük ölçüde azalmıştır. 1839 yılına gelindiğinde Kabil'deki Ermeni aile sayısı yarım düzineye kadar düşmüştür⁵⁵. Bu bilgilere göre, Ermenilerin devlet kademelerinde görev almaları yönetimin güvenini kazanmış olduklarını göstermektedir. Siyasi çekişmelerin yanı sıra içki yasağı Ermeni ve Yahudileri olumsuz anlamda etkilemiştir.

Seyyahların yakından incelediği Ermenilerin kişisel hayatlarına dair birçok bilgi aktarılmıştır. Burnes'i Ermeniler çok sıcak bir şekilde karşılamıştır. Misafir olunan evde küçük çocuklar Müslüman âdetlerine göre el öpmüşlerdir. Burnes'in iyi karakterli insanlar olarak gördüğü Ermeniler, onun için eğlence düzenlemişlerdir. Simon Mugurditch adlı ev sahibi Müslüman halkla o kadar kaynaşmıştır ki Kur'an ayetleriyle sarılı bir kumaşı sererek şöyle demiştir: "*Hristiyanlar bu sözlerle ne zarar görür ne de az yemek yer*". Burnes, Ermenilerin şehirdeki Müslümanların yaşam tarzlarına uyum sağladıklarını, ayakkabılarını ve şapkalarını çıkartarak kiliseye girdiklerini ifade etmiştir. Seyyaha göre onlar uysal ancak para düşkünü insanlardı⁵⁶.

Kabil'deki Ermenileri çok iyi tahlil eden Burnes, bu kavmin olumlu yanlarının yanı sıra para düşkünü olduklarını ifade etmiştir. Bu ifadeden yola çıkarak Kabil'deki içki yasağıyla Ermenilerin para düşkünlüğü arasında bir bağ kurulabilmektedir. Çünkü

⁵¹ Burnes, *a.g.e.*, II, s.127-128.

⁵² Burnes, *a.g.e.*, II, s.128.

⁵³ Masson, *a.g.e.*, II, s.246.

⁵⁴ Burnes, *a.g.e.*, II, s.128.

⁵⁵ Richard Hartley Kennedy, *Narrative of The Campaign of In Indus, In Sind and Kaubool in 1838- 1839*, Vol. II, Richard Bentley, London 1840, s.91-92; Henry Havelock, *Narrative of The War In Affghanistan in 1838-39*, Vol. II, Henry Colburn, London 1840, s.135.

⁵⁶ Burnes, *a.g.e.*, II, s.128-129.

şehirdeki içki yasağı, Ermeni ve Yahudilerin toplumun düzenin bozulacağına aldırmandan fazla içki üreterek daha çok kâr elde etme arzuları yüzünden konmuştur.

Ermeniler, Müslüman komşularıyla birlikte uyum içinde hayatlarını sürdürmüş, birçok meselede Müslümanlarla birlikte hareket etmişlerdir. Bir saygı göstergesi olarak Müslümanlar ile karşılıklı olarak ölümlere mezara kadar eşlik etmiş ve birbirlerinin düğünlerine katılmışlardır. Ayrıca özel günlerde birbirlerine hediyeler vermişlerdir⁵⁷. Buna benzer bir uyum Osmanlı Devleti'nde de görülmektedir. Nitekim Ermeniler bulundukları topraklardaki yerli unsurlara son derece kolay bir şekilde uyum sağlayabiliyordu. Böylece birlikte yaşadıkları yerlerdeki farklı kültürlerle barış içinde hayatlarını sürdürüyorlardı.

Masson tarafından Müslüman ve Ermenilerin kaynaşmasının bir göstergesi olarak şehirde bu iki farklı dine mensup tebaa arasında evlilikler yapıldığı kaydedilmiştir. Hristiyan dinine mensup bir Ermeni kadın, Müslüman bir erkekle evlenmesi durumunda kilisedeki hacını kaybediyordu. Ermeniler ise Müslüman bir gelin aldığı zaman kendi dinlerini kabul ettirmeye çalışıyordu⁵⁸. Masson Müslümanlar ile Ermenilerin evlendiğini iddia etmektedir. Ancak İslam hukukuna göre Müslüman-Hristiyan evliliği belli kurallara tabidir. Ehl-i kitap bir kadınla evliliğin câiz olması ve gayrimüslim bir kişinin müslüman olması halinde nikâhının geçerli sayılması bu görüşü destekleyen deliller arasında zikredilir⁵⁹. Müslüman bir erkekle evlenen Ehl-i kitap bir kadının da kilisedeki hacını kaybetmesi onun din değiştirdiğini gösterebilir.

Kabil'deki Müslümanlar Ermenilerin haklarını gözetmiştir. Masson'un aktardığına göre Hz. İsa'ya hakaret eden bir Yahudi Müslümanlar tarafından recm ile cezalandırılmak istenmiştir. Ancak Ermeniler fazla buldukları cezanın hafifletilmesini istemiştir⁶⁰. Eski tarihlerde Yahudilerde olan taşlayarak öldürme cezası Araplar tarafından da uygulanmış, Araplar yoluyla İslam'ın yayıldığı diğer coğrafyalarda görülmüştür. Bu olaydan anlaşıldığı üzere Ermeniler din konusunda çok keskin ve aşırı sayılabilecek cezaları hoş görmüyordu.

⁵⁷ Masson, *a.g.e.*, II, s.246.

⁵⁸ Masson, Aynı yer.

⁵⁹ Fahrettin Atar, "Nikâh", *TDVİA*, C. XXXIII, İstanbul 2007, s.113.

⁶⁰ Masson, *a.g.e.*, II, s.247.

1.3.2.1.2. Kızılbaşlar

Kabil’de yaşayan bir diğer halk Oğuzların Avşar boyuna mensup Kızılbaşlardı. Kızılbaşların büyük bir çoğunluğu Babür Şah tarafından isimlendirilen Çindavul (Candol, Chindawol) kasabasında yaşıyordu. Masson’a göre pazarı, hamamları, mescitleri ve diğer yapılarıyla Çindavul’da yaklaşık yüz elli-iki yüz hane vardı. Ayrıca kasabanın kendine ait kolluk kuvveti ve yargı organları bulunuyordu. Kızılbaşlar Kabil’e Nadir Şah ile birlikte İran’dan gelmişlerdir⁶¹. Onun ölümüyle buraya kalıcı olarak yerleşmişlerdir. 1747’den itibaren yaklaşık yüz yıllık bir süre zarfında Farsça dilini ve yaşam tarzlarını muhafaza etmişlerdir. Ayrıca Şiilik⁶² mezhebine mensub olmalarından dolayı Sünni halkla çatışma halindeydiler. Bu yüzden dışa kapalı bir şekilde yaşıyorlardı⁶³.

Geleneklerini muhafaza eden Kabil Kızılbaşları, savaş alanındaki cesaretleriyle Sünnilerin bile saygısını kazanmışlardır. Afganistan genelinde Peştunca hâkim olmasına rağmen Kızılbaşlar Farsçayı muhafaza etmişlerdir. Yine eğlencelerini İran’daki ile benzer şekilde gerçekleştirmişlerdir. Bu topluluğa giyimleri ve yaşam tarzı bakımından ülkenin Sünni ya da Afganlardan daha fazla saygı duyulmuştur. Zevklerine düşkün olan Kızılbaşların içki yasağı süresince gizlice içki içerek sokaklarda başıboş dolaştıkları kaydedilmiştir. Hem alt sınıf hem de yüksek sınıftan ailelere mensup Kızılbaş kadınların iffetlerini sıkı bir şekilde korudukları belirtilmiştir⁶⁴.

Kabil’e ilk yerleştikleri tarihte Kızılbaşların sayılarının yaklaşık beş bin olduğu tahmin edilmektedir. Masson, Kabil’de aşağı yukarı dokuz bin hane olduğunu ve bunların yarısında Şiilerin ikamet ettiğini ifade etmiştir⁶⁵. 1836 yılında şehirde on sekiz-yirmi bin civarı Kızılbaş’ın yaşadığı kaydedilmiştir. Bunların on bine yakını her

⁶¹ Nadir Şah’ın ölümünden sonra Kandehar ve Kabil’de bulunan bazı Kızılbaşlar, Onun kumandanlarından olan Ahmed Şah Dürrani’nin hizmetine girmişlerdi. Onlara iyi davranan Ahmed Şah’a Tebriz, Meşhed, Kirman, Şiraz gibi İran kentlerinde at yetiştiriciliği, çobanlık ve çiftçilik yapan diğer Kızılbaşlar da katılmıştı. Vigne, *a.g.e.*, s.167-168.

⁶² Wolf’a göre Kabil çevresinde Hz. Ali’ye ilahilik atfeden “Işık Söndürenler” (Cheragh Kush) denilen bir mezhep bulunmaktaydı. Bu ismi bazı gecelerde ışık söndüğü an iğrenç şeyler yapmaları dolayısıyla almışlardı. Wolf’un bu denli ön yargılı olmasının sebebi İran topraklarındaki seyahati sırasında esir edilmesi olabilir. Bu yüzden Şiilere karşı bir önyargısı ve kini oluşması muhtemeldir. Wolff, *a.g.e.*, s.155-156.

⁶³ Masson, *a.g.e.*, II, s.260; Burnes, *a.g.e.*, II, s.134.

⁶⁴ Burnes, *a.g.e.*, II, s.134; Lal, *a.g.e.*, s.73.

⁶⁵ Masson, *a.g.e.*, II, s.260.

daim savaşa hazır birliklerden oluşuyordu. Ayrıca şehirdeki Kızılbaş liderleri dirayetleri ve zenginlikleriyle ön plana çıkmıştır⁶⁶.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Kabil'deki Kızılbaşların özerk bir yönetimi olduğu görülmektedir. Aradan yaklaşık yüz yıllık bir süre geçmesine rağmen Kızılbaşların gelenek ve göreneklerine sıkı sıkıya bağlı oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca konuştukları dil olan Farsça'yı Kabil'de bulundukları süre zarfında muhafaza etmeleri, yaşamlarını dış etkenlere karşı daima savundukları sonucuna götürmektedir. Diğer yandan Şii-Sünni çatışması sebebiyle birbirlerine kenetlendikleri anlaşılmaktadır.

Nadir Şah zamanında beş bin olan Kızılbaş nüfusunun artış göstererek 1836 yılında yirmi bine kadar ulaştığı görülmektedir. Vigne'nin bahsettiği, Kızılbaşların Kabil'e göçünün sebepleri doğru olmalıdır. Çünkü iyi yaşam koşulları olmadan o dönemde Sünni mezhepli bir idarenin olduğu yere yoğun bir göç olmazdı. Altmış bin nüfuslu Kabil'de yirmi binlik Kızılbaş nüfusu, şehirde yaşayanların üçte biri gibi ciddi bir orana tekabül etmektedir. Öyle ki Kızılbaşlar Sünni mezhepli bir idarenin başkentinde diğer mezheplerle çatışmayı bile göze alabiliyordu.

1.3.2.1.3. Hindular ve Yahudiler

Kabil'de yaşayan diğer azınlık gruplar ise Hindu ve Yahudilerdi. Şehrin ilk yerli halkı olan Hinduların buradaki varlığı yaklaşık 800-1000 yıl kadar eskiye gitmektedir. Ancak tarih boyunca Kabil'in nüfusu değişmiştir. Yani bahsedilen Hindu bakiyelerinin orada olması düşük bir ihtimaldir. Bu dönemde Kabil'deki Hinduların birçoğu tüccardı ve şehirde bulundukları süre çok eskiye gitmiyordu. Hindu tüccarların şehre yerleşmesinin temel sebepleri ise Kabil'in ticaret hacmi ve bölgede Hindulara gösterilen hoşgörüydü. Şehirde büyük aileler halinde yaşayan Hinduların rahatça ibadet etmeleri için her türlü imtiyaz verilmişti. Bu topluluk, cübbe ve renkli takkeleri ile biliniyordu. Tüm sokak ve çarşılarında dükkânları vardı. Mohan'a göre Müslüman komşuları onlara karşı önyargılı olmasına rağmen son derece hoşgörülü davranıyorlardı⁶⁷.

⁶⁶ Vigne, *a.g.e.*, s.167-168.

⁶⁷ Lal, *a.g.e.*, s.74.

1828-1838 yılları arasında Kabil’de birkaç Yahudi aile yaşıyordu. Yahudiler, inançları konusunda tamamen hoşgörü ile karşılanırken hiçbir anlamda Ermeniler kadar saygı görmüyorlardı. Ermeniler gibi şarap türü alkollü likörler üretmelerine izin verilmişti. Geçimlerinin başlıca kaynağı bu üretimlerini el altından gizlice satıyor olmalarıydı⁶⁸. Burnes, idare tarafından içki üretim ve tüketiminin yasaklanmasıyla Kabil’deki üç güçlü aile dışında tüm Yahudilerin olumsuz etkilendiğini kaydetmiştir⁶⁹. Yahudilerin ülkede neden Ermeniler kadar saygı görmediğini belirten herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Ermenilerin diğer kavimler ile uyum sağlama özelliği göz önünde bulundurulduğunda Yahudilerde bu özelliğin yeterli olmadığı ileri sürülebilir. İçki yasağı, Kabil’deki Ermeniler bahsinde açıkladığımız sebeplerle aynı şekilde Yahudileri de etkilemiş olmalıdır. Bu sebeplerle Ermeniler gibi farklı ülkelere göç etmeleri muhtemeldir.

1.3.3. Asayiş ve Hukuk

Afganistan’ın başkenti olan Kabil’de asayiş ve düzen belli başlı görevliler tarafından sağlanıyor gibi görünse de Dost Muhammed Han bu konularda son derece etkiliydi. Kale kumandanının (Kotwal) emri altında kolluk kuvveti vardı. İtilaf ve davalar için kadıların yetkili olduğu mahkemeler bulunuyordu. Ancak tüm ciddi meseleler Dost Muhammed Han’a taşınıyordu. Masson bu memurların sembolik olduğunu iddia etmiştir. Çünkü Dost Muhammed Han çok küçük meseleler olmadığı takdirde tüm meseleler ile bizzat ilgileniyordu⁷⁰. Dost Muhammed Han’ı Afgan tarihinde bu denli önemli yapan özelliklerden birisi de bu gibi birçok işle ilgilenecek kapasiteye sahip olmasıdır. Ayrıca hukuk gibi birçok alanın Dost Muhammed Han’ın kontrolünde olması, onun tam anlamıyla devlete hâkim olarak, kurumlar üzerindeki etkisini göstermektedir.

Şehir içinde asayiş kontrol altında olmasına rağmen Kabil civarındaki taşrada haydutlar etkindi. Bu yüzden dağlık kesimlerde yaşayan halk, Kabil şehir merkezinden silah ve barut satın alarak tüm yabancılara şüpheli gözlerle bakıyordu⁷¹. Kennedy, önyargılı bir şekilde İndus’tan Kabil’e doğru köylerde yaşayan halkın neredeyse

⁶⁸ Masson, *a.g.e.*, II, s.246-247.

⁶⁹ Burnes, *a.g.e.*, II, s.128.

⁷⁰ Masson, *a.g.e.*, II, s.255-256.

⁷¹ Vigne, *a.g.e.*, s.221.

tamamının hırsız olduğunu abartılı bir biçimde vurgulamıştır⁷². Şehirlerde güvenlik sağlanmasına rağmen taşrada asayişin sağlamanın zor olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple halkın güvenlik önlemleri aldığı görülmektedir.

1.4. SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

1.4.1. Kabil Halkının Çeşitli Özellikleri, Kıyafetler ve Tedavi Metotları

Kabil’de yaşayan halkın karakter ve kişiliklerini değerlendiren batılı seyahatler, kendi kültür-medeniyet çevrelerinden farklı olan şehir sakinleri hakkında çeşitli değerlendirmeler yapmışlardır. Burnes, Kabil halkının tembel olduğunu iddia etmiştir. Diğer taraftan iyi giyimli, sağlıklı ve mutlu olan Kabil yerlilerinin çok iyimser bir yapısı olduğu kaydedilmiştir⁷³. İyi giyimli, sağlıklı ve mutlu olmanın ekonomik bir külfeti olmalıdır. Bu tarz bir hayat yaşamak içinde belli bir ekonomik güç gerekmektedir. Burnes’in burada kendi ifadeleriyle çeliştiği anlaşılmaktadır.

Masson, Kabil’de yabancıların zamanla kendilerini evinde hissettiği ve tüm sosyal sınıflar tarafından tanınır hale geldiğini ifade etmiştir. Seyyaha göre Kabil’deki tüm sosyal tabakalar yabancılar büyük saygı, nezaket ve alaka gösteriyordu. Masson’a göre burada yabancıların mutsuz olması pek mümkün değildi. Bir yabancı olarak şehirde ve yakın çevresinde serbestçe, kimse tarafından durdurulmadan ve saldırgan bir tavır görmeden dolaşabiliyordu. Ancak Fars şapkası giyildiğinde, Kabil insanların hoşgörülü yaklaşımı değişiyordu çünkü Fars takkesi kullanan bir kişi 1832 yılının Kabil’inde aşağılanıyordu⁷⁴. Daha önceki satırlarda bahsettiğimiz gibi Kabil’in özgürlükçü bir yapısı vardı ve burada yaşayan halk yabancılar son derece aşınaydı. Ayrıca şehre gelen yabancılar seyyahın ifadesiyle son derece iyi davranılıyordu. Buna göre onların yabancıların şehre katkısının yerliler tarafından iyi bilindiği sonucuna ulaşmaktadır. Seyyahın bahsettiği bir diğer husus şehirde Farslara karşı olan husumettir. Bu husumetin sebebi ise o dönemde İran’ın Afganlara karşı saldırgan politikası olma ihtimalidir.

Kabil halkı ile ilgili değerlendirmelerine devam eden Masson, buranın sakinlerinin Hindistan, İran ve Türkiye Müslümanlarından dinî önyargı ve samimiyet

⁷² Kennedy, *a.g.e.*, II, s.3.

⁷³ Burnes, *a.g.e.*, II, s.124.

⁷⁴ Masson, *a.g.e.*, II, s.243-244.

açısından tamamen farklı olduğunu ifade etmiştir. Müslümanların çoğuna göre Hristiyanlar murdar olduğu için onlarla yemek yemek yanlıştı. Ancak Kabil’de böyle bir şey yoktu. Hristiyanlara burada “Kitabi”, yani kitabı olanlar denilirdi ve beraber sofraya oturmakta sakınca görülüyordu. Masson’a göre sefahat düşkünü Vezir Fettah Han bile, sık sık ona din değiştirmek için gelen Hristiyan Ermenilere “Kendi inancında ne tür bir eksiklik buldun ki değiştiriyorsun?” şeklinde sorular soruyordu. Hak dinlerden birine mensup bir kişinin yeni bir dine geçme sebebinin kazanç sevdası olduğunu ya da farklı bir gaye taşıdığını söylüyordu. Ayrıca Fettah Han, cami sınırları içerisine girmek isteyen bir Hindu’ya itiraz etmemiş, aksine hak dinî olmayan bu kişiyi merakı ve farklı bir dine saygısından dolayı beğenerek kucaklamıştır⁷⁵.

Masson, Kabil’deki insanları değerlendirirken diğer seyyahların aksine daha az olumsuz ifade kullanmıştır. Bunun sebebi ise sadece bölgede on yıl kalması sebebiyle şehir halkıyla kaynaşması olarak açıklanabilir. Diğer seyyahların aksine Masson, Kabil halkının olumlu davranışlarına eserinde yer vermiştir. Şehirdeki Ermenilerin din değiştirme meselesi ve buna karşı vezir Fettah Han’ın verdiği tepki de önemlidir. Müslümanlarla iyi ilişkileri olan Ermenilerin, İslam’a geçme isteği normal karşılanabilir. Ancak o dönemde gayrimüslim tebadan alınan cizye vergisi bu din değişikliğinin bir diğer sebebi olabilir. Alkol üretiminin yanı sıra ticaretle uğraşan Ermenilerin, Müslüman olmak suretiyle farklı avantajlardan yararlanma gayesi de ihtimaller dahilindedir. Muhtemeldir ki, Fettah Han da Ermenilerin din değiştirmek istemelerinin altında yatan amacın bu ve benzer sebepleri olduğunu düşünüyordu. Bu yüzden, seyyah tarafından ifade edilen tepkileri vermiştir. Yine, Fettah Han tarafından bir Hindu’nun bahsi geçen şekilde hoş karşılanması, renkli ve çeşitli yapıya sahip olan Kabil’de idare tarafından dinî hoşgörünün olduğunu göstermektedir.

Atkinson, Afganları su korkusu olan insanlar gibi banyo yapamayan ve son derece kirli olan kimseler olarak tanımlamıştır⁷⁶. Ayrıca seyyah, Kabil’deki kadınların çok “fesat” olduğunu iddia etmiştir. Onlar çarşaf giyerek istedikleri yere gidebiliyordu. Anne, kardeş ya da kadın arkadaşlarını görme bahanesiyle dışarı çıkar ve istedikleri kadar kalırlardı. Dışarı çıkmak için tek şart peçelerini kapatmalarıydı⁷⁷. Bir subay

⁷⁵ Masson, *a.g.e.*, II, s.243-245.

⁷⁶ Atkinson, *a.g.e.*, s.284.

⁷⁷ Atkinson, *a.g.e.*, s.282-283.

olarak askerî ve siyasi amaçlarla bölgeye gönderilen Atkinson'un bu değerlendirmeleri sağlıklı gözükmemektedir. Yazarın önyargısı bir kenara bırakılırsa, Kabil'deki hamamların varlığı bu iddiayı çürütmeye yetmektedir. Bununla beraber, karasal iklimin ayazıyla kavrulan bölge insanının ten rengi, ülkeye yabancı olan Atkinson'u yanıltmaya fazlasıyla yetmiştir. Kabil'deki birçok kadının çarşaf kullandığı bilinmektedir. Atkinson'un bahsettiği gibi fesatlık tabiri ve gözlerinin dışarıda olduğu imâsının dayanağını belirtmemiştir. Çünkü, bu kadar dışa kapalı kadınların karakterlerini anlayabilmek için yazarın onlar ile bir münasebet kurması gerekir. Ancak gayrimüslim bir seyyah için bu mümkün değildir.

Kabil'deki kadınların giyim tarzları hakkında bilgi veren Atkinson'a göre şehirdeki kadınların giysileri oldukça sıradandı. Şehirde çarşafların haricinde farklı giysiler de giyiliyordu. Saçlarını özenle yapan kadınlar sarı, mavi ve kırmızı renkli kumaşlardan yapılan ceketler, belden sarkan ipek kumaştan elbiseler ve ipek ya da diğer renkli kumaşlardan yapılmış pantolonlar giyiyorlardı. Omuzlardan bele kadar sarkan saçlar çeşitli macunlarla dipten uca kadar sıvanıyordu. Kulaklarında birçok gümüş halka ve aksesuar bulunuyordu. Büyük boyutlu küpeler kulak lobuna takılıyordu. Gerdan ve göğüs kısımlarında yıldız ve çiçek desenli dövmeler vardı. Gözlere sürme ve dudaklara boya sürülüyordu. Kadınlar yüzlerine parlak kırmızı simlerle altın ve gümüşten pullar yapıştırarak süsleniyorlardı. Dışarıda giyilen ceket ve pantolonlar evde de giyiliyordu. Yine bazı kadınlar dışarı çıkacakları zaman ayaklarına kadar uzanan, pamuklu kumaştan yapılmış içliklerini giyiyor ve bunun üzerine de "burkapuş" denilen çarşaflarını örtüyorlardı⁷⁸. Söz edilen bu giyim tarzı Kabil'deki Kızılbaş kadınların giymiyle benzerlik göstermektedir. Ancak şehirdeki Kızılbaş kadınlarının çarşaf giydiğine dair bir gözlem yoktur.

Giyim tarzlarıyla seyyahların dikkatini çeken Kabil sakinlerinin yabancı ülkelerdeki yeni çıkmış kaliteli kumaş ve dokumaları edinme arzusu çok baskındı. Düşük kalite ürünlerin yanı sıra, orta ve üst sınıflar için üretim yapan yerli tezgâhlara ait ürünlerin içinde modaya uygun olanını bulmak zordu. Alt sınıflar bile üzerlerinde lungi ve ayaklarında Peşaver'de üretilen deri ayakkabı giyiyorlardı⁷⁹. Kabil halkının giyime ve modaya önem verdiği anlaşılmaktadır. Modayı takip etmek ve giyimde

⁷⁸ Atkinson, *a.g.e.*, s.283-284.

⁷⁹ Masson, *a.g.e.*, II, s.289.

seçicilik, Kabil halkının büyük çoğunluğunun refah içinde olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Seyyahlar tarafından Kabil’de ciddi sağlık sorunları olduğu ve farklı tedavi metotları kullanıldığı gözlemlenmiştir. Şehirde ortaya çıkan kolera salgını, Dost Muhammed’e bağlı ordu içinde yayılarak ağır kayıplara sebebiyet vermiştir⁸⁰. Masson’un karşılaştığı Kabil doktoru, tedavi için civa, demir sülfat, arsenik ve diğer zehirleri kullanan Frengilere karşı, kendi kullandığı Grek ve Yunan alternatif tedavi yöntemlerinin daha güvenli olduğunu söylemiştir⁸¹. Bu alternatif tedavi ilaçlarından biri raventdi. Bu bitki Çin ve Arap tıbbında müshil olarak kullanılmıştır⁸². Kabil’de satılan Çin raventi doktorlar tarafından rağbet görüyordu. Ancak Masson, bu bitkinin Afganistan’da yaygın olarak yetişen ravaş (ravent/rubarb) ile aynı bitki olabileceğinin doktorlar tarafından bilinmediğini kaydetmiştir⁸³.

Tıbbi açıdan son derece geride olan Afganistan’da tedaviler zehirli maden ve kimyasallar yoluyla bilinçsiz olarak yapıyordu. Hatta bu durumu bilen bölgedeki hükümdar ve idareciler seyyahların kafilesindeki yabancı doktorlara onların yanında kalmaları için teklifte bulunuyorlardı. Tıbbi olanak ve tedavi metotları dönemin gerisinde olan Afganistan’da alternatif tedavi metotlarını tercih eden, hatta Grek ve Yunan tedavi metotlarından haberdar olan doktorların var olması normalin dışında bir durumdur. Ancak bu doktora dair detaylı bilgi verilmemesi, bahsi geçen konuyu açıklayabilmemizi olanaksız hale getirmektedir. Alternatif tıbbi kullanan doktorların Çin raventi ve Afganistan’da yetişen raventi ayırt edememesi onların alanlarında çok bilgili olmadığını ortaya koymaktadır.

1.4.2. Beslenme Kültürü ve Yemekler

Afganistan genelindeki beslenme kültüründe önemli bir yeri olan ravent⁸⁴ ya da rubarb Nisan ve Temmuz aylarında yetişiyor ve Kabil’de bolca tüketiliyordu. XIX.

⁸⁰ Charles Masson, *Narrative of Various Journeys In Balochistan, Afghanistan, And The Panjab*, Vol. I, Richart Bentley, London 1842, s.243.

⁸¹ Masson, *a.g.e.*, III, s.140.

⁸² Steven Foster, Yue Chongxi, *Herbal Emissaries: Bringing Chinese Herbs to the West*, Healing Arts Press, Vermont 1992, s.105.

⁸³ Masson, *a.g.e.*, II, s.231.

⁸⁴ Yabani ravent (*Rheum ribes* L.) Polygonaceae familyasından çok yıllık otsu yabani bir bitki olup; Türkçe’de ışgın, uçkun adları ile bilinmektedir. Burcu Tuncer, Büşra Günsan, “Yabani Ravent (*Rheum ribes* L.)’in Doku Kültürü ile Çoğaltılma Olanakları Üzerine Araştırma”, *Türkiye Tarımsal Araştırmalar Dergisi*, C. IV, S. 3, 2017, s.296.

yüzyılın ilk yarısında Afganistan'da üzerine tuz eklemek suretiyle en çok tüketilen yiyecekti. Ayrıca kurutularak kış ayları için saklanan ravent, yemeklerde yaygın olarak kullanılıyordu⁸⁵.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Kabil'deki yemek öğünü ve âdetleri hakkındaki en geniş ve detaylı bilgileri Vigne vermektedir. Vigne'nin aktardığına göre Kabil'de yemek öğününden önce herkesin sağ eliyle biraz su aldığı gümüş bir leğen dolaştırılıyordu. Yemek yenileceği zaman yere beyaz kumaşlar seriliyordu ve bunların her birinin üzerine ahşap tepsiler koyulduktan sonra sofraya başına beş ya da altı kişi oturuyordu. Bu tepsilerde Kabil aşçılığının seçkin örnekleri bulunuyordu. Bunlardan biri iyice kızartılmış koyun kaburgası içindeki pilavdı. Bu yemek, büyük ve değerli görünen Çin tabağı üzerinde her tepsinin ortasına konuluyordu. Vigne'nin zevkine göre pilav İran'daki kadar iyi olmamasına rağmen görünüş ve tat olarak onu andırıyordu. Bu tepsinin etrafına içerisinde koyun ve tavuk eti porsiyonları, pişirilmiş ve haşlanmış yumurta, ıspanak yemeği, süt ürünleri ve farklı renklerde pirinçten yapılan tatlı ve bazı ekşi yiyeceklerin olduğu ufak tabaklar konuluyordu. Bu yiyecekler bir öğünün tamamını oluşturuyordu. Vigne, diğer öğünlerden farklı olarak gördüğü haşlanmış bildircin etinin, aynı tür yemek organizasyonlarında görmediği tek yemek olduğunu kaydetmiştir. Yemek sonrasında temizlenmek için kollarını sıyıran misafirlere sırayla sıcak su sunuluyordu. Yemek öğününden sonra insanların birlikte oturup yedikleri yemeğin ne kadar tatmin edici ve güzel olduğunu konuşuyorlardı⁸⁶.

Şehirdeki eğlence mekânlarında da belli bir menü sunuluyordu. Eğlence sırasında meyvelerden sonra yemek ikramı yapılıyordu. Kurulan sofraya ufak tabaklarda turşu, yağ ve baharat eklenmiş salata servis ediliyordu. Servis edilen pilav üzerinde büyük bir koyun budu yer alıyordu. Bu budun üzerinde zencefilden daha keskin baharatlar serpidikten sonra elle yeniliyordu⁸⁷.

Kabil'deki buz üretiminin fazla olduğu kaydedilmiştir Şehirde satılan buz, meyve gibi bol ve fakir insanların satın alabileceği kadar ucuzdu. Kabil'de buz genelde içecekler için kullanılıyordu. Su, şerbet ve meyveleri soğutmanın yanı sıra yayık ayranı için de sıkça kullanılıyordu. Şehirde buz elde etmek için iki yöntem vardı.

⁸⁵ Masson, *a.g.e.*, II, s.231.

⁸⁶ Vigne, *a.g.e.*, s.182-183.

⁸⁷ Atkinson, *a.g.e.*, s.290.

Bunlardan ilki biri kış boyunca büyük buz kalıpları samanlar ve hasır örgülerle kaplanarak birkaç metre derinliğindeki çukurlara istiflenmesiydi. Diğer metot ise suyu bir oyuk içine alıp donmasını sağlamaktı. Bu süreç yeterli miktarda donmuş kütle elde edene kadar devam ediyordu. Kar da benzer şekilde muhafaza edilerek meyve ve şekerlemeci dükkânlarında kullanılıyordu⁸⁸. Kennedy de Kabil’de buz kullanıldığını belirtmiştir. Ayrıca meyveleri muhafaza için kullanılan buzun büyük bir kristal gibi görüldüğünü ifade etmiştir⁸⁹.

Afganistan ve Hindistan’da Müslümanların kış aylarındaki geleneksel başlangıç yemeği keşkekti. Bu yemek koyun eti ve buğday macun kıvamına gelene kadar birlikte dövülerek yapılıyordu. Elde edilen karışım büyük tabaklara istiflenir, misafire sunmadan önce üzerine bir miktar kurutularak öğütülmüş iç yağ ve şeker ekleniyordu. Bu yemek Afganlar tarafından kaşık kullanmadan elle yeniliyordu⁹⁰. Ayrıca Kabil ve yöresinde çok kaliteli dut çeşitleri yetişiyordu. Bu dutların üzerine buz ve kar parçacıkları ve gül suyu eklenerek daha lezzetli bir hale getiriliyordu⁹¹.

1.4.3. Kış Aylarında Gündelik Hayat ve Isınma Yöntemleri

Afganistan’ın birçok bölgesinde olduğu gibi Kabil’de kışlar çok sert geçer. Aralık ayından itibaren başlayan zorlu kış şartları mart ayına kadar etkisini sürdürür. Bu süreçte yoğun kar yağışı olur. XIX. yüzyılın ilk yarısında Buhara ve Kandehar güzergâhları ilkbaharda karlar eriyinceye kadar kapalı kalıyordu. Şehir içindeki dükkânlar havanın çok soğuk olmasından dolayı nadiren açılıyordu. Şehir sakinleri kış mevsimi gelmeden gerekli olan tüm erzağı topluca satın alıyor ve birçoğu kırk günlük periyotlar halinde süren aşırı soğuklar geçene kadar meskenlerinden dışarı çıkmıyordu. Kış aylarında Kabil halkı keçi derisinden yapılma “postin” denilen keçeleri giyerek sürekli sandalinin (doğuya özgü ısınma metodu) etrafında oturuyorlardı⁹².

Kış aylarında şehir sakinlerinin evlerinde tembellik etme seçeneği vardı. Masson’a göre şehir ahalisi bu keyifle çok övünmelerine rağmen bu durum pek de

⁸⁸ Vigne, *a.g.e.*, s.385.

⁸⁹ Kennedy, *a.g.e.*, II, s.77.

⁹⁰ Vigne, *a.g.e.*, s.385.

⁹¹ Masson, *a.g.e.*, II, s.232.

⁹² Lal, *a.g.e.*, s.78-79.

kıskanılacak birşey değildi. Çünkü bu keyif sadece bacaklarını sandalinin örtüsü altına koyup, çenelerine kadar örtü çekerek sonbahardan kalan taze meyveleri yemekten ibaretti⁹³. Sıcak bir iklimden gelen Masson, kış aylarının son derece soğuk geçtiği Kabil’de halkın bu şekilde zaman geçirmesini yadırgamıştır. Ancak Kabil’in iklim şartlarıyla o dönemdeki ısınma yöntemi ve imkanları göz önünde bulundurulduğunda, halkın evlerinden sadece zorunlu ihtiyaçlar için çıkması doğal karşılanabilir.

Kabil’de birçok kış geçirmiş olan Masson, kış aylarında Afganistan ve yakın coğrafyasında kullanılan yaygın ısınma metodu olan sandali ve günlük kullanımı hakkında geniş bilgiler vermiştir. Sandali, Batı Asya’daki en yaygın ateşle ısınma yöntemi idi. Sandali, sadece yerdeki hazne ya da çukurun üzerine konan ve etrafı geniş yorganlarla kaplı bir masadan ibaretti. Yorganlar içindeki ısıyı arttırmak ve bu ısının devamlılığını sağlamak için az miktarda yakıt yeterliydi. Aile üyeleri kış aylarında gün boyu sandali etrafında otururdu ve yemek öğünleri burada hazırlanırdı. Yatma vakti geldiği zaman sandalinin arkasına uzanılır ve yatacak kişiler sandali örtüsünü üzerlerine çekerd. Ev sakinleri bu yolla uyurken soğuktan korunurdu. Şehirde yaygın olarak kullanılan yakıtlardan olan kömür bazen patlayıp tehlike oluşturmalarına rağmen sandaliden kaynaklı bir kaza olmamıştır. Masson’a göre kaza olmamasının sebebi Kabil’deki yalıtımlı evlerin hava geçirmemesi ve bu yüzden de ısınma için az miktarda yakıt kullanılmasıydı. Masson, sandalinin basit ve ekonomik olduğunu, zenginler tarafından bile kullanıldığını ifade etmiştir. Ancak seyyaha göre bu ısınma yöntemi kışları tembellik yapılan yerler için uygundu. Bu yüzden sandali çalışma hayatının yoğun olduğu yerlerde kullanılamazdı⁹⁴.

Kabil’de ısınma için odun ya da fundaların yakacak olarak kullanıldığı mangal ya da açık demir soba da tercih ediliyordu. Bu ısınma araçları odanın merkezine konuluyordu. Ateşin yakılmasıyla odada kısa süreli bir duman oluşuyordu. Bundan sonra ev ahâlisi sobanın başına gelip yere oturarak ısıniyordu. Masson ayrıca şehirdeki bazı yüksek sınıftan kimselerin kışlık konaklarında İngiltere’deki gibi kalorifer sistemi olduğunu belirtmiştir⁹⁵.

⁹³ Masson, *a.g.e.*, II, s.271.

⁹⁴ Masson, *a.g.e.*, II, s.271-272.

⁹⁵ Masson, *a.g.e.*, II, s.273.

1.4.4. Eğlence, Bayram ve Festivaller

İlkbaharın gelmesiyle birlikte Kabil’de panayır ve şölenler düzenleniyordu. Her cuma günü Babür Şah koruluğuna düzenli olarak panayır kuruluyordu. Bu panayırda lezzetli yiyeceklerin bulunduğu dükkânlar vardı ve insanlar baharı kutlamak için bu alana akın ediyorlardı. Cumartesi günleri ise evden uzun süre çıkmayan kadınlar koruluklarda ağaç gölgelerinde buluşarak lir (bir tür arp) ve tamburinin eşliğinde dans ederek eğleniyorlardı. Kalan diğer günler Babür Şah koruluğu sakin bir hâle bürünüyordu. Masson’a göre bu yer, etrafının güzelliği ve eşsiz atmosferi ile sosyal eğlenceler için çok uygundu⁹⁶.

Masson, Kabil’de nisan ayına doğru Kurban Bayramı’nın kutlandığından bahsetmiştir. Bayram topçu birliğinin selamı ve serdarın teşrifatı ile başlıyordu. Ayrıca o dönem onarılmış İyd Gah (Bayram Yeri) Camisi’nde halk ibâdetini yapmıştır⁹⁷.

Kabil’de zaman geçirmek ve eğlenmek için birkaç mekân bulunuyordu. Bu mekânların sadece iç kısımlarında ışıklandırma vardı. Işıklılandırma olan odaların köşelerinde birkaç konuk oturarak müzikal şöleni dinliyordu. Konukların önüne meyve tabakları getirilerek halıların üzerine konuluyordu. Aynı zamanda eğlence grubu şarkı söylerek ve dans ederek misafirlerin hoş vakit geçirmesini sağlıyordu. Tekrar yapılan meyve servisinden sonra nargile (kalyân) getiriliyor ve elden ele dolaştırılarak içiliyordu⁹⁸.

Kabil’de yasak olan içki kullanımı ve dansöz, Dost Muhammed Han’ın 1838 yılında devrilmesiyle serbest hale gelmiştir. Atkinson’a göre bir eğlence mekanında sahneye çıkan dansöz güzel yüzlü, gözleri sürmeli ve hızmalı genç bir kadındı. Dansöz, yıldızlarla süslenmiş ipekten pembe bir gecelik giymişti. Arkasına şişler geçirilmiş saçlarında ufak bir altın tacı bulunuyordu ve bu taçtan kaşlarının arasına doğru bir inci sarkıyordu. Gayet süslü bir şekilde giyinmiş olan dansöz, dans ederek şarkı söylüyor ve konukları eğlendiriyordu⁹⁹.

⁹⁶ Masson, *a.g.e.*, II, s.241-242.

⁹⁷ Masson, *a.g.e.*, III, s.10.

⁹⁸ Atkinson, *a.g.e.*, s.289-290.

⁹⁹ Atkinson, *a.g.e.*, s.290-291.

1.5. DİN VE ÖLÜM İLE İLGİLİ ÂDETLER

1.5.1. Din, Mezhepler ve Batıl İnançlar

Nadir Şah zamanında Afganistan'a yerleşmeye teşvik edilen toplulukların birçoğu Kabil'de yaşıyordu. Bunlar Civanşirler, Kürtler, Rikalar, Afşarlar, Baktrianalılar, Şah Şivanlar, Talışlar, Bayatlar ve kısacası şehirde birçok Fars aşiretinin temsilcisi bulunuyordu. Ahmed Şah Dürrani zamanında yöneticilerin çoğunun Şii mezhebinden olmasıyla Çindavul bölgesinde bulunan Şiiler Kabil'de en etkin topluluk haline gelmişlerdi. Kabil'deki Şii-Sünni çatışması yoğun derecedeyken bu süreç otoritenin el değiştirmesiyle değişmeye başlamıştır. Seyyidlerin ve değerli kimselerin telkinleriyle geçici bir barış ortamı sağlanmıştır. Kabil Şiileri olası bir çatışmanın felaketle sonuçlanacağını ve göç etmek zorunda kalacaklarını bildikleri için kendilerini güvenceye almaya çalışmışlardır¹⁰⁰.

Kabil'de aralarında yoğun çatışma olmayan Şii ve Sünni mezhebe mensup Müslümanlar yaşıyordu. Masson'a göre ülke çapındaki özgürlük ve bağımsızlık anlayışına bakıldığında ne Afganlar ve Tacikler ne de diğerleri tasavvufi doktrinler ile suçlanamazdı¹⁰¹. Çalışmamızda daha öncede yer yer değindiğimiz gibi Afganistan coğrafyası engebeldir ve ulaşım zordur. Bu sebeple dağlık kesimlerde yaşayan insanlarda özgürlük ve bağımsızlık duygusu anlayıştan çok bir alışkanlık olmalıdır. Ancak o dönemde Kabil gibi bir şehirde mezhebî anlayış sadece grupların ortak çıkarlarıyla açıklanabilir. Bu ortak menfaat Kabil'deki ticaret olmalıdır. Zira, olası bir çatışma ve istikrarsızlık doğrudan grupların yaşam şartlarına etki edebilirdi. Aslında böyle bir vaka XIX. yüzyılın ilk yıllarında Kabil'de görülmüş ve sonucunda Mahmud Şah devrilerek yerine Şah Şüca iktidara gelmişti. Bu olay Afgan tarihinin dönüm noktalarından birisidir.

Kabil'de bilgisizlikten dolayı batıl inanışlara sahip insanlar yaşıyordu. Bunlardan bazıları madencilik yapmaktan ve yeri kazmaktan çekiniyorlardı¹⁰². Bununla birlikte Kabil'de bir yıl içinde onlarca deprem oluyordu. Şehirdeki Müslümanlar ise bu depremlerin sebebini büyük bir zatın bu dünyadan diğerine

¹⁰⁰ Masson, *a.g.e.*, II, s.297-298.

¹⁰¹ Masson, *a.g.e.*, II, s.245.

¹⁰² Vigne, *a.g.e.*, s.142.

göçmesine bağlıyordu¹⁰³. Şehirdeki bazı insanların yeri kazmaktan çekinmesi cehennemın yerin altında olduğuna inanılmasından kaynaklanmaktadır. Bunun en büyük sebebi bilgisizliktir. Aynı şekilde depremlerin bazı kişiler tarafından hurafelere bağlanması bilimsel açıdan geri kalmışlık ile açıklanabilir. Ancak bu gayet doğal karşılanmalıdır. Çünkü, şehirdeki herkesin farklı bir eğitim seviyesi vardı. Ayrıca şehirdeki faal olmayan medrese Kabil'deki eğitimin durumu hakkında bize fikir vermektedir.

1.5.2. Ölümle İlgili Âdetler ve Mezarlar

Kabil'deki kültür farklılığı mezarlara da yansımıştır. Her kültüre ve mezhebe ait bir mezar yeri bulunuyordu. Farklı mezheplere mensup farklı sınıflara ait de mezar yerleri mevcuttu. Masson, bu gibi farklı sınıflara ait mezarların Avrupa'da da bulunduğunu ifade belirtmiştir. Ziyaret-i Haydar, Panjah Şah Merdan, Şah Şehid Kapısı ve Ashugan-ı Arefan gibi büyük mezar yerleri şehrin dışında yer alıyordu. Kûh Hoca Safer Tepesi'nin doğusunda yer alan Lahori Kapısı'ndaki mezarlık Sünni halka aitti. Çındavul Şiileri'nin mezar yerlerinden büyük olanı Afşar adını almıştı ve burası Kûh Hoca Safer Tepesi'nin Çındavul'a bakan kısmındaydı. Diğerleri ise birçok Şii aşiretine mensup olanların gömüldüğü Assa Mâhi Tepesi'nin kenarındaydı. Murad Hanî ise Kürtlere ve diğer aşiretlere ait mezar yeriydi¹⁰⁴.

Kabil'de farklı grupların ortak bir mezar alanı yoktu. Şehirdeki her etnik ya da farklı inançlara sahip dinî grupların ölüm ve ölü gömme âdetlerinde farklılıklar vardı. Dinsel olarak farklı mezar yerleri olması anlaşılabilir bir durumdur. Ancak mezhebî farklılık Şii ve Sünnilerin beraber yaşamasına rağmen birbirlerini hazmedemedikleri ya da ölü defnetme şekillerinde ihtilaf olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Bunlara ek olarak Masson tarafından ifade edilen farklı sınıflara ait mezarların kimlere ait olduğu belirtilmemiştir. Buna rağmen yapımında kullanılan malzemelere göre bu mezarların zengin, fakir veya bir evliyaya ait olup olmadığını anlamıştır.

Büyük tepelerin etekleriyle şehir çevresinde birçok türbe ve mezarlık yer alıyordu. Bunlardan biri şehrin doğusundaki Tappa Marinjan'dı. Burada Yahudi mezarları ve Hinduların ölülerini yaktıkları yer bulunuyordu. Ermenilerin ise

¹⁰³ Vigne, *a.g.e.*, s.212.

¹⁰⁴ Masson, *a.g.e.*, II, s.273-274.

Müslümanlara ait Hoca Haydari adlı mezar yeri içinde kalan, etrafı duvarlarla çevrili bir mezar yeri vardı. Bu mezarlık Bâlâ Hisar'ın güneyinde kalan Şir Ali Lapcik Türbesi'nin hemen karşısındaydı¹⁰⁵. Bu Ermeni mezarında Greklere ait haç işareti bulunan mezarlar da yer alıyordu. Kennedy'ye göre onlardan birinde piskoposluk tacı vardı. Bu yüzden Hristiyan ritüellerinin Kabil'de yeni olmadığı anlaşıyordu¹⁰⁶. Ermenilerin Kabil'deki Müslüman halkla nasıl kaynaştığını Kabil'deki etnik grupları değerlendirirken ifade etmiştik. Ermenilerin Müslüman defin yerleri içerisinde mezar yeri olması bu bütünleşmenin diğer bir örneğidir. Ancak mezar yerleri ayrı olan Yahudiler için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Buna ek olarak şehirdeki Hinduların ölü gömme şekillerine saygı duyulduğu, onların ölümlerini yakmalarına izin verilmesinden anlaşılmaktadır. Ancak bu tören farklı olduğu için mezarların şehrin dış kısımlarında olması normal karşılanabilir.

Şehrin kuzeyinden güneyine yayılmış olan Müslüman mezarlarına nazaran Hristiyan mezarları çok küçüktü. Bu mezarlıklarda yer alan mezar taşları, Afganistan'ın doğusundan ithal edilmiş pahalı mermerler ya da Meydanşehir'deki taş ocaklarından elde edilen kaymaktaşından yapılıyordu. Hristiyan mezar taşlarının başında çiçeklerle¹⁰⁷ birlikte melek¹⁰⁸ ya da melek yüzü sembolleri bulunan yazıt veya süslemeler bulunuyordu. Şii mezarlarındaki mezartaşı süslemeleri diğer Sünni mezarlarından farklıydı. Kabil'deki Şii mezarlarında ölüyü anmak için kılıç, kalkan ve mızrak figürleri mezarlara kazınmıştı. Bu yöntem Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve İran'ın belli bir kısmında görülüyordu. Ayrıca Kabil'de dört halife dönemine ait olduğu sanılan mezar taşları vardı. Üzerlerinde Arapça ve Farsça yazıtlar olan bu mezar taşları orijinal yerlerinden sökülmüştü¹⁰⁹. Arapların fetih hareketlerinin Kabil'e kadar ilerlediği döneme Kabil'in tarihçesi başlığı altında değinmiştik. Kabil'de o dönemden kalma mezartaşlarının olması açıklanabilir bir durumdur. Kabil'deki Şii

¹⁰⁵ Masson, *a.g.e.*, II, s.274.

¹⁰⁶ Kennedy, *a.g.e.*, II, s.91.

¹⁰⁷ Hristiyan mezartaşlarında çiçek saflık ve masumluk anlamına gelmektedir. Davic R. Mould, Missy Loewe, *Historic Gravestone Art of Charleston, South Carolina, 1695-1805*, McFardland& Company, Inc., North Carolina 2006, s.258.

¹⁰⁸ Hristiyan mezar taşlarında yaygın olarak görülen melek figürü ölen kişinin mezarının gözetilip korunduğunu ifade etmektedir. Teresa Straley Lambert, *The ABCs of Gravestone Symbols: Every Gravestone Tells a Story*, Xlibris, Indiana 2014, s.3.

¹⁰⁹ Masson, *a.g.e.*, II, s.274-274.

mezarlarının Türk mezar kültürüyle benzer olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü aynı mezar taşları İran ve Mezopotamya bölgesindeki mezarlarda görülmektedir.

Şehirdeki mezar ziyaretlerinde merhumların akrabalarının ağladıkları kaydedilmiştir. Masson'a göre bu görev genelde Tanrıyla daha fazla vakit geçirdiklerine inanan kadınlara düşüyordu. Defnedilecek merhuma son görevini yerine getirmek isteyen Müslümanlar tarafından imam tutuluyordu. Ayrıca definden bir yıl kadar sonra hafızlar tarafından merhum için hatim indiriliyordu. İlkbaharın gelmesiyle birlikte mezarlar ziyaret ediliyordu. Bu güne "Ölüler Günü" deniliyordu. Ölüler Günü'ndeki mezar ziyaretlerinde merhumun yattığı yer sulanıyor, çelenkler konuyor ve kış aylarında zarar gören kısımlar tamir ediliyordu. Bu bir saygı gösterisi olmasına rağmen mezar başında ağıtlar yakılıyor ve inleme sesleri yükseliyordu. Ayrıca Masson, Hristiyanların Müslümanlar kadar mezar yerlerine kutsallık atfetmediklerini savunmuştur. Ona göre Hristiyan mezarları üzerinde gezilip at bile sürülebilir hatta üstünde zıplanılabilirdi. Çünkü Hristiyanlarda kutsallık ölünün bulunduğu toprakta değildi¹¹⁰.

Mezar başında ağlamak ve merhumun ölüm yıldönümünde mezarı yanında hatim indirmek günümüzde Müslümanlar arasında çok yaygın bir olaydır. Masson, Hristiyan mezarlarıyla Müslüman mezarları arasında bir karşılaştırma yapmıştır. Bu karşılaştırma iki türlü ele alınabilir. Birincisi, Hristiyanların ölülerini genelde uzun süre çürümeden formunu koruyan tabutlarla gömerken, Müslümanların kefen ve çabuk çürüyen tahtalarla gömmesidir. Hristiyanlar ölülerini tabutla gömdüğü için mezar toprağında çökme görülmez. Ancak Müslüman mezarları çok daha çabuk çöktüğü için üzerine fazladan toprak atılır. Bu yüzden Müslüman mezarları engebeli görünürken, Hristiyan mezarları düz görünmektedir. İkinci değerlendirme ise din ve kültürle alakalıdır. Her farklı din ve kültür çevresinin ölümlere saygı şeklinde değişiklikler vardır. Verilen bilgiye göre, Hristiyanlar mezarlar üzerinde yürümeyi saygısızlık olarak görmüyorlardı. Buna karşılık Müslümanlarda mezarlar, saygı gösterilmesi gereken kutsal yerlerdir ve bu anlayışa göre mezarların üzerine yürümek vb. hareketler kabul edilemez. Masson'un ifadelerini din ve kültür farklılığına bağlamak gerekir.

¹¹⁰ Masson, *a.g.e.*, II, s.277-278.

Kabil’de mezar alanlarının içerisinde birçok türbe (tekke) yer alıyordu. Masson’a göre bu türbelerde dinle alakasız putperestlik ifadesi olan nesneler vardı. Böyle şeyler Müslümanlar tarafından yadırganmıyordu. Şehirde birçok yer ziyaret ya da türbe adıyla onurlandırılmıştı. Bu yerler kutsal olmasının yanı sıra şehir ahalisi için bayramların ve tatil günlerinin vazgeçilmez adresleriydi. Çünkü genelde kaynak sularının bulunduğu bahçe ve koruluklar ile süslenmiş tepe yamaçlarında hâkim bir konumda yer alıyorlardı¹¹¹. Türbeler üzerinde bahsedilen putperstlik işareti olan nesneler İslam ile alakası olmayan eski gelenekler olmalıdır.

1.6. ZİRAAT

1.6.1. Çiftçi ve Toprak Yönetimi

Geçiminin büyük bir kısmını tarımla sağlayan Afganistan’da beş farklı çiftçi sınıfı vardı. Bunlar arazi sahibi çiftçiler, tarlaları kiralayıp işletenler, tarla sahiplerinin ekinin bir kısmını aldığı çiftçiler, kiralık işçiler ve hiçbir ücret almayan marabalardı. Ayrıca Kabil başta olmak üzere Afganistan’ın büyük bir kısmında tarım arazileri bu sınıflar arasında son derece nizami olarak paylaşılmıştı. Çiftçilikle uğraşan bazı aileler kendilerine ait ufak boyutlu arazileri ekerken, büyük toprak sahipleri de arazilerini ya kiraya veriyor ya da tarım işçisi çalıştırıyorlardı¹¹².

Miras kalan bir arazi üzerinde kardeşler mal paylaşımı yaptığı zaman araziler çok küçülüyordu. Bu araziler mal paylaşımından sonra çok küçüldüğü için kardeşlerden birisine devrediliyordu ya da satılıyordu. Satılan arazileri alan kişiler ise genelde Kabil şahının hizmetinde bulunan şahıslardan oluşuyordu. Bunun yanı sıra toprak kiralayan çiftçiler Kabil’de pek yaygın değildi. Toprak kiracıları genelde bir ilâ iki yıl aralığında tarım amaçlı toprak kiralıyorlardı. Bu kira süreci en fazla beş yıla kadar uzuyordu. Bu çiftçi grubu genelde orta sınıfa mensuptu. Kabil’de sezonluk işçi olarak çalışan çiftçiler de vardı. Bu grup toprak sahipleri tarafından hasat dönemi geldiği zaman işe alınıyordu. Çalıştıkları süre içerisinde işverenleri tarafından giyim ve gıda masrafları karşılanıyordu. Ücret olarak üç buçuk kilo kadar tahıl ve otuz rupi alıyorlardı. Marabalar genelde Yusufzay aşiretlerinden oluşuyordu. Başkasına ait arazi

¹¹¹ Masson, *a.g.e.*, II, s.278-279.

¹¹² Mounstuart Elphinstone, *An Account of The Kingdom of Kabul, And Its Dependencies, In Persia, Tartary And India*, Vol. I, Richard Bentley, London 1842, s.389.

üzerinde yaşayan ve çiftçilik yapan bu marabalara, sadece hayatlarını sürdürecekt kadar tarım ürünü veriliyordu. Hasat edilen tarım ürünlerinin büyük bir kısmı toprak sahibi tarafından alınıyordu¹¹³.

1.6.2. Tarım Ürünleri ve Kullanım Alanları

XIX. yüzyılın ilk yarısında Kabil şehir merkezine getirilen tarım ürünlerinin büyük bir çoğunluğu Çehar Deh, Pagman, Kûh Daman ve Kûhistan bölgelerinde yetiştiriliyordu¹¹⁴. Ayrıca Lahman bölgesinde portakal, ağaç kavunu¹¹⁵ ve dut gibi meyvelerin tarımı yoğun olarak yapılıyordu¹¹⁶. Kabil sınırları dahilinde yaşayan çiftçiler, dayanıklı olması ve getirdiği kâr dolayısıyla ağırlıklı olarak bitki, çiçek ve meyve yetiştirmeyi tercih ediyordu¹¹⁷. Bu yüzden pazarlar meyve türleri ve kalitesi açısından çok zengin ve meşhurdu¹¹⁸.

Bu pazarlardaki başlıca meyveler ayva, badem, ceviz, dut, elma, incir, karpuz, kavun, kayısı, kiraz, misk, nar, portakal, şam fıstığı, şeftali, üzüm ve vişneydi. Başlıca sebzeler bezelye, fasulye, havuç, hindiba, kabak, karnabahar, kereviz, lahana, marul, pırasa, salatalık, soğan ve şalgamdı¹¹⁹. Meyvelerin yetiştigi bahçelere girmek isteyenler bir rupinin altmışta biri kadar ücret ödüyordu. Böylece ağaçları özgürce sallayıp gün boyunca meyveleri tüketilebiliyordu¹²⁰.

İlkbaharda öncelikle kirazlar pazara çıkıyordu. Birkaç gün sonra da kayısılar hazır hale gelince satışa sunuluyordu. Kayıslardan dört-beş gün sonra dut olgunlaşıp satışa ve tüketime hazır hale geliyordu. Kirazların üç çeşidi bulunurken, kayısının ve dutun birçok çeşidi vardı ve bunlar Kabil’de oldukça boldu. Kabil ve yöresindeki bazı dut çeşitleri çok kaliteliydi¹²¹. Elmalar kırmızı ve yeşil olarak iki çeşitti. Sarı armut ile birlikte haziran ayında olgunlaşmaya başlayıp pazara çıkan bu iki meyve çok kaliteliydi. Elmaların en bol olduğu ay temmuzdu. Vigne, bu elmaları İngiliz kırmızı elmalarına benzetmiştir. Ağustos ayında Kûh Daman bölgesindeki şeftaliler

¹¹³ Elphinstone, *a.g.e.*, I, s.389-391.

¹¹⁴ Masson, *a.g.e.*, II, s.280.

¹¹⁵ Bir tür narenciye.

¹¹⁶ Atkinson, *a.g.e.*, s.271-272.

¹¹⁷ Vigne, *a.g.e.*, s.174.

¹¹⁸ Masson, *a.g.e.*, II, s.233; Burnes, *a.g.e.*, II, s.131; Vigne, *a.g.e.*, s.172.

¹¹⁹ Masson, *a.g.e.*, II, s.233; Burnes, *a.g.e.*, II, s.131, 132; Vigne, *a.g.e.*, s.172, 173; Kennedy, *a.g.e.*, II, s.77; Havelock, *a.g.e.*, II, s.132.

¹²⁰ Masson, *a.g.e.*, II, s.232.

¹²¹ Masson, Aynı yer.

olgunlaşıyordu. Masson'un zevkine göre bu şeftaliler büyük olmasına rağmen pek lezzetli değildi¹²².

Ayva, misk ve karpuz sonbahar ile birlikte ortaya çıkıyordu. Kabil'in karpuzu çok kaliteliydi. Yoğun talep sebebiyle bölgede en çok yetiştirilen tarım ürünleri arasındaydı. Farsça soğuk anlamına gelen "surd" birkaç karpuz çeşidini nitelemekteydi. Bölgede, kırmızı ve beyaz olmak üzere hoş kokulu iki farklı kavun çeşidi yetiştiriliyordu. Vigne, kırmızı kavunu İngiltere'dekine benzetmiştir. Beyaz kavun tatlı ve lezzetliydi. Farsça sıcak mânâsına gelen "gurm" daha tatlı kavun ve karpuz çeşitlerini ifade ediyordu. Bu meyvelere halk ağzında "karbuz" ve "sukurbuz" deniliyordu. Ayrıca, Kabil'deki idarecilerin kendilerine ait karpuz tarlalarından kâr sağladıkları kaydedilmiştir¹²³. Şehirde idarecilerin bile karpuz yetiştiriciliğinden para kazanması, bu ürünün Kabil'de tüketim ve kâr payı açısından önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.

Kabil'de yetişen en meşhur meyve üzumdü. Tüm seyyahlar Kabil'deki üzüm çeşitlerine ve şarabına hayran kalmışlardır. Kabil'deki büyük ve geniş bağlarda yetişen ufak mavi, uzun mavi, orta boy mavi, uzun beyaz, sarı üzüm olmak üzere başlıca beş çeşit üzüm vardı¹²⁴. Bunlar dışında irili ufaklı beş çeşit üzüm daha vardı. Ancak bu üzümlerin en iyileri kurulan çardaklarda yetişen üzümlerdi. Bu üzümler mayıs ayında hasata hazır hale geliyordu¹²⁵. Haziran sonunda olgunlaşmaya başlayan ve temmuz sonuna kadar yetişen yaz sezonunun ilk üzümüne "Kandehari" deniliyordu. Bu üzümün kökeni Kandehar'dı. Irili ufaklı büyük kara salkımlardan oluşuyordu¹²⁶. Bir diğer ürün de büyük, dolgun ve koyu mor renkte olan "Sultana" kuru üzümüydü¹²⁷.

İlkbahar başları ve sonbahar sonlarında, üzümlerin kaliteli olmadığı üç ayın hasadı hayvan yemi yapılıyordu. Ancak kaliteli üzümlerin büyük bir kısmı şarap yapımında kullanılıyordu. Şehirde üzüm şarabı stoğu çok fazlaydı¹²⁸. Bu şaraplar çok kaliteliydi. Çok zahmet ve imtina ile üretiliyordu. Kabil'de üzümün farklı tüketim metotları vardı. Bilinen diğer tüketim yollarının yanı sıra, toz halinde pişmiş etlerde

¹²² Masson, *a.g.e.*, II, s.232; Vigne, *a.g.e.*, s.172-173; Havelock, *a.g.e.*, II, s.132.

¹²³ Masson, *a.g.e.*, II, s.232-233; Vigne, *a.g.e.*, s.172-173; Kennedy, *a.g.e.*, II, s.77; Havelock, *a.g.e.*, II, s.132-133.

¹²⁴ Vigne, *a.g.e.*, s.172; Havelock, *a.g.e.*, II, s.132.

¹²⁵ Burnes, *a.g.e.*, II, s.131.

¹²⁶ Masson, *a.g.e.*, II, s.232.

¹²⁷ Kennedy, *a.g.e.*, II, s.77.

¹²⁸ Burnes, *a.g.e.*, II, s.131.

ya da turşu olarak yemeklerin yanında tüketiliyordu. Üzüm tozu, meyve olgunlaşmadan önce toplanıp döverek elde ediliyordu. Yetiştirilen üzümün büyük bir kısmı şurup haline getirilirken az bir miktarı da kurutuluyordu. 1832 yılında yarım kilo taze üzüm yarım peniye satılıyordu¹²⁹. 1836 yılında ise bu fiyat yarı yarıya düşmüştür. Yaklaşık yirmi kilo üzüm bir rupiye (on peni) satılıyordu¹³⁰. Fiyatların düşmesi üretimin fazla olduğunu göstermektedir. Ancak bu fiyatların hangi üzüm çeşidine ait olduğuna dair bilgi verilmemiştir.

Kabil’de tarım ürünleri arasında ön plana çıkan diğer bir üründe raventti (ravaş/rubarb). Bu bitki Pagman vilayetinin karlı tepelerine yakın yerlerde bolca yetişiyordu. Bölge sakinleri tarafından çiğ olarak tüketiliyor ya da yemeklik olarak kullanılıyordu¹³¹. Vigne, tüketilebilen Ravent kökünün şeker katılmadan çok asitli olduğunu ifade etmiştir. Bu bitkinin konservesi lezzetliydi. Vigne ayrıca köri yemeği için çok uygun bir sebze olduğunu kaydetmiştir¹³².

1.7. TİCARET

1.7.1. Ticaret Yolları ve Taşımacılık

Coğrafi konumu dolayısıyla Türkistan, İran ve Hindistan’ın ortak pazarı olan Kabil’in ticaret hacmi çok yüksekti. Güneyindeki Hayber Geçidi ile Hindistan’a, batıdaki Kandehar güzergâhıyla İran’a, kuzeydeki Bamyân güzergâhıyla Türkistan’a bağlanıyordu. Bu ticaret güzergâhları nehirlerle paralel olan engebeli yollardan oluşuyordu. Bu yüzden tekerlekli arabalar ile yük taşınamıyordu. Ticari emtiayı taşımak için en uygun araçlar develerdi. Develerin güçlü oluşu, susuzluğa dayanıklılığı ve her türlü bitkiyi yemesi, onları bölgedeki en ideal taşıma araçları haline getiriyordu. Bu yüzden Kabil’de develer yaygın olarak kullanılıyordu¹³³.

Herhangi bir ürün üretemeyen ve ticaret yapmayan deve sahipleri, tüccarların emtialarını farklı ülke ve şehirlere taşıyarak geçimlerini sağlıyordu. Şehirlerde yaşayan deve sürüsü sahipleri bu ticareti kendi adına yaparken, az sayıda devesi olanlar ise develerini büyük kervanlara kiralıyor; bazen de bu kervanlara eşlik

¹²⁹ Burnes, *a.g.e.*, II, s.131-132.

¹³⁰ Vigne, *a.g.e.*, s.210.

¹³¹ Burnes, *a.g.e.*, II, s.131.

¹³² Vigne, *a.g.e.*, s.172-173.

¹³³ Elphinstone, *a.g.e.*, I, s.378, 383; Masson, *a.g.e.*, II, s.288.

ediyorlardı. Kervanlar sık sık göçebe yağmacıların saldırısına uğruyordu¹³⁴. Bu kervanlar içinde öne çıkan topluluk ise Lohanilerdi. Altı yüz-yedi yüz civarı deveden oluşan Lohani kervanları her yıl İngiliz ve Hint emtiasını şehre getiriyordu. Bu kervanlar Multan ve Gazne gibi şehirlerin üzerinden hiçbir tehlike altında kalmadan Kabil'e ulaşıyordu. Ticaretin büyük bir kısmı Kabil üzerinden Buhara'ya doğru yapılıyordu. Buhara dönüşünde şehre kaliteli ipek ve asil soylu atlar getiriliyordu¹³⁵. Şah Şüca döneminde (1803-1809), Hayber kabilelerine yıllık altmış bin rupi maaş verilerek kervanların güvenliği garanti altına alınmıştı¹³⁶. Ülkede asayişin bozuk olduğu bu tarihlerde, Kabil için çok önemli olan ticaretin zafiyete uğramaması için böyle bir tedbir alındığı anlaşılmaktadır.

1.7.2. Ticari Emtialar

XIX. yüzyılın ilk yarısında Kabil pazarlarındaki emtialar kaliteliydi. Ancak bu dönemde fiyatlar dalgalanma eğilimindeydi. Çünkü zorlu iklim şartlarının yanında siyasi düzensizlik de ortaya çıkmıştı. Kabil'de kış aylarında kar yağışının etkisini iyice arttırmasıyla fiyatlar yükselmiştir. Bu aylarda Kabil'i vuran kıtlık en şiddetli şekilde yaşanmıştır. Kapalı yollar sebebiyle çevre vilayetlerden yapılan ürün tedariki çoğu zaman aksıyordu ve bu da Kabil şehir merkezini kötü etkiliyordu. Şehirdeki son kıtlık ise Şah Mahmud döneminde görülmüştü¹³⁷. Şah'ın döneminde çözüm olarak Celâlâbâd başta olmak üzere çevre vilayetlerden kış için erzak tedariki yapılmaya çalışmıştır. 1830'lu yıllarda ise yoğun talep gören buğdayın ithalatına önem verilse de şehrin ihtiyacını güçlkle karşıladığı kaydedilmiştir¹³⁸. İngilizler tarafından 1840-1841 kışında düzenlenen Kabil kuşatmasında buğday kıtlığı yine ortaya çıkmıştır. Bu sebeple İngilizler altı bin devenin taşıdığı buğdayı Kabil'e getirmiştir¹³⁹.

Kabil'de geniş bir ticari emtia yelpazesi vardı. 1832 yılında Rus ve İngiliz emtiaları Kabil pazarlarında satışa çıkarılıyordu. Tüm Afganistan'da yaygın olarak kullanılan Rus mavi pulu (Rus rublesi) tüm Kabil'de tedavüldeydi. Rusya malı sırma ile işlenmiş suni ipek kumaş, atları semerlemek ve evlerinin zeminine sermek için

¹³⁴ Elphinstone, *a.g.e.*, I, s.378-379.

¹³⁵ Lal, *a.g.e.*, s.76-77.

¹³⁶ Lal, *a.g.e.*, s.77.

¹³⁷ Mahmud Şah Dürrani 1801-1803 ve 1809-1818 yılları arasında iki dönem hükümdarlık yapmıştır. Kıtlığın bu iki dönemden hangisinde olduğuna dair farklı bir kaynak bulunmamaktadır.

¹³⁸ Masson, *a.g.e.*, II, s.270-271.

¹³⁹ Hanifi, *a.g.t.*, s.249.

şehirdeki zengin kişiler tarafından satın alınıyordu. Ayrıca, İngiliz menşeli birçok ürünün dağıtım noktası Kabil'di. 1832 yılında Kabil'de satılan İngiliz emtiasının değeri üç yüz bin rupi iken, Rus emtiasının değeri iki yüz bin rupiydi¹⁴⁰. Ticarete arz ve talep esastır. Kabil'de talep edilen ürünlerin tüccarlar tarafından daha fazla getirilmesi doğaldır. Kabil'e getirilen İngiliz ve Rus emtialarının değerleri karşılaştırıldığında, İngiliz ürünlerine olan talep Rus ürünlerinden daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Sonuç itibarıyla İngilizlerin nüfûz alanının Kabil'e daha yakın olması bu değer farkına sebep olan diğer bir etken olarak ortaya çıkmaktadır.

Kabil ticaretinde at alım-satımı önemli bir yer tutuyordu. Kabil'de at çiftliği olmamasına rağmen Türkistan atları, Kabil ve Kandehar atı adıyla Hindistan'da satılıyordu. Ayrıca Herat, Hindistan ve Belucistan'dan Kabil'e at sürüleri getiriliyordu. Ancak buralardan getirilen atlar, Türkistan'dan getirilen at sürülerinin yanında çok az sayıdaydı. Türkî olarak ifade edilen atlar beş-on sterlin arasında satılırken, Özbeklerin yetiştirdiği Türkmen atları yirmi ilâ yüz sterlin arasında satılıyordu. Tüccarlar bu atları alarak Kabil'e bağlı Meydanşehir çayırlarında şişmanlatıyor ve kırk günlük bir besinin ardından beş ya da altı şilin artışla bir kısmını ülke içinde, bir kısmını da Hindistan'da satıyorlardı¹⁴¹. Genelde ekim aylarında Lohani kervanlarıyla birlikte Hindistan'a götürülen bu atlardan, 1832 yılında %400 kâr elde ediliyordu. Mohan'a göre, bu fiyat Özbek yetiştiricilerin beklentisinin çok üzerindeydi¹⁴².

Elphinstone, İngiliz hâkimiyetinin genişlemesiyle ağır atlı birliklerin küçültülerek hafif süvari birliklerine çevrildiğini ifade etmiştir. Elphinstone'a göre eğer bölgedeki farklı cins atlar birleştirilip yeni bir cins at oluşturulabilirse, Hindistan ve Türkistan arasındaki at ticareti sonlanabilirdi¹⁴³. İngilizlerin böyle bir gayesi olduğu bilinmektedir. Bu gayeyi gerçekleştirmek isteyen kişilerin başında Moorcroft gelmiştir. Buradaki amaç çok karlı olan at ticareti kontrolünü İngilizlere geçirmektir. Diğer yandan Afganistan'ı işgal etmek isteyen İngilizler, bu coğrafyaya en uygun olan

¹⁴⁰ Lal, *a.g.e.*, s.78.

¹⁴¹ Elphinstone, *a.g.e.*, I, s.386-387.

¹⁴² Lal, *a.g.e.*, s.77.

¹⁴³ Elphinstone, *a.g.e.*, I, s.387-388.

atlardan kurulu süvari birlikleri oluşturmak ve tüm coğrafyayı kontrol altına almak istiyorlardı.

Atların dışında Türkistan'dan altın tozu getiriliyordu. Ceyhun nehrinde bulunan altın tozu satışından, Kunduz, Hulm ve civar bölgelerinde yüksek gelir sağlanıyordu. Altın tozu, ağırlığının on iki-yirmi katı gümüşe eşdeğerdi ve Kabil'de birçok yerdeki daha ucuza satılıyordu. Altın tozunun bu pazar fiyatı İngiltere ve Hindistan'a oranla çok düşüktü. Fakat bu ticaret XIX. yüzyılın ortalarına doğru Rus tüccarların kontrolüne girmiştir¹⁴⁴. İngilizler yanlış siyaset sebebiyle Afganistan üzerindeki nüfuzlarını kaybetmişlerdir. Bu yüzden altın tozu ticareti Rusların eline geçmiştir.

Kabil'de zengin bir ilaç pazarı bulunuyordu. Vigne, Kabil pazarlarındaki kimyasal ilaçların, tıbbi bitkilerin ve diğer ilaçların Avrupa ile eşdeğer olduğunu belirtmiştir. Bu pazarlarda sülfirik asit, kezzap, korozyif süblimat ve civa gibi kimyasal ürünler satılıyordu. Herat'tan getirilen kudret helvası (manna) şehirde yoğun talep görüyordu¹⁴⁵.

Afganistan'daki haşhaş üretiminin çok uzun bir geçmişi yoktur. Bu bitki, ilk defa 1980'lerde sistemli olarak yetiştirilmeye başlamıştır. Bu tarihlerden itibaren Afganistan hızlı bir yükseliş göstermiştir. Günümüzde Afganistan dünyadaki haşhaş üretiminin yüzde doksanını karşılamaktadır¹⁴⁶. 1839 yılında ise Çin ve Tatar bölgesi sınırında afyon sakızı ticareti başlangıç aşamasındaydı. Buradan ufak miktarda afyon Kabil pazarına getiriliyordu. Bununla birlikte, Türkiye'de üretilen afyon sakızı Rusya üzerinden Kabil'e getirilerek diğeriyle takas ediliyordu. Kabil'de afyonu genellikle hastaneler satın alıyordu. Afyonun yanı sıra Çin'den getirilen çay ve Rusya'dan gelen beyaz yapraklı şeker Kabil pazarında oldukça fazlaydı¹⁴⁷.

1.7.3. İthalat ve İhracat

XIX. yüzyılın ilk yıllarında Kabil'in başlıca ticaret yaptığı bölge Hindistan, İran, Türkistan ve Türkistan yoluyla Çin'di. Buraların yanı sıra Kâfiristan ile düşük

¹⁴⁴ Kennedy, *a.g.e.*, II, s.102-103.

¹⁴⁵ Vigne, *a.g.e.*, s.209.

¹⁴⁶ Ali A. Jalali, "The Future of Afghanistan", *Parameters*, Vol. XXXVI, S. I, Spring 2006, s.12.

¹⁴⁷ Kennedy, *a.g.e.*, II, s.103.

hacimli ticaret yapıyordu. Hindistan ile yapılan yoğun ticaret 1830'lu yıllarda düşüş göstermişti. Hindistan'a ihraç edilen emtialar içinde at, midilli, kürk, şal, Multan basması, kök boyası, şeytantesi, tütün, badem, Şam fıstığı, ceviz, fındık ve meyveler başı çekiyordu. Erik, kayısı, üzüm gibi bazı meyveler tam olgunlaşmadan önce dallarından kopartılarak kurutuluyordu. Bu kurutulmuş meyveler daha sonra kumaşa sarılarak ahşap kasalara konulup ve ihraç ediliyordu. Ayrıca elma, armut ve üzüm de bu yöntemle paketleniyordu. Ancak bu tarım ürünlerinin bir kısmı yolda harap oluyordu. Diğer yandan nar için paketleme ve muhafaza gerekmiyordu. Kabil'de bu meyveler haricinde uzun yolculuğa dayanabilecek başka bir tarım ürünü bulunmuyordu¹⁴⁸.

Hindistan'dan ithal edilen ürünler ise pamuklu kumaşlar, çeşitli bezler ve diğer kaliteli kumaş türleri, sırmalı ve normal ipek kumaş, yüksek miktarda çivit, fildişi, kireç taşı, bambu, vaks, kalay, sandal ağacı, şeker ve yüksek miktarda baharat türleriydi. Ayrıca Hindistan'dan at sürüleri ithal ediliyordu¹⁴⁹.

Hindistan'a giden aynı ürünler Türkistan'a da ihraç ediliyordu. Başta Buhara şehrinde olmak üzere Türkistan'dan at sürüleri, altın, gümüş (Buhara'da basılan sikkeler dahil), Hollanda altını, Venedik altını, Yarkent gümüşü (Yamu/Yambu), kumaşlara kırmızı renk veren koşinilden¹⁵⁰ elde edilen boya, geniş kumaş, halı, sim, demir kap, çatal-bıçak takımı, nalbur malzemeleri ve Rus derisi ithal ediliyordu. Buhara'ya gelen bu ürünlerin büyük bir kısmı Rusya emtiasıydı. Buhara üzerinden Kabil'e az miktarda Avrupa emtiası da getiriliyordu. Bunlar iğne, gözlük çeşitleri, sim, boncuk ve diğer ufak çapta mallardı. Ayrıca, Buhara'dan deve yününden kumaş, kuzu derisi, misk, mercan, ilaç ve Kazakistan'dan çift hörgüçlü deve Kabil'e getirilen emtialar arasındaydı¹⁵¹.

İran'a, eşarp ve eşarp üretim malzemeleri, çivit, halı, basma, Hint sırmalı ipek kumaşı ve diğer kumaş türleri ihraç ediliyordu. Elphinstone'a göre İran'a ihraç edilen desenli şallar, İngiltere ve Hindistan'dakilerden çok daha farklıydı. XIX. yüzyılın

¹⁴⁸ Elphinstone, *a.g.e.*, I, s.384; Burnes, *a.g.e.*, II, s.131.

¹⁴⁹ Elphinstone, Aynı yer.

¹⁵⁰ Eski çağlardan beri kırmızı boya elde etmek için dünyanın çeşitli bölgelerinde bazı böceklerden yararlanılmıştır. Koşinil (*Dactylopius coccus*), Kırmızı boyarmaddeler içeren pek çok böcek türü arasında öne çıkan türlerden birisidir. Ozan Deveoğlu, Recep Karadağ, "Genel Bir Bakış: Doğal Boyarmaddeler", *Marmara Fen Bilimleri Dergisi*, C. XXIII, S. 1, 2011, s.23.

¹⁵¹ Elphinstone, *a.g.e.*, I, s.384-385.

başlarında İran Şah'ı, Kabil şallarını yasaklayana kadar bu emtia dünyada yaygın bir şekilde kullanılıyordu. İran'dan ham ipeğin yanı sıra farklı renk ve kalitede çeşitli ipek kumaşlar ithal ediliyordu. Nakışlı saten, kadife ve İran sırmalı kumaşı ithal edilen diğer ürünler arasındaydı. Ayrıca İran körfezi yoluyla başka ülkelerden sikke ve külçe, Hint basması ve çeşitli kumaşlar ithal ediliyordu¹⁵². Buradan anlaşıldığına göre Kabil eşarplarının dünyaya açılan kapısı Basra körfezi, yani İran'dı. Ancak o dönemde Fars-Afgan çatışmaları olduğu için bu ürüne ambargo konulmuştu.

Çin Türkistanı'na da Buhara'yla benzer ürünler ihraç ediliyordu. Bu bölgeden ithal edilen ürünler Çin ipeği ve sateni, ufak kutularda çay, porselen, ham ipek, kristal, altın tozu, altın külçesi ve Çin damgalı gümüş külçelerdi¹⁵³.

Kâfiristan bölgesi ile ticaret hacmi çok düşüktü. Burayla yapılan ticaret, şarap, sirke, peynir, tereyağı, Kabil kumaşı, tuz, deniz kabuğu, kalay ve sim gibi emtiaları kapsıyordu. Bu ürünler Kâfiristan bölge sınırlarında takas usulü ile değiştiriliyordu. Ayrıca Hint sınırında Kâfir köleler takas usulü alınıyordu. Bunun yanı sıra, Sind limanları yoluyla Arabistan, Habeşiştan gibi yerlerden köle alınıp şehre getiriliyordu¹⁵⁴.

Elphinstone göre, batıdaki bölgelerden yünlü elbiseler, kürk, kızıl kök boyası, peynir, kurut, kumaş türleri, Herat halıları ve emtiaları getirilirken, doğudaki bölgelerden gelen başlıca ürünler, Lungi (Sarı), ipek, sırmalı kumaş, karışık ipek ve pamuklu Bavulpur kumaşlarıydı. Demir cevheri Hindukuş ve Süleyman dağlarından, tuz, şap, sülfür vb. mineraller Kalabağ¹⁵⁵ bölgesinden, at sürüleri kuzeydeki Belh'den ve Hindistan cevizi güneybatıdaki Belucistan'dan getiriliyordu¹⁵⁶.

1.7.4. Sanayi, Lonca ve Zanaat

XIX. yüzyılın ilk yarısında Afganistan'da sanayi kuruluş aşamasındaydı. Bu sektör, Dost Muhammed Han döneminde ise hızlı bir gelişim sürecine girmiştir. Buna rağmen en seçkin ürünlerin geldiği Kabil pazarlarındaki mallar şehirde üretilenlere nazaran daha kaliteliydi. Bunun sebebi ise köklü bir geçmişi bulunmayan Kabil

¹⁵² Elphinstone, *a.g.e.*, I, s.385.

¹⁵³ Elphinstone, *a.g.e.*, I, s.385-386.

¹⁵⁴ Elphinstone, *a.g.e.*, I, s.386.

¹⁵⁵ Pakistan'da bir bölge.

¹⁵⁶ Elphinstone, *a.g.e.*, I, s.386.

zanaatkârlarının işlerinin ehli olmamasıydı. Diğer yandan bu zanaatkârlar 1840'lı yıllarda şehirdeki ihtiyaçlara karşılık vermekte zorlanıyorlardı¹⁵⁷. Ulaşım teknolojisinin gelişmemesi nedeniyle sanayi emperyalizmi XIX. yüzyıl ortalarına kadar tam anlamıyla dünya üzerindeki varlığını hissettirememiştir. Kabil gibi engebeli bölgede bulunan şehirlerde, çeşitli ham maddelerin şehre taşınmasında sıkıntılar çekilmiştir. Bu yüzden tüccarlar daha çok pahada ağır, yükte hafif ürünleri şehre getirmeyi tercih etmişlerdir. Bu da şehirdeki sanayinin farklı kollara eşit olarak dağılmasını engellemiştir. Masson'da bu bakış açısıyla sanayinin ülkede yeni gelişmeye başladığını ifade etmiştir.

Kabil'deki bazı esnaf ve zanaatkârlar bir araya gelip manifatura, saraciye (cüzdan, çanta vs.), mangalcı (metal pirinç işçiliği), demirci, zırhçı, kitap sarrafı, ayakkabı satıcısı ve postinci gibi dükkânlar açmışlardır. 1830'lu yıllarda şehirdeki insan trafiği ve ordunun varlığı büyük bir keşmekeşe sebep olduğu kaydedilmiştir. Savaş araç ve gereçleri üreten dükkanların temel geçim kaynağı ise askerlerdi. Bu silah dükkanlarında “şemşir” ya da “şimşir” kılıçlar¹⁵⁸, “peşkavaz”¹⁵⁹, Rus derisinden siyah ve yeşil renklerde kılıç kınları ve kemerler, kaliteli kalkan ve zincir zırhlar satılıyordu. Bunun yanı sıra İranlı tarihçilerin ve şairlerin yazma eserlerini çoğaltan ciltçiler vardı. Kabil'de çömlekçilik de yaygındı. Toprakta yapılmış farklı süsleme ve çeşitte birçok çömlek, küp, çanak ve bardak çeşitleri satışa sunuluyordu. Ayrıca, diğer tüm yerlerde olduğu gibi Kabil'de de ticaretin merkezinde Dalal denilen komisyoncu bulunuyordu¹⁶⁰.

Kabil'deki zanaatlar içinde dokumacılık ayrı bir öneme sahipti. Şehirdeki el dokuması ürünler oldukça az olmasına rağmen Kabil ticaretine katkısı büyüktü. Ancak Kabil şehir merkezi, civardaki üretim ve yetiştiriciliğe mahkumdu. Masson'a göre şehirdeki dokumacılık ve üretilen birçok mal orta kalitedeydi. Bu sebeple fakir insanların kullanımına uygundu. Seyyaha göre eğer farklı sınıflar mütevazı üretimler ile yetinseydi şehrin ihtiyacı fazlasıyla karşılanabilirdi. Fakat böyle bir ihtimal

¹⁵⁷ Masson, *a.g.e.*, II, s.289-290.

¹⁵⁸ İran kökenli kavisli kılıç. Dar ve eğimli olan bu kılıç yalnızca kesme özelliğine sahiptir. Nick Evangelista, *The Encyclopedia of the Sword*, Greenwood Press, London 1995, s.537.

¹⁵⁹ Peşkavaza kasnak ya da gergefte denilmektedir. Kasnak ve gergef adı verilen bu araçlara gerilen deri ve kumaşın üzerine çeşitli renkteki iplik, altın ve gümüş sim ve iğne kullanılarak süslemeler yapılır. Zübeyde Cihan Özsayiner, “Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesi Koleksiyonunda Bulunan İpek Üzerine İşleme Hat Levhaları”, *Akdeniz Sanat Dergisi*, C. V, S. 10, s.149.

¹⁶⁰ Masson, *a.g.e.*, II, s.268-269, 289; Havelock, *a.g.e.*, II, s.133.

mümkün değildi¹⁶¹. Şehirde refahın getirdiği kalite arzusu baskındı. Birçok kesim daha kaliteli ve iyi şeyleri arzuluyordu. Masson burada kendisiyle çelişmiştir. Çünkü, orta kalitede bir ürünün İran ve Hindistan dokuma sektörüyle yarışmasına imkân yoktu. Dolayısıyla ticarete büyük katkı sağlamazdı. Masson, Hindistan'da üretilen İngiliz kumaşlarıyla Afganistan el dokumalarını karşılaştırmış olmalıdır. Ayrıca, bu dönemde İngiliz kumaşlarının Orta Asya pazarına sokulmaya çalışılması, Masson'un Kabil dokumalarını itibarsızlaştırmaya çalıştığını göstermektedir.

Ülkenin yönetim merkezi olan Kabil'in çarşısında bir darphane yer alıyordu. Alçak bir çatısı olan ve birçok odası olan bu yapının inşasında çamur kullanılmıştı. Yerde oturarak çalışan darphane işçileri sikke imalatı yapıyordu. Bunun için ilk önce gümüş eritilerek 20 cm. uzunluğunda serçe parmağı kalınlığındaki kalıplara dökülüyordu. Kalıplar soğuduktan sonra darphaneden alınarak çarşıdaki bir demirciye götürülüyordu. Bu kalıplar demirci tarafından 60 cm. uzunluğunda ve 9.5 mm. çapında uzun çubukların içinde dövülüyordu. Daha sonra darphaneye getirilen gümüş, kalın bir demir levha üzerindeki deliğe doğru bir ip gibi diziliyordu. Bu işlem sırasında bir çocuk gümüşün kalıptan kolay çıkması için yağlama işlemi yapıyordu. Bu işlem bittiğinde gümüş çubukları rupi ağırlığı hesaplanarak her biri 2,5 cm. kalınlığında olmak üzere kesiliyordu. Parça gereğinden ağırsa kesilir, hafıfse kenarına bir çentik atılıyordu. Parça ideal oranları karşıladığı takdirde tezgâha koyularak dövülüyordu. Sikke yapımı için ideal orandaki silindirler harlanmış ocak içine sokularak ısıtılıyordu. Ocaktan çıkarılan silindir soğumadan ufak bir örs üzerine dikey şekilde koyularak rupi kalınlığında dövülüyordu. 1839-40 yıllarında bu sikkenin tane değeri onbeş İngiliz sentiydi. Bu miktar Doğu Hindistan Şirketi'nin Hindistan'da bastırdığı rupiden daha düşüktü¹⁶².

Atkinson'un verdiği bilgilere göre Kabil'de iki adet darphane vardı. Bunlardan biri sarayın içindeyken, diğeri ise çarşıdaydı. O dönemde basılan madeni paralara talebin fazla olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Afgan rupisinin değeri Hindistan'da basılan rupiye göre daha düşüktü. Bu da Afganistan'daki ürünlerdeki fiyat

¹⁶¹ Masson, *a.g.e.*, II, s.288-289.

¹⁶² Atkinson, *a.g.e.*, s.285-286.

dengesizliğine işaret etmektedir. Yani ülkede enflasyon vardı. Bu durumun sebebi ise siyasi istikrarsızlık olmalıdır.

1.7.5. Çarşı ve Pazarlar

Kabil iktisadi hayatının merkezinde yer alan çarşı ve pazarlar, şehrin yüksek olabilecek ticari hacmini ortaya koymuştur. Son derece hareketli olan ve geniş yelpazeli ürün çeşitlerinin bulunduğu Kabil çarşı ve pazarlarında, her zaman farklı ırk, kültür ve dillere mensup büyük bir insan kalabalığı oluyordu. Hatta, Dost Muhammed Han'ın saltanatının ilk yıllarında Kabil'de kolera salgını olmasına rağmen ticari hayatta bir aksama olmamıştı¹⁶³. Son derece geniş olan pazar sokaklarında, yayalarla birlikte katırlar, eşekler, atlar, develer hatta fillerin bile geçmesine izin veriliyordu. Çarşı ve pazarın sokakları bu denli geniş olmasına rağmen her daim sıkışıklık oluyordu. Şehrin tüm sokakları bir noktada çarşı ve pazarlara bağlandığı için bu kalabalıktan kaçmak imkansızdı¹⁶⁴.

Tüm seyyahlar Kabil çarşı ve pazarlarının zenginliğinden övgüyle bahsetmiştir¹⁶⁵. Mohan, Kabil pazarlarının Hindistan'dan olumlu anlamda çok farklı ve çeşitli ürünlere sahip olduğunu söylerken, Vigne Şiraz'daki (İran) pazarlar ile kıyaslayarak hayranlığını ifade etmiştir. Ayrıca, Kabil'deki gibi doğudaki birçok çarşı ve pazarın bir Avrupa şehri kadar büyük olduğunu vurgulamıştır¹⁶⁶. Genel bir fiyat kıyaslaması yapan Vigne, Hindistan pazarlarının İngiltere'deki pazarlara oranla sekiz kat ucuz olduğunu, Kabil pazarlarının ise meyveler dışında İngiltere'ye oranla dört kat daha ucuz olduğunu kaydetmiştir¹⁶⁷. Kabil pazarlarının çok zengin ve ucuz olduğu anlaşılmaktadır.

Bu denli zenginlik ve bolluk içinde bulunan Kabil'in, cadde ve sokakları pazar ve çarşıya göre şekillenmiştir. XIX. yüzyılın ilk yarısında bu yerler haricindeki yapılaşmanın çarpık ve düzensiz olduğu kaydedilmiştir¹⁶⁸. Şehrin ticari sembolü ise Ali Merdan Han¹⁶⁹ tarafından 1637 yılında yaptırılan Büyük Çarşı'ydı (Çehar Çatı).

¹⁶³ Masson, *a.g.e.*, I, s.238.

¹⁶⁴ Vigne, *a.g.e.*, s.159,160.

¹⁶⁵ Masson, *a.g.e.*, I, s.238; Kennedy, *a.g.e.*, II, s.85; Havelock, *a.g.e.*, II, s.133; Atkinson, *a.g.e.*, s.271.

¹⁶⁶ Lal, *a.g.e.*, s.70; Vigne, *a.g.e.*, s.159.

¹⁶⁷ Vigne, *a.g.e.*, s.210.

¹⁶⁸ Masson, *a.g.e.*, II, s.262.

¹⁶⁹ Safevi Devleti'nde Kandehar valisi olarak hizmet vermiş Kürt asıllı yönetici ve kumandan (ö.1657).

Şehrin en heybetli yapılarından biri olan bu çarşı, merkezi bir noktada yer alıyordu. Ortasında geniş bir kubbe bulunan bu yapı dört yöne doğru 90 m. uzunluğundaydı. Çarşının caddeleri 9 m. yüksekliğinde ve 15 m. genişliğineydi. Fars mimari tarzıyla zarif bir şekilde inşa edilmiş ve boyama ile süslenmişti¹⁷⁰. Bu süslemeler çarşının caddeleri boyunca uzanıyordu. Mor, kırmızı ve yeşil renkli birçok ağaç, meyve vb. figürler çarşayı renklendiriyordu¹⁷¹. Son derece nizami bir mimarisi bulunan bu çarşının dört kısmı çeşme ve su kuyuları olan açık bir avlu ile birbirlerinden ayrılıyordu. Masson'a göre havanın dolaşım sağladığı ve sağlıklı bir ortamın oluşmadığı sistem Fars mimari tarzıyla inşa edilmişti¹⁷².

Büyük Çarşı'nın tonozlu çatısı olmasına rağmen iç kısımlarındaki ağaçların dalları yaz aylarında hasır örgü ile kaplanıyor ve gölge sağlaması için karşıdan karşıya uzatılıyordu¹⁷³. Ayrıca bazı dükkanların dış cephesi Çin ve Dresden'den¹⁷⁴ getirilen seramiklerle kaplanmıştı¹⁷⁵.

Büyük Çarşı'nın ihtişamına tüm seyyahlar hayran kalmıştır. Ancak Mohan, hayranlığını iyi bir şekilde tasvir ederek eserine aktarmıştır¹⁷⁶. Sürekli bir keşmekeşin olduğu bu çarşının iki yanı dükkânlar ile doluydu ve üst katları genelde ev olarak kullanılıyordu. Dükkânların birçoğunun kiracısı yün, pamuk ya da ipek kumaş satan manufakturacılar. Bu dükkânların önünde tezgâhlarda oturan ipek kumaş satıcısı, şapka ve ayakkabı imalatçıları gibi zanaatkârlar, satıcılar ve bronz sikke yığınları bulunan sarraflar yer alıyordu¹⁷⁷.

Manufakturacılar Afgan, İran ve Rus malı kumaşlardan yapılan pelerin, postin denilen yarım pelerinler ve tabaklanmış koyun derisi satıyorlardı. Kürkçüler gelincik, samur ve narın siyah kuzu derisi satıyorlardı. Bu dükkanlarda, siyah kuzu derisinden koni şeklinde Kızılbaş börkleri yapılıyor. Bu börklerin tepesinden süs olarak kadife ve kumaş parçası sarkıyordu. Havelock'a göre bu dükkânlardan bazılarında pahalı

¹⁷⁰ Masson, *a.g.e.*, II, s.267-268; Lal, *a.g.e.*, s.69; Kennedy, *a.g.e.*, II, s.98.

¹⁷¹ Atkinson, *a.g.e.*, s.274.

¹⁷² Masson, *a.g.e.*, II, s.268.

¹⁷³ Vigne, *a.g.e.*, s. 160-161.

¹⁷⁴ Almanya'da bir şehir.

¹⁷⁵ Havelock, *a.g.e.*, II, s.133-134.

¹⁷⁶ Bu çarşının geniş girişli ve kubbeli olan kısmına gelindiğinde karşılaşılan görüntüyü hayallerin bile ötesindeydi. Işıltılı ve göz alıcı bir şekilde süslenen dükkânlar görkemli şekilde birbiri ardına yükseliyordu ve uzaklaştıkça çeşitli renk tonları birbirine karışarak canlı bir görüntü oluşturuyordu. Bu çarşıda büyük bir insan kalabalığı vardı. Lal, *a.g.e.*, s.71.

¹⁷⁷ Masson, *a.g.e.*, II, s.268; Kennedy, *a.g.e.*, II, s.98.

havlular ve paşminalar¹⁷⁸ Hindistan'da üretilen puttoodan¹⁷⁹ çok daha kaliteliydi. Bunların yanında gösterişli ipek kumaşlar, Fars tarzıyla kesilmiş değerli taşlar, Buhara'dan ithal edilen çay ve Yezd'den getirilen halılar Kabil'deki dükkânlarda satılıyordu¹⁸⁰.

Büyük Çarşı haricinde Kabil'de iki ticari merkez daha vardı. Bunlar birbirine paralel fakat düzensiz olarak uzanan Şor Pazar ve Lahor Kapısı (Şehr-i Köhne) pazarlarıydı. Şor Pazar güneyden doğuya uzanıyor ve Bala Hisar'ın batısından Baba Kodi Türbesine doğru ilerliyordu. Bu çarşının uzunluğu 1,2 km'den biraz daha fazlaydı¹⁸¹. Büyük kirişli ve hasır örmeli bir çatısı bulunuyordu. Mohan, bu pazardaki dükkânlarda güzel görünümlü ve kaliteli emtialar bulunduğunu ifade etmiştir¹⁸². Lahor Kapısı Pazarı, ismini aldığı Lahor kapısından (Şehr-i Köhne) başlıyor ve Çabutra'da sona eriyordu. Bu noktada Odun Pazarı sokağıyla Şor Pazar'a bağlanıyordu. Ayrıca bu pazarları kuzey yönünde bağlayan bir bağlantı sokağı daha vardı¹⁸³. Bu pazarlardaki dükkânların önlerinde pazarlıklar yapılıyordu. Açık havadaki kasapların yanında yer alan restoranların önlerine koyulan taburelerde kebab başta olmak üzere sayısız yemek yeniliyordu. Yaz aylarında faluda¹⁸⁴ dükkânlarında buzlu meşrubatlar satılıyordu. Bunun yanı sıra çeşitli gıdalar ve fırınlarda yapılan unlu mamuller çarşıda insanların beğenisine sunuluyordu¹⁸⁵.

Kabil'de farklı ürünlere ait ayrı ayrı pazarlar da vardı. Sığır pazarı, Kabil Nehri'nin kuzeyinde ve Pul Kişti'nin batısında yer alıyordu. Burada hayvanlar kesim için ya da yük hayvanı olarak satılıyordu. Kabil'de Mande¹⁸⁶ Kalan ve Mande Şehzade adında iki adet tahıl pazarı vardı. Bunların bir tanesi Büyük Çarşı'ya (Dört Çatı) yakınken diğeri Şor Bazar ve Lahor Kapısı pazarları arasındaydı. Kabil Nehri'nin sağ tarafında yer alan Şerpur kısmı şehrin meyve hali olarak kabul ediliyordu. Ülkenin çeşitli bölgelerinden getirilen meyveler buradan şehirdeki tezgâhlara dağıtılıyordu.

¹⁷⁸ Paşmina, kaliteli bir kaşmir yün çeşididir.

¹⁷⁹ Kalın ve sıcak tutan bir tür kumaş.

¹⁸⁰ Havelock, *a.g.e.*, II, s.134.

¹⁸¹ Masson, *a.g.e.*, II, s.267.

¹⁸² Lal, *a.g.e.*, s.69.

¹⁸³ Masson, *a.g.e.*, II, s.267.

¹⁸⁴ Bir çeşit gül şurubu.

¹⁸⁵ Atkinson, *a.g.e.* s.281; Havelock, *a.g.e.*, II, s.133.

¹⁸⁶ Mande tahıl pazarı demektir. Masson, *a.g.e.*, II, s.269.

Masson'a göre, bu kaliteli meyveler, bereketli ve güzel görünüşüyle yabancıları cezbederdi. Ayrıca her mahallede odun ve kömür pazarları vardı¹⁸⁷.

Kabil'deki çarşı ve pazarlar hakkında verilen bilgilerin daha iyi anlaşılabilmesi için genel bir değerlendirme yapılmalıdır. Büyük Çarşı olarak ifade edilen Kabil'in tam ortasındaki ticaret merkezi doğudaki Müslüman şehirlerinde görülen kapalı çarşılarının benzer bir örneğidir. Hatta şehir ve pazarların bulunduğu sokaklar bu yapıya göre şekillenmiştir. Kabil'in çarşı ve pazarlarının kalabalığı bölgeye giden tüm seyyahların dikkatini çekmiştir. Coğrafi konumu itibarıyla bölgenin en büyük ticaret merkezlerinden biri olan Kabil'in çarşı ve pazarlarında büyük bir insan kalabalığı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu kalabalık sezonluktur. Soğuk geçen kış ayları haricinde kervanların ve seyyahların gelmesiyle şehirdeki insan yoğunluğu arttığı görülmektedir. Kervan ve tüccar yoğunluğu bir hayli fazla olan Kabil'de, yöresel üretimle birlikte farklı bölgelerden getirilen kaliteli ve çeşitli ticari emtialar bu yoğunluğun doğal bir sonucudur.

1.8. MALİ SİSTEM

Kabil, 1793 yılından günümüze Afganistan'ın başkentliğini yapmaktadır. Afganistan'daki devletler bu tarihten itibaren Kabil devleti, hükümeti ya da krallığı olarak anılmıştır. Ülkenin tüm vergileri Kabil vergi gelirleri olarak addedilmiştir. Dolayısıyla, Kabil şehir merkezi ve şehrin idari sınırları içerisindeki yerleşim yerlerinden elde edilen vergi gelirlerine dair açık bilgiler elde etmek mümkün olmamaktadır.

Kabil'in mali sistemine dair ilk bilgileri 1808 yılında Afganistan'ın ilk İngiliz elçisi olan Mounstuart Elphinstone vermektedir. Şah Şüca idaresindeki Dürrani Devleti'nin 1808 yılındaki toplam vergi gelirleri yirmi milyon rupiydi. Bu gelirin yarısına yakını Teûl (Zemindar¹⁸⁸) arazilerindeki tımarlı sipahilerin yetiştirilmesine harcanıyordu. Teûl arazilerinden elde edilen gelirin bir kısmı Mollalara, dinî

¹⁸⁷ Masson, *a.g.e.*, II, s.269.

¹⁸⁸ Bulundukları bölgelerde vergileri toplamakla ve asker tımarlı sipahi yetiştirmekle yükümlü imtiyazlı kişilerdir. Tımar sistemiyle benzerlik göstermektedir. Geniş bilgi için bkz. S. Haluk Kortel, "Zemindar", *TDVİA*, C. XLIV, TDV Yayınları, İstanbul 2013, s.239.

memurlara ve seyyidlere gidiyordu. Yaklaşık dokuz milyon rupilik bir yekün Şah'ın güncel sorunları halletmesi için ayrılıyordu¹⁸⁹.

Şah'ın kendine ait vergi gelirleri bulunuyordu. Bu gelirlerin büyük bir kısmı farklı bölgelerdeki tarım arazilerinden elde edilen hasattan alınan vergilerdi. Taşradaki bazı aşiretlerden bu tür vergiler alınmasa da yıldan yıla belli bir miktar para vergi olarak tahsil ediliyordu. Diğer gelirler ise gümrük, emlak ve mal üretim vergileri, cezalar, para basımı ve makbuzlardan sağlanıyordu. Toprak vergileri Timar sahipleri tarafından toplanıyordu. Başta çiftlik gelirleri olmak üzere diğer vergiler hükümetin atadığı hakimler ve yardımcılar tarafından tahsil ediliyordu. Bu memurlar yılda bir kere Şah'a muhasebe raporları sunuyordu¹⁹⁰.

Kabil'in vergi gelirlerine dair bilgiler ağırlıklı olarak Dost Muhammed Han'ın ilk saltanat dönemine (1826-1839) denk gelmektedir. Kesin olmayan rakamlara göre Afganistan Emirliği'nin 1832 yılındaki toplam vergi geliri yaklaşık yirmi dört-yirmi beş milyon rupiydi. Bu gelirin büyük bir kısmı ticaret vergileri yoluyla sağlanıyordu. Ayrıca Dost Muhammed Han dönemindeki Kabil vergi gelirleri Şah Şüca'nın ilk saltanat dönemine (1803-1809) göre artış göstermiştir¹⁹¹. Bu bilgilere göre, Dost Muhammed vergi gelirlerinin arttığı görülmüştür. Kabil'in toplam vergi miktarı net olarak ifade edilmemiştir. Verilen rakam ise kesin değildir ve karşılaştırabileceğimiz farklı bir kaynak bulunmadığı için doğruluğu teyit edilememiştir. Ayrıca, 1808 yılında ağırlıklı olarak tarıma dayalı vergi gelirlerinin, 1832 yılında ticarete kaydığı anlaşılmaktadır. Bunun sebebi ise ülkede değişen şartlar ve siyasi yapının bozulmasından dolayı tarım vergilerinin düzenli olarak toplanamaması olarak kabul edilebilir.

1836 yılında Kabil'in vergi gelirleri artış göstermeye devam etmiştir. Dost Muhammed Han geleneksel vergi toplama sistemiyle ekili arazilerin hasatından üçte bir oranında vergi alınıyordu. Acil bir durumda çarşıdaki her dükkândan bir miktar para toplanıyordu. Ancak bu yöntemle toplanan vergi geliri üç lakı ya da yirmi bin sterlini geçmiyordu. Kabil'in şehir merkezine giren her ticari emtia için birkaç sikke (pice) ya da yarım penç, her koyun için bir penç vergi alınıyordu. Her kırk koyundan

¹⁸⁹ Elphinstone, *a.g.e.*, II, s.258, 260.

¹⁹⁰ Elphinstone, *a.g.e.*, II, s.258-260.

¹⁹¹ Lal, *a.g.e.*, s.77-78.

biri Emir'in mülkü sayılıyordu. Bir memur komisyoncu gibi hareket ederek emtiaları pazarda tekrar vergilendiriliyordu. Bu memurun diğer işi de vergisi ödenen malları damgalamak suretiyle tekrar vergi alınmasını önlemektir. Örneğin postin, deri kıyafet üreticileri ya da tabakçılar birden fazla kıyafete sahip olduğundan eşyanın kalitesine göre yarı fiyat ödeniyordu. Bu yüzden koyun satın alan zanaatkarlar pazarda iki ya da üç rupi daha fazla ödüyordu. Böylece vergilendirmede adalet sağlanmaya çalışılıyordu¹⁹².

Kabil şehrinin idari sınırları içerisinde, vergi gelirlerine dair bilgi verilen nadir bölgelerden biri Behsud'dur. Behsud, Kabil ile Bamyan arasındaki Hazara bölgesini kapsamaktadır. XIX. yüzyılın ilk yarısında bu bölgedeki beyler ve halk, Dost Muhammed Han'ın otoritesini tanımaya zorlanıyordu. Buradan sağlanan vergi geliri kırk bin rupi civarındaydı ve zaman zaman dalgalanma gösteriyordu¹⁹³. Behsud bölgesinin engebeli yapısı, burada siyasi kontrolün sağlanmasını ve vergi toplanmasını güçleştirmiştir. Bu yüzden bölgeden elde edilen vergi gelirlerinde dalgalanma olduğu anlaşılmaktadır.

Dirayetli bir hükümdâr olan Dost Muhammed Han döneminde ülke içinde genel bir kalkınma olmuştur. Mali gelirlerin yükselmesi bu gelişmelerden sadece birisidir. Ekili arazilerden elde edilen ürünün bir kısmının vergi olarak alınması, ülkede timar sisteminin olduğunu göstermektedir. Kabil'de askerî düzen, çiftçi sınıfı ve toprak yönetimi gibi başlıklar altında bu sistemden bahsedilmiştir. Koyunlardan alınan vergi yapı itibarıyla birçok İslam devletinde farklı adlarla görülen ağnam vergisiyle¹⁹⁴ benzerlik göstermektedir. Ancak bu verginin ismine dair herhangi bir kelime ya da kavram bulunamamıştır. Ayrıca, bahsi geçen vergilendirme usûlünde düzenin yanı sıra İslam devletlerinin temel aldığı adalet ve eşitliğin sağlanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

¹⁹² Vigne, *a.g.e.*, s.376-377.

¹⁹³ Masson, *a.g.e.*, II, s.295.

¹⁹⁴ Birçok İslam devletinde görülen Ağnam vergisi, genel itibarıyla idarenin küçükbaş hayvanlar üzerinden aldığı vergi türüdür. Feridun Emecen, "Ağnam Resmi", *TDVİA*, C. I, TDV Yayınları, İstanbul 1988, s.478.

2. HERAT

2.1. COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ

Herat şehri, Afganistan'ın batısında bulunan Hâri-Rûd ırmağının kenarında çok eski dönemlerde kurulmuştur¹⁹⁵. Coğrafi olarak Horasan bölgesine dahildir¹⁹⁶. Tarihte birçok defa el değiştiren Herat, doğuda Hindukuş dağları ve Harî-Rûd nehri dolayısıyla korunaklı durumdaydı. Ancak kuzey ve batıdan gelen istilalara karşı tamamıyla açıktı¹⁹⁷. Sözlü hafıza ve fars edebi eserlerinde Herat ya da Hârî'nin kuruluşu eski İran krallarından Luhrasb (MÖ 7. yüzyıl) zamanına kadar gitmektedir. Luhrasb'ın yerine Kral Gushtasp (MÖ 7. yüzyıl) gelmiştir. Büyük İskender'in (MÖ 336-323) fethinden sonraki süreçte Herat'ı ele geçiren Sasani hükümdarı Behman (ö. 274), şehri imar ederek çok güzel bir hale getirmiştir¹⁹⁸.

İslam fetihlerinden önceki süreçte Herat Akhun ve Eftalit hanedanlıkları (408-670) hâkimiyeti altındaydı. 652 yılında İslam orduları tarafından fethedilen şehir, 909 yılından itibaren Samanilerin hâkimiyeti altına girmiştir. 994 yılından itibaren Gazneliler ile birlikte Türklerin hâkimiyetine girmiştir. XII. yüzyıla kadar Gazneli-Selçuklu mücadelelerine sahne olmuştur. Selçuklular devrinde Herat ve Horasan madencilik ve maden işlemeciliği merkezi haline gelmiştir. Bölgenin bu özelliği sonraki yüzyıllarda devam etmiştir¹⁹⁹. XII. yüzyılda kısa süreliğine de olsa Gurlular ve Harzemşahlar idari sınırlarına katılan Herat, 1221 yılında Cengiz Han'ın (1162-1227) oğlu Tuluy Han'ın (1192-1232) hâkimiyetine girmiştir²⁰⁰.

Timurlular devrinde (1369-1507) Şâhrûh'tan (1409-1447) itibaren mîrzâların büyük çoğunluğu Herat sarayında yetişmiştir. Böylece Herat, mîrzâlar ve atabegler

¹⁹⁵ Recep Uslu, "Herât", *TDVİA*, C. XVII, TDV Yayınları, İstanbul 1998, s.215.

¹⁹⁶ Burada Herât'ın Horasan bölgesinin en önemli şehiri düşüşünü açıklamak gerekmektedir. 1501 yılında Şah İsmail İran'da hükümdarlığını ilan ettikten sonra Şiiler için çok önemli olan İmam Rıza'nın türbesinin bulunduğu Meşhed şehrini ihya etmiştir. Bu dönemden sonra Herât önemini kaybetmiştir. Nitekim, Meşhed, Horasan bölgesinin başkenti olarak anılmaya başlamıştır. Öte yandan, XIX. yüzyıl gelindiğinde seyyah Mohan, Herât'ı Horasan dâhilinde değil de Afganistan dâhilinde addetmiştir. Bundan tam otuz yıl sonra ise İran'ın üzerinde ettiği Herât'ın, 1863 Paris Barış Konferansı ile Afganistan'a ait olduğu kabul edilmiştir. Buna göre, Mohan'ın vermiş olduğu bilgi ve 1863 yılındaki Paris Barış Konferansı kararı göz önüne alındığında aslında İngiliz politikasının nasıl şekilleneceği otuz yıl önceden ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak, seyahatnamelerin içinde geçen bazı ifadelerin İngiliz politikasının nasıl şekilleneceğini gösterdiği anlaşılmaktadır. Forster, *a.g.e.*, II, s.137; Lal, *a.g.e.*, s.274; Uslu, *a.g.e.*, s.216.

¹⁹⁷ Fraser, *a.g.e.*, s.82.

¹⁹⁸ Lal, *a.g.e.*, s.263.

¹⁹⁹ Şahin, *a.g.t.*, s.360 vd.

²⁰⁰ Uslu, *a.g.e.*, s.215-216.

şehri haline gelmiştir²⁰¹. 1507 yılında Özbeklerin, 1510 yılında Şah İsmail'in (1501-1524) ve 1526 yılında Babür Devleti'nin (1526-1858) hâkimiyeti altına girmiştir. XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Abdâlilerin kontrolündeyken Nâdir Şah'ın ölümünden sonra bağımsızlığını ilan eden Ahmed Şah Dürrani'nin kurduğu devletin hâkimiyeti altına girmiştir. 1863 yılında Dost Muhammed Han tarafından fethedilinceye kadar Dürrani (Sadozay) hanedanlığı tarafından yönetilmiştir²⁰².

2.2. SINIRLAR VE İDARİ TEŞKİLAT

Afganistan'da hüküm süren devletler açısından son derece önemli olan Herat, 1818 yılında Mahmud Şah Dürrani'nin (1801-1803, 1809-1818) buraya kaçmasıyla Dürrani Devleti'nin son kalesi haline gelmiştir. İdari sınırları ise batıdaki Guryan'dan ve doğudaki Evfe'ye (Awbeh/Obeh) kadar yaklaşık 200 km. uzunluğunda olmuştur. Kuzeyden Sefid Sıradağlarından başlayan sınırlar, güneydeki Kandehar'a doğru 300 km'ye kadar ulaşmıştır²⁰³.

XIX. yüzyıl başlarında çıkan taht mücadelelerinde mağlup olan Mahmud Şah, 1818 yılında kardeşi Hacı Firûz'un (1800-1818) idaresindeki Herat'a sığınmıştır. Mahmud Şah Kabil'in son Sadozay hükümdarı olarak 1829 yılında ölmüştür. Onun oğlu şehzade Kamran (1829-1842) Herat'ta hükümdarlığını ilan etmiştir²⁰⁴. Otuz dört yaşında tahta çıkan Kamran Şah, esmer tenli ve zayıf bir fiziğe sahipti. Otorite tanımaz, dik başlı bir kişiliği vardı. Mohan, Onun sürekli bhang²⁰⁵ ve esrar içen eğlence düşkünü biri olduğunu ifade etmiştir²⁰⁶. 1839 yılında şehre gelen İngiliz ateşesi Binbaşı Todd²⁰⁷ (1808-1845), Kamran Şah'ı halkına karşı sert tutumu olan sefahat düşkünü biri olarak tarif etmiştir²⁰⁸. Geniş bir aileye sahip Kamran Şah'ın dört

²⁰¹ Şahin, *a.g.t.*, s.62.

²⁰² Uslu, *a.g.e.*, s.216.

²⁰³ Conolly, *a.g.e.*, II, s.43; Lal, *a.g.e.*, s.273-274.

²⁰⁴ Fraser, *a.g.e.*, s.82.

²⁰⁵ Maruanadan yapılan bir tür Hint içkisidir. Mohammed Kuddus; Ibrahim A. M. Ginawi and Awdah Al-Hazimi, "Cannabis Sativa: An ancient wild edible plant of India", *Emirates Journal of Food and Agriculture*, C. XXV, S. 10, 2013, s.736.

²⁰⁶ Lal, *a.g.e.*, s.267.

²⁰⁷ Elliott D'arch Todd (1808-1845). 1808 yılında Bury-Street, Londra'da doğan Todd, 1823 yılının Kasım ayında askerî akademiden mezun olarak topçu birliğine atanmıştır. Todd, mezun olduktan birkaç hafta sonra deniz yoluyla Hindistan'a gönderilmiştir. Kaye, *a.g.e.*, II, s.293-296.

²⁰⁸ Burnes, *a.g.e.*, II, s.340.

karısından olan yaşları 20 ilâ 26 yaşları arasında değişen on erkek ve altı kız olmak üzere toplamda on altı çocuğu vardı²⁰⁹.

Kamran Şah'ın yönetim şekli çok katıydı. Herat idaresinde daha fazla güç sahibi olmak için yeni yasalar yürürlüğe koymuştu²¹⁰. Tahta geçtikten sonra ittifak arayışına girmişti. Bu sebeple, İran ve Barakzay baskısından²¹¹ kurtulmak için İngilizlerin desteğini almaya çalışmıştır²¹². Bu ittifak çabası kısmen de olsa başarılı olmuştur. Basiretsiz bir idareci olduğu anlaşılan Kamran Şah, 1837 yılındaki Kaçar kuşatmasında şehirden kaçmıştır. Ancak İngilizlerin desteğiyle 1838 yılında yeniden tahta oturmuştur²¹³. Conolly, Kamran Şah'ın yönetim biçimini yadırgayarak İngiliz medeni kanunlarıyla kıyaslamıştır. Seyyah bu idare şeklinin bir insan hakları ihlali olduğunu ifade etmiştir. XIX. yüzyılda İngiliz Devleti anayasal monarşi ile yönetilmekteydi. Conolly, anayasal monarşi ile yönetilen İngiliz kültüründen geldiği için mutlak monarşi ile yönetilen Herat'taki yönetim şeklini eleştirmiştir.

Kamran Şah döneminde şehirdeki en etkili devlet adamı Vezir Yâr Muhammed Han Alokzay'dı (1842-1855). Kamran Şah'ı avucunda tutan Yâr Muhammed Han, diğer beyleri Herat'tan uzaklaştırarak yönetimde etkin hale gelmişti²¹⁴. Yâr Muhammed Han, 1842 yılında Kamran Şah'a süikast düzenleterek Herat'ta yönetimi ele geçirmiştir. İdareyi ele geçirdikten sonra birçok alanda reformlar yapmıştır. Herat halkının bu dönemde refahı artmıştır. Güzergâhların güvenliği sağlanarak yağmacılığın önüne geçilmiştir. Ayrıca vergi kaçırılmasını önlemek için bölgedeki tüm emtialar denetime tabi tutulmuştur. 1845 yılında şehre gelen Ferrier'e göre Herat'taki halk Yâr Muhammed Han'dan son derece memnundu ve onun idaresinin uzun yıllar devam etmesini istiyorlardı²¹⁵. Bu bilgilere göre Kamran Şah'ın dirayetsizliği ve siyasi olaylar sebebiyle Herat kötü bir şekilde yönetilmiştir. Bu yüzden ekonomi ve asayiş gibi birçok alanda çöküş yaşanmıştır. Ancak iyi bir idareci

²⁰⁹ Lal, *a.g.e.*, s.267.

²¹⁰ Conolly, *a.g.e.*, I, s.406.

²¹¹ XIX. yüzyıl başlarından itibaren iç çekişmeler ve Ruslar ile İngilizlerin sömürgeci siyasetleri sebebiyle Afganistan'da ortaya çıkan Kaçarlar 1833 ve 1837'de Herât'ı kuşatmış fakat başarılı olamamıştır. Uslu, *a.g.e.*, s.216.

²¹² Conolly, *a.g.e.*, II, s.14.

²¹³ Töre Sivrioğlu; Ahmed Jawid Türkoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Afganistan Tarihi*, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2017, s.201.

²¹⁴ Burnes, *a.g.e.*, II, s.340.

²¹⁵ Ferrier, *a.g.e.*, s.158.

olan Yâr Muhammed Han döneminde Herat'ın bir kalkınma sürecine girdiği anlaşılmaktadır.

Bu bilgilerin dışında, Herat'taki idari teşkilatta yer alan bir makama dair bilgiler verilmiştir. 1830 yılında yönetimde şahtan sonra önemli bir makam olan “attârbaşılık” yüksek bir mevkiydi. Kamus-ı Türki'de “eczacı” ya da “şifacı” anlamları olan attâr, Conolly'ye göre Şah'ın güvenini kazanmış “sadrazam” ya da “nedim” vazifesindeki erdem sahibi kişilerdi. Bu memur her sınıftan insanın gönlünü hoş tutuyor ve savaşlarda bakanlarla birlikte Şah'a faydalı olacak tavsiyelerde bulunuyordu²¹⁶. Conolly'nin bahsettiği Herat'taki Attârbaşılık makamına dair başka kaynaklarda bilgi bulunamamıştır. Ancak seyyahın Herat'a gittiği 1830 yılında sarayın şifacısı olan Attârbaşı, diğer meziyetlerinden dolayı yönetimde etkisini arttırmış olabilir. Öte yandan, sağlık alanında kendini geliştirmiş olan Şah'ın nediminin bu lakâb ile anılıyor olması muhtemeldir.

2.2.1. Herat'ın Başlıca Bölgeleri ve Çeşitli Özellikleri

Afganistan'ın batı sınırlarının büyük bir kısmı Herat'ın idari alanı içerisindeydi. Yaklaşık 55.000 km²'lik bir bölgeyi kapsayan Herat, genel itibarıyla Evfe (Awbeh/Obah/Oba), Guryan (Ghorian), Kerûh (Karokh) ve Sebzevâr olarak dört ana kısma ayrılmıştı²¹⁷. Bu bölgeler içerisinde ufak bir tarım kasabası olan Sebzevâr, Herat-Kandehar güzergâhının ortasında yer aldığı için dördüncü bölümde ele alınmıştır.

Herat şehir merkezinin 66 km. batısında yer alan Guryan, İran sınırına yakındır. Buradaki Guryan Kalesi asker yetersizliği sebebiyle Kaçarların eline geçme riski olduğu için 1844 yılında Yâr Muhammed Han tarafından yıktırılmıştır. Zengin bir tarım havzasında olan Guryan'da, 1845 yılında refah içinde birçok köy yer alıyordu. Burada yetiştirilen tarım ürünleri Herat'a götürülüp satılıyordu. Bu tarım ürünleri içerisinde yüksek miktarda üretilen “şeytintersi”²¹⁸ bitkisi önemli bir yer tutuyordu²¹⁹.

²¹⁶ Conolly, *a.g.e.*, I, s.410.

²¹⁷ Lal, *a.g.e.*, s.272.

²¹⁸ Şeytintersi (*Ferula assafoetida*), İran ve civar bölgelerinde yetişen endemik bir bitkidir. Tıbbi olarak kullanılımasının yanı sıra besin olarak tüketilmektedir. Bu bitkinin boyu iki metreye kadar uzayabilmektedir. Milad Iranshahi, Mehrdad Iranshahi, “Traditional uses, Phytochemistry and pharmacology of asafoetida (*Ferula assafoetida* oleo-gum-resin)-A Review”, *Journal of Ethnopharmacology* 134, 2011, s.1.

²¹⁹ Lal, *a.g.e.*, s.273; Ferrier, *a.g.e.*, s.142.

Bu bilgilere göre, Guryan'ın o dönemde büyük bir tarım merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Bunun haricinde, şeytantesi bitkisi Afganistan'da birçok yerinde yabani olarak yetişmektedir. Hâri-rûd ırmağının en verimli olduğu yerlerden biri olan Guryan'da, bu bitkinin tarımı yapıldığı anlaşılmaktadır.

Herat'ın doğusundaki Evfe ve kuzeydoğusundaki Kerûh, dağın eteğinde kurulmuş yerleşim yerleridir²²⁰. Evfe, sıcak su kaynaklarıyla ünlüydü ve XIX. yüzyılın ilk yarısında yüksek rakımlı yerlerde oldukları için Kerûh'la birlikte yazlık olarak kullanılmıştır. Evfe ve Kerûh, VII. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar Herat kadar büyük yerleşim yerleriydi. 1833 yılında Evfe'de geçimini yağmacılıkla sağlayan göçebe Türkmen Aymak aşireti yaşıyordu²²¹. Bu topluluk genel olarak İran bölgesinde; Meşhed, Gürgen ve Horasan'da göçebe olarak hayatlarını sürdürüyorlardı²²². Herat'ın kuzeyindeki dağlık ve engebeli coğrafyada yaşayan göçebe gruplar hayatlarını sürdürebilmek için yaygın olarak yağmacılık yapıyorlardı. Mohan, değerlendirmelerinde coğrafya ve kültürü hesaba katmayarak Aymak aşiretinin geçim şeklini eleştirmiştir. Bu eleştirinin arkasında İngiliz eğitimli bir Hindu olmasının etkisi vardır.

Evfe'nin bir diğer özelliği Herat'ın maden merkezi olmasıydı²²³. Bu özelliğiyle Herat'ın en zengin bölgelerinden birisiydi. Burası sülfür, demir, bakır, kurşun gibi metal madenlerinin dışında beyaz kil (gilbarrah), gri kil (gilharsu/glay sarshoi), dökme demir çıkarılıyordu. Buradan çıkarılan demir, Herat'ta tencere, kazan vb. gereçleri yapmak için kullanılıyordu. Hacı Firûz döneminde buradaki madenler aktif bir şekilde işletilip ve dünyanın dört bir yanına ihraç ediliyordu. Ancak Kamran Şah'ın hükümdar olduğu 1833 yılındaki bilgilere göre, ihmal edilen madenler yavaş bir şekilde işletilmiş ve ufak meblağlar elde etmek için tekelleştirilmiştir²²⁴.

Mohan'a göre gümüş, kalay, boksit (buh), zırnık/realgar (zarnikh) ve yakut Herat'ın dağlık bölgelerinde bulunmasına rağmen halkın hantallığı, Kamran Şah yönetiminin ilgisiz ve baskıcı olmasından dolayı tam anlamıyla işletilemiyordu. Öyle

²²⁰ Mustafa Şahin, *Orta Çağ'da Herât Bölgesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2013, s.71.

²²¹ G. Le, Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge University Press, London 1905, s.410; Lal, *a.g.e.*, s.272-273.

²²² Cihan, *a.g.t.*, s.151.

²²³ Lal, *a.g.e.*, s.272-273.

²²⁴ Lal, *a.g.e.*, s 276.

ki, yerliler tarafından bu madenlerin ülkede olup olmadığı bile bilinmiyordu²²⁵. XIX. yüzyıla doğru siyasi etkenler sebebiyle bölgedeki madencilik ve maden işlemeciliğinin önemini kaybettiği anlaşılmaktadır. Mohan'ın bu bölgeye ait madenler hakkında önceden bilgi sahibi olduğu görülmektedir. Seyyahın madenleri bu şekilde detaylı işlemiş olması, İngilizlerin sömürge politikalarının bir sonucudur.

Herat'ın bir diğer önemli maden merkezi ise Evfe'nin doğusunda yer alan Gur bölgesi sınırındaydı. Buradaki Kûh-i Sim ve Câm (Fîrûzkûh) dağlarının uzantılarında tuz madenleri bulunuyordu. Bu maden bölgesi, Evfe kadar ön plana çıkmamıştır. Kamran Şah döneminde bu madenlerin işletilmesi durmuştu. Genelde fakir olan insanlar kazıp çıkardıkları tuzları sırtlarına ya da diğer taşıma araçlarına istedikleri kadar yüklüyordu. Bu tuz, kristal gibi parlak, kırmızı renkli ve beyaz damarlıydı. Fiyatı altı Hindistan maunduna göre bir Rus dukası ya da beş rupiydi²²⁶. Herat'ın yeraltı kaynaklarının Kamran Şah yönetimi tarafından yeterli düzeyde işletilemediği görülmektedir. Ayrıca sahipsiz bırakıldığı anlaşılan bu yeraltı kaynaklarının işletilmesi için yeterli girişimin yapılmadığı anlaşılmaktadır. İdarenin koyduğu yasak, halkın güvenlik endişesi, ilgisizliği ya da düşük kâr oranı gibi birçok koşul madenlerin işletilmemesinin sebebi olabilir.

Herat'ın kuzeydoğusundaki tepelerin ardında yer alan bir başka önemli bölge Bâdgîs'ti. Herat şehir merkezinden 9,6 km (6 mil) uzaklıkta yer alıyordu. Meyve üretimi açısından çok verimli bir bölgeydi. Herat ile Murgâb nehirleri arasında bir şerit teşkil eden bu bölgedeki yerleşim, Şâhnâme'ye göre Keykâvus'un oğlu Siyâvuş'un²²⁷ torunu Cogan tarafından kurulmuştur²²⁸. XVI. yüzyılda nüfuslu bir bölge iken, Türkmen yağmacıların akınları yüzünden buradaki halk başka yerlere göç etmek zorunda kalmıştır. Bâdgîs, XIX. yüzyıl başlarında Barakzay ve Sadozayların mücadelesinde tahrip edilmişti. 1833 yılında bu bölgede çok az nüfus yaşıyordu. Mohan'a yaşlı bir kişinin verdiği bilgiye göre eskiden Bâdgîs'den toplanan vergi, Herat'ın diğer tüm bölgelerinden daha fazlaydı²²⁹. XIX. yüzyılın ikinci yarısında ise bölgede dağınık bir şekilde yaşayan nüfus toplamda bin aileye kadar düşmüştü²³⁰.

²²⁵ Lal, *a.g.e.*, s.276.

²²⁶ Lal, Aynı yer.

²²⁷ Geniş bilgi için bkz. Derya Örs, "Siyâvuş", *TDVİA*, C. XXXVII, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s.309.

²²⁸ Şahin, *a.g.t.*, s.76.

²²⁹ Lal, *a.g.e.*, s.274.

²³⁰ C. E. Yate, *Northern Afghanistan*, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London 1888, s.4.

Yaşama elverişli olan Bâdgîs'in yağmacılık ve siyasi olaylar sebebiyle nüfusunda azalma olduğu anlaşılmaktadır. Bunun temel sebebi ise siyasi mücadelelerden kaynaklanan istikrarsızlık ve asayiş sorunudur.

Herat sınırındaki bölgelerin kesin olmayan vergi gelirlerine dair bilgiler George W. Forrest'ın 1906 yılında derlenen raporunda yer almaktadır. Bu eserdeki raporlardan birisi Burnes'e aittir. Ancak Burnes Herat'a gitmemiştir. Bu yüzden, mukayese edecek farklı bir kaynak bulunmadığı için Herat'ın ele alınan dönemdeki vergi gelirlerinin doğruluğu teyit edilememektedir. Vilayet olarak tarif edilen Evfe, Guryan, Kerûh ve Sebzevâr gibi Herat'ın başlıca bölgelerinden alınan toplam vergi miktarı Burnes'e göre bir milyon üç yüz bin rupi (13 lak) olmasına rağmen kesinliği yoktur²³¹. Bu bölgelerin ortak özelliği tarımsal açıdan çok verimli ve zengin yer altı kaynaklarına sahip olmasıdır. Bu yüzden diğer şehirlerin vergi gelirleri ile mukayese edildiğinde verilen vergi miktarının doğru olduğu kabul edilebilir. Ayrıca, Burnes tarafından değinilmeyen Bâdgis ve Ferah şehriyle birlikte bu miktarın verilen rakamlardan çok daha yüksek olması muhtemeldir.

2.3. ŞEHİRLEŞME, YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI

2.3.1. Şehrin Mimari Özellikleri

İyi bir şekilde istihkâm edilmiş Herat şehri, 1830 yılında 1,2 km. genişliğindeydi²³². Şehrin etrafı kerpiç duvarlar ve kuru hendekler ile çevrelenmişti. Toplamda beş adet ana kapısı vardı. Kuzeydoğuda Kutupçak kapısı²³³, kuzeyde Mülk kapısı, güneyde Kandehar (Firûzâbâd) kapısı, doğuda Huşk kapısı, batıda Irak kapısıydı²³⁴. Bu kapılardan şehrin içine doğru ilerleyen sokaklar kirli, dar ve çukur ile doluydu²³⁵. Şehre girilen beş kapısıyla Herat, önemli bir kavşak noktasında bulunuyordu. Bu kapılar, bulunduğu yöndeki büyük yerleşim yerlerinin veya kapıyı

²³¹ Burnes, "Notice on Herât with a sketch of the State of Affairs in the surrounding contries", *Selection From The Travels And Journals Preserved In The Bombay Secretariat*, Ed. George W. Forrest, Bombay Government Central Press, Bombay 1906, s.36.

²³² Conolly, *a.g.e.*, II, s.2.

²³³ Eski adıyla Kıpçak olan bu kapıyı, İlhanlılar devrinde (1256-1335) şehrin darugası (yöneticisi) Kıpçak'ın 1277-1278 yıllarında yaptırdığı tahmin edilmektedir. Şahin, *a.g.t.*, s.58.

²³⁴ Lal, *a.g.e.*, s.263.

²³⁵ 1830 yılında Herât'a gelen Conolly, pislik içinde olan şehrin sokaklarında ölü kedi ve köpekler olduğunu; pazarlarda ise ölü atlar bulunduğunu vurgulamıştır. Conolly, *a.g.e.*, II, s.3-4; Lal, *a.g.e.*, s.264.

yaptıranların isimleriyle anılıyordu. Ayrıca Kamran Şah'ın kötü idaresi dolayısıyla şehircilikte aksamalar olduğu varsayılabilir.

1833 yılında Herat'taki hane sayısı yaklaşık dört bindi²³⁶. Kerpiçten yapılan bu haneler genellikle iki katlıydı. Dış girişleri dar olmasına rağmen içeri adım atıldığı anda geniş ve açık bir avlu ile karşılaşılıyordu. Pencerelede cam yerine dayanıksız beyaz Rus kâğıdı kullanılıyordu. Kış aylarında soğğun etkisini azaltmak için evlerin kapı ve pencereleri kapatılıyordu. Hanelerin de dahil olduğu şehir içindeki birçok yapı harabe haline gelene dek tamir edilmiyordu²³⁷. Şehirde Timurlular döneminden kalan birçok mahalle yer alıyordu. Ancak Kaçarların kuşatmalarında bunların tamamına yakını yok edilmiştir²³⁸. Erken medeniyetler tarafından kurulan Herat, bulunduğu bölgede tarih boyunca en fazla saldırıya uğrayan şehirlerden birisidir. Bu yüzden birçok defa yeniden inşa edilmiştir²³⁹. Bu bilgilere göre Herat'ın jeostratejik önemi daha iyi anlaşılmaktadır.

Herat'ta günümüzde önemli birçok tarihî yapı bulunmaktadır. XIX. yüzyılın ilk yarısında bunlardan biri dört yolun kesiştiği şehir merkezinde yüksek kubbeli Çaharsu'ydu (Çarşı)²⁴⁰. Bu yapı Safevi Şah'ı "Büyük Abbas" (1588-1629) tarafından inşa ettirilmiştir. 1833 ve 1837 yıllarındaki Kaçar kuşatmalarında harabe haline gelmiştir. Ancak kapsamlı bir tadilattan geçerek 1845 yılında kullanılabilir bir duruma getirilmiştir. Çarşının etrafında yer alan dört eşit parçaya bölünmüş bedestende dükkanlar pişmiş tuğladan inşa edilmişti. Bu bedesten karşılıklı dükkânlar ile doluydu. Bu çarşının yakınında büyük bir havuz yer alıyordu. Ferrier'e göre büyük ve kirişsiz kubbesi olan çarşı, Orta Asya'nın en iyilerindendi²⁴¹. Bu çarşının ve Herat pazarlarının çatıları birbirlerine karşı düz bir şekilde yere değecek kadar uzanıyordu. Geniş ve büyük olan dükkânlar yeterli ışıklandırmaya sahip değildi²⁴².

XIX. yüzyılda, Herat'taki en dikkat çekici yapılardan birisi Çarşı'nın hemen yanında yer alan havuzdu. Bu yapı Safevi Devleti'nin Herat valisi Hasan Han Şamlu

²³⁶ Lal, *a.g.e.*, s.265.

²³⁷ Lal, *a.g.e.*, s.264.

²³⁸ Uslu, *a.g.e.*, s.216.

²³⁹ Hasan Kawun Kakar, *Government and Society in Afghanistan: The Reign of Amir "Abd Al-Rahman Khan*, University of Texas Press, Texas 2011, s.139.

²⁴⁰ Lal, *a.g.e.*, s.263.

²⁴¹ Ferrier, *a.g.e.*, s.173-174.

²⁴² Lal, *a.g.e.*, s.264.

(XVII. yüzyıl başları) tarafından yaptırılmıştır. Su deposu olarak kullanılan bu yapı, 18 m. genişliğindeydi. Üzerine süs olarak koyulan lambalar ve birkaç kemer bulunuyordu. Havuz'un içi daima istifade edilen temiz ve berrak suyla doluydu²⁴³.

Herat'ta günümüze kadar ayakta kalmayı başaran en önemli yapılarından biri İskender Kalesi²⁴⁴ olarak bilinen hisardır. Adından da anlaşılacağı üzere Büyük İskender tarafından inşa ettirilmişti. İnşa edildiği dönemlerden itibaren birçok defa yıkılıp yeniden yapılmıştı. XIX. yüzyılda kuvvetlendirilmiş yapısı ve çevresini saran hendeklerle etkin bir biçimde kullanılıyordu. Herat surlarının içinde sarp bir tepede bulunan kale şehirdeki en sağlam yapılar arasındaydı. Yapımında pişmiş tuğlalar, taşlar ve sıva kullanılmıştı. 1833 yılında burçlarında herhangi bir silah bulunmamasına rağmen Kamran Şah'ın hazinesi burada tutuluyordu. Hendekler birbirleri ile ahşap bir köprünün olduğu yerde kesişiyordu. Bu köprü gün batımından sonra kapı görevlileri tarafından yukarıya doğru surun içine çekiliyordu. Mohan, bu yapının kraliyet sarayı niteliğinde olmadığını ifade etmiştir. Seyyaha göre, İngiliz Hindistanı'ndaki "gaol"²⁴⁵ denilen yapılar temizlik ve mimarî güzellik açısından Kamran Şah'ın sarayından çok daha üstündü²⁴⁶. 1888 yılında bile şehirdeki en yüksek ve göze çarpan yapıydı²⁴⁷. Mohan'ın 1833 yılında Herat sarayı hakkında verdiği bilgi ve yaptığı mukayeseye göre, Herat hisarını Hindistan'daki hapisaneler ile mukayese ederek kötüleme gayreti içinde olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü, 1888 yılında Herat'a gelen Yate'e göre Herat sarayı, şehirleşmeden dolayı merkezi konumunu yitirse de sağlam ve güzel bir şekilde ayakta duruyordu.

Herat'ın en büyük dinî sembolü Cuma Cami'dir. İnşası XI. yüzyıla kadar uzanan şehrin doğusundaki bu ibadethane, Hârizmşah (1077-1231) sultanı Alâeddin Tekiş'in (1172-1200) veziri Şemseddin Mes'ûd tarafından 1175-76 yıllarında çoğunlukla ahşap kullanılarak yenilenmişti²⁴⁸. XIII. yüzyıl başlarında Gurluların (1000-1215) hükümdârı ve Hz. Muhammed'in sahabesi Ebu Bakır'ın altıncı kuşaktan torunu olan Sultan Gıyaseddin (1163-1202) tarafından yenilenerek günümüzdeki halini almıştır. Toplamda dört adet kapısı ve kubbeli çatısı bulunan caminin içerisinde

²⁴³ Lal, *a.g.e.*, s.265.

²⁴⁴ Bu yapı, Farsça hisar anlamı olan "arg" adıyla anılmıştır.

²⁴⁵ İngilizce'de hapisane (jail) anlamına gelen "Gaol" günümüzde az kullanılan bir kelimedir.

²⁴⁶ Lal, *a.g.e.*, s.264-265.

²⁴⁷ Yate, *Northern*, s.26.

²⁴⁸ Selçuk Mülayim, "Herat Cuma Camii", *TDVİA*, C. XVII, TDV Yayınları, İstanbul 1998, s.218.

Arapça ve Farsça yazıtlar yer alıyordu. Mohan’a göre kaliteli mermer üzerine yapılan süsleme ve yazmalar dikkat çekiciydi²⁴⁹. Cami, 1890’lı yıllarda tekrar tamir edilmişti²⁵⁰. Horasan bölgesinin en önemli dinî sembollerinden olan Cuma Cami, tarih boyunca çeşitli tamiratlar ve yenilemeler geçirmesine rağmen Sultan Gıyâseddin’in inşa ettirdiği tarzda korunarak günümüze kadar ulaşmıştır.

Timurlular döneminde, 1417 yılında inşasına başlanılan Herat Musallası’nın²⁵¹ (Gevherşâd Külliyesi ve Medresesi) yapımı 1434 yılında tamamlanmıştı. Mimarı Kivâmeddin Şirâzi’dır. Medrese nizamında üç binadan oluşan Herat Musallası, 1845 yılına gelindiğinde cami olarak hizmet veren yapı haricinde tamamen harabe durumdaydı. Bu cami kutsal olarak kabul görüyor ve hacıların ziyaretine uğruyordu. Restore edilen bu yapının bazı süslemeleri Şah Abbas’ın hizmetindeki İtalyan mimar Geraldî tarafından yapılmıştır. Ancak bu kişiye ait herhangi bir tarihî kayıt bulunmamaktadır. Yâr Muhammed Han zamanında dağlardan gelen birkaç su kaynağı buraya yönlendirilmiş, böylece cami ve çevresinin çevre düzenlemesi yapılarak yeşil bir ala haline getirilmişti²⁵².

Herat’taki havuzun karşısında müstakil bir “bandikhâne” (hapishane) yer alıyordu. Mohan için bu yapı, kasvetli, karanlık ve rutubetli bir yerdi²⁵³. Penceresi olmayan bu hapishanenin dar bir girişi bulunuyordu. Gece olduğunda mahkûmlar yapının ortasındaki Kara Kuyu’da tutuluyordu²⁵⁴. Kara Kuyu’ya dair bilgiler Herat’ta ceza uygulamaları adlı başlık altında verilmiştir.

²⁴⁹ Lal, *a.g.e.*, s.259.

²⁵⁰ C. E. Yate, *Khurasan and Sistan*, William Blackwood And Sons, Edinburg And London 1900, s.3.

²⁵¹ Diğer adıyla Gevher Şah Begüm Medresesi. Gevher Şad, Timurlu hükümdarı Şâhruh’un karısı ve Uluğ Bey’in annesidir. 1457 yılında vefat etmiştir. Recep Uslu, “Gevher Şad”, *TDVİA*, C. XIV, TDV Yayınları, İstanbul 1996, s.42-43; Şahin, *a.g.t.*, s.286, 419.

²⁵² Ferrier, *a.g.e.*, s.178.

²⁵³ Herât’da ki bu işkence yerine “Kara Kuyu” manasına gelen “Siyah Çah” denilmekteydi. Bu yer mahkûmlarda fiziksel etkinin yanı sıra ağır ruhsal tahribat bırakırdı. Tamim Ansary, *Games without Rules: The Often-Interrupted History of Afghanistan*, PublicAffairs, NewYork 2014, s.95. Bu cezalandırma yöntemine “Kara Kuyu” ya da “Zindan Çukuru” gibi farklı isimlerde verilmişti. Suçlular 6,5 m. derindiğindeki bu çukurlara iple indiriliyor ve aynı şekilde ip sarkıtmak suretiyle besleniyorlardı. Herât ve Kuzey Afganistan dâhil Merv coğrafyasında bu tarz cezalandırma yöntemi yaygındı. Gayrimüslim biri suçlu konumda olup buraya atıldığı zaman Müslüman olması halinde salıverilirdi. Henry H. Howorth, *History of the Mongols*, Vol. II, Longmans, Green and Co., London 1830, s.792, 797.

²⁵⁴ Lal, *a.g.e.*, s.265.

Bir kavşak noktası olan Herat'ta 1782 yılında iki kervansaray vardı²⁵⁵. 1833 yılında ise kervansaray sayısı yediye çıkmıştı. Bu kervansaraylar ise farklı gruplara ev sahipliği yapıyordu. Kervansaraylardan birinde Şikarpur'lu Hindu tüccarlar, bir diğerinde Buhara ve Kandehar tüccarları ve üçüncü olarak Hacı Resûl denen bir kişinin kervansarayında Herat, İran ve Irak komisyoncuları konaklıyordu. Geri kalanlarında ise diğer zengin tüccarlar kalıyordu. 1833 yılında Herat'ta bulunan bu tüccarlar içerisinde en zengini olan Hacı Ali Asker'e bu konumundan dolayı ona tüccarlar kralı anlamına gelen "Malûk-ül Tüccar" deniliyordu²⁵⁶. Bu bilgilere göre, elli yıl içerisinde Herat'taki kervansarayların sayısında artış olmuştur. Genelde tüccarların kervansaraylarda kaldığı kabul edilirse, kervansaray sayısının artması Herat'a gelen tüccar sayısı ile doğru orantılıdır. Dolayısıyla talebi karşılamak için bu yapılara ihtiyaç duyulmuştur. Ayrıca, Mohan'ın verdiği bilgilere göre Herat'taki bazı kervansaraylarda konaklayan tüccarlar arasında dayanışma amacıyla ayırım olduğu anlaşılmaktadır. Bir kervansarayda Hindu tüccarlar konaklarken, genel olarak Sünni nüfusun yaşadığı Buhara ve Kandehar tüccarları farklı bir kervansarayda kalıyorlardı. Şiilerin yoğun olduğu Irak ve İran'dan gelen tüccarların ise ayrı bir kervansarayda konakladığı anlaşılmaktadır.

Herat'taki tarihî yapılarından bir diğeri de şehrin 5 km. kuzeydoğusunda yer alan Gâzûr Gah'tır. Burada ünlü İslam âlimi Hâce Abdullah Herevî'nin türbesi bulunmaktadır. Bu türbe Selçuklular zamanında inşa edilmişti. Gurlular döneminde, Sultan Gıyâseddin Muhammed devrinde, Emir İzzeddin tarafından türbenin yanına medrese yaptırılmıştı. Günümüze kadar ulaşan ihtişamlı türbeyi ise 1426 yılında Şahruh inşa ettirmişti. Herevî'nin Abdülhâdi ve Câbir adlı iki oğlunun kabri de buradadır²⁵⁷. 1845 yılında bu alandaki mezarlar son derece nizamiydi. Mezartaşları üzerinde ipek kumaşlar vardı. Ferrier'e göre, dindar olmayanların mezar taşlarının ufak yapıldığı bu yere birçok ziyaretçi geliyordu²⁵⁸. Ayrıca, çevreye hâkim bir

²⁵⁵ George Forster, *A Journey From Bengal To England, Through The Northern Part of India, Kashmere, Afghanistan, And Persia, And Into Russia By The Caspian Sea*, Vol. II, R. Faulder And Son, New Bond-Street, London 1808, s.151.

²⁵⁶ Lal, *a.g.e.*, s.263-264.

²⁵⁷ Tam adıyla Ebû İsmâîl Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Ensârî el-Herevî. Mutasavvıf şair ve âlim. 1006 yılında Herât'da doğmuş ve 1089 yılında burada ölmüştür. Tahsin Yazıcı, Süleyman Uludağ, "Hâce Abdullah Herevî", *TDVİA*, C. XVII, TDV Yayınları, İstanbul 1998, s.222-223.

²⁵⁸ Ferrier, *a.g.e.*, s.180.

konumunda olan bu alanın yakınlarına 1845 yılında Yâr Muhammed Han tarafından Taymani kolundan Aymaklar yerleştirilmiştir²⁵⁹.

Bu bilgilere göre Ferrier büyük zâtların türbeleriyle sıradan insanların mezarları arasındaki farkı tam olarak ayırt edememiştir. Ancak Ferrier'in belirtmiş olduğu kişinin dindarlığına göre mezar taşı boyutunun belirlenmesi hususu dikkat çekicidir. Çünkü bir Avrupalı seyyah mezarlar arasındaki farkı basit bir biçimde aktarmıştır. Ayrıca mezarların başına bez bağlama geleneği Merv bölgesinde yaygın olarak görülüyordu²⁶⁰. Birçok Türkmenistan seyahatnamesinde rastlanan bu gelenekşin Türkmen nüfusun yaygın olduğu Herat'ta yaygın olduğu anlaşılmaktadır.

2.3.2. Nüfus Yapısı

Türk, Afgan ve Fars topluluklarının yaşadıkları bölgelerin kesişme noktasında yer alan Herat'ta, kozmopolit bir yapı vardı. Herat, XIX. yüzyıl başlarında bu topluluklar haricinde Hindu, Yahudi ve Kızılbaşlara ev sahipliğı yapıyordu. 1830 yılında Herat'ta yaklaşık kırk beş bin kişilik bir nüfus yaşıyordu. Bu nüfusun büyük bir kısmı Şii mezhebiniendi. Ayrıca bu şehirde bin kadar Hindu ve kırk kadar Yahudi aile ikâmet ediyordu²⁶¹. 1833 yılında şehrin nüfusu altmış bin kadardı. İktidar Sünni mezhebe mensup az sayıdaki Bardürranilerin (Sadozay) elindeydi²⁶². Geri kalan nüfusun büyük bir kısmı Şii mezhebine bağılı Türkmen aşiretlerdi. Bunlar Şamlu, Afşar, Rişvan (Siyah giyenler, Siyahiler), Câmî, Ensâr, Salurlar (Er-Sarı), Tekeli aşiretleriydi. Bu aşiretler mezheplerinden dolayı Kamran Şah'ın baskısına maruz kalmıştı²⁶³. 1836 yılında Bardürranilerin azınlık durumları değışmemişti²⁶⁴. Artış gösteren Herat nüfusu, Kaçar kuşatmalarından sonra yetmiş bin dolaylarından altı-yedi bine kadar düşmüştü²⁶⁵. İyi bir idareci olan Yâr Muhammed Han, azalan bu nüfusu arttırmak için Hazara²⁶⁶, Cemşidi ve Taymani gibi göçerleri şehre yerleştirmeye

²⁵⁹ Ferrier, *a.g.e.*, s.176.

²⁶⁰ Cihan, *a.g.t.*, s.207.

²⁶¹ Conolly, *a.g.e.*, II, s.2-3.

²⁶² “Bar” kelimesi Afgan alt aşiretleri için kullanılan bir tabirdir.

²⁶³ Lal, *a.g.e.*, s.265-266.

²⁶⁴ Vigne, *a.g.e.*, s.334.

²⁶⁵ Uslu, *a.g.e.*, s.216.

²⁶⁶ Genelde Afgansitan'ın iç kesimlerindeki dağılık alanlarda yaşayan Hazaralar, Herât civarında Bâdgîs ve Gûr bölgelerinde de yaşamakta ve Farsça konuşmaktadırlar. Şahin, *a.g.t.*, s.247-248.

çalışmıştı²⁶⁷. Böylece 1845 yılında şehir nüfusunu kırk beş bine kadar arttırmayı başarmıştı²⁶⁸.

Herat nüfusu 1830 yılında kırk beş bin civarındayken, 1833 yılına gelindiğinde altmış beş bine yükselmişti²⁶⁹. Ancak Kaçarların Herat'a taarruzları neticesinde bölge nüfusu ciddi bir azalma göstererek altı-yedi bine²⁷⁰ kadar düşmüştü. Mohan'ın belirttiğine göre, Herat'taki kötü idare sebebiyle Şiiler sıkıntı çekmişlerdi. Ancak Sünni mezhepli idare kötü olmasına rağmen mezhep ayrımcılığı yapıldığına dair herhangi bir ifade yoktur. Seyyahların mezhep farklılığını ön plana çıkarmak istedikleri anlaşılmaktadır. Diğer yandan Herat nüfusunun Kaçar kuşatmalarına kadar ağırlıklı olarak Şiilerden oluştuğu görülmektedir.

Herat'ta yaşayan nüfusa dair rakamların dışında Türkmen ve Afganların yaşam tarzlarına dair bilgiler bulunmaktadır. Geniş bir idari bölgeye sahip olan Herat'ta, yerleşik ve göçebe olmak üzere iki farklı yaşam tarzı benimsenmişti. XIX. yüzyıl başlarında Herat şehir merkezinde Şiiler ikâmet ederken Sünni mezhepli Afganlar, Aymaklar²⁷¹ ve Beluciler şehrin civarında ya da bölge dahilindeki taşrada yaşıyordu²⁷². Afganistan'ın bozkır ve çöllerinde yaşayan yağmacı Aymaklar ve Beluciler göçebe topluluklardı. Bu iki topluluğun yağmacılık sebebiyle şehirlerde yaşamadıkları sonucuna varılmaktadır.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Herat'ta az sayıda Hindu ikamet ediyordu. 1830 yılında bin kadar olan Hindu nüfusu, 1845 yılına gelindiğinde sayıca az olsalar da seyyahların dikkatini çekmiştir. Şehirdeki Hinduların tamamına yakını tüccardı. Bu tüccarlar kendilerine ait evlerde ve kervansaraylarda konaklıyordu. Mütevazî görünmelerine rağmen oldukça zenginlerdi. Bu topluluğun bir kısmı pazarda dükkân

²⁶⁷ Çemşidi ve Taymani aşiretleri, Türkmen Aymakların (oymak) en kalabalık koludur. Aymakça Deyri diline yakın bir Farsça konuşmaktadırlar. Hanefî mezhebine mensupturlar. Dillerinde birçok Türkçe kelime yer almaktadır. Ferrier, *a.g.e.*, s.172; Şahin, *a.g.t.*, s.247.

²⁶⁸ Zeki Velidi Togan, "Herât", *İA*, C. V-I, MEB, İstanbul, 1987, s.442. Ancak Ferrier bu rakamı yirmi iki bin olarak vermiştir. Ferrier, *a.g.e.*, s.172.

²⁶⁹ 1833 yılında eseri yayınlanan A.H.L. Heeren'e göre Herât nüfusu yüz bin civarındaydı. A. H. L. Heeren, *Historical Researches Into The Politics, Intercourse, And Trade of The Principal Nations of Antiquity*, Vol. I, D. A. Talboys, Oxford 1833, s.255.

²⁷⁰ Ferrier, yetmiş bin olan Herât nüfusu kuşatmalardan sonra altı-yedi bine kadar düştüğünü vurgulayarak bu rakamı doğrulamaktadır. Ferrier, *a.g.e.*, s.171.

²⁷¹ Vambéry Char-Aymakları Türk-Tatar ırkının karışımı olarak tarif etmiştir. Ona göre, Çemşidi, Firûzkûhi, Taymani ve Timuri toplulukları Aymak aşireti içinde birleşmişlerdi ve sadece politik açıdan tek halk olarak görülmektedirler. Vambéry, *a.g.e.*, s.273.

²⁷² Elphinstone, *An Account of The Kingdom of Kabul, And Its Dependencies, In Persia, Tartary And India*, Vol. II, Richard Bentley, London 1842, s.216.

sahibiyken, diğer bir kısmı acentelik ve taşıma işleriyle uğraşıyordu. Hatta Herat-Hindistan ticaretinin büyük bir kısmı onların tekelindeydi. Vergilerini düzenli bir şekilde ödedikleri için Yâr Muhammed Han tarafından son derece iltimas görüyorlardı ve hakları kanunlar ile güvence altına alınmıştı²⁷³.

Hindular ticari avantaj elde etmek için şehre yerleşmişlerdir. Herat'a Hinduların yerleşmesi, Herat'ın ticaret hacminin yüksek olduğunu göstermektedir. Kaçar kuşatmaları neticesinde şehir nüfusu azalırken yüksek kazançları ve idarenin gösterdiği iltimas neticesinde burada kalmaya devam ettikleri anlaşılmaktadır.

Herat'ta ki bir diğer azınlık grup XVIII. yüzyıl sonlarında Meşhed'den gelen ve Herat'ta ticaret yapmalarına izin verilen Yahudilerdi. 1845 yılında Herat'a gelen Ferrier, şehirdeki Yahudilerin büyücülük, tıp ve ticaretle meşgul olduklarını ifade etmiştir. Bu topluluk, Yâr Muhammed Han tarafından gözetilmişti²⁷⁴. Ferrier'den önceki seyyahların şehirdeki Yahudilerden bahsetmedikleri görülmektedir. Bunun sebebi Herat'a geldikleri tarihten itibaren nüfuslarındaki azalma olabilir. Ayrıca, Yâr Muhammed Han'ın devletin bekasını göz önünde bulundurarak din, dil, ırk vb. konularda ayırım yapmadığı anlaşılmaktadır.

2.3.2.1. Kızılbaşlar

Herat'taki Kızılbaşların varlığı ayrı bir önem arz ettiği için çalışmada müstakil bir başlık altında incelemek gerekmektedir. Tamamen Türkçe olan Kızılbaş adı, X. yüzyıldan itibaren İslamiyet'i kabul eden göçebe Türkmenler arasında ortaya çıkmıştır. Önceki dinlerini, kendilerine özgü bir şekilde yeni dinleri ile bağdaştıran Türkmen grupları farklı coğrafya ve dönemlere göre birçok isim almıştır. Bu adın eski Türkler tarafından kullanılan kızıl börk ile ilgili olduğu bilinmektedir. Kızılbaş isminin belirli bir dinî ve sosyal tanım için ilk defa ne zaman kullanıldığına dair kesin bir bilgi yoktur. Ancak yaygın görüşe göre bu kullanım XV. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ortaya çıkmıştır. Bu tarihlerde Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar (ö.1488), kendi müritlerine her biri bir imamı temsil eden on iki dilimden oluşan kırmızı börk

²⁷³ Conolly, *a.g.e.*, II, s.36; Ferrier, *a.g.e.*, s.454.

²⁷⁴ Ferrier, *a.g.e.*, s.453.

giydirmiştir. Erdebil tekkesinin müritlerine bu tarihlerden sonra Kızılbaş denilmiştir²⁷⁵.

Mohan, bu bilgilerden farklı bir ortaya çıkış hikayesi aktarmıştır. Şiiler esaretten kurtuldukları için Kızılbaş adını almışlardır. Bu topluluk daha önceleri İstanbul ve civarında²⁷⁶ ikâmet ediyordu. Fakat Timurleng'in istilasıyla birçoğu köle olarak alınmıştır. Şeyh Sâfir Derviş'in bir mucizesine tanık olan Emir Timur, ondan bir dilek dilemesini istemiştir. Şeyh de tüm kölelerin bırakılmasını dilemiştir ve bu dileği yerine getirilmiştir. Emir Timur, bu kölelere şapkalarının içinde ve üstünde kırmızı kumaş kullanmalarını emretmiştir. Böylece onlar diğer insanlar tarafından tarafından Kızılbaş olarak ayırt edilebilmiştir. Şah İsmail dönemine gelindiğinde ise Kızılbaşlar farklı mezheplere bölünmüştür²⁷⁷.

Kızılbaş isminin belirli bir dinî ve sosyal grubu nitelendirmek için ortaya çıktığı tarihin net olmamasına rağmen yaygın görüşe göre Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar zamanında ortaya çıkmıştır. Ancak Mohan'ın verdiği bilgilerin ışığında farklı bir bulguya ulaşılmıştır. Timur, 1399 yılında yedi yıl sürecek olan Anadolu seferine çıkmıştır²⁷⁸. Bu seferden sonra Semerkant'a dönmüştür. Timur'un hâkim olduğu coğrafyada Herat şehrinin de olduğu bilinmektedir. Herat ise Samanilerden itibaren köle ticaretinin merkezliğini yapmıştır²⁷⁹. Timur beraberinde kavmi ya da kültür çevresi belirtilmeyen köleler getirmiştir. Bu kölelere sonradan Kızılbaş ünvanı verilmiş olabilir. Seyyah sözlü hafızada ilginç bir bilgi tespit etmiştir. Bu bilginin günümüze kadar devam edip etmediği ve tarihî gerçekliğinin sahanın uzmanlarınca değerlendirmesinde fayda vardır.

2.4. SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

2.4.1. Günlük Hayat ve Kıyafetler

Herat halkı, siyasi olumsuzluklar ve idaredeki aksaklıklar sebebiyle olumsuz etkilense de günlük yaşamına devam etmiştir. Kamran Şah yönetimi yüzünden şehirde

²⁷⁵ İlyas Üzümlü, "Kızılbaş", *TDVİA*, C. XXV, TDV Yayınları, İstanbul 2002, s.546-547.

²⁷⁶ Mohan burada Constantinople demiştir. Bizans ya da Osmanlı topraklarını Constantinople olarak nitelendirmiştir. Lal, *a.g.e.*, s.266.

²⁷⁷ Lal, *a.g.e.*, s.266.

²⁷⁸ İsmail Aka, "Timur", *TDVİA*, C. XLI, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s.174.

²⁷⁹ Şahin, *a.g.t.*, s.220.

refah azalmıştır. Buna rağmen, seyyahlar halkın neşe içinde olduğunu kaydetmişlerdir. Herat sakinleri günlük olarak çayirlara gidiyor ve zamanlarını at sırtında atış yaparak, yarışarak, şarkı söyleyerek, şakalaşarak, dans ederek, içerek ve uyuyarak geçiriyordu. Mohan, Herat'taki bu yaşam tarzının Meşhed'dekine göre daha mâkûl olduğunu ifade etmiştir²⁸⁰. Mohan Herat halkını bu şekilde değerlendirirken kültürel farkı göz önünde bulundurmamıştır. Aslında çoğunluğu Türkmen olan Herat nüfusunun hayat tarzı bu şekildeydi. Meşhed ile Herat birbirine mesafe olarak çok uzak değildir. Ancak Meşhed'deki Türkmenler Fars kültürünün etkisinde kalmıştır ve böylece bazı özelliklerini kaybedip Fars kültürünü benimsemişlerdir. Bununla beraber Meşhed'in Şiiler için kutsal sayılması oradaki yaşam tarzında dinî teâmüllerin ön planda olmasını sağlamıştır. Bu da Mohan'ın görüşünü etkilemiştir.

Herat'ta genel anlamda Türkmen giyim tarzı²⁸¹ hakimdi. Kırmızı gömlek üzerine cüppe ya da çuha (bir tür ceket) giyiliyordu. Açık kırmızı renkli pantolonlar ve “Peşaver lungi” denilen Peştun usûlü sarıklar tercih ediliyordu. Bel kısımlarını çok ince bir kuşak ile sarıp içine süs ve agresiflik göstergesi olan hançer takılıyordu²⁸². İklim şartları ve Herat modası sebebiyle Hindular giyim tarzlarını değiştirmişlerdi. Hindular, iklim şartları sebebiyle Herat'ta bol elbise giymek yerine dar kesim fanila ve pantolonlar tercih ediyorlardı. Ayrıca, boyalı saçlarına küçük sert şapkalar takıyorlardı. Conolly, Hinduların ten rengine ve figürlerine hiçbir elbisenin yakışmadığını, resimlerde bile birçoğunun yoksulluk ve sefâlet içinde göründüklerini ifade etmiştir²⁸³. Herat'taki halkın çoğu sarık haricinde Türkmen tarzında giyiniyordu. İklim şartları ve giyim modası Hinduların da Türkmen tarzıyla giyinmesini sağlamıştır. Türkmen erkeklerin aynı tip giysiler giydiği anlaşılmaktadır. Conolly, bir Avrupalı olarak Herat'taki Hinduları görünüşlerinden dolayı küçük görmüştür.

Günlük eğlenceler içinde dansın önemli bir yer tuttuğu Herat'ta, “Attan” ve “Gümbür” isimli, kadın ve erkeklerin karşılıklı oynadığı danslar yapılıyordu. Gözlerden uzak yerlerde toplanan şehrin genç kızları kendi aralarında dans ediyorlardı.

²⁸⁰ Lal, *a.g.e.*, s.271.

²⁸¹ Türkmen erkekleri, Kürtler ve Özbekler tarafından yaygın olarak giyilen uzun yünlü ya da pamuklu kumaştan cübbeler kullanırdı. Erkekler ve kadınlar bu cüppelerin altına yünlü ya da pamuklu gömlekler giyerdi. Ayrıca erkekler yaygın olarak siyah ya da kahverengi koyunderisi şapkalar kullanırlardı. Valentine Baker, *Clouds In The East: Travels and Adventures on the Perso-Turkoman Frontier*, Chatto and Windus, Piccadilly, London 1876, s.213.

²⁸² Lal, *a.g.e.*, s.271.

²⁸³ Conolly, *a.g.e.*, II, s.36-37.

Ayrıca önemli kişiler için düzenlenen akşam eğlencelerinde “bayadère”²⁸⁴ adlı dans sergileniyordu. Bu eğlencelerde bir müzik grubunun eşlik ettiği dansçı kadınlar şarap kadehleri eşliğinde gecenin geç saatlerine kadar dans ediyorlardı. 1845 yılında bu tür toplu organizasyonlar dışında şehirde içki içmek yasaktı²⁸⁵. Hindistan kökenli dans şehre Hindular tarafından getirilmiş olmalıdır. Şehirdeki toplu organizasyonlar haricinde içki içmenin yasaklanması, idarenin içki tüketimini denetlemeyi ve kontrol altına almayı amaçladığını göstermektedir.

Afganistan’da spor ve eğlence amaçlı avcılık çok yaygındı. Bu aktivite ise Herat bölgesinde yoğun olarak yapılıyordu²⁸⁶. Kamran Şah’da av tutkunuydu. Şah, haftada iki kere ülkenin iç kısımlarındaki uzak kesimlere ava gidiyordu. Sabahın erken saatlerinde ona eşlik eden onlarca kişiyle ava başlayarak gün boyunca 80-100 km. at sürer nadiren gün batımından sonra dönerdi²⁸⁷.

2.4.2. Herat’taki Kadınların Çeşitli Özellikleri

Herat’ta yaşayan Türkmen ve Afgan kadınları arasında kültürel olarak farklılık vardı. Afgan kadınları uzun beyaz çarşaf giyiniyordu. Ancak bu şekilde örtünmeleri koşuluyla dışarıya çıkmalarına izin veriliyordu²⁸⁸. Buna karşılık Türkmen kadınları yüzlerini peçeyle örtmeden geleneksel Türkmen giyim tarzıyla dışarıya çıkarak tarlalarda çalışıyordu²⁸⁹. Afgan kadınlarının bazıları beyaz çarşafı ve peçeleriyle mezar ziyaretlerinde ağıtlar yakarken; evlilik çağındaki bazı genç kızlar ise şehrin güney çayırlarında peçelerini açıp kapatarak etraflarındaki erkekleri etkilemeye çalışıyordu²⁹⁰.

Mohan, Herat kadınlarının nârin özellikleri olduğunu ancak Meşhed’deki kadınlar kadar faziletli olmadıklarını ifade etmiştir. Ayrıca dışarıda gezmeyi evde oturmaya tercih ettiklerini ileri sürmüştür. Şehrin surları içinde oldukları vakit çok dikkatli bir şekilde yüzlerini, ayaklarını ve ellerini örterken; surlarının dışına

²⁸⁴ Bayadère, Hindistan’da kadınların yaptığı dansa verilen isimdir. John Shortt, “The Bayadères; or, Dancing Girls of Southern India”, *Anthropological Society of London*, Vol. III, Longmans, Green, & Co., London 1867-8-9, s.182-195.

²⁸⁵ Lal, *a.g.e.*, s.272; Elphinstone, *a.g.e.*, I, s.311; Ferrier, *a.g.e.*, s.151.

²⁸⁶ Ferrier, Aynı yer.

²⁸⁷ Conolly, *a.g.e.*, II, s.17.

²⁸⁸ Elphinstone, *a.g.e.*, I, s.242.

²⁸⁹ John Alfred Gray, *At The Court of The Amir*, Richard Bentley And Son, London 1895, s.208.

²⁹⁰ Lal, *a.g.e.*, s.243.

çıktıklarında peçelerini kaldırıp başlarının üstüne koyarak yolcular ile alay ederek kahkahalar atıyorlardı. Bazıları Balâd (şiiirin müziğe uyarlanmış hâli) söylerken, bazıları geçen yolcuları utançtan kafasını eğdirecek derecede kahkahalarla rencide ediyorlardı²⁹¹. Genelleme yapılan kadınlar Afgan kadınlarıdır. Çünkü Herat'taki Türk kadınları çarşaf ve peçe kullanmıyordu. Ayrıca, erkeklerle eşit seviyede görülen Türkmen kadınlarının toplumdaki yeri çok daha farklıydı. Bu kadınların kozmopolit bir şehirde yaşamalarına rağmen giyim ve yaşam tarzlarıyla kültürlerini korudukları anlaşılmaktadır.

2.4.3. Herat'taki Doktorlar, Tedavi Yöntemleri ve Simya İlmi

Tüm Afganistan'da olduğu gibi Herat'ta tıbbi açıdan geri kalmışlık vardı. Şehirdeki tıp ile ilgilenen kişiler gelişigüzel tedavi metotlarıyla bilinçsizce ilaç kullanıyordu. Ferrier Herat'taki doktorların Hindistan'dan aldıkları bazı kimyasal ilaçların etkilerini bilmediklerini, bunun için kendisine danıştıklarını kaydetmiştir. Bu doktorlar, ilacın dozunu işe yarayana kadar arttırarak tedavi uyguluyordu. Bu durumu öğrenen Ferrier, bu yöntemle kaç hastanın öldüğünü sormaya cüret edemediğini belirtmiştir. Ancak Mirza Asker adlı bir kişi cebinden civa siyanürü çıkararak ne işe yaradığını sormuş ve bu ilacı üzerinde kullandığı yüze yakın hastanın öldüğünü ancak sadece birinin iyileştiğini söylemiştir²⁹².

Şehirdeki bazı doktorlar simya çalışmaları yaparak felsefe taşı arayışı içindeydi. Bu kişilerin amacı ise Avrupa zenginliğinin kaynağının bu olduğu düşüncesi idi. Bu anlayışa göre, Avrupa altınının felsefe taşıyla oluşturulan şeytan suyuna batırılmış demir ya da hurdadan meydana geldiği görüşü hakimdi. Bu konu hakkında kendisine yöneltilen sorulara karşılık Ferrier, Avrupa'nın zenginlik kaynağının insanlık, medeniyet, politik ekonomi ve insan hakları olduğunu söylemiştir²⁹³. Ferrier, burada Herat halkının cahilliğini anlatarak Avrupa toplumunu yüceltmeye çalışmıştır. Seyyahın, saydığı unsurlar Afganistan'da olmadığı için bölgede sefalet olduğunu imâ etmiş ve bulunduğu bu coğrafyayı küçümsemiştir.

²⁹¹ Lal, *a.g.e.*, s.271-272.

²⁹² Ferrier, *a.g.e.*, s.149.

²⁹³ Ferrier, *a.g.e.*, s.150.

Ayrıca, bahsi geçen kişilerin bilim ve ilme dayalı çalışmalar yapmak yerine, cahillik ve umutsuzluğun etkisiyle farklı işlere kalkıştıkları anlaşılmaktadır.

2.5. DİN ADAMLARI VE MEZHEBÎ MÂTEM

Ferrier'e göre İslam'ın kriterlerine tam olarak uyulmayan Herat'ta, namaz yükümlüğü halkın büyük bir kısmı tarafından yerine getirilmiyordu²⁹⁴. Şehrin önde gelen din adamları Sünni ve Şii mollalardı. 1830 yılında buradaki Sünni molla sayısı azdı. Ancak cemaatlerinde bir disiplin ve nizam vardı. Hatta kendi cemaatleri içerisinde falaka dahi çekebiliyorlardı²⁹⁵. Conolly, birçok Şii mollanın bulunduğu şehirde yakınlık kurduğu bir kişiyi ön plana çıkarmıştır. Seyyaha göre, Seyyid Hacı Molla Ramazan adlı kişi samimi ve çok iyi bir Şii dosttu. Yaşına ve iyi karakterine hürmeten, şehirdeki herkes tarafından saygı görüyordu²⁹⁶. Afganistan coğrafyası ve insanlarına karşı önyargılı olan Conolly, Herat'taki bu kişinin hoşgörüsünden etkilenmiştir. Hissettiği korkuyla birlikte önyargısı artan seyyah, dost olarak nitelendirdiği Seyyid Hacı Molla Ramazan'ın yanında kendisini güvende hissetmiştir.

Ferrier'e göre Herat'taki mollaların her zaman anlatacak bir efsanesi vardı. Bu efsaneleri kendileri uyduruyordu ya da rüyalarında gördüklerini iddia ediyorlardı. Anlattıkları hikayelerden kimse şüphelenmiyor ve koşulsuz inanılıyordu. Ayrıca 1845 yılında, yakın dönemde yaşamış mübarek insanların hikayelerini anlatıyorlardı. Şehre türbe ziyaretleri için gelen insanlar anlatılan hikayeleri ve mucizevi olayları dikkatle dinliyorlardı. Mollalar anlattıkları bu hikayeler karşılığında para kazanıyorlardı²⁹⁷. Bir Avrupalı olan Ferrier'in İslam'daki kerametlere inanmaması doğaldır.

Herat'taki mollaların dışında, Şiiler tarafından gerçekleştirilen Kerbela Matemi Mohan'ın dikkatini çekmiştir. Muharrem ayında "Takya" adlı alanda toplanan Şiiler, Hz. Hasan ve Hüseyin'in öldürüldüğü yer olan Kerbela'daki kurbanların yasını tutmak için aileleri ve ufak bebekleriyle toplanıyordu. Kerbela şehitlerinin üzücü hikâyesi imamlar tarafından koşuk biçiminde ezbere okunuyordu. Erkekler ve kadınlar ağlayarak feryat ediyor ve tüm üzüntüleriyle bağırılarını dövüyorlardı²⁹⁸. Nüfus

²⁹⁴ Lal, *a.g.e.*, s.271.

²⁹⁵ Conolly, *a.g.e.*, I, s.391.

²⁹⁶ Conolly, *a.g.e.*, I, s.403.

²⁹⁷ Ferrier, *a.g.e.*, s.180.

²⁹⁸ Lal, *a.g.e.*, s.244.

konusunda tam olarak anlaşılmayan idarenin mezhebî ayrım yapıp yapmadığı meselesi burada aydınlanmaktadır. İfade ettiğimiz gibi Kamran Şah'ın idaresi kötü olsa dahi mezhep ayrımı yapmamıştır. Bunun en büyük kanıtı Kerbela Matemi'ne izin verilmiş olmasıdır. Ayrıca seyyahların mezhep farklılıklarını öne çıkarma ve bu konu üzerine gitme amaçları olduğu doğrulanmaktadır.

2.6. CEZA UYGULAMALARI

Kamran Şah'ın keyfi birçok uygulamayı yürürlüğe koyması ve baskıcı yönetiminden idari teşkilat başlığı altında bahsedilmişti. Hukuk alanında da aynı kötü durum söz konusuydu. Ceza alan mahkûmlar Herat hapishanesinde tutuluyordu. Bu hapishanede ise Kara Kuyu adlı ağır bir işkence metodu vardı. Hapishanenin ortasında bulunan bu derin çukurda oksijen yetersizdi. Ayrıca bu alan son derece soğuktu. Burada rutubet ve böceklerin bir araya gelmesiyle mahkûmlar ağır işkenceye maruz kalıyordu. Bu cezalandırma yöntemi genelde ölümle sonuçlanıyordu. Kamran Şah'ın keyfi ya da beylerin yargılama sürecindeki etkisi dışında suçluları serbest bırakmak için ne bir kanun ne de belirli bir ceza süresi vardı²⁹⁹. Kara Kuyu adlı ceza uygulaması bir Avrupalı tarafından son derece ağır görülmüştür. Ancak bu coğrafyada otoriteyi sağlamak son derece zordu. Bu sebeple bu tür ceza uygulamalarının neden var olduğu anlaşılmaktadır.

Ceza uygulamaları sadece Kara Kuyu ile sınırlı değildi. Falaka cezası felek (falaka) adlı bir odun çubuğuyla uygulanıyordu. Yere yatırılan suçlunun çıplak ayak tabanları sopalanıyordu³⁰⁰. Bunun dışında Kamran Şah halktan zorla para almak istediği zaman çeşitli işkence yöntemlerine başvuruyordu³⁰¹. Bu işkence yöntemleri ise şunlardır:

Fanah: 1 metre uzunluğunda bir odun parçası yarısına kadar toprağa gömülüyordu. Dışarıda kalan kısmı ikiye ayrılıyor ve işkence edilecek kişinin ayakları bağlanarak ikiye ayrılan kısmına yerleştiriliyordu. Bir başka ağır odun ayakları aşağıya bastırarak büyük bir acıya sebep oluyordu³⁰².

²⁹⁹ Lal, *a.g.e.*, s.265.

³⁰⁰ Conolly, *a.g.e.*, I, s.398.

³⁰¹ Lal, *a.g.e.*, s.236.

³⁰² Lal, Aynı yer.

Dam: Bir demirci körüğü kişinin ağzına sokuluyor ve başka bir kişi tarafından körükleniyordu. Bu şekilde kişinin karnı gitgide şişerek boğulma hissi veriliyordu³⁰³.

İşkence (Shikanjah): Kalın bir halat kişinin uyluğuna (bel bölgesi) sarılıyor ve halatın uçları iki kişinin tuttuğu bir çubuğun ortasına bağlanıyordu. Çubuk çevrildikçe büyük bir acıya sebep oluyordu³⁰⁴.

Çarmıh (Char Mekh): Birbirinden ayrı olarak dikilmiş iki sırığa kişinin el ve ayakları bağlanıyor, sonrasında ise içine sülfür ve tütün konmuş at yemliyi kişinin başına geçirilerek duman ile işkence ediliyordu³⁰⁵.

2.7. ZİRAAT

Horasan bölgesinin en verimli topraklarına sahip olan Herat, Hari nehrinin suladığı alanlarda yetişen sayısız zirai ürüne sahipti. Orta Çağ'da dahi güzelliği ile dikkat çeken şehir, zengin bahçelerinden dolayı Sâmânilerin tahıl ambarlığını yapmıştır³⁰⁶. Şehrin başlıca sulama kanalları antik çağlardan beri kullanılan İncili ve Hıyâbân kanallarıydı. Bu kanallar Hari nehrinden beslenirdi. Üzerinde birçok köprü olan kanalın iki yakasında birçok önemli yapı ve caddeler yer alıyordu³⁰⁷. Herat ve çevresi, XIX. yüzyılda aynı su kanallarına ve verimliliğe sahipti. Herat'ın akarsulardan dolayı dokuz bölgeye ayrılmıştı ve zengin meyve bahçeleriyle kaplıydı. Buralarda her çeşit tarım ürünü yetişiyordu³⁰⁸.

XIX. yüzyıl başlarında Herat'ta yetiştirilen meyveler armut (guava), ayva, bal kabağı (kadu), beyaz ve kırmızı dut, elma (alma), yeşil erik (alucha), siyah erik (alusiah), Shindand Eriği (alu-abdin/abshin), hünnap (annab), iğde (senjed), incir, kavun, kayısı, kiraz, kuru kiraz (aalu balu), nar, nektari (shalil), portakal (narinj/nakhcini), şeftali (holu) ve üzümdü. Kuruyemiş olarak badem, ceviz, fındık, şam fıstığı ve pistacia³⁰⁹ (khinjig/khinjuk) yetiştiriliyordu. Bu meyveler içinde Orta Çağ'da bile meşhur olan Herat üzümü ayrı bir yere sahipti. Mohan'a göre, bu üzüm

³⁰³ Lal, *a.g.e.*, s.237.

³⁰⁴ Lal, Aynı yer.

³⁰⁵ Lal, *a.g.e.*, s.237.

³⁰⁶ Şahin, *a.g.t.*, s.194-195.

³⁰⁷ Şahin, *a.g.t.*, s.201, 206, 207.

³⁰⁸ Lal, *a.g.e.*, s.272.

³⁰⁹ Balkanlardan Türkmenistan'a kadar doğal olarak yetişen fıstık ağacıdır. XIV. yüzyılda Bâdgîs bölgesinde büyük fıstık ağacı ormanları vardı. Strange, *a.g.e.*, s.415.

Meşhed'dekinden çok daha tatlı, yumuşak ve boldu. Herat'ta farklı şekil, tat ve türlerde birçok üzüm çeşidi bulunuyordu. Bu üzümler küfelerle Hindistan'a ihraç ediliyordu. Üzüm'ün böyle uzun bir mesafeye gönderilme sebebi ise Herat'ta çeyrek rupiye satılmasına rağmen çok az tüketilmesi³¹⁰. Herat'ta üzümün bol olduğu, bu sebeple yerliler tarafından satın alınmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Herat üzümünün dönemin şartlarına göre yüzlerce kilometre uzakta olan Hindistan'da talep görmesi bu ürünün kalitesini göstermektedir.

Bunlara ilaveten Herat'ta birçok tarım ürünü de yetiştiriliyordu. Bu bitki ve sebzeler arpa, buğday³¹¹, çavdar, fasulye, haşhaş, havuç, ıspanak, lahana, kadıntuzluğu, keten (katan/kasan), mantar (samarug), marul, mısır, pamuk, pancar, patlıcan, pirinç, ravent (ravaş/rubarb), safran, salata, sebist ve shaftal³¹² soğan, şeytantesi, turp ve tütündü³¹³. Sefid sıradağları ve Bâdgîs bölgesinde, boya ve şerbet yapımında kullanılan çeşitli bitkiler yetiştiriliyordu³¹⁴. Bunların dışında, bölgenin birçok ağaç çeşidine ev sahipliği yaptığı kaydedilmiştir. Bunlar karaağaç, dişbudak, köknar, çınar, kavak, söğüt ve selvi ağaçlarıydı³¹⁵.

Mohan, Guryan'da yetiştirilen şeytantesi bitkisinin hasatının son derece sıra dışı olduğunu ifade etmiştir. Yaklaşık 1,5 m. uzunluğunda küçük dallı ve geniş yapraklı olan bu bitkiyi, Guryan'da Afgan aşireti Kakarlar yetiştiriyordu. Aileleriyle birlikte tarlalara yayılan Kakarlar, ufak kil ya da tuğla parçalarıyla şeytantesi bitkilerini güneş ışınlarından korunması için önlem alıyorlardı. Bu uygulamayı yapmadan önce bitkinin saplarını koparıp bir sürü sıra halinde diziliyordu. Gece çiğ düştüğünde ise bitkinin çamurlu su gibi olan özü taş ya da çitlerin üzerine dökülüyordu. Böylece insanlar boyunlarından sarkan deri çantalar ile gelerek

³¹⁰ Lal, *a.g.e.*, s.275-276; Elliott D'arcy Todd, "Productions and Floriculture of the Valley of Herat", *Transaction of The Agricultural&Horticultural Society of India*, Vol. III, The Baptist Mission Press, Circular Road, Calcutta 1841, s.251-252; Mustafa Şahin, "Orta Çağ'da Herât Bölgesinde Tarım, Tarımsal Sulama ve Sulama Hukuku", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Dergisi*, S. 50, 2013, s.205-218.

³¹¹ Herât tahılları, her ekonomik sınıfa göre farklı kalitelerde yetiştirilmekteydi. Lal, *a.g.e.*, s.274.

³¹² Süs yoncası. Herât'da yüksek miktarlarda yetişen bu bitkiler at yemi olarak kullanılırdı. Lal, *a.g.e.*, s.274.

³¹³ Lal, *a.g.e.*, s.275; A. H. L., Heeren, *Historical Researches Into AThe Politics, Intercourse, And Trade of The Principal Nations of Antiquity*, Vol. III, D.A. Talboys, Oxford 1833, s.255; Elliott D'arcy Todd, "Productions and Floriculture of the Valley of Herat", *Transaction of The Agricultural&Horticultural Society of India*, Vol. III, The Baptist Mission Press, Circular Road, Calcutta 1841, s.251-252; Ferrier, *a.g.e.*, s.182-183.

³¹⁴ Lal, *a.g.e.*, s.275.

³¹⁵ Todd, *a.g.e.* s.252.

şeytanti bitkisini topluyorlardı³¹⁶. Hasat metoduna göre bu bitkinin haşhaş olma ihtimali kuvvetlidir.

Herat'taki yetiştirilen pirincin birden fazla çeşidi olmasına rağmen çok kaliteli değildi³¹⁷. Ferrier, Herat'taki çeltik ekim yöntemlerinin sağlık açısından son derece tehlikeli olduğunu ifade etmiştir. Bu işi yapan kişilerin gözlerinde otuzlu yaşlara gelmeden katarakt oluşuyordu. Ayrıca sağlıklarının bozulduğu görünüşlerinden açıkça belli oluyordu³¹⁸. Ancak Ferrier, bu sağlık sorununun menşei hakkında açıklama yapmamıştır. Bu hastalığın ne olabileceği konusunda yaptığımız araştırma sonucunda kendi içerisinde birçok hastalığı barındıran “Pirinç Değirmeni Sendromu” olduğu saptanmıştır. Değirmenlerde çeltik kabuğu tozlarının solunması, cilde teması ve göze nüfuzu sonucunda ortaya çıkan bu sendromun en yaygın belirtileri ise alerjik reaksiyonlar, göz iltihaplanması, solunum yetmezliği ve astım başta olmak üzere birçok sağlık sorunudur³¹⁹. Seyyahın nispeten tıbbın çok gelişmemiş olduğu 1845 yılında bu hastalığa dair bilgiler vermesi ya da tıp konusunda yetersiz olması, bu sağlık problemini tanımlamasını zorlaştırmıştır.

Seyyahların Herat'ta tarım hakkında verdiği bilgilere göre eski dönemlerden günümüze kadar şehrin neden bölgenin tarım merkezi ve devletlerin iase ambarı olduğu anlaşılmaktadır. Elverişli iklimle birlikte, Hâri nehri ve kollarının suladığı verimli toprağın bölgede çeşitli meyve, bitki ve ağaçların yetişmesine olanak sağladığı görülmektedir. Herat bu özelliği ile günümüzde de Afganistan'ın önemli tarım şehirlerinden biri olmayı sürdürmektedir.

2.8. TİCARET

Herat, Asya'nın eski ve önemli ticaret şehirlerinden biridir³²⁰. Ticari açıdan tarih boyunca önemli olan şehir, XIX. yüzyılın ilk yarısında Türkistan, Afganistan, İran ve Hindistan arasındaki ticarete anahtar konumdaydı. 1810 yılında bölgenin finans başkenti olan Herat'ta altı yüz kişilik güçlü Hindu tüccar loncası

³¹⁶ Lal, *a.g.e.*, s.273.

³¹⁷ Lal, *a.g.e.*, s.274.

³¹⁸ Ferrier, *a.g.e.*, s.182-183.

³¹⁹ H. H. Lim, “Rice millers’ syndrome: a preliminary report”, *British Journal of Industrial Medicine* XLI, s.445.

³²⁰ Heeren, *a.g.e.*, III, s.255.

bulunuyordu³²¹. Ancak Kamran Şah'ın yönetime gelmesiyle ticaret büyük ölçüde düşüş göstermişti. Şahın katı yönetim sistemi sebebiyle tüccarların birçoğu şehri terk etmek zorunda kalmışlardır³²². Daha önce belirtildiği üzere Herat'ta halka karşı sertliğin yanı sıra idarede aksaklıklar vardı. Bu sebeple şehirdeki refah ve huzur azalmıştır.

Herat'ta tarım gelirleri ekonomide önemli bir yer tutmasına rağmen asıl gelir kaynağı endüstriyel zanaatlardan elde edilen kazançlardı. Bu zanaatlar içerisinde Arap fetihleri öncesinden XVI. yüzyıla kadar revaçta olan ipek üretimi ve dokuması başta geliyordu. Günümüzde de önemini koruyan Herat ipekçiliği o dönemde üne sahipti. Bu yüzden dünyanın dört bir yanına ihraç ediliyordu³²³. Kamran Şah döneminde ipek ticareti düşüş gösterse de önemini yitirmemişti³²⁴. Herat'ta üretilip dünyanın dört bir yanına dağıtılan ipeğin 1833 yılındaki ana rotası Kandehar üzerinden Kabil ya da Şikapur'du. Timur Şahi ve Kanavaz, Herat'ın en meşhur ipek kumaşlarıydı. Bu kumaşlar tüm Afganistan'da yaygın olarak kullanılıyordu³²⁵. Ayrıca, ipekten at kırbaçları da çok revaçtaydı³²⁶.

Halıcılık ve giyim Herat ticaretinin önde gelen diğer sektörleriydi. Herat halıları yumuşak, parlak ve renklerinin uzun ömürlü olmasıyla ünlüydü. Genellikle yünden dokunan bu halıların üzerine renkli çiçek desenleri işleniyordu. Çeşitli boyutlardaki bu halıların her bütçeye uygun olanı vardı. Fiyatları on rupiden bin rupiye kadar değişiyordu. Ticareti çok karlıydı. Başta Türkistan ve Afganistan olmak üzere birçok ülkeye ihraç ediliyordu. Ancak 1830'lu yıllarda siyasi sebeplerle ticaret hacmi düştüğü için bu değerli halılar nadiren sipariş ediliyordu³²⁷.

Şehrin giyim sektöründe pamuk, yün ve deri hammaddeleri ön plandaydı. Yün, Herat yakınlarındaki Hazara bölgesinden elde ediliyordu. Mohan'a göre Herat yün kumaşı Hindistan kumaşından daha kaliteliydi ve İngiltere'ye ihraç edilmesi halinde

³²¹ Bruce Stanley, "Herat", *Cities of the Middle East and North Africa: A Historical Encyclopedia*, Ed. Michael Dumper and Bruce E. Stanley, Abc-Clio, Oxford 2007, s.170.

³²² Lal, *a.g.e.*, s.278.

³²³ K. M. Baipakov, "Handicrafts", *History of Civilizations of Central Asia: Development in contrast*, Ed. Ahmad Hasan Dani, Vadim Mikhaïlovich, Vol. V, Unesco Publishing, Turin 2003, s.380.

³²⁴ Lal, *a.g.e.*, s.274; Conolly, *a.g.e.*, II, s.12; Ferrier, *a.g.e.*, s.182.

³²⁵ Lal, *a.g.e.*, s.277.

³²⁶ Lal, *a.g.e.*, s.272.

³²⁷ Conolly, *a.g.e.*, II, s.12-13; Lal, *a.g.e.*, s.275.

elde edilen kumaş Keşmir'dekinden çok daha güzel olacaktı³²⁸. Pamuk Herat'ta fazlaca üretiliyordu. Üretim fazlası ise Meşhed'e ihraç ediliyordu³²⁹. Şapka ve pelerinler koyun ve kuzu derisinden yapılıyordu. Üretim fazla olduğu için Hindistan başta olmak üzere farklı bölgelerden hammadde ithal ediliyordu³³⁰. Mohan, Herat'ta üretilen eşarpları Keşmir eşarpları ile kıyaslamaktadır. İngiliz Hükümeti'ne öneride bulunarak kalite ve kâr yönünden daha avantajlı olduğu için ticarete bu eşarpların tercih edilmesinin önemini vurgulamaktadır. Ayrıca Kandehar yoluyla İngiliz Hindistanı'ndan gelen ticari emtia, yoldaki tehlikeler dolayısıyla Kandehar'dakinden dört katı fazla bir fiyata satıldığı görülmektedir. Bu konu Kandehar başlığı altında ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Ayakkabı üretimi Herat'ın bir diğer meşhur zanaatıydı. 1830 yılında Herat'ta yaklaşık yüz elli ayakkabı dükkânı vardı. Ancak yoğun talebe karşı yetersiz kalıyorlardı. "Kandal" ve "Birzar" adlı meşhur el yapımı çizmeler, Sind bölgesi ve İran'a ihraç ediliyordu. Büyük oranda yapıma hazır terlik parçaları Kandehar'dan ithal edilerek burada bir bütün haline getiriliyordu. Ayrıca, Hindistan'dan getirilen deriler ayakkabıcılıkta kullanılıyordu³³¹.

Herat'ın ticaretinde önem arz eden başka mal ve ürünler de bulunuyordu. Herat haşhaşı, başta Buhara olmak üzere diğer ülkelere ihraç ediliyordu³³². Şehirdeki darphanelerde kesilen altın sikkeler (altın mühür) tüm Afganistan'a dağıtılıyordu. Herat'ın çay ihtiyacı sadece Buhara'dan değil, Kandehar yoluyla Bombay ve İran'dan sağlanıyordu. Bunların yanı sıra ülkede şeker tüketimi fazlaydı. Bu yüzden şeker parçalar halinde İran'daki Yezd'den yola çıkarak Kandehar üzerinden getiriliyordu. Herat'ta yaklaşık beş kilogramı beş rupiye satılıyordu³³³.

Herat'ın birçok bölgesinde toprakların çok verimli olduğu ve envai çeşit ürünün yetiştirilebildiği anlaşılmaktadır. Halıcılık, ayakkabıcılık, züccaciye ve giyim sektöründe bölgenin köklü bir geçmişi olduğu görülmektedir. Bu tür el işlerinin

³²⁸ Lal, *a.g.e.*, s.272.

³²⁹ Lal, *a.g.e.*, s.274.

³³⁰ Conolly, *a.g.e.*, II, s.12.

³³¹ Conolly, *a.g.e.*, II, s.12; Lal, *a.g.e.*, s.275.

³³² Lal, *a.g.e.*, s.274.

³³³ Lal, *a.g.e.*, s.277-278.

dönemin seyyahları tarafından takdir edilerek vurgulanması, Herat'taki el işçiliğinin gelişmiş olduğunu göstermektedir.

Herat'ta siyasi gidişatın pek te iyi olmadığı bir dönemde bile yüzlerce kilometre öteden gelen Hindu tüccar grubu ticari avantajları dolayısıyla şehirde tutunmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu konuyu daha ayrıntılı ele almak gerekmektedir. Buna göre Herat'ta siyasi istikrarsızlık hayatı olumsuz yönde etkiliyordu. Bu durumun en büyük sebeplerinden biri Kamran Şah'ın idaresiydi. Çünkü Kamran Şah'ın halefi Yâr Muhammed Han ve selefi Hacı Firûz yönetiminin dirâyetli olması beraberinde refahı getirmiştir. Yâr Muhammed Han döneminde asayiş ve ticaret güzergâhlarının güvenliği sağlanmıştır. Reformlar ve idarenin pozitif girişimleri sonucunda her alanda iyileşmeler olmuştur. Ancak Kamran Şah'ın dirayetsizliği ve Kaçar tehdidi gibi sebepler dolayısıyla Herat'ın birçok alanda dönemsel bir gerileme sürecine girdiği anlaşılmaktadır.

3. KANDEHAR

3.1. COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ

Kandehar, Tarnak nehri havzasında yer almaktadır ve deniz seviyesinden yaklaşık 1000 m. yükseklikte bulunmaktadır. Hindistan, Kabil ve Herat'ın kavşak noktasında olması dolayısıyla jeopolitik açıdan son derece önemli bir konumdur³³⁴. Eski Kandehar'dan 5 km batısında kurulan yeni Kandehar şehri büyük bir platonun kuzey kısmında yer almaktadır. 1839 yılında şehrin kuzeydeki Argandab nehri boyunca uzanan Baba Vali dağına uzaklığı 3 kilometreydi³³⁵. Ancak yıllar geçtikçe büyüyen şehrin sınırları değişmiş, eski şehrin olduğu kesimleri de içine katarak günümüzdeki büyüklüğüne ulaşmıştır³³⁶.

Büyük İskender'in Asya seferi sırasında Perslerin satraplık³³⁷ merkezi olan Kandehar'ın adının Gandhara Hint krallığından geldiği sanılmaktadır. Müslümanlar ilk defa Emevîler döneminde Sistan ve Busta'ya yerleştikten sonra Kandehar

³³⁴ Azmi Özcan, "Kandehar", *TDVİA*, C. XXVI, TDV Yayınları, İstanbul 2001, s.293.

³³⁵ Atkinson, *a.g.e.*, s.164.

³³⁶ Özcan, *a.g.e.*, s.293.

³³⁷ İran medeniyetinde eyalet sistemi.

akınlarına başlamışlardır. Abbâd bin Ziyâd³³⁸ komutasında yapılan zorlu savaşlardan sonra 680 yılında Kandehar Müslümanların hâkimiyeti altına girmiştir. IX. yüzyılda Saffârilerin (861-1003), X. yüzyılda Gazneli Devleti'nin hâkimiyeti altına giren Kandehar, 1281 yılında İlhanlılar tarafından işgal edilmiştir. 1383 yılında Timur Şah tarafından ele geçirilmiştir. Timur soyundan gelen Hüseyin Baykara'nın (1469-1506) Kandehar valisi Zünnûn Argun (ölüm 1507), Baykara'ya karşı isyan etmiştir. Onun soyundan gelen Argun hanedanlığı ise Argunlular Devleti'ni (1520?-1591) kurmuş ve Kandehar'ı başkent yapmışlardır. Bu durumdan faydalanmak isteyen Babür Şah Argunlular üzerine sefer düzenleyerek 1522 yılında Kandehar'ı hâkimiyeti altına almıştır³³⁹.

Babür Devleti hükümdarı Sultan Cihangir'in 1627 yılında ölmesiyle ülkede karışıklıklar meydana gelmiştir³⁴⁰. Ortaya çıkan boşluğundan faydalanan Safeviler, 1648 yılında şehri kontrol altına alarak 1709 yılına kadar ellerinde tutmuşlardır. 1709 yılında ise isyan eden Gılzaylar, bağımsızlıklarını ilan ederek Kandehar'ı başkent yapmışlardır. 1738 yılına gelindiğinde ise Nadir Şah Kandehar'ı ele geçirmiştir. Kuşatmayla harap olmuş şehir Nâdirâbâd olarak yeniden kurulsa da, Nadir Şah'ın ölümünden sonra bu isim unutulmuştur. Ahmed Şah Dürrani tarafından Ahmedşâhi adıyla eski şehrin (Köhne Şehir) 5 km doğusunda kurulan yeni şehir, Kandehar adıyla anılmaya devam etmiştir. Birinci (1839-1842) ve ikinci (1878-1880) İngiliz-Afgan savaşından sonra İngilizler, Kandehar'ı Afganistan sınırları içinde kabul etmişlerdir³⁴¹. O tarihlerden günümüze Kandehar, Afganistan'ın en önemli şehirlerinden birisi olmuştur.

3.2. SINIRLAR VE İDARİ TEŞKİLAT

Afganistan'ın eski başkenti Kandehar'da idarenin güçlü olması ülkedeki siyasi birliğin sağlanması açısından önemliydi. Bu durumun farkında olan Dost Muhammed Han, Kandehar yönetimini dört kardeşi arasında bölüştürmüştür. Serdar³⁴² olarak

³³⁸ 673 yılında Sicistan valiliğine getirilen Abbâd bin Ziyâd, göreve geldikten sonra bazı fetihler yaptı ve Kandehar'ı fethetti. Bu zatın doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte ölüm tarihinin 718 yılı olduğu tahmin edilmektedir. Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâd b. Ziyâd b. Ebû Süfyân", *TDVİA*, C. I, TDV Yayınları, İstanbul 1998, s.13.

³³⁹ Özcan, *a.g.e.*, s.293.

³⁴⁰ Enver Konukçu, "Bâbürlüler", *TDVİA*, C. IV, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s.401.

³⁴¹ Özcan, *a.g.e.*, s.293-294.

³⁴² Bu serdarlar Farsça isimlere sahiptir. Mirdil: sağlam yürekli, Rahimdil: Dost canlısı, Kohendil: Merhametli demektir. Ferrier, *a.g.e.*, s.362.

anılan bu kardeşler Purdil Han (1785-1830), Kuhendil Han (1792-1855), Rahimdil Han (1792-1859) ve Meherdil Han'dı (1796-1855). Beşinci kardeş Şirdil Han (1786-1826) ise 1826 yılında ölmüştür³⁴³.

Kohendil Han, Herat sınırlarında olması sebebiyle öneme sahip olan batı bölgesinden, Zemindawer (Gereşk'in kuzeyindeki dağlık bölge) ve Garmser bölgesini idare ediyordu. Serdar, Kandehar'a bağlı Hazaralardan ve Helmand'a sınır olan Darawtay'daki Nurzailerden vergi alıyordu. Rahimdil Han doğudaki Peshigar ve onun kuzeydoğu bölgeleri üzerinde hâkimiyet sahibiydi. Meherdil Han Kandehar'ın kuzeydoğusu ve Gılzay bölgesine kadar olan alanların idaresinden sorumluydu. Purdil Han ise Kandehar şehir merkezi ve çevresindeki verimli bölgeleri yönetiyordu. Bu serdarlar uzak bölgelere asker konuşlandırmıyordu. Ancak yıllık vergi toplanacağı zaman sorumlu oldukları uzak kesimlere birlikler göndererek vergi topluyorlardı³⁴⁴.

Mohan Kandehar idarecisi kardeşler hakkında çeşitli bilgiler vermiştir. Serdar Kohendil Han liberal görüşlüydü ancak daha iyi huylu olan Rahimdil Han'a göre daha az üne sahipti. Kohendil Han'ın beş karısı vardı. Bu eşlerden üç tanesi köle olmakla birlikte her birinden birkaç oğlu vardı. En genç kardeş olan Meherdil Han "sefa düşkün" biriydi. Çok güzel giyinir ve yüksek bir yaşam standardıyla yaşıyordu. Meherdil Han dört ya da beş eşe sahipti. Bu zat, zamanının çoğunu iyi bir şiir yazmak için geçiriyordu. Meherdil Han, kardeşlerinin aksine diğer dinlere karşı hoşgörülüydü. Kardeşler içinde en yaşlı olan Purdil Han'ın yönetim tarzı diğer Sadozay beylerinden çok daha iyi olduğu için çevresindekiler tarafından şükranla anılıyordu. Düzgün bir fizyonomisi olan Rahimdil Han, büyük bir hazineye ve birçok mücevhere sahipti. Bu servet Şirdil Han'ın vasiyeti üzerine ona bırakılmıştı. Emrinde iki bin atlı bulunan Han'ın, dört oğlu ve bir karısı vardı. Mohan'ın öğrendiği kadarıyla Şirdil Han dirayetli bir idareciydi. Ölümüne yakın, tüm servetini en güvendiği kardeşi Serdar Rahimdil Han'a bırakmıştı³⁴⁵.

1828 yılında Kandehar'a ait askerî birlikler yaklaşık on bir bindi ve bu sayıya ülkedeki bağlılık bildiren aşiretlerin yanı sıra müttefik milisler de dâhildi. Serdarlar emirleri altında üç bini atlı olmak üzere en fazla dört binlik iyi eğitimli asker

³⁴³ Masson, *a.g.e.*, I, s.282-283.

³⁴⁴ Masson, *a.g.e.*, I, s.288.

³⁴⁵ Lal, *a.g.e.*, s.314.

bulundurulardı. Bu askerler genel itibarıyla Gılzay aşiretine mensuptu. Bunun sebebi ise serdarların annesinin Gılzay aşiretine mensup olmasıydı. Kandehar verimlilik ve kaynak bakımından her anlamda güçlü bir şehirdi ve bu sayede büyük bir askerî güç ortaya çıkarılabilme potansiyeline sahipti. Ancak maliyetler çok olduğu için dönemin aşiret beyleri buna müsaade etmiyordu³⁴⁶.

Ordu bünyesinde ufak çaplı silahların yanı sıra her kardeşin beş adet olmak üzere toplamda yirmi adet topu vardı. İki-üç adedi Hollanda yapımı olan bu topların bir kısmı iş görmez durumdaydı³⁴⁷. Ordunun bel kemiği olan Gılzaylar at üstünde son derece maharetliydi. Bu savaşçılar at sırtında atış yapmaya alışkındı. Bu özelliklerinden dolayı onlara daima saygı duyuluyordu. Alt sınıf ailelerden bile olsalar bu durum değişmiyordu³⁴⁸. Olası savaş durumunda her bir Gılzay savaş için hazır oluyordu³⁴⁹.

Verilen bilgilere göre, Gılzayların ihtiyaç halinde on bir bin kişilik bir milis kuvveti ortaya çıkarabileceği anlaşılmaktadır. Bağımsızlık duygusu ve dik başlılığı ile bilinen Gılzayları bir arada tutmak gayet zordu. Bu yüzden savaşçı özelliklerinin yanı sıra cesaretleriyle ün kazanan Gılzayların bir siyasi teşekkül olarak bölgedeki hâkimiyetleri kısa süreli olmuştur. Ayrıca Gazneli Devleti'nden sonra asla eski siyasi güçlerine ulaşamamışlardır. Payende Han'ın eşinin Gılzay aşiretine mensup olması sebebiyle Barakzaylar, Gılzayların askerî gücünden faydalanabilmiştir. Mohan şehirdeki savaşçıları Afgan olarak kaydetmiştir. Bunun sebebi ise Gılzayların menşelerindeki belirsizliktir. Öte yandan, Avrupalıların Gılzayları Afgan olarak kabul etmesi politik bir hareket olarak görülebilir.

3.3. ŞEHİRLEŞME, YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI

3.3.1. Şehrin Mimarî Özellikleri

Eski Kandehar şehrinin kalıntıları, yeni inşa edilen şehrin 5 km. batısında idi. Şehrin etrafı 10 m. yüksekliğinde kerpiç duvarlar ile çevriliydi³⁵⁰. Şehrin sarp ve dağlık olan batı kısmı doğal bir sur görevi görüyordu. Eski Kandehar, Nadir Şah'ın

³⁴⁶ Masson, *a.g.e.*, I, s.294.

³⁴⁷ Masson, *a.g.e.*, I, s.294.

³⁴⁸ Lal, *a.g.e.*, s.304.

³⁴⁹ Masson, *a.g.e.*, II, s.211.

³⁵⁰ Lal, *a.g.e.*, s.309; Havelock, *a.g.e.*, II, s.2.

istilasından kırk yıl kadar önce Hüseyin Şah Gılzay (1728-1738) tarafından kurulmuştu. 1738 yılında Nadir Şah'ın kuşatmasına on dört ay direnen Kandehar, bir daha kullanılamayacak şekilde tahrip edilmiştir. Bu yapılar içinde harabe haline dönen Narenci adlı hisar da vardı ve ismini renginden dolayı almıştı. Ayrıca burada bulunan ismi “Kırk Adım” manasına gelen “Çal Zina” adlı ünlü yapı Babür Şah zamanından kalma bir yazlıktı. 1522 yılında Kandehar'ın Babür Şah tarafından fethiyle birlikte yazlığın inşasına başlanmıştı³⁵¹. Bu yapı Babür Şah'ın ölümünden sonra 1547 yılında tamamlanabilmiştir³⁵².

1833'de, terkedilmesinin üzerinden yüz yıldan fazla bir süre geçmiş olup eski Kandehar'daki binaların çoğu harabe durumdaydı³⁵³. 1845'de burayı dikkatlice incelediğini ifade eden Ferrier, şehirdeki Nadir Şah'ın askerleri için inşa edilen kampların ve bazı mimari yapıların kalıntıları olduğunu kaydetmiştir³⁵⁴.

Yeni Kandehar şehri Ahmed Şah Dürrani tarafından 1752 yılında kurulmuştur³⁵⁵. 1828-1845 yılları arasında şehrin genişliği 5 km'yd³⁵⁶. Conolly'ye göre Kandehar, Herat'tan üç kat daha büyüktü. Şehir paralelkenar şeklindeydi³⁵⁷. Mohan, Kandehar'ın Herat'a nazaran daha sağlam bir şekilde imar edildiğini ifade etmiştir³⁵⁸. Kuzeyden güneye doğru uzayan şehir, üç bin altı yüz adım uzunluğunda ve bin sekiz yüz adım genişliğindeydi³⁵⁹.

Şehri çevreleyen surlar 1833 yılında tadilata girmiştir. Bu surlar, yan yana üç adamın yürüyebileceği genişlikte ve dokuz bin adım uzunluğundaydı³⁶⁰. Ayrıca altıgen olan şehrin surları dahilinde her yönde on yedi adet köşeli kule yer alıyordu³⁶¹. Bu surların etrafı Şirdil Han tarafından kazdırılan hendekler ile çevrilmişti³⁶². Dokuz adım derinliğinde olan bu hendekler kısmen kuruydu. Ancak gereken durumlarda Argandab nehrinden kanal vasıtasıyla su çekilebiliyordu. Üç adet olan bu kanallar aynı

³⁵¹ Lal, *a.g.e.*, s.309.

³⁵² Atkinson, *a.g.e.*, s.162.

³⁵³ Lal, *a.g.e.*, s.309-310, 311.

³⁵⁴ Ferrier, *a.g.e.*, s.317.

³⁵⁵ Lal, *a.g.e.*, s.303.

³⁵⁶ Masson, *a.g.e.*, I, s.279; Ferrier, *a.g.e.*, s.320.

³⁵⁷ Conolly, *a.g.e.*, II, s.104.

³⁵⁸ Lal, *a.g.e.*, s.302.

³⁵⁹ Conolly, *a.g.e.*, II, s.104.

³⁶⁰ Conolly, *a.g.e.*, II, s.105; Lal, *a.g.e.*, s.302.

³⁶¹ Masson, *a.g.e.*, I, s.279.

³⁶² Masson, Aynı yer.

zamanda şehrin su ihtiyacını karşılıyordu. Bu kanalların haricinde şehrin içinde su ihtiyacını karşılayabilecek birçok su kuyusu vardı³⁶³.

Dikdörtgen biçimde olan Kandehar'ın beş adet kapısı vardı³⁶⁴. Batı yönünde Tophane ve Herat kapıları yer alıyordu. Herat kapısının doğu ucunda Kabil kapısı vardı ve bu iki kapının birbirine uzaklığı 1.870 adımdı. Tophane kapısının doğu ucunda ise Kabil kapısına çok yakın olan Bardürrani kapısı yer alıyordu. Güneydeki Şikapur kapısı, doğrudan kendisine yakın mesafedeki hisara çıkıyordu³⁶⁵. İyd-Gah (Bayram Yeri) kapısı kuzey yönündeydi³⁶⁶. Batı ve doğu yönündeki şehrin başlıca kapıları “çarşı” denilen yapıda kesişiyordu. Ahmet Şah Dürrani tarafından inşa ettirilen³⁶⁷ bu yapının alt katlarında tüccarlar ve dükkân sahipleri bulunurken, bu dükkanların birinin üzerinde Nevbethane³⁶⁸ yer alıyordu³⁶⁹.

1752 yılında Ahmed Şah Dürrani tarafından yaptırılan Kandehar hisarı (ark), şehirdeki diğer yapılar arasında öne çıkıyordu. Bu hisarın etrafı duvarlarla ve çakıllı derin hendekler ile çevrelenmişti. 1839 yılında hisarın şehre bakan kapısında atlı kişilerin girişini engellemek için demirden bir zincir çekilmişti. Hisar yakınında, zaman zaman darağacı olarak kullanılan kuru bir su deposu yer alıyordu³⁷⁰. Bu yapının içerisinde birçok avlu ve bahçe vardı³⁷¹.

Kandehar'daki evler genelde iki katlıydı. Bu evler yağmur ve kara uzun yıllar dayanabilen pişmemiş tuğla ve kil kullanılarak inşa edilmişti. Bu yapılarda kullanılan ahşap kirişler Kabil'den getiriliyordu³⁷². Mohan şehirdeki önemli yapı olan Ahmed Şah'ın türbesinin gösteriştan uzak olduğunu ifade etmiştir³⁷³. Ancak Havelock bu yapının şehirdeki en güzel yapılardan biri olduğunu vurgulamıştır³⁷⁴. Atkinson'un verdiği bilgiye göre bu türbe 1839 yılında tadilatıydı ve restorasyonu devam ediyordu. Buna rağmen türbe üzerindeki mimari işçilik Atkinson'un dikkatini

³⁶³ Conolly, *a.g.e.*, II, s.105.

³⁶⁴ Lal, *a.g.e.*, s.302; Masson, *a.g.e.*, I, s.279.

³⁶⁵ Lal, *a.g.e.*, s.302.

³⁶⁶ Havelock, *a.g.e.*, II, s.3.

³⁶⁷ Havelock, *a.g.e.*, II, s.5.

³⁶⁸ Bir nevi bando takımı olan Nevbethane'de gün doğumu, gün ortası ve gün batımını belirtmek için trampet, tabret, zurna ve davullar ile müzik çalınırdı. Havelock, *a.g.e.*, II, s.8.

³⁶⁹ Masson, *a.g.e.*, I, s.279-280.

³⁷⁰ Lal, *a.g.e.*, s.302-303.

³⁷¹ Havelock, *a.g.e.*, II, s.10.

³⁷² Lal, *a.g.e.*, s.303.

³⁷³ Lal, *a.g.e.*, s.316.

³⁷⁴ Havelock, *a.g.e.*, II, s.14.

çekmiştir³⁷⁵. Taş platform üzerine inşa edilmiş sekiz kenar şeklindeki bu yapının uzak mesafedeki her yönden göze çarpan büyük bir kubbesi vardı. Bu kubbe üzerindeki pencerelerden türbe içerisine hava ve ışık geliyordu. Dışı sıvayla kaplı bu yapının inşa malzemeleri taş ve kerpiçti. Şahın mezarı Kandehar yakınındaki dağlardan elde edilen düşük kalitedeki taşlardan yapılmıştı. Bu taşların üzerine renkli mermerden çiçek süslemeli çelenkler konmuştu. Türbenin iç duvarları dışarıyla benzer şekilde boyanmıştı. Ancak iç kısımdaki boyama daha canlı ve düzgün bir şekilde muhafaza edilmişti. Bunun sebebi dış süslemelerin hava değişimi ve güneşe maruz kalmasıydı³⁷⁶.

1833 yılında türbe üzerinde restorasyon, imar ve düzenleme çalışması gerekiyordu ve bu yüzden yapı gösteriştense uzaktı. Mohan'ın gözüne bu durum yansımış olmalıdır. Buna karşılık, 1839 yılında türbede restorasyon çalışmasının yapıldığı Atkinson tarafından bildirilmiştir. Hatta türbe üzerindeki işçiliğin Atkinson'un dikkatini çekmesi, restorasyonun ilerlediği ve yapının güzel bir görünüm kazandığını göstermektedir. Zira yapının günümüzdeki durumu düşünüldüğünde Atkinson'un verdiği bilgilerin doğru olduğu görülmektedir.

Hamamlar Kandehar'da öne çıkan diğer yapılardı. Bu yapılar çarşı içinde ve şehrin diğer kısımlarında yer alıyordu. Bölgeye özgü mimari tarzı olan bir holden geçen ziyaretçiler cüzzi bir ücrete yıkanıyor, keseleniyor ve masaj yapıldıktan sonra kurulanıyordu³⁷⁷. Kandehar'da seyyahların dikkatini çeken farklı yapılar da vardı. Şehirde camiler kullanıma açıktı. Şikapur kapısı yakınında tüccar ve seyyahların konaklaması için büyük bir kervansaray bulunuyordu. Ancak 1839 yılında Bengal ordusu geldiği sırada bu yapı çok tenhaydı. Havelock'a göre mimari açıdan sıradan olan birçok yapıda mollalar, tabipler³⁷⁸, ahundlar, öğretmenler yaşıyordu. Ayrıca şehrin müstahkem kısımlarında Barakzay serdarlarına ve yerli zenginlere ait malikâneler inşa edilmişti³⁷⁹.

³⁷⁵ Atkinson, *a.g.e.*, s.165-166.

³⁷⁶ Havelock, *a.g.e.*, II, s.14.

³⁷⁷ Havelock, *a.g.e.*, II, s.10.

³⁷⁸ Yazar burada üç çeşit doktor tanımlamıştır. Bunlar İslami usullere göre doktor, tabip ve hekimdi.

³⁷⁹ Havelock, *a.g.e.*, II, s.11 vd.

3.3.2. Nüfus Yapısı

Kandehar'ın bulunduğu konum nüfus yapısının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. XIX. yüzyılın ilk yıllarında nüfus genel olarak Afgan-Gılzay, Hindu ve İranlılardan oluşuyordu. Bu nüfusun büyük bir kısmını Barakzay, Sadozay ve Gılzay aşiretlerine mensup Afganlar teşkil ediyordu. Nüfusun geri kalan kısmı ise Hindular ve 1833 yılında sayıları iki bin olan, tamamı tüccar İranlılardan oluşuyordu. Ayrıca Kandehar'da, 1845 yılında Yahudi ve Ermeni nüfus yaşıyordu³⁸⁰.

1830'lu yıllarda Kandehar'da yaklaşık beş bin hane vardı ve bu hanelerde yirmi beş-otuz bin civarı nüfus yaşıyordu³⁸¹. Conolly, 1830 yılında şehrin nüfusunun yaklaşık altmış bin olduğunu tahmin etmiştir³⁸². 1839 yılında bu rakam otuz bindi. Ancak Kennedy'ye göre bu sayı değişkendi. Şehrin yerleşik nüfusu bu sayıdan daha az olmalıydı³⁸³. Atkinson, Kandehar nüfusunun on iki bin Afgan, on iki bin Gulam askeri ve yirmi dört bin Gılzay olmak üzere toplamda kırk sekiz bin kişi olduğunu aktarmıştır³⁸⁴. Ferrier ise 1837 yılında yaklaşık altmış bin olan Kandehar nüfusunun 1845 yılında otuz bine kadar gerilediğini ve kötü idare yüzünden bu rakamın her geçen gün azaldığını kaydetmiştir³⁸⁵. Ferrier dış tehditleri görmezden gelerek sadece kötü idare yüzünden nüfusun düştüğünü iddia etmiştir.

Kandehar nüfusuna dair 1828-1845 yılları arasında on yedi senelik bir süreci kapsamak suretiyle beş seyyah tarafından bilgiler verilmektedir. Nüfusa dair otuz bin ve altmış bin rakamları verilmiştir. Bu iki rakamın ön plana çıkmasında mevsimlik kalabalığın etkisi olmuştur. Conolly'nin ekim ayında Kandehar'a gitmesi bunu doğrular niteliktedir. Çünkü başta Lohaniler olmak üzere Türkistan'dan gelen kervanlar sonbahar aylarında Hindistan'a geri dönüyordu. Geri dönüş yolundaki en önemli duraklardan birisi Kandehar'dı. Bu yüzden şehrin nüfusu geçici olarak artıyordu. Bununla beraber Kennedy şehrin nüfusunun 1838 yılında otuz bin bile olmadığını kaydetmiştir. Ancak bölgeye seyyahın bir ordu bünyesinde bölgeye geldiği düşünülürse halkın birçoğunun şehri terk etmesi gayet doğaldır. Aynı şekilde

³⁸⁰ Masson, *a.g.e.*, I, s.287; Lal, *a.g.e.*, s.303-304; Vigne, *a.g.e.*, s.167; Ferrier, *a.g.e.*, s.321.

³⁸¹ Masson, *a.g.e.*, I, s.280.

³⁸² Conolly, *a.g.e.*, II, s.105.

³⁸³ Richard Hartley Kennedy, *Narrative of The Campaign of In Indus, In Sind and Kaubool in 1838- 1839*, Vol. I, Richard Bentley, London 1840, s.250.

³⁸⁴ Atkinson, *a.g.e.*, s.169.

³⁸⁵ Ferrier, *a.g.e.*, s.321.

Atkinson'un verdiği bilgiye göre Őhrin nüfusunun otuz bin civarı olduğu anlaŖılmaktadır. Sonuç olarak bahsi geçen süre içerisinde, İngiliz ordusunun gelmesiyle birlikte Kandehar nüfusunun yaklaŖık otuz bin olduğu görülmektedir.

3.4. SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

3.4.1. Kandehar Halkının Karakteristik  zellikleri

XIX. yüzyılın ilk yarısında Kandehar'da yaŖayan topluluklar arasında nüfusun büyük bir kısmını oluŖturan Afganlar  n plana çıkmaktadır. Şehirdeki Afgan nüfusu PeŖtuca ve Farsça konuŖuyordu. Mohan'a göre, Afganlar ufak Őeylerden bile tartıŖıyor ve çok önemsiz meseleler için birbirlerini  ld rebiliyordu. Kahramanlıklarıyla övünüyor ve kendilerini bu çağdaki en rakipsiz savaŖ ılar olarak görüyorlardı. Seyahatnamesinde Kandehar Afganları hakkındaki d Ŗ ncelerini aktaran Mohan, Afganların kalplerinin "intikam ve kıskançlık" ile dolu olduğunu ve "insanlığın yüreklerine dokunmadığını" ifade etmiŖtir. Ayrıca Kandehar'daki Afganların insanların kafasını bir turp gibi kolayca kesebileceklerini kaydederek korkusunu dile getirmiŖtir³⁸⁶. Afganların bu özellikleri birçok seyyah tarafından ifade edilmektedir. Ancak İngiliz devŖirmesi bir Hindu'nun gözüyle bölge insanını değerlendiren Mohan, hakarete varan ifadeleriyle önyargısını açıkça ortaya koymaktadır.

Hindular, Kandehar'da yaŖayan bir diğer topluluktur. Masson, serdarların Hinduları zorbalıkla idare ettiklerini ve zorla haraç aldıklarını kaydetmiŖtir. Buna rağmen zengin Hindular sık sık festival düzenliyor ve bahçelerde toplanarak eğleniyorlardı. Rengarenk giyimleriyle kıyafet kültürlerini yaŖatıyorlardı. Masson, Hinduların kazançlarının yüksek meblağlarda olduğunu, aksi halde serdarların istedikleri haraçları karŖılamalarının mümkün olmayacağını aktarmıŖtır³⁸⁷. Masson burada kendisiyle  eliŖmektedir. Çünkü ekonomik getirisi ne olursa olsun baskıcı yönetim tarafından idare edilen ve huzuru olmayan insanların eğlence ve kutlama yapmalarına imkân yoktur. Bu konu hakkındaki bir diğer ihtimal de Masson'un aktardığı vergi ödeme konusunda sorun çıkaran kiŖilere karŖı farklı muameleler olabilir.

³⁸⁶ Lal, *a.g.e.*, s.304.

³⁸⁷ Masson, *a.g.e.*, I, s.287.

Halkın fakir bir hayat sürdüğü Kandehar'ın kirli sokaklarında, kör ve sakat birçok erkek, kadın ve çocuğun dilencilik yaptığı kaydedilmiştir. Özellikle şehirdeki çocuk dilencilerin sayısı fazlaydı. Sokaklardaki dilencilerin bazıları oturarak ya da ayakta durarak dilenirken, bazıları da çamurlar üzerinde sürünerek atların ve insanların ayaklarına kapanarak “Allah rızası için” haykırışlarıyla dileniyorlardı³⁸⁸. Hayatlarını sürdürebilmek için dilenen ya da bunu bir meslek edinmiş insanlar tarih boyunca var olmuştur. Kandehar'daki dilencilerin ise fiziksel ve zihinsel özürleri, çocukları, dinî söylem ve görünümelerini dilenme aracı olarak kullandığı anlaşılmaktadır.

Kandehar'daki İranlılar sayıca az olmasına rağmen imtiyaz ve otorite sahibiydiler. Hatta, Sünni Afganlarla evlilik yapabilecek kadar kültürel kaynaşma içerisine girmişlerdi³⁸⁹. Kandehar'daki İranlılara gelince, bunların ekseriyeti tüccardı ve şehirde otorite sahibiydiler. Bölgede eşine az rastlanır bir biçimde Sünni Afganlar ile evlenebiliyorlardı. Bu duruma sosyal ve kültürel açıdan ziyade siyasi açıdan bakılması gerekmektedir. Herat bahsinde belirtildiği üzere Dürrani hanedanının son kalesi Herat'tı. Bu şehir İranlılar tarafından 1832 yılında fiili olarak saldırılara maruz kalmıştı. İşte bu noktada Dürraniler ile siyasi mücadele sürecinde olan Barakzayların “düşmanımın düşmanı dostumdur” yaklaşımıyla İranlılara geniş imtiyazlar vermesi, hatta Sünni tebaayla evliliklerine izin vermesi anlaşılabilir bir durumdur.

3.4.2. Kıyafetler, Panayır ve İçecekler

Çeşitli kültür ve kavimlere ev sahipliği yapan Kandehar'da, doğal olarak giyim tarzları farklılık göstermiştir. Bu giyim tarzları içerisinde Afganlara ait iki farklı stil ön plana çıkmaktadır. Ancak seyyahlar tarafından Afgan-Gılzay ayrımı yapılmadığı için bir belirsizlik meydana gelmiştir. Kandehar'daki halk giyimine son derece düşküncü. Gılzaylara ait olduğunu tahmin ettiğimiz giyim tarzı, yüzleri tıraşlı, mavi pamuklu kumaş ve ceket giyen kimseler olarak kaydedilmiştir. Gılzaylar hoyrat ve cesur olduklarını gösteren agresif bir giyim tarzı tercih ediyorlardı. İngiliz kumaşından kuşaklara iki ya da üç tabanca yerleştirilirdi. Bunların yanı sıra, birkaç hançer ve kılıç taşıyorlardı. Ayrıca sırtlarında güzel kalkanlar bulunurdu ve zarif görünümlü

³⁸⁸ Havelock, *a.g.e.*, II, s.10.

³⁸⁹ Lal, *a.g.e.*, s.303-304.

türbanları bu kalkan üzerine sarkıyordu. Türbanlardan başka, “Araçın”³⁹⁰ denilen altın işlemeli ince bir takke giyiliyordu. Arka kısmı açık olan bu takke, kişinin önemli biri olduğu izlenimi veriyordu. Eğer bu giyim tarzını benimseyen bir kişi silah kuşanmamış ise alay edilerek zavallı ve korkak addedilirdi³⁹¹.

Salaş tunikler ve çeşitli renklerde pamuklu kumaştan yapılmış takkeler şehirde giyilen diğer giysiler arasındaydı. Bu giyim tarzı öncekine nispeten sadeydi. Bazı kişiler basmalı uzun çuha (bir çeşit ceket) ya da cübbe giyerken, bazı kişiler geniş yünlü kumaştan eşarp giyiyorlardı. Bazı yerliler bıyık ve sakallarını kınayla kızıla boyuyorlardı³⁹². Saç ve sakalların çeşitli türde boyalarla siyaha boyanmasının İslam’da caiz olup olmadığına dair farklı görüşler olmakla birlikte sakalın kına ile boyanması sünnet sayılmaktadır³⁹³. Sonuç itibarıyla, şehirdeki Afganların bu hususu göz önünde bulundurarak bıyık ve sakallarını kına ile boyadıkları anlaşılmaktadır.

Şehirdeki kadınların giyinişlerinde farklılıklar vardı. Atkinson, alt sınıflardan fakir bazı kadınların çarşaf giyinmeden dışarıya çıktıklarını kaydetmiştir. Buna karşılık, ekonomik durumu iyi olan daha üst sınıftan kadınlar çarşaf ve peçe ile kendilerini gizlediklerini aktarmıştır³⁹⁴. Bu giyim tarzına sahip olan kadınların günlük işlerinden birisi şehirdeki çaylarda çamaşır yıkamaktı³⁹⁵. Atkinson kadınlara ait farklı giyim tarzlarını sınıfsal olarak nitelendirmiştir. Seyyah Gılay kadınlarının sade giyinişlerini fakirlik zannederek kültürel farklılıkları ayırt edememiştir.

Halkın eğlence alanları olan bağ ve bahçelerde zaman zaman panayırılar düzenleniyordu. Bu panayırıda sazlar eşliğinde balad (aşk manisi) söyleniyordu. Mohan, eğlenceye katılan insanların hoş bir yüz ifadeleri ve güzel giyimleri olduğunu ifade etmiştir. Ancak Hindistan’dakiler kadar etkileyici olmadığını belirtmiştir. Buna rağmen Kandehar’daki karşılaştığı en çarpıcı sahne olarak etkilendiğini

³⁹⁰ Bereye benzeyen, şapka içinde veya yalnız olarak giyilen takkeye verilen isimdir. Nesrin Karacan, “Hayatın ‘Eşik’ Durumu Bağlamında ve Sivas Evlenme Geleneğinde ‘Gelin’ Kültürü”, *Türklük ve Bilim Araştırmaları*, S. 40, Güz 2016, s.105-136. Anadolu’da gelinlerin kullandığını şapkadır. Ancak Gılaylarda gündelik hayatta kullanılan bir takke türü olabilir.

³⁹¹ Lal, *a.g.e.*, s.304; Havelock, *a.g.e.*, II, s.9.

³⁹² Havelock, *a.g.e.*, II, s.9; Atkinson, *a.g.e.*, II, s.167.

³⁹³ İsmail Yalçın, “Sakal”, *TDVİA*, C. XXXVI, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s.1-2; Gülçin Tanrıbuyurdu, “Klasik Türk Şiirinde Bir Sembol Dili Olarak ‘Kına’”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. V, S. 1, 2016, s.102-115.

³⁹⁴ Atkinson, *a.g.e.*, II, s.166-167.

³⁹⁵ Ferrier, *a.g.e.*, s.321.

vurgulamıştır³⁹⁶. Mohan, birçok defa olduğu gibi Hindu olmasından dolayı bu etkinliği kendi memleketiyle mukayese etmiştir.

Bölgeye has içecekler şehirdeki şölen ve eğlencelerin yanı sıra gündelik yaşamda yoğun olarak tüketiliyordu. İçecekler genelde pazarlarda satılıyordu. Geçici pazarların kurulmasıyla birlikte büyük boy yeşil ve mavi bardaklarda gül suyu, şerbet ve “şikoncabin” adlı içeceği satan satıcılar pazarda dolaşıyordu. Şerbetler sade su, sirke ve şeker karıştırılarak yapılıyordu. Şikoncabin şerbetle aynı içeriğe sahipti ancak ek olarak meyve suyu ilave ediliyordu³⁹⁷. Bunun dışında Kandehar çarşısında kebab restoranları ve fırınlar da müşterilere hizmet veriyordu³⁹⁸.

3.4.3. Bazı Âdet ve İnanışlar

Eğitimin yetersiz olduğu Kandehar’da bilgisizlikten kaynaklı hurafeler yaygındı. Şehirdeki birçok kişi Pişhin Seyyidlerinin hastalık iyileştirme yeteneği olan, doğa olayları ve barut üzerinde büyü yapabilen, kesin suretle komşularını kutsayabilen ya da lanetleyebilen güçleri miras aldıklarına inanıyorlardı. Eşkiyalar bile seyyidlere saygı duyuyordu. Ticaret yollarında yağmacılık yaygın olmasına rağmen kervanları olan seyyidlerin ticaretleri güvenli bir şekilde devam ediyordu³⁹⁹.

Afganistan’ın birçok yerinde olduğu gibi Kandehar’daki halkın İslamiyet anlayışında sıra dışı sayılabilecek birçok inanış vardı. Hz. Muhammed’in soyundan geldiği iddia edilen Pişhin Seyyidlerinin ise kökeni doğal olarak Araplara dayandırılmaktadır. Ancak bu seyyidler farklı bir etnik gruba mensup olmalarına rağmen peygamber soyundan geldikleri kabul ediliyordu. Bu yüzden XIX. yüzyılın ilk yarısındaki Afganistan’daki hırsızlar dahil tüm kesimlerin büyük saygısına mazhar olmuşlardır. Hatta peygamber soyunu yüceltmek ya da birçok çıkar sağlamak için çeşitli doğa üstü güçleri olduğu iddia edilmiştir. Bunlara ek olarak bu seyyidlerin bölgeler arası ticarete katkısı son derece önemlidir. Bu konu ise bir sonraki ziraat ve ticaret başlığı altında ele alınacaktır.

³⁹⁶ Lal, *a.g.e.*, s.305.

³⁹⁷ Havelock, *a.g.e.*, II, s.7.

³⁹⁸ Havelock, *a.g.e.*, II, s.8-9.

³⁹⁹ Conolly, *a.g.e.*, II, s.40.

Hurafelerin yanı sıra Kandehar’da birtakım rivayetlere güçlü bir şekilde inanılıyordu. Bunlardan birisi VII. yüzyılda bölgedeki tepelerinde insanları yiyen devasa bir yılanın yaşadığı rivayeti idi. Bunu duyan Hz. Ali yılanı öldürmek için Kandehar yakınlarına gelmiştir. Hz. Ali’yi gören yılan korkmuş ve bir delik açarak tepenin diğer tarafına kaçmıştır. Böylece Cemşit mağarası oluşmuştur. Bu mağaranın Kenan hükümdarlarından biri tarafından keşfedildiği varsayılmaktadır⁴⁰⁰. Dünya’nın birçok yerinde olduğu gibi insanlar tam olarak açıklayamadıkları şeylere doğa üstü özellik ve hikayeler atfetmektedirler. Bu hikâye aynı tür rivayetlerin bir örneğidir.

Mohan 1833 yılında Serdar Rahimdil Han’ın çocuğunun doğumuna şahit olmuştur. Doğum sonrasında yapılan kutlamayı sıra dışı bulmuştur. Çocuğun bulunduğu yerde birçok hokkabaz ve cambazlar “terbiyesizce” sözleri tekrarlayarak doğumu kutlamışlardır⁴⁰¹. Doğum sonrası âdetlere dair ait elde edebildiğimiz bilgiler bununla sınırlıdır. Doğan çocuğun hanedanlığa mensup olması sebebiyle böyle bir kutlama yapılmıştır.

3.5. ZİRAAT VE TİCARET

Kandehar bölgesi çok zengin bir tarım havzasının merkezidir. Toprağı çok verimli ve sulaktır. Bu yüzden bölgede yetişen meyve ve sebzeler çok kalitelidir. Ancak XIX. yüzyılın ilk yarısındaki politik çekişmeler ve yüksek vergi talep edilmesi sebebiyle tarımda aksamalar ortaya çıkmış, bu durum da üretimin kalite ve fiyatlarına yansımıştır⁴⁰². Mohan, Kandehar civarındaki çiftçilerin baskıcı yönetimden dolayı tembel göründüklerini iddia etmiştir⁴⁰³. Bölgedeki siyasi istikrarsızlık tarımı olumsuz yönde etkilemiş olmalıdır. Diğer yandan, çok başlı yönetim sebebiyle bölgedeki idari yapıda farklılıklar görülmesi olağandır.

Siyasi kargaşalar sebebiyle Kandehar’da tarım sektörü sekteye uğramasına rağmen yetiştirilen ürünlerin kalitesi ve miktarı seyyahların dikkatini çekmiştir. Armut, badem, buğday, erik, incir, kavun, kayısı, nar, şeftali, pirinç, üzüm, tahıl çeşitleri ve tütün pazarlarda bolca görülen tarım ürünleriydi. Bu kaliteli tarım ürünleri arasında Kandehar narı meşhurdu. Kandehar’da yetişen buğday Herat’takine oranla

⁴⁰⁰ Lal, *a.g.e.*, s.307-308.

⁴⁰¹ Lal, *a.g.e.*, s.305-306.

⁴⁰² Masson, *a.g.e.*, I, s.282; Conolly, *a.g.e.*, II, s.106-107.

⁴⁰³ Lal, *a.g.e.*, s.296.

daha beyaz ve tatlıydı. Tütün ve tahıllar da kaliteliydi. Ancak pirinç Herat'taki kadar iyi değildi⁴⁰⁴.

Şehrin çarşısı birbiriyle kesişen dört pazar caddesinin merkezindeki büyük bir kubbeli yapıdan oluşuyordu. Şah Pazar ve Şikarpur Pazar caddelerinde birçok dükkân vardı. Herat Pazar ve Kabil Pazar adlı caddelerde dükkân sayısı ve insan yoğunluğu fazlaydı. Herat Pazar'ın üstü kapalı değildi ve dükkânların bazıları oldukça küçüktü. Gün boyunca yoğun bir insan kalabalığının olduğu bu çarşıya, binekle, yük hayvanlarıyla veya yaya olarak girilebiliyordu⁴⁰⁵.

Bu çarşıda ucuza satılan kaliteli ticari malların ve tarım ürünlerinin zengin bir çeşitliliği vardı. At süsleri ve malzemeleri, gözlükler, cilalı süs eşyaları, Rus üretimi mavi kâğıt, kesme şeker, yüksek fiyatlı siyah ve yeşil çay satışı sunulan ürünlerden sadece bazılarıydı. Bunun yanı sıra uzak bölgelerden ithal edilen gaz yağı yüksek fiyatla satılıyordu⁴⁰⁶.

İnsanların yoğunluğunun olduğu çarşıda, gıda ihtiyacını karşılayan birçok restoran, fırın, şarküteri ve kebabçılar vardı. Kebabçıların hemen yanında Dumba cinsi kaba etlerinde çok fazla yağ bulunan koyunlar kesilerek kebab yapımı için hazırlanıyordu. Etler kaliteli olmasına rağmen pahalıydı. Fırınlarda ucuza satılan oval biçimde buğday ekmekleri yapılıyordu. Gayet yumuşak olan bu ekmekler, biraz asitli olmasına rağmen gayet sağlıklı ve tüketime uygundu. Yine hamurdan yapılan roghan⁴⁰⁷ çokça tüketiliyordu. Bir süt mamulü olan kurutun bir kilosu ve on-on iki adet yumurta bir paisaya satılıyordu. Masson'a göre bu coğrafyada ticari emtiaların çok ucuz olması fakir sınıf için bir lütuftu⁴⁰⁸.

Kandehar'da geçici pazarlar da kuruluyordu. İnsan kalabalığının son derece yoğun olduğu bu pazarlar geniş bir ürün yelpazesine ve uygun fiyatlara sahipti. Ancak aşırı talepten dolayı ürünler çabuk tükeniyordu⁴⁰⁹. Bu pazarlardan biri şehrin güneyindeki Şikarpur Kapısı yakınlarında kuruluyordu. Yerleşik çarşığı aratmayacak zenginlikte olan bu pazarda, çavdar otu, buğday, arpa, soğan, süt, tütün ve baharatlar,

⁴⁰⁴ Masson, *a.g.e.*, I, s.282; Conolly, *a.g.e.*, II, s.106; Lal, Aynı yer; Kennedy, *a.g.e.*, I, 280; Ferrier, *a.g.e.*, s.319.

⁴⁰⁵ Lal, *a.g.e.*, s.302; Havelock, *a.g.e.*, II, s.8.

⁴⁰⁶ Masson, *a.g.e.*, I, s.281-282; Conolly, *a.g.e.*, II, s.105; Havelock, *a.g.e.*, II, s.9.

⁴⁰⁷ Yağda kızartılmış hamur.

⁴⁰⁸ Masson, *a.g.e.*, I, s.282; Havelock, *a.g.e.*, II, s.8-9.

⁴⁰⁹ Kennedy, *a.g.e.*, I, s.280.

odun ve kesilmiş hasırlar satılıyordu. Pazarda bu yüklerle dolaşan tüccarlara sıkça rastlanıyordu. Aynı zamanda postin (kürk), değişik desenlerde kumaş ve Yezd (İran) üretimi halılar pazarda dikkati çeken emtialar arasındaydı. Bu pazarda Heratlı at tüccarları da vardı. Ayrıca burada tavuk ve koyun satılıyordu⁴¹⁰.

Kandehar çarşı ve pazarları ile ilgili elde edilen bilgilere göre, şehrin başlıca geçim kaynağının tarım olduğu görülmektedir. Bunun kanıtı ise şehirdeki tarım ürünlerinin fazla olması sebebiyle ucuza satılmasıdır. Başta meyveler olmak üzere bu kaliteli tarım ürünlerinin ucuza satılması fakir halk için bir avantajdı. Kandehar'da yetiştirilen buğday kaliteliydi. Bu ürünün hem kaliteli hem de ucuz olması bölgede fazlaca yetiştirildiğini göstermektedir. Ayrıca etin pahalı olması hayvancılığa tarım kadar ehemmiyet verilmediğini ortaya koymaktadır. Sonuç itibarıyla bölgenin başlıca geçim kaynağı tarım olmasına rağmen şehrin konumu sebebiyle büyük bir ticari hacmi olabileceği anlaşılmaktadır.

Kandehar ticaret güzergâhlarına ve ticari emtiaların kâr marjlarına dair bilgileri Mohan vermektedir. 1833 yılında şehrin ticaret hacminin büyük bir kısmını Bombay'dan⁴¹¹ gelen ticari emtialar oluşturunuyordu. Dürrani Devleti'nde karışıklıklar çıkmadan önce vergilerin düşüklüğü ve ticaret güzergâhlarının güvenli olmasından dolayı Keşmir eşarpları tüm ülkeye yayılıyordu. 1833 yılında ise Bombay'dan satın alınan yüz rupi değerindeki yük, Kuç Körfezi yoluyla Kalat üzerinden tüm geçiş vergileri ödenerek Kandehar'a getiriliyordu. Burada ise yüzde otuz kâr payıyla satılıyordu. Yüksek vergi alınan emtiaların sonraki durakları Herat ve Kabil şehirleriydi. Kandehar'a getirilen emtialar 657 km. uzaklıktaki Herat'ta dört katı fiyata satılıyordu. Ancak bu güzergâhdaki güvenliğin sağlanamaması sebebiyle ticaret aksıyordu. Kandehar-Kabil güzergâhı coğrafi açıdan düzgün olmasına rağmen tehlikelerle doluydu. Kabil ve Türkistan ticaretinin büyük bir kısmını yürüten Lohaniler, korkusuz ve savaşçı özelliklerinden dolayı bu rotalar arasındaki ticareti gerçekleştirebilen birkaç gruptan birisiydi⁴¹².

Afganistan'daki siyasi istikrarsızlığın ticarete etkisini birçok yerde naklettik. XIX. yüzyılın ilk yarısında Kandehar-İran ticareti sekteye uğramıştır. Çünkü Dürrani

⁴¹⁰ Havelock, *a.g.e.*, II, s.7-8.

⁴¹¹ 1995 yılından sonra Mumbai adını almıştır.

⁴¹² Lal, *a.g.e.*, s.317-318.

Devleti'nin son iktidar yeri olan Herat, hem İran hem de Afgan Emirliği ile çatışma halindeydi. Bu sebeple ticarete aksamalar yaşanması kaçınılmazdı. Kandehar için geriye kalan en büyük ticari rota Hindistan güzergâhıydı. Bombay menşeli ticari ürünlerin yolculuğunun Kuç körfezi yoluyla başlaması, bu iki durak arasındaki ticaretin deniz yoluyla yapıldığı göstermektedir. Buradan ayrılarak yaklaşık 1.500 km. mesafe kateden tüccarlar Kandehar'a ulaşıyordu. Ticari kâr marjları ve güzergâhlardaki ticareti yürütebilen Lohanileri aşağıdaki tablo ile birlikte değerlendirmemiz konunun anlaşılması açısından daha uygun olacaktır.

**Mohan'ın verdiği bilgilere göre 1833 yılında yol masrafları ve vergiler dâhil
İngiliz kumaş fiyatları**

Ürün	Bombay'dan Alış Fiyatı (rupi)	Kandehar'da Satış Fiyatı (rupi)	Artış Oranı (%)
Kaliteli kumaş (parça başı)	3	6	200
Jamavar (Bir tür elbise)	2	10	500
Bir çift eşarp ya da Razai	20	40	200
Sahan adlı 32 m. uzunluğunda kumaş parçası	12	27	225
“Guli” denilen figürlü basma	13	28	215
“Rahdar” denilen normal basma	10	18	180
Bengal'in en iyi kumaşlarından biri olan “Jamdani”	3	7	233
Yünden yapılan kaliteli “Alvan” kumaşı	18	30	166
Parça başı kadife	27	60	222
“Makhmali” denilen kadife basma	60	120	200

1833 yılında Kandehar'ın altı buçuk rupisi Bombay'ın beş rupisine denkti⁴¹³. Tabloya göre, tüm kumaşların Bombay'dan alındıktan sonra yüzde yüz kârla Kandehar'da satıldığı anlaşılmaktadır. Ancak burada Keşmir'de üretilen Jamavar

⁴¹³ Lal, *a.g.e.*, s.317-318.

isimli elbise bir istisna olarak yer almaktadır. Diğer kumaşlar %100 kârla satılırken Jamavar %400 kârla satılmıştır. Bunun sebebi ise Kandehar'daki giyim sektörünün aynı tarzda elbise üretememesi olmalıdır. Bombay'dan alınan ve Kandehar'da yüzde yüz kârla satılan bu kumaşlardan elde edilen kârın yüzde otuz olduğu anlaşılmaktadır. İki katı fiyata satılan emtianın geriye kalan yüzde yetmişlik kârı vergilendirmelere gittiği görülmektedir.

Kandehar'a uzaklığı Bombay'a göre yarı mesafede olan Herat güzergâhında fiyatlar dört katına çıkmıştır. Siyasi karışıklıklar ve bu durumun getirdiği asayiş bozukluğu bunun en önemli sebebi olmuştur. XIX. yüzyılın ilk yarısında Vaşhir bölgesi başta olmak üzere Herat güzergâhı üzerindeki birçok noktada yoğun yağmacılık faaliyetleri yapıyordu. "Koşan deve binicileri" olarak bilinen Beluciler bu yağmacılık faaliyetlerinin başını çekiyorlardı. Büyük bir çoğunluğu Kandehar'ın batısındaki çöl bölgesini mesken edinmiş bu topluluk, geçimlerini yağmacılıkla sağlayan acımasız haydutlar olarak biliniyordu. Aynı şekilde Kabil güzergâhındaki yağmacı bazı Gılzaylar da yağmacılık faaliyetleri yürütüyor, bu yüzden de bölgedeki ticaretin güvenliğini sekteye uğratiyorlardı. Ancak cengaverliğiyle bilinen Lohani tüccarları bu yağmacı topluluklara karşı direnebilen başlıca tüccar grubu olarak, Kandehar üzerinden Kabil ve Herat'a doğru ticareti yürütebiliyorlardı.

Kandehar üzerinden ticareti yürütebilen diğer bir topluluk ise bazı adet ve inanışlar başlığı altında bahsedilen, özel güçleri olduğuna inanılan Pişhin Seyyidleriydi. Afganistan'daki tüm kesimler tarafından saygı duyulan bu topluluk, bölgeler arası ticaretin önemli bir unsuruydu. Bu topluluğa Afganistan'da ticareti devam ettirmeleri için İngilizler tarafından destek verilmiştir. Seyyidlerin ticareti yürüttüğü ürünlerin başında İran'a ihraç edilen Keşmir şalları geliyordu⁴¹⁴. Pişhin Seyyidlerinin o dönemde ticaret ile uğraştığı birçok kaynak tarafından belirtilmektedir. XIX. yüzyılın ilk yarısında ise günümüzde Pakistan'ın bulunduğu Yukarı Sind bölgesinde İngilizlerin etkisi artmıştı. Bölgeye gelen Lohani kervanlarının yanı sıra Pişhin Seyyidlerine ait kervanlarda Keşmir şalı ve birçok İngiliz kumaşı olması, İngilizlerin bu grupları desteklediği görüşünü güçlendirmektedir.

⁴¹⁴ Shah Mahmoud Hanifi, *Inter-regional Trade And Colonial State Formation In Nineteenth-Century Afghanistan*, (Doctoral dissertation), University of Michigan, Michigan 2001, s.112 vd.

Kandehar ticari hayatı hakkında değinilmesi gereken son konu İranlı ve Hindu tüccarlardır. 1841 yılına kadar Kandehar’da yaşayan İranlı ve Hindu tüccarlar ticaretin büyük bir kısmına hakimdi. Ancak 1843 yılında İngiliz kuvvetleri bölgeden çekildiğinde Kuhendil Han idareyi yeniden eline alarak birçok büyük tüccarı bölgesinden sürmüştür. Bu tüccarlar taşınabilir mal varlıklarını ve paralarını gömerek saklamışlardır⁴¹⁵. İranlı ve Hindu tüccarlar 1843 yılında imtiyazlarını kaybettikleri anlaşılmaktadır. 1843 yılından önce Kuhendil Han, Kandehar’ı yöneten serdarlar içerisindeydi ve bu grupların imtiyazları devam ediyordu. Kuhendil Han’ın bu gruplara karşı görüşlerinin değiştiği sonucuna ulaşılmaktadır. Bu değişimin muhtemel sebebi ise İngilizlerin Kandehar’ı işgal ettiği dönemde İranlı ve Hindu tüccarların İngiliz yanlısı bir tutum sergilemiş olmasıdır.

3.6. MALİ SİSTEM

XIX. yüzyılın ilk yarısında Kandehar’ın mali gelirlerinin büyük bir kısmı tarım vergilerinden elde ediliyordu. Tarım vergileri ise Ahmed Şah Dürrani döneminden itibaren uygulanmaya başlayan ve kardeş serdarlar döneminde sürdürülen birtakım geleneksel vergi sistemleriyle toplanıyordu. Ekili arazilerden tohum-hasat orantısı dikkate alınarak vergi alınıyordu. Yaklaşık otuz kilo tohumdan elde edilen ürünün otuz kilosu vergi olarak toplanıyordu. Bununla birlikte on saçımlık tohumdan elde edilen hasattan üç şilin, saman ve anız için on Kandehar rupisi ek vergi alınıyordu. Bunların dışında meyve bahçeleri cord⁴¹⁶ başına on şilinlik bir vergiye tabiydi. Ayrıca sebze bahçelerinden cord başına on iki şilin ve altı pençe vergi alınıyordu⁴¹⁷.

Kandehar’da toprak ve tarım vergilerinin dışında su sistemlerinin kullanımı çeşitli vergi ve düzenlemelere tabi tutulmuştu. Kehriz adlı yer altı su kanalları ve sulama havuzları bölgedeki başlıca su sistemleriydi. Her kehriz başına elli rupi vergi alınırken, Peştunlar dışında her gruptan beş rupi havuz vergisi alınıyordu. Bu vergiler her köy için eşitti. Ayrıca taşradaki bazı bölgeler, sadece tükettikleri su kadar vergi veriyordu⁴¹⁸. Bunların dışında hayvan vergilerinde sabit düzenlemeler mevcuttu.

⁴¹⁵ Ferrier, *a.g.e.*, s.321.

⁴¹⁶ Yaklaşık otuz altı metre karelik bir alanı kapsamaktadır. J. P. Ferrier, *History of The Afghans*, Translated by Captain William Jesse, John Murray, London 1858, s.323.

⁴¹⁷ J. P. Ferrier, *History*, Aynı yer; C. M. MacGregor, *Central Asia, Part II: A Contribution Towards The Better Knowledge of The Topography, Ethnology, Resources, & History of Afghanistan*, Office Of The Superintendent of Government Printing, Calcutta 1871, s.61.

⁴¹⁸ MacGregor, *a.g.e.*, s.61-62.

Koyun başına altı pence vergi alınıyordu. Diğer tüm hayvanlar yüzde beş oranla meydan vergisine⁴¹⁹ tabiydi⁴²⁰.

Kandehar'a bağlı birçok köy ve kasabadan vergiler asker desteği olmadan toplanamıyordu. Bu yerlerin büyük bir kısmının vergi geliri idare tarafından tahsil edilirken, bazılarının gelirleri bölgedeki en güçlü aşiret beylerine Tımar olarak bırakılıyordu. Geri kalan kısımlar ise toprak sahiplerine ya da deftarilere⁴²¹ ait oluyordu. Eğer deftariler tohumları ve ahır hayvanlarını karşılamak kaydıyla topraklarında tarım ve hayvancılık yapmak için işçi tutarsa, elde edilen ürünlerin dörtte üçünü alıyordu. Geri kalan kısım Bozgar adı verilen işçilere kalıyordu. Eğer Bozgarlar ahır hayvanları ve tohumları kendileri sağarlarsa deftari payının yarısını alıyordu⁴²².

XIX. yüzyılın ilk yarısında bölgedeki gümrük ve ticari vergi uygulamalarına dair bilgileri Conolly aktarmaktadır. Kandehar'ın idari sınırları içerisinde yer alan Gereşk'de at başına üç buçuk duka altın (5,6 rupi), Kandehar'da ise altı duka altın (9,6 rupi) daha gümrük vergisi alınıyordu. Şehre getirilen tüm yükler gümrük noktasında incelenerek kayda geçiriliyordu⁴²³. Ayrıca Kandehar'dan Hindistan'a satılmak için gönderilen her at için bir pound dört şilin ve dört peni vergi alınıyordu⁴²⁴. Conolly'ye göre tüm bu vergiler idarenin zorbalığı ile tahsil ediliyordu. Seyyahın asi olarak nitelendirdiği Kandehar serdarları, kanunsuzluk yaparak yetiştiricilerden zorla vergi ve haraç alıyorlardı. Bu da tüm sınıflardan halkı zorluyordu⁴²⁵. Diğer yandan şehirdeki Hindular cizye vergisine tabiydi⁴²⁶.

Kandehar'daki kardeş serdarların birbirinden bağımsız olarak vergilendirme yaptığı anlaşılmaktadır. Çünkü Gereşk bölgesi Kohendil Han'ın idaresi altındaydı. Bu şekilde vergi birliği olmaması, birçok seyyah tarafından ifade edilen ağır vergilerin varlığını kanıtlar niteliktedir. Bu durumun en büyük etkeni mali yapının bozulmasına sebep olan siyasi istikrarsızlıktır. İngilizlerin meşru saydığı Sadozayları destekleyen Conolly'nin yanlı tutumu, Onun Kandehar serdarları hakkında olumsuz değerlendirme

⁴¹⁹ Satış vergisidir. Ferrier, *History*, s.323.

⁴²⁰ Ferrier, Aynı yer.

⁴²¹ Afganistan'da bir aşirete verilen topraklara "daftar" ve buradaki hissedarlara "daftari" denilirdi. Mukulika Banerjee, *The Pathan Unarmed*, James Curay, Karachi & New Delhi 2000, s.30.

⁴²² MacGregor, *a.g.e.*, s.62.

⁴²³ Conolly, *a.g.e.*, II, s.89.

⁴²⁴ Ferrier, *History*, s.326.

⁴²⁵ Conolly, *a.g.e.*, II, s.106.

⁴²⁶ MacGregor, *a.g.e.*, s.62.

yaptığını göstermektedir. Seyyah, bir Sadozay olan Ahmed Şah Dürrani'nin koyduğu vergileri sürdüren Barakzay serdarlarını kötölemekle kendisiyle çelişmektedir. Bu durum seyyahın verdiği siyasi bilgilerin güvenilirliğini sarsmaktadır.

Kandehar'ın tek bir elden yönetilmemesi toplam mali gelirin hesaplanmasını zorlaştırmaktadır. Ayrıca bu konu hakkında bilgi veren kaynakların sayısı sınırlıdır. 1826 yılında ölen ağabeyi Şirdil Han'ın varlıklarını devralan Purdil Han'ın, toplam vergi gelirlerinde en büyük paya sahip olduğu anlaşılmaktadır. 1828 yılında Masson'un tahmini olarak zikrettiği toplam vergi geliri ise on iki lak rupi (bir milyon iki yüz bin rupi) civarındaydı⁴²⁷. Buna karşılık Conolly, 1830 yılında geldiği şehirde yıllık yüz bin duka altın vergi toplandığını ve bu rakamın elli bin sterline denk (yaklaşık beş yüz bin rupi) geldiğini aktarmıştır⁴²⁸. 1857 yılında Dost Muhammed Han tarafından Nazir Gulam Ahmed'e yaptırılan tahkikata göre Kandehar'ın toplam gelirinin yaklaşık yedi yüz bin rupi olduğu hesaplanmıştır⁴²⁹.

Kandehar'ın toplam mali gelirlerine dair bir değerlendirme yapacak olursak mali gelirlerin büyük bir kısmına sahip Purdil Han'ın hâkimiyet alanı şehir merkezi ve yakın çevresiydi. Purdil Han ağabeyinin varlıklarını devralarak mali açıdan diğer kardeşlerinin önüne geçmiştir. Öte yandan toplam gelirlere dair veriler karşılaştırıldığında bir milyon iki yüz binlik rakamın gerçeği yansıtmadığı anlaşılmaktadır. Masson'un bu sayıyı tahmini olarak ifade etmesi bu görüşü kuvvetlendirmektedir. 1830 ve 1857 yıllarında toplam rakamlar karşılaştırıldığında 1830 yılında beş yüz bin rupi olan vergi gelirlerinin 1857 yılına gelindiğinde artış gösterdiği görülmektedir. 1857 yılında resmi olarak yapılan hesaplama bu iki rakam arasındaki tutarlılığı güçlendirmektedir.

⁴²⁷ Masson, *a.g.e.*, I, s.287-288.

⁴²⁸ Conolly, *a.g.e.*, II, s.106.

⁴²⁹ MacGregor, *a.g.e.*, s.65.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİĞER AFGANİSTAN ŞEHİRLERİ VE ÖNEMLİ KASABALAR

1. BAMYAN

1.1. COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ

Afganistan'ın orta kısmında yer alan Hazarajat bölgesinin önemli şehirlerinden biri olan Bamyan, deniz seviyesinden yaklaşık 2800 m. yüksekliktedir. Kabil'in kuzeybatısında yer almaktadır. Kabil'e uzaklığı Şibar geçidi yoluyla 231 km. iken Hajigak geçidi yoluyla 182 km'dir¹. Bamyan kelimesinin menşei Hinduizm'in kutsal kitabı olan Rigveda'ya kadar gitmektedir. Bu kitapta geçen “bhama” sözcüğü parlaklık, ihtişam anlamlarına gelmektedir. Zerdüştlük kitabı Avesta'da “bamyā” parlak, yüce demektir². Burnes ise şehrin isminin balkon anlamına gelen “bam” ve “yan” eklerinden türediğini aktarmıştır. Yine Burnes, Bamyan adının diğer bir anlamını ise kayalar üzerindeki yükselen mağaralar olarak kaydetmiştir³.

İslami dönemlerden çok önce Budizmin merkezi olan Bamyan Persler, Makedonya İmparatorluğu, Seleikoslar, İskitler, Yü-eçiler, Kuşhanlar, Sasaniler Akhunlar ve Eftalit hanedanlığının hâkimiyeti altına girmiştir⁴. Şehre dair ilk yazılı bilgilere V. yüzyılda Çin'in Kuzey Wei Hanedanlığı'nın yıllıklarında rastlanmıştır. Burada “Fan-yang” olarak geçmiştir⁵. Bu yüzyılda Bamyan Akhunların başkenti olmuştur⁶. 632 yılında ise Budist seyyah Huan-Tsang şehirden “Fan-yen-na” olarak bahsetmiştir⁷. Sasanilerin hâkimiyeti altında olan şehir, 641-642 yıllarında Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. 870 yılında Saffari hükümdarı Ya'kûb b. Leys tarafından buradaki Budist mabedi yıkılmıştır. IX. yüzyılda Bamyan'ın Belh'in yarısı kadar olduğu kaydedilmiştir⁸. İstahri X. yüzyılda burayı Belh'in yarısı kadar olan

¹ Nancy Hatch Dupree, *The Valley of Bamian*, Second Edition, Afghan Tourist Organization, Kabul 1967, s.1, 6; www.google.com.tr/maps/place/Bamiyan,+Afganistan, 25.05.2018.

² Lokesh Chandra, “Bamiyan: The Jewel of Afghanistan's Glory”, *Himalayan and Central Asian Studies*, Vol. XVI, No. 2, April-June 2012, s.6.

³ Alexander Burnes, *Travels into Bokhara: Being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia also, Narrative of a Voyage on the Indus from Sea to Lahore*, Vol. II, John Murray, London 1839, s.159.

⁴ İbrahim Kafesoğlu, “Asya”, *TDVİA*, C. III, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s.516; Mustafa Şahin, “Mavu Balig-Yok Edilen Bir Şehrin Öyküsü”, *IV. Canik Sempozyumu*, 15-17 Mayıs, Canik 2015, s.57-65.

⁵ Chandra, *a.g.m.*, s.7.

⁶ Şahin, *a.g.m.*, s.58.

⁷ Si-Yu-Ku, *Buddhist Records of The Western World*, Translated by Samuel Beal, Vol. I, Trübner&Co., London 1884, s.49 vd.

⁸ Şahin, *a.g.m.*, s.58.

sulak bir bölge olarak tanıtmıştır. Yazar, şehrin bir tepe üzerinde bulunduğunu ve herhangi bir tahkimatı olmadığını aktarmıştır. X. yüzyıl Arap tarihçisi Mukaddisi şehre Al-Lahûm demiştir. Ayrıca çok soğuk olan bu bölgeyi Horasan'ın bir ticaret merkezi ve Sind'in hazinesi olarak nitelendirmiştir. Aynı yüzyılda şehirde Cuma Cami adlı yapı vardı ve zengin pazarların şehrin dört kapısına doğru yayılıyordu. Bu tarihlerde Bamyân'da bulunan birçok yerleşim yeri yok olmuştur. Bunlar Basghûrfand, Sakîwand ve Lakhrâb'tı. Bir diğer X. yüzyıl bilgini Zekeriya el-Kazvinî şehirdeki altın evden ve heykellerden bahseder. Civar bölgelerdeki civa ve sülfür madenlerine değinir. XIII. yüzyılda yaşamış coğrafyacı, tarihçi ve gezgin Yâkût el-Hamavî, Bamyân'daki heykellerden bahsetmiştir⁹.

Hârizmşahlar Devleti (1097-1231) hâkimiyeti süresince Bamyân tahkim edilmiş ve çeşitli imar faaliyetleri gerçekleştirilmiştir¹⁰. Şehir, 1221 yılında Moğollar tarafından işgal edilmiştir¹¹. Cengiz Han'ın en sevdiği torunlarından Çağatay'ın oğlu Mutegin buranın kuşatması sırasında ölmüştür. Cengiz Han bu yüzden şehri yerle bir ettirmiş ve adını Türkçe'de lanetli, yıkık şehir anlamına gelen "Mahv Balık" olarak değiştirmiştir. Bamyân bu süreçten sonra eski ihtişamlı günlerini kaybetmiştir¹². Sonraki yüzyıllarda Afganistan'da hâkimiyet süren diğer devletlerin¹³ kontrolünde olan Bamyân, XIX. yüzyılın ilk yarısında Afgan Emirliği'nin (1823–1926) egemenliğine girmiştir.

1.2. İDARİ TEŞKİLAT VE ASKERÎ DÜZEN

Bamyân XIX. yüzyılda idari anlamda Hazaraların etkili olduğu bir bölgeydi. Bu yüzyılın ilk yarısında Behsud bölgesinde Hazaralardan Mir Yezdanbaş güçlü bir bey konumundaydı. Dost Muhammed Han bile Mir Yezdanbaş'ın gücünden çekiniyordu. Bunun için Mir'i Kabil'e davet edip tutsak ettirmiştir. Elli bin rupi ödemesi karşılığında Mir serbest bırakılmıştır. Mir buna rağmen Türkistan ticaretinde çok önemli bir rolü olan Bamyân'da kervanların geçişlerini engellememiştir¹⁴. Dost

⁹ Guy Le. Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, Cambridge University Press, Cambridge 1905, s.418.

¹⁰ William Moorcroft and George Trebeck, *Travels In The Himalayan Provinces of Hindustan and The Panjab In Ladakh And Kashmir; In Peshawar, Kabul, Kunduz, And Bokhara From 1819 to 1825*, Ed. Horace Hayman Wilson, Vol. II, John Murray, London 1841, s.287.

¹¹ Abdülkadir Yuvalı, "Çağatay Han", *TDVİA*, C. VIII, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s.176.

¹² Strange, *a.g.e.*, s.418-419; Şahin, *a.g.m.*, s.61-62.

¹³ Geniş bilgi için bkz. Giriş kısmı, Afganistan Coğrafyası ve Kısa Tarihi.

¹⁴ Christine Noelle, *State and Tribe in Nineteenth -Century Afghanistan: The Reign of Amir Dost Mohammad Khan (1826-1863)*, Routledge, New York 1997, s.33.

Muhammed Han iktidarı ele geçirdikten kısa bir süre sonra Bamyan'ı Kabil'e bağlamıştır¹⁵. Dost Muhammed Han buraya saygın bir bey olan Hacı Han Kakar'ı vali olarak atamıştır¹⁶.

Mir Yezdanbaş itaat altına alınmasına rağmen diğer beyler için aynı durum söz konusu değildi. Bamyan bölgesinde bu dönemde bazı karışıklıklar söz konusuydu. Dost Muhammed Han bölgedeki Şii beylerle yer yer çekişmeler yaşıyordu. Hatta Hacı Han Kakar, Joseph Wolff için Tupchi ve Kalow beylerine mektup yazarak seyyahın güvenliğini sağlamaya çalışmıştır¹⁷. Bunların dışında Mir Yezdanbaş ve Baz Ali beylerin komutasındaki Hazara kuvvetleri iki bin süvariden oluşuyordu¹⁸. 1839 yılında Dost Muhammed Han'ın devrilmesiyle Şah Şüca buraya birlikler yerleştirmiştir. 1840 yılında burada altı topçu ve bir Gurka birliği konuşlandırılmıştır¹⁹.

1.3. ŞEHİRLEŞME, YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI

Tarihi çok eski dönemlere kadar uzanan Bamyan'da, XIX. yüzyıl başlarında Gulgula adındaki antik şehrin kalıntıları²⁰ tüm vadiye yayılıyordu. Şehir bu kalıntılar ve Buda heykelleriyle ün kazanmıştı. Bu harabeler bölgenin eskiden çok kalabalık bir nüfusa sahip olduğunu gösteriyordu²¹. 1832 yılında yerliler bu kalıntıları kazarak yüzük, sikke ve tarihî eser niteliğinde birçok yadigâr çıkarıyordu²². Buradaki bazı çocuklar çeşitli hikayeler anlatarak antik sikkeleri kervan ve seyyahlara satıyorlardı²³. Ayrıca buradan çıkartılan bazı tarihî eserlerde İslam sonrası döneme denk gelen Kûfi yazım tarzı kullanılmıştı²⁴.

1832 yılında şehir surlar ile çevriliydi ve vadinin büyük bir kısmı tarım yapılan iki ya da üç kısma bölünmüştü. Kerpiç kullanılarak inşa edilen evler iki katlı ve alçak tavanlıydı. Çatıları yoğun kar yağışına pek dayanamayan hasır ve odundan

¹⁵ Burnes, *a.g.e.*, II, s.159.

¹⁶ Mohan Lal, *Travel In The Panjab, Afghanistan, & Turkistan To Balk, Bokhara, And Herat; And A Visit To Great Britain And Germany*, Wm. H. Allen & Co., London 1846, s.89-90.

¹⁷ Joseph Wolff, *Researches and Missionary Labours Among The Jews, Mohammedans, And Other Sects*, Orrin Rogers, Philadelphia 1837, s.152.

¹⁸ Charles Masson, *Narrative of Various Journeys In Balochistan, Afghanistan, The Panjab, & Kalat*, Vol. II, Richard Bentley, London 1844, s.347.

¹⁹ Rollo Burslem, *A Peep Into Toorkisthan*, Pelham Richardson, London 1846, s.55.

²⁰ Bkz. ek 26.

²¹ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.287; Burnes, *a.g.e.*, II, s.157.

²² Burnes, *a.g.e.*, II, s.159.

²³ Burslem, *a.g.e.*, s.40.

²⁴ Burnes, *a.g.e.*, II, s.159.

yapılıyordu²⁵. Kubbe şeklindeki bu çatılarının hemen altında çeşitli süslemeler yer alıyordu. Burnes’e göre sıradan olan bu evler belirli bir mimari tarzı temsil etmiyordu. Halkın konakladığı diğer yerler ise mağaralardı. Kireçtaşından oyularak yapılan bu mağaraların büyük bir kısmı kuzey tepelerinde yer alıyordu²⁶. Heykellere yakın konumda bulunan bazı mağaralarda insan figürlü duvar boyamaları bulunuyordu. Yerliler tarafından bu mağaralar ile ilgili çeşitli hikayeleri vardı. Bunlardan birisi çocuğunu burada kaybeden bir annenin yirmi yıl sonra tekrar kavuşmasını anlatıyordu²⁷.

Bamyan’ın en önemli sembolü devasa Buda heykelleriydi²⁸. Şehrin kuzey tepelerinde yer alan bu heykellere yerel halk tarafından “somuç” deniliyordu. 53 m. yüksekliğinde erkek heykelin ismi Salsal (evreni aydınlatan ışık), 35 m. yüksekliğinde kadın heykelin ismi Shamama’ydı (Kraliçe Anne)²⁹. Moorcroft’a göre bu heykeller kayalıklara oyulmuş muhteşem eserlerdi³⁰.

1832 yılında bölgeye adını vermiş Şii mezhepli Hazaralar tepe yamaçlarındaki mağaralarda ikamet ediyorlardı. Ayrıca şehirde Farsça ve Peştuca konuşan Afganlar ve Tacikler yaşıyordu. Taciklerin bir kısmı bu heykellerin sol tarafındaki mağaralarda ikamet ediyordu. Mohan buranın sakinlerini kaba insanlar olarak nitelendirmiştir. Buna ek olarak dindar olmamalarına karşın kendilerini en saf Müslüman ya da Haydar-ı Kerrar’ın³¹ Şiileri olarak gördüklerini kaydetmiştir³². 1840 yılında Bamyan’a gelen Burslem’de buradaki Hazara topluluklarından bahsetmektedir. Burslem’e göre bu insanlar hasta görünüşlü olmalarına rağmen atletik yapılılardı³³. Bamyan Afgan Türkmenistanı’na çok yakın olmasına rağmen hiçbir Özbek unsur yoktu. Bunun sebebi ise Özbeklerin Hazara köylerini yağmalayarak yerlileri köleleştirmeleridir.

Bamyan’daki Şii mezhepli Hazaralar’ın Hz. Ali’ye dair yerel efsaneleri anlatıyorlardı. Şehrin 5 km. batısındaki Ejder Vadisi adlı yerde Hz Ali’nin kötü bir

²⁵ Lal, *a.g.e.*, s.89-90.

²⁶ Burnes, *a.g.e.*, II, s.157, 159.

²⁷ Burnes, *a.g.e.*, II, s.159, 161.

²⁸ Bkz. ek 25.

²⁹ Burnes, *a.g.e.*, II, s.157, 160.

³⁰ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.287.

³¹ Hz. Ali’nin lakaplarından birisidir. Savaşta cesareti ve kahramanlıklarından dolayı bu lakabı almıştır. DİA, “Haydar”, *TDVİA*, C. XVII, TDV Yayınları, İstanbul 1998, s.24.

³² Lal, *a.g.e.*, s.86, 90.

³³ Burslem, *a.g.e.*, s.39.

ejderhayı öldürdüğüne ve kalıntılarının burada olduğuna inanılıyordu. Masson'a göre jeolojik açıdan bakıldığında 155 m. yüksekliğindeki kalıntılar volkanik bir oluşumdu³⁴. Hz. Ali'nin bu bölgeye gelip gelmediği bilinmemektedir. Ancak eğitim seviyesi yetersiz halkın bu gibi doğa olaylarını doğaüstü güçlere ve efsanelere bağladıkları anlaşılmaktadır.

Bamyan Hazaralarının yemek kültürlerine dair kısıtlı bilgileri Masson vermektedir. Hazaralar bezelye tanesi şeklinde pişmiş hamurları ve arpa ununu kaynamış süt dolu kâseye koyarak tüketiyordu³⁵.

1.4. MALİ SİSTEM

Dağlık bir coğrafi yapıya sahip olan Bamyan bölgesinden çok yüksek miktarda vergi toplanamıyordu. 1832 yılında bölgeden elde edilen toplam vergi miktarı yaklaşık yetmiş bin rupiydi. Bu vergi miktarı Bamyan'ın Kabil-Buhara ticaret güzergâhında bulunması sayesinde elde edilebiliyordu³⁶. 1832 yılında vergileri toplamakla sorumlu kişiler Hacı Han Kakar ve Mir Yezdanbaş'tı. İtaat altına alınmış Mir Yezdanbaş, Hacı Han Kakar'ın kontrolündeydi. Bu sayede başarılı bir şekilde vergi tahsili yapılmıyordu. Ancak Hacı Han Kakar'ın nüfuzunun artmasından endişelenen Dost Muhammed Han, onun emrine verdiği bin beş yüz kişilik kuvveti beş yüze düşürmüştür³⁷. Hacı Han Kakar kendisine verilen görevde başarılı olmasına rağmen bu coğrafyadaki siyasi düzenin hassas olduğunun farkında olan Dost Muhammed Han'ın temkinli davrandığı anlaşılmaktadır.

1832 yılında Kabil'in otoritesi, Bamyan'daki güçlü beyler üzerindeki kontrolünü sürdürüyordu. Kabil'den alınan belge sayesinde Hazaralar Burnes ve kafilesinden geçişlerde düşük vergi almışlardı. Bu belgeye rağmen Hazaralar ile ödenecek vergi miktarının arttırılması konusunda pazarlık yapmışlardı. Burnes'e göre resmi izin olsun ya da olmasın bu görevliler onlara zarar vermeye hazırlardı³⁸. Bölgede merkezi idarenin emirlerinin bile sorgulanabildiği anlaşılmaktadır.

³⁴ Masson, *Narrative*, II, s.357-358

³⁵ Masson, *Narrative*, II, s.337.

³⁶ Lal, *a.g.e.*, s.90.

³⁷ Noelle, *a.g.e.*, s.35.

³⁸ Burnes, *a.g.e.*, II, s.155.

2. BELH

2.1. COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ

Belh şehri, Ceyhun havzasının en önemli şehirlerinden biri olarak kabul edilir³⁹. Ceyhun'un güneyindeki Dehâs ırmağı üzerinde ve Kûhibâbâ dağının eteğinde kurulmuştur. Coğrafi olarak Horasan bölgesinde sayılmaktadır. Kuzeyden Ceyhun'a ve kumsallarına, güneydoğu ve güneybatıda Elburz dağlarıyla bağlantılıdır. Belh arazisini düz çöller ve dereler teşkil etmektedir. Bu düz arazi kuzeye gidildikçe daha fazla genişlemektedir. Eski tarihlerde bu bölgenin başkenti olduğu için "Şehirlerin Anası" ismiyle anılmıştır. Belh adını eski Farsça'da Bâhtriş, Avesta'da Bâhdi ve Grekçe'de Baktra şeklinde geçen Baktres'den alır⁴⁰.

Şehrin kuruluşuna dair birçok efsane ve rivayet vardır. Mohan şehrin Hz. Nuh'un oğlu tarafından⁴¹; Wolff ise Hz. Âdem'in oğlu tarafından kurulduğunu kaydetmiştir. Şehrin ilk adı Hanah'tı ve zamanla değişime uğrayarak Halah, Balakh ve en son Belh adını almıştır⁴². Diğer bir rivayette İran'ın yaradılış efsanelerinde geçen Keyümers tarafından yaptırıldığıdır. Yine efsanevi hükümdarlardan Minücihr b. İrec tarafından yaptırıldığı rivayet edilmiştir. Ayrıca Turan hükümdarı Efrâsiyab'ın başkenti olduğu efsaneler arasındadır⁴³. Son olarak Nabukadnezar Kudüs şehrini yok ettikten sonra MÖ 586'da sürgün edilen Yahudilerin buraya yerleştirdiğine dair rivayetler vardır⁴⁴. Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere Belh'in tarihi çok eskilere dayanmaktadır.

Rivayetler dışında Belh'in tarihçesi yarı mitolojik Baktria İmparatorluğu'na dayandırılmaktadır. MÖ 329'a kadar Ahamenişlerin Baktria satraplığının merkezliğini yapmıştır. Büyük İskender'in ölümünden sonra Greko-Baktrian İmparatorluğu'nun merkezi haline gelmiştir. Ancak bu devire dair bilgiler çok kısıtlıdır⁴⁵. Daha sonra

³⁹ Vasilij Vladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara 1990, s.80.

⁴⁰ Tahsin Yazıcı, "Belh", *TDVİA*, C. V, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s.410; Strange, *a.g.e.*, s.420; Şafiqullah Erkin, *İslamlaşma Sürecinde Belh Şehri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2005, s.9.

⁴¹ Lal, *a.g.e.*, s.110.

⁴² Wolff, *a.g.e.*, s.148.

⁴³ Yazıcı, *a.g.e.*, s.410.

⁴⁴ Walter Joseph Fischel, "Balkh", *Encyclopedia Judaica*, Vol. III, Ed. Fred Skolnik, Macmillan Reference Usa, Detroit 2007, s.91.

⁴⁵ Barthold, *a.g.e.*, s.80.

Kuşanlar, Akhun ve Eftalit hanedanlarının başkenti olmuştur. Sasani döneminde (226-651) burada Mecusi ruhanilerinden biri kalmıştır. Bu süreçte şehir Budist ve Zerdüşter için önem taşımıştır. Belh'in İslam egemenliğine ilk ne zaman girdiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Arap egemenliğinin tam olarak kurulması Muaviye dönemine rastlamaktadır⁴⁶. VII. yüzyılda Belh'e gelen Hiuen-tsiang şehrin son derece tahkimli olduğunu ifade etmiştir⁴⁷. Ancak 709 yılında Eftalit prensinin Araplara karşı ayaklanmasıyla şehir harabeye dönmüştür. 725 yılında tekrar imar edilse de önemini kaybeden şehir, Samaniler döneminde tekrar gelişerek dönemin birçok yazarının övgüsüne nail olmuştur. Belh XI. yüzyılda Gazneli-Selçuklu mücadelelerinin merkezinde yer almıştır. XII. yüzyıl sonlarında Gurluların hâkimiyetine girmiştir⁴⁸.

XIII. yüzyıla kadar birkaç kez yıkıldıktan sonra tekrar inşa edilen Belh şehri Cengiz Han'ın kıyım ve yıkımından sonra harabe halini almıştır⁴⁹. Daha sonra Çağatay ve Timurluların hâkimiyeti altına girmiştir. Timurlular zamanında Belh en parlak dönemlerinden birini geçirmiştir. 1506 yılında Özbek Şeybani Han, 1509'da Safevî hükümdarı Şah İsmail şehri zaptetmiştir. Şah İsmail'in Çaldıran Savaşı'nda Osmanlı'ya yenilmesi üzerine 1514 yılında şehir tekrar Özbeklerin eline geçmiştir. 1751 yılında Ahmed Şah Dürrani tarafından egemenlik altına alınmıştır. 1826 yılında Buhara Emirliği'nin işgaline uğrayan şehir, 1841 yılında tekrar Afganların eline geçmiştir⁵⁰.

2.2. İDARİ TEŞKİLAT VE ASKERÎ DÜZEN

XIX. yüzyılın ilk yıllarında Belh şehri Hulm emiri Kılıç Ali Bey'in idaresi altındaydı. Bağımsız ve şöhretli bir idareci olan Kılıç Ali Bey, Dürrani Devleti'yle yer yer çatışmalar yaşıyordu. Kılıç Ali Bey'in ticarete karşı özel bir ilgisi vardı. Bu nedenle onlarla çok yakın ilişkiler kurmuştu. Tüccarlardan ticaret vergisi almamakla birlikte çevredeki şehirlerin de almasına izin vermiyordu. Yaptığı anlaşmalarla serbest ticareti desteklemişti. Tasarruf tedbirleri yürürlüğe koymuş ve insan yaşamına verilen değeri arttırmak için adımlar atmıştı. Ölümüyle birlikte üç oğlu arasında güç mücadeleleri yaşanmıştı. Bunu fırsat bilen Mir Muhammed Murad Bey Hulm'u

⁴⁶ Yazıcı, *a.g.e.*, s.410.

⁴⁷ Si-yu-ku, *a.g.e.*, s.44.

⁴⁸ Yazıcı, *a.g.e.*, s.410.

⁴⁹ Wolff, *a.g.e.*, s.148-149.

⁵⁰ Yazıcı, *a.g.e.*, s.411.

yağmalamıştı. Bu sırada Buhara Emirliği (1785-1920) idaresi Belh'i ele geçirmiş ve otorite sahibi bir lider olan Seyyid Eşhân Hâce'yi buraya vali olarak atamıştır. Eşhân Hâce'nin vali olarak atanma sebebi ise Mir Muhammed Murad Bey'in işgaline karşı ortalama iki-üç bin kişilik asker toplama ihtimali olmuştu. Böylece olası bir tehlikede Buhara Han'ı bölgeye çok fazla kuvvet göndermek zorunda kalmayacaktı⁵¹.

Seyyid Eşhân Hâce 1785 yılında doğmuştur. Koyu bir tene sahipti ve fiziksel olarak en dikkat çekici özelliği burnunun olmamasıydı⁵². Buhara emirine son derece sadık ve oldukça dindar olan Eşhân Hâce, Mir Murad Bey ile çekişme içindeydi. Bu sebeple sık sık bölgede kendilerine bağlı olmayan tebaları göç etmeye zorluyordu⁵³. Eşhan Hâce, Mir Murad Bey'in aksine yabancılara hoşgörülü bir yaklaşım sergiliyordu. Ayrıca Mir Murad Bey'in faaliyetlerinden son derece rahatsız olan Eşhân Hâce, Moorcroft'un seyahatini kolaylaştıracak her tedbir ve kolaylığın sağlanacağını ifade etmiştir⁵⁴. Güvenilir, hoşgörülü ve iyi bir idareci olduğu anlaşılan Eşhân Hâce, bölgede otorite ve nüfûz sahibi bir kişiydi. Bu özellikleriyle Buhara Hanı'nın itimadına mazhar olarak önemli bir göreve getirildiği anlaşılmaktadır.

2.3. ŞEHİRLEŞME, YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI

Belh şehri tarihte birçok defa tahribata uğramış ve son olarak Cengiz Han'ın yıkımıyla birlikte istişamlı günlerini geride bırakmıştı⁵⁵. Ancak XIX. yüzyılda bile şehrin eskiden 25 km. genişliğinde olabileceği ve Buhara'dan daha büyük olabileceğini gösteren kalıntılar olduğu kaydedilmiştir⁵⁶. Şehrin görünümü Moorcroft tarafından dağınık ve düzensiz olarak tarif edilmiştir⁵⁷.

Şehir tarihte birçok defa tahribata uğradığı için mimari eserlerin birçoğu yok olmuştur. Ayrıca yapıların temel malzemesi kerpiç olduğu için uzun süre ayakta

⁵¹ Charles Masson, "Observations of the Political condition of the Durani States and dependencies", *Transaction of The Bombay Geographical Society From Semtember To November 1840*, Vol. V, Ed. The Secretary, Bombay 1840, s.195.

⁵² Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.493; Wolff, *a.g.e.*, s.148; Masson, *Transaction*, V, s.195.

⁵³ Wolff, *a.g.e.*, s.148.

⁵⁴ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.493.

⁵⁵ Mohan'ın aktardığına göre Belh eskiden Mezar-ı Şerif'in kurulduğu yere kadar ulaşıyordu. Şehirdeki yapıların çatıları birbirine çok yakın olduğu için çatıya çıkan bir keçinin ertesi gün Mezar-ı Şerif e gidebildiği söylenir. Hikayeler ve tarihî veriler gösteriyor ki Belh bir zamanlar Türkistan'ın en büyük şehirlerinden birisiydi. Lal, *a.g.e.*, s.110.

⁵⁶ Wolff, *a.g.e.*, s.149; Lal, Aynı yer; Barthold, *a.g.e.*, s.82.

⁵⁷ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.492, 493.

kalamamıştır⁵⁸. Şehrin içerisinde kalan Belh hisarı, XIX. yüzyıla kadar ulaşan yapılar arasındaydı ve Eşhan Hâce'nin karargâhı vâzifesi görüyordu. Ayakta kalan bir diğer yapı dikkek çekici çini işçiliğiyle Hâce Muhammed Pârsâ'nın (ö. 822/1420) türbesiydi⁵⁹. Bunların dışında XVI. yüzyıl sonunda Özbek Han Abdülmü'min döneminde yapılmış Timurlu mimarisi tarzındaki Mescid-i Sebz ve XVII. yüzyılda Seyyid Sübhan Kuli Han tarafından yaptırılan Timurlu dönemi anıtlarından Hâce Ukkâşe Türbesi şehrin kayda değer mimari eserleriydi⁶⁰.

Şehrin nüfusu bölgenin demografik yapısına göre şekillenmişti. Tacik, Özbek ve Afganlar başlıca etnik topluluklardı. Ancak bu yapıya uymayan Hindu, Yahudi⁶¹, Nogay ve Kahtânî⁶² aşiretine mensup Araplar da vardı. 1825 yılında şehre gelen Moorcroft sadece Yahudi ve Hindu nüfusa değinirken toplam nüfusun bin aileyi geçmediğini ifade etmiştir. Moorcroft ayrıca Hinduların alınlarındaki boya işaretleriyle; Yahudilerin kafalarındaki koyun derisinden şapkalarla ayırt edildiklerini belirtmiştir. 1832 yılında Belh'i ziyaret eden Wolff, bahsi geçen tüm etnik unsurlara değinmiştir ve toplam nüfusun on bin civarında olduğunu kaydetmiştir. Yüz aileden oluşan Yahudi nüfusu toplamda beş yüz kişiden oluşuyordu⁶³. Ayrıca, XIX. yüzyılda başlayan iç karışıklıklardan dolayı birçok Afgan Belh ve çevresine göç ediyordu⁶⁴.

Belh'deki Yahudi ve Arapların varlığı diğer etnik gruplara göre daha fazla öne çıkmaktadır. Bu durum Yahudilerin kayıp kabilelerini arayan Wolff'un aktarımlarıyla daha ilgi çekici bir hâl almaktadır. Çünkü Yahudilerin Belh'e çok eski zamanlarda yerleştiklerine dair rivayetler vardır. Kahtânî aşiretinin şehirde bin yıldan fazla yaşadığı anlaşılmaktadır. Yine, Afganlar ülke içindeki karışıklıklar yüzünden Belh ve civarına göç etmişlerdir. Ancak bu dönemde Afgan Türkistanı siyasi çekişmelere sahne oluyordu. Bu bölgeye göç eden Afganlar Dürrani Devleti'nin kurucu aşireti Sadozaylar olmalıdır.

⁵⁸ Yazıcı, *a.g.e.*, s.411.

⁵⁹ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.493-494.

⁶⁰ Yazıcı, *a.g.e.*, s.410.

⁶¹ MÖ 586 yılında Kudüs'ü kuşatıp yok eden Nabukadnezar'ın İsrailoğullarını Belh'e sürdüğü söylenir. Geniş bilgi için bkz. Fischel, *a.g.e.*, III, s.91.

⁶² Arapların iki ana kolundan birisidir. Tevrat'ta Yaktan olarak geçtiği kabul edilir. Emevi ve Abbasi dönemlerinde Belh'e yerleşmişlerdir. Mustafa Fayda, "Kahtân", *TDVİA*, C. XXIV, TDV Yayınları, İstanbul 2001, s.201, 202.

⁶³ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.494; Wolff, *a.g.e.*, s.148, 149.

⁶⁴ Masson, *Transaction*, V, s.195.

Afgan Türkistanı'nda yaygın olan yağmacılık. Belh nüfusunun bir kısmının da geçim kaynağıydı. Özbeklerin Katağan kolundan olan bazı kişiler yağmacılığı tercihen yapıyordu. Bu kişiler yağma için birden fazla at bulunduruyordu. Ancak bazı topluluklar verimli topraklarda tarım yapmak yerine yağmacılık yapmaya mecbur bırakılmışlardı. Çünkü Mir Murad Bey bölgedeki ufak köyleri yağmalayarak ekinlere büyük hasar veriyordu. Mir Murad Bey, bu saldırılar sırasında erkek, kadın ve çocuk demeden tutsak ederek Kunduz'daki karargahına çekiliyordu. Bu sebeple insanlar göç etmek zorunda kalıyordu⁶⁵. Bölgedeki yağmacılığın bir yaşam biçimi olduğu bilinmektedir. Ancak şartların bölge halkını yağmacılığa zorladığı anlaşılmaktadır.

2.4. TİCARET VE MALİ SİSTEM

Belh düşük bir ticaret hacmine sahipti. Ticaret genelde Belh pazarı etrafında dönüyordu. Bu derme çatma pazarın antik Baktria Krallığı'nın merkezi olan yerde kurulduğu rivayet ediliyordu. Uzun ancak dar sokağı olan bu çarşının üzeri ağaç dallarından kirişler ve samanlarla üstünkörü olarak kapatılmıştı. Çarşının toplam uzunluğu 550-650 m. civarındaydı ve bir ucu Belh hisarına kadar ulaşıyordu. 1832 yılında bu çarşıdaki tezgahların çoğunluğu Müslümanlara aitti. Hinduların dükkanları olmasına rağmen genel olarak kervan işleriyle uğraştıkları için kervansaraylarda bulunuyorlardı. Yahudiler ayakkabıcılık ve tamircilik işleriyle uğraşıyorlardı. Bu pazar sadece salı günleri açılıyordu. Karanlık çöktükten sonra tezgahlarını toplamamış olan esnaf bir lamba yakarak loş bir ışıkla tezgâhı aydınlatıyordu. Ayrıca Belh'de yüksek değere sahip pek fazla emtia bulunmuyordu⁶⁶.

Seyahatnamelerde Belh'in mali sistemine dair bilgiler sınırlıdır. Şehrin ticari dolanımı düşük olmasına rağmen gümrük denetimi yapıyordu. Bu uygulama Türkmen kolluk kuvvetleri tarafından icra ediliyordu. Burnes'e göre bu memurlar yozlaşmıştı. Şehre gelen tüccar, seyyah ve ziyaretçilerden usulsüz biçimde ağır vergiler talep ediliyordu⁶⁷. Bunun dışında birçok İslam hâkimiyetinde gördüğümüz cizye vergisi Belh'de de yürürlükteydi. Başta Hindu ve Yahudiler olmak üzere şehirdeki gayrimüslüm tebadan cizye vergisi toplanıyordu⁶⁸.

⁶⁵ Lal, *a.g.e.*, s.113.

⁶⁶ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.492-494; Lal, *a.g.e.*, s.110.

⁶⁷ Burnes, *a.g.e.*, II, s.202.

⁶⁸ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.494.

XIX. yüzyıl başlarında Belh'in tümüyle bir gerileme içinde olduğu anlaşılmaktadır. Bunun muhtemel sebepleri ise şehrin siyasi açıdan güvensiz olması, yozlaşma ve asayiş olarak görülebilir. Mezar-ı Şerif'in ve Hulm'un gelişim göstererek Belh'i geride bırakması diğer sebeplerdendir.

3. CELÂLÂBÂD

3.1. COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ

Afganistan'ın düşük rakımlı şehirlerinden olan Celâlâbâd, Kabil'in 117 km. güneydoğusunda günümüz Pakistan sınırına yakın bir yerde bulunmaktadır. Coğrafi özelliklerinden ve bulunduğu konumdan dolayı iklimi Hindistan ile benzerlik göstermektedir. Celâlâbâd bölgesindeki yerleşim antik çağlara kadar uzanmasına rağmen, günümüzde var olan şehir 1570 yılında Babürlü hükümdarı Celâlüddin Ekber Şah (1556-1605) tarafından kurulmuştur. Bu sebeple Celâlâbâd adını almıştır. Hayber Geçidi'ne yakın olduğu için stratejik bir öneme sahiptir⁶⁹.

Yerleşim yeri olarak eski bir geçmişi olan Celâlâbâd ve çevresi, Hindistan efsanelerine konu olan Gandara Krallığı'nın (MÖ 1500-535) başkentliğini yapmıştır. Günümüzde bölgede bu uygarlığa ait birçok kalıntı bulunmaktadır⁷⁰. Jeopolitik öneminden dolayı Afganistan tarihi başlığı altında bahsedilen birçok devletin hâkimiyeti altına girmiştir. Bunlardan birisi de Avşarlılardır. Nadir Şah (1736-1747) 1738 yılında Celâlâbâd'ı hâkimiyet altına almıştır⁷¹. Sonraki süreçte Dürrani ve Afgan Emirliği kontrolüne girmiştir. XIX. yüzyılda Hindistan'ı koruma politikaları gereği İngilizler şehre hâkim olmak isteseler de başarılı bir sonuç elde edemediler⁷².

3.2. SINIRLAR VE İDARİ TEŞKİLAT

Celâlâbâd'ın idari sınırları, tarıma elverişli düzlük arazi ve vadilerin yer aldığı alanlardan doğal sınır olan dağlık bölgelere kadar uzanıyordu. 1824 yılında Celâlâbâd'ın idari alanı 181 km. uzunlukta ve 108 km'lik genişliğindeydi⁷³. 1832 yılındaki sınırları itibarıyla Celâlâbâd şehri, doğuda Dakka köyüne kadar 160 km.,

⁶⁹ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.357; Fletcher, *a.g.e.*, s.7; Mehmet Saray, "Celalabad", *TDVİA*, C.VII, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s.246.

⁷⁰ Fletcher, *a.g.e.*, s.31-32.

⁷¹ Azmi Özcan, "Nâdir Şah", *TDVİA*, C. XXXII, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s.277.

⁷² Saray, *a.g.e.*, s.246.

⁷³ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.358-359.

batıda Surk Nehri bölgesine 128 km., kuzeyde pirinciyle ünlü Kunar Bölgesi'ne 80 km., güneyde ise Shanvari Bölgesi'ne kadar 80 km. genişliğe sahipti⁷⁴. Celâlâbâd'ın bulunduğu vadi çok geniş bir alanı kaplıyordu. Seyyahlardan edinilen bilgiler karşılaştırıldığında şehrin sınırları için verilen ölçeklerde bir tutarlılık bulunmaktadır.

XIX. yüzyılın ilk yarısında idari hakkındaki bilgilerin kısıtlı olduğu Celâlâbâd, 1824 yılında Barakzay idarecilerinden Habibullah Han'ın kuzeni Muhammed Zaman Han⁷⁵ tarafından idare ediliyordu. Habibullah Han bu bölgeyi kardeşi Ekrem Han'ın idaresine vermek istemiş ve bu durum da şehirdeki mollaların başlıca şikâyet konusu olmuştu⁷⁶. 1840'lı yıllarda Celâlâbâd ve çevresi dâhil olmak üzere Afganistan'ın birçok yerinde kazı çalışmaları yapan Masson, bu şehrin Dost Muhammed Han'ın (1826-1839, 1845-1863) yeğeni Prens (Nawab) Muhammed Zaman Han tarafından idare edildiğini belirtir⁷⁷. 1832 yılının nisan ayında Celâlâbâd'da bulunan Mohan ise şehrin yöneticisinin Barakzay beylerinin kuzeni prens Muhammed Zaman Han olduğunu ifade etmiştir. Mohan Lal'e göre Zaman Han yerel meselelerde katı olmasına rağmen dış meselelerde hoşgörülüydü ve halk tarafından yarı deli olarak anılıyordu⁷⁸. Zaman Han'ın bu özelliğini doğrulayan başka bilgi bulunmamaktadır.

Seyyahların verdiği bilgilere göre Celâlâbâd'ın en az on yıllık süre zarfında Muhammed Zaman Han tarafından yönetildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Celâlâbâd yöneticisinin değişme ihtimalinin şehirdeki mollaların şikâyet konusu olması belli bir kesimin Muhammed Zaman Han'ın yönetiminden memnun olduğunu göstermektedir. Ancak diğer sosyal sınıfların bu olaya karşı tutumu farklı bir kaynak tarafından doğrulanmamaktadır.

3.3. ŞEHİRLEŞME, YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI

Celâlâbâd, Afganistan'ın önemli şehirlerinden birisi olmasına rağmen XIX. yüzyılın ilk yarısında şehirleşme açısından diğer büyük şehirlerin gerisindeydi. 1824 yılında Celâlâbâd'da hane sayısı yüzü aşmıyordu. Moorcroft'a göre şehir Peşaver ve

⁷⁴ Lal, *a.g.e.*, s.343.

⁷⁵ Prens Muhammed Zaman Han, Dost Muhammed Han'ın kardeşi prens Esadullah Han'ın (1778-?) oğludur. Prens Muhammed Zaman Han 1823-1834 yılları arasında Celalabad valiliği, 1841-42 yıllarında saltanat naipliği yapmıştır. Christopher Buyers, "Nawabi", <https://www.royalark.net/Afghanistan/nawabi.htm>, 25.03.2018.

⁷⁶ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.359.

⁷⁷ Charles Masson, *Narrative of Various Journeys In Balochistan, Afghanistan, The Panjab, & Kalat*, Vol. II, Richard Bentley, London 1844, s.176.

⁷⁸ Lal, *a.g.e.*, s.343.

çevre yerleşimlerine göre harabe halindeydi⁷⁹. 1832 yılında Celâlâbâd’a gelen Mohan, Kabil ile Peşaver arasında bulunan şehrin zengin olduğunu kaydetmiştir⁸⁰. Sekiz yıl arayla Celâlâbâd’da bulunan seyyahların aktardığına göre şehir bu dönemde gelişme göstermiştir. Diğer yandan Mohan’ın kullandığı “zengin ülke” ifadesiyle verimli tarım arazilerini vurgulamaktadır. Çünkü Celâlâbâd çevresi verimli arazilerden oluşmaktadır.

XIX. yüzyılın ilk yarısında şehrin sur içinde kalan kısmında bulunan evler iki katlıydı. Bu evler Hint mimarî tarzına göre pişmemiş tuğla ve kerpiç kullanılarak inşa ediliyordu. Celâlâbâd halkı, Hintçe’nin yanında Peştuca ve Farsça konuşan Hint asıllı insanlardı. Mohan’a göre buradaki yerlilerin dış görünüşleri pek de övülmeye değer değildi⁸¹.

İdari olarak Celâlâbâd’a bağlı Ambarhane köyü, şehrin 32 km. güneydoğusunda yer alıyordu. 1833 yılında burada kurulan kara çadırlarda Süleyman Kul Gılzayları olarak anılan aşiret yaşıyordu. Bu topluluk yarı bağımsız olup Surkh Divar vadisindeki yolda yağmacılık yapıyordu⁸². Bu bölgede yaşayan Gılzaylara “Süleyman Kul Gılzayları” deniliyordu⁸³. Şehirdeki Hinduların diğer gruplarla yoğun etkileşim sonucu farklı dilleri kullandıkları anlaşılmaktadır. Mohan, şehirde yaşayan Hinduları beğenmemiştir. Bu da onları Hindistan’daki Hindular karşısında küçük gördüğünü göstermektedir. Ayrıca Celâlâbâd sınırları içerisinde yaşayan Hindular şehir merkezinde ikâmet etmeyi tercih ederken; konar-göçer geleneğini sürdüren Gılzayların ise şehir dışındaki düzlüklerde yaşadığı anlaşılmaktadır.

3.4. ZİRAAT VE TİCARET

Celâlâbâd tarım için elverişli bir alan üzerinde yer almaktadır. Bu sebeple XIX. yüzyılın ilk yarısında nüfusun büyük bir kısmı çiftçilikle uğraşıyordu. 1832 yılında Celâlâbâd çiftçilerinin ekonomik durumu diğer tüm Afganistan yerleşim birimlerine göre daha zengindi. Celâlâbâd’da kışın yetişen tarım ürünleri Hindistan’dakilerle benzerlik gösteriyordu. Yetiştirilen pirinç Kabil, Kandehar, Herat ve civar bölgelere

⁷⁹ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.358.

⁸⁰ Lal, *a.g.e.*, s.343.

⁸¹ Lal, *a.g.e.*, s.343-344.

⁸² Lal, *a.g.e.*, s.353.

⁸³ Masson, *a.g.e.*, II, s.212.

ihraç ediliyordu. Buğday, arpa, süpürge darısı (jowar), inci darısı (bajri), mısır (makai) çok bol olmakla birlikte şeker kamışı tarımı da yapılıyordu. Fakat şeker kamışı iyi bir şekilde işlenemiyordu. Bunun dışında kereste imalatı son derece yaygındı⁸⁴. Celâlâbâd'da şeker kamışının iyi bir şekilde işlenememesi şehirde tarım endüstrisinin tam anlamıyla gelişmediğini göstermektedir. Mohan'ın geldiği ilk Afganistan şehri olan Celâlâbâd'da çiftçilerin ekonomik durumu hakkında yaptığı genelleme başka bir kaynak tarafından doğrulanamamaktadır. Bu genellemenin sebebi ise seyahatinden sonra uzunca bir süre notlarını derleyerek kitap haline getirmeye çalışmasıdır. Diğer yandan çiftçilerin zengin olması, tarımsal üretimin yüksek ve ticaretin aktif olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Celâlâbâd, Orta Asya'ya giden ana yolun üzerinde bulunmasından dolayı ticaret için çok avantajlıydı. Ticari olarak önemli bir konumda yer almasına rağmen 1824 yılında bölgede yalnızca meyve ihracatı yapılıyordu. Bu meyvelerin başında nar geliyordu. Komner'den Peşaver'e çam ağacı ormanlarından kereste ticareti yapılıyordu⁸⁵. Mohan'ın gözlemlediğine göre 1832 Nisan ayında düz bir hatta ilerleyen pazar kalabalıktı ve Kabil'den getirilen meyveler burada yüksek fiyatlarda satılıyordu⁸⁶. Elde edilen bilgilere göre tarım ürünleri bol ve kaliteli olan Celâlâbâd'da, Kabil'den meyve ithal edildiği görülmektedir. Celâlâbâd'a Kabil'den meyve ithal edilmesi, Kabil'in meyvelerinin son derece kaliteli olduğunu göstermektedir. Diğer bir sebep ise şehrin ticaret güzergâhı üzerinde bulunmasıdır.

3.5. MALİ SİSTEM

Geniş bir idari alana sahip olan Celâlâbâd'ın mali gelirlerine dair bilgiler kısıtlıdır. XIX. yüzyılın ilk yarısında Afgansitan'a gien seyyahlar içerisinde Celâlâbâd'ın mali gelirlerine dair en kapsamlı bilgi Moorcroft tarafından verilmiştir. 1824 yılında Celâlâbâd'ın yıllık geliri altı yüz elli iki bin rupiydi ve şehrin vergi gelirleri şu şekilde kaydedilmiştir:⁸⁷

⁸⁴ Lal, *a.g.e.*, s.342-344.

⁸⁵ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.358.

⁸⁶ Lal, *a.g.e.*, s.344; Masson, *a.g.e.*, II, s.231-233; Burnes, *a.g.e.*, II, s.131-132.

⁸⁷ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.357-358.

Celâlâbâd Vergi Gelirleri

Güney Bölgeleri			Kuzey Bölgeleri		
Vergi Bölgesi	Rupi	Sterlin	Vergi Bölgesi	Rupi	Sterlin
Daka ve Girdi	2,000	208	Lalpur	3,000	312
Hazarnav	10,000	1,041	Goshta ve Khazai	8,000	833
Bishbulak	10,000	1,041	Kama	60,000	6,250
Koth	40,000	4,166	Kunar, 6 büyük vadi	100.000	10,416
Hisarak	50,000	5,208	Shiwaikittik	30,000	3,125
Chaparyar	30,000	3,125	Arabi ve Zakhet	15,000	1,562
Khogiani	60,000	6,250	Lahman	150.000	15,625
Gandamak	3,000	312	Bala Bağ	15,000	1,562
Isphan	2,000	208	Surk Rod	60.000	6,250
Chakar	2,000	208	TOPLAM	431,000	45,937
Nurkhan Hisarak	8,000	833	GENEL TOPLAM		
Celâlâbâd şehir içi	3,000	312	Rupi	Sterlin	
TOPLAM	221,000	23,020	652.000	68,957	

Tabloda verilen bilgiye göre, Celâlâbâd'ın bölgeleri vergi gelirlerine göre iki farklı kısma ayrılmaktadır. Geniş tarım arazileri ve nehir havzalarındaki vadiler beş haneli rakamlara ulaşmaktadır. Bu rakam beş yüz yetmiş bin rupidir. Geri kalan yerlerin toplam geliri ise seksen iki bin rupidir. Ziraat kısmında ifade ettiğimiz gibi Celâlâbâd'ın bir tarım şehri olduğu doğrulanmaktadır. Ancak Celâlâbâd şehir merkezinden toplanan vergiye dair bilgi şüpheli görünmektedir. Bu rakamın düşük olmasına ilişkin iki ihtimal vardır. Bunlardan birincisi seyyahın hatasından kaynaklanmasıdır. İkincisi ise daha kuvvetli bir ihtimal olarak dağınık bir yerleşim sebebiyle, sadece şehrin merkezinde yer alan nüfusun sayısına dair bilgi verilmiş olmasıdır. Harita üzerinde bakıldığında birçok vadinin şehirle iç içe geçmiş olması bu iddiayı kuvvetlendirmektedir.

Celâlâbâd'ın vergi gelirlerine dair kısıtlı bilgileri Masson vermektedir. 1830'lu yıllarda Celâlâbâd gelirlerinin bir kısmı Tacik köyleri ve Lahman vilayetinden

toplanıyordu. Buralardan toplanan vergi gelirleri üç yüz bin rupinin üzerinde olmakla birlikte artış gösteriyordu⁸⁸. 1824 yılına dair tablo ile karşılaştırıldığında Masson'un verdiği üç yüz bin rupilik rakamda doğruluk payı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Tacik köylerinin hangi bölgede olduklarına dair bilgi verilmemesi bu bilgilerin bir ayağını boşa bırakmaktadır. Celâlâbâd nüfusunda Taciklere dair bilgi verilmemesi Masson'un farklı bir etnik topluluğu ifade ettiğini gösterebilir.

Mohan'da Celâlâbâd'ın toplam vergi gelirlerine dair bilgi vermektedir. 1832'de Celâlâbâd'ın yıllık geliri dokuz yüz bin (9 lak) rupiydi. Bu miktarın beş yüz bin (5 lak) rupisi himâye altındaki çeşitli beyler tarafından alınırken, dört yüz bin (4 lak) rupilik kısmı bin atlı askeri ve iki yüz piyadesi olan Nawab Muhammed Zaman Han'ın hazinesine giriyordu⁸⁹. Celâlâbâd vergi gelirleri 1824 yılında altı yüz elli iki bin rupi civarındayken 1832 yılına gelindiğinde dokuz yüz bin ruپیye çıkmıştır. Celâlâbâd şehrinin vergi gelirlerinin düzenli bir artış içinde olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca vergi paylaşımlarına bakıldığında Celâlâbâd beylerinin güçlü bir konumda olduğu sonucuna varılabilir.

4. FERAH

4.1. COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ

Ferah, Herat'ın 273 km. güneyinde, Kandehar yolu üzerindeki Gereşk'e 259 km. uzaklıkta yer almaktadır⁹⁰. Adını aynı isimli nehirden alır. Şehir, bu akarsuyun doğu yakasında bulunmaktadır. Bulunduğu konum itibarıyla tarih boyunca askerî açıdan son derece önemli olmuştur. Burayı kontrol eden güç Herat ve Kandehar arasında çok önemli bir konuma sahip olmuştur. Şehir aynı zamanda Sistan bölgesinin kuzey girişini kontrol ediyordu. İngiliz-Rus ve İran çekişmesinde en önemli yerlerden birisi olarak kabul görmüştür⁹¹.

Afganistan'ın en eski şehirlerinden olan Ferah'ın, Şehname'de bahsedilen Feridun tarafından inşa edildiği rivayet edilmektedir⁹². Buradaki yerleşimin tarihi çok

⁸⁸ Masson, *a.g.e.*, I, s.176.

⁸⁹ Lal, *a.g.e.*, s.344.

⁹⁰ Fred. H. Fisher, *Afghanistan And The Central Asian Question*, James Clarke&Co., London 1878, s.46.

⁹¹ J. P. Ferrier, *Caravan Journeys and Wanderings in Persia, Afghanistan, Turkistan and Beloochistan*, John Murray, London 1856, s.393, 396.

⁹² Mohan, *a.g.e.*, s.290.

eski olmasına rağmen şehir Büyük İskender'in işgalinden sonra önem kazanmıştır⁹³. İskender burayı fethettikten sonra sezme ve öncü anlamlarına gelen "Prophthasia" adlı bir şehir ve kale inşa ettirmiştir. Bu şehir günümüzde Ferah şehrinin bulunduğu yerdedir⁹⁴.

Ferah, Afganistan'da hâkimiyet sağlamış birçok devletin egemenliği altına girmişti. Bunlardan biri Gurlulardı (1000-1215). Şehirdeki bazı kalıntılardan Ferah'ın Gurluların başkentliğini yaptığı sanılmaktadır. Gaznelilerin (963-1186) hâkimiyeti altında önemli bir şehir olarak varlığını sürdürmüştür⁹⁵. Eski tarihli kronik ve rivayetlere göre Ferah tarihî özelliğini ve gelişmişliğini Cengiz Han'ın işgaline kadar sürdürmüştür. Cengiz Han, kale haricinde şehirdeki tüm haneleri yıktırmıştır. Buradaki demografik yapıyı değiştirerek yüzlerce aileyi Ferah'ın çeşitli bölgelerinde kurulan yerleşim yerlerine taşımıştır⁹⁶.

Ferah tam olarak eski ihtişamlı günlerine dönmeden 1598 yılında Şah Abbas tarafından ele geçirilmiştir⁹⁷. Bu dönemde tekrar yıkıma uğrayan şehir, Nadir Şah tarafından tamamen yok edilmiştir. Kuşatma sırasında Ferah nüfusunun üçte ikisi ölmüştür. Bu tarihten sonra Fars ve Afgan güçleri arasında birçok defa el değiştirmiştir. 1837-38 yıllarında Kaçarların Herat'ı kuşatmasıyla Kandehar ve Gereşk'deki Barakzay kuvvetleri Ferah'ı ele geçirmiş ancak Herat muhasarasının başarısız olmasıyla geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Tüm bu savaşlar neticesinde harabe haline gelen Ferah, XIX. yüzyılın ilk yarısında tüm gücünü ve refahını kaybederek ufak bir kasaba halini almıştır⁹⁸. XIX yüzyılın ikinci yarısında da bu durumunu sürdürmüştür⁹⁹.

4.2. İDARİ TEŞKİLAT, ŞEHİRLEŞME, YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI

1845 yılında Ferah idarecisi ve kale kumandanı Serdar Muhammed Ahundzade'ydi. Fizyonomik olarak kısa boylu, kilolu ve güler yüzlüydü. Serdar

⁹³ Ferrier, *a.g.e.*, s.392; Mustafa Şahin, *Orta Çağ'da Herât Bölgesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2013, s.125.

⁹⁴ Andrew Michael Chugg, *Concerning Alexander The Great*, Amc Publications, Yer yok 2015, s.449.

⁹⁵ Fisher, *a.g.e.*, s.46.

⁹⁶ Ferrier, *a.g.e.*, s.393.

⁹⁷ Tufan Gündüz, "Safeviler", *TDVİA*, C. XXXV, TDV Yayınları, İstanbul 2008, s.454.

⁹⁸ Ferrier, *a.g.e.*, s.394.

⁹⁹ C. E. Yate, *Khurasan And Sistan*, William Blackwood And Sons, Edinburg and London 1900, s.12.

Muhammed'in her daim kendisine eşlik eden altı kişilik bir mahiyeti vardı. Beluci aşiretine mensup bu kişilerin ak sakalları ve uzun saçları vardı¹⁰⁰.

Ferah, defalarca yıkıma uğramasına rağmen eski kültürlere ait kalıntılar varlığını korumuştur. Yıkımdan sonra kurulan yerleşim bu kalıntıların içerisinde yer almıştır. Ferah'ın sur içinde bulunan merkezi paralelkenar olarak kuzey-güney yönünde uzanıyordu. Kasabanın kapladığı alan 3 km. çapındaydı. Boyutu dışında, mimari yapısı Herat ile benzerlik gösteriyordu. Ayrıca çevresi saman ve çamur kullanılarak örülmüş surlar ile çevriliydi. Üzerinde birçok kule bulunan bu surlar 10 ilâ 12 m. yüksekliğindeydi. Bu duvarları tamamen çevreleyen bir yol vardı. Kasabanın, kuzeyde Herat kapısı ve güneyde Kandehar kapısı olmak üzere aktif olarak kullanılan iki tane ana girişi vardı¹⁰¹. Bu kapıların haricinde, 1832 yılından önce şehirde bir kapı olduğu ancak kerpiçle kapatılarak kullanım dışı bırakıldığı kaydedilmiştir¹⁰².

XIX. yüzyılın ilk yarısında harabe görünümünde olduğu kaydedilen Ferah'ın sur içindeki merkezi, yaklaşık dört bin beş yüz hanenin yer alabileceği genişliğe sahipti. 1845 yılında ise buradaki hane sayısı altmışı geçmiyordu. Bu evlerin yalıtımı olmadığı için sert ve rüzgârlı geçen mevsimlerde ısınması çok zordu. Ayrıca birçok evin ışıklandırması için sekize yakın penceresi vardı. Bakımsız hanelerin hasarlı yerlerinde birçok haşere ve fare yuvalanmıştı. Ancak Ferah sakinleri bu duruma uyum sağlamış bir şekilde hayatlarını sürdürüyorlardı. Mohan'a göre burası bahsedilmeye değer bile değildi¹⁰³.

Ferah'ın en önemli yapısı, İskender kalesi olarak da bilinen hisardı. Bu kale, kasabanın kuzeyinde yer alıyordu. Bu ve birçok savunma amaçlı yapı 1845 yılında ayakta idi. Kaliteli bir mimari işçiliğin izleri olan hisarın etrafında 3 m. uzunluğunda ve 10 cm. kalınlığında pişmiş tuğlalar vardı. Girişindeki yazıta göre hisar Cengiz Han tarafından restore edilip kullanılmıştı. Şah Abbas'ın (1587-1629) kuşatmasına kadar bölgenin en önemli yapılarından birisi olarak kalmıştır. Ele geçirildikten sonra sur içindeki nüfus dağıtılarak hisar kaderine terk edilmiştir¹⁰⁴.

¹⁰⁰ Ferrier, *a.g.e.*, s.388.

¹⁰¹ Ferrier, *a.g.e.*, s.393.

¹⁰² Lal, *a.g.e.*, s.290.

¹⁰³ Lal, *a.g.e.*, s.290; Ferrier, *a.g.e.*, s.394-395, 387-388.

¹⁰⁴ Ferrier, *a.g.e.*, s.393-394

XIX. yüzyılın ilk yarısında Ferah'ta yaşayan nüfusun tamamı Nurzai aşiretine mensup Afganlardı. Bu aşiret, vahşi ve otorite tanımaz özellikleriyle oldukça kötü bir üne sahipti ve Ferah idaresine karşı sık sık isyan ederek zorluk çıkarıyordu. Hatta serdarların kafilesini bile yağmalayacak kadar ileri gittikleri görülüyordu. Conolly'ye göre, bu durum onlar için alay konusu olabiliyordu. Sünni mezhebine bağlı olan bu topluluk Ferah'a gelen seyyidler taşıyarak onları bölgeyi terk etmeleri için tehdit ediyorlardı. Nurzailer, başlarındaki beye düzenli olarak yıllık vergilerini ödüyordu. Böylece, yerel idare tarafından üzerlerinde sıkı bir baskı kurulmuyordu ve rahat hareket edebiliyorlardı¹⁰⁵. Başbozuk bir topluluk olduğu anlaşılan Nurzailerin vergilerini ödedikleri sürece idare tarafından görmezden gelindikleri sonucuna varılmaktadır. Ayrıca bu durum şehrin gelişmeme sebeplerinden biri olarak görülebilir.

1837 yılında Ferah nüfusu altı bindi. Ertesi yıl Gereşk kale kumandanı Serdar Muhammed Sadık Han, bu nüfusu ani ve zorunlu olarak Kandehar'a göç ettirmiştir. Bundan önce bölgeye hâkim beylerin hızlı değişen politikaları ve keyfi davranışlarına bu olayın da eklenmesiyle Ferah'taki hayat durma noktasına gelmiştir. 1845 yılında burada kolera salgının yayılmasıyla Ferah neredeyse ıssız bir yerleşim yeri haline gelmiştir. Şehrin ileri gelenlerinden Molla Mahmud adlı bir kişi, bu salgının geçmesi için her gün bir büyükbaş hayvan kurban ederek zekât olarak dağıtmıştır¹⁰⁶. Herat'taki Sadozay ve Kandehar'daki Barakzay hanedanlarının mücadelesinde Ferah önemli bir konumda olmuştur. Bu yüzden siyasi istikrarsızlık ve düzensizlik burada hat safhaya gelmiştir. Ayrıca, idari olarak Herat'a bağlı Ferah halkı zorunlu göçe tâbi tutularak bölgenin daha fazla istikrarsızlaştırılması amaçlanmıştır. Bu politik hareketin başarıyla sonuçlandığı anlaşılmaktadır.

4.3. TİCARET

Akarsu havzasında bulunan Ferah'ın toprağı çok zengindir. Ancak siyasi olumsuzluklardan dolayı XIX. yüzyılın ilk yarısında buradaki hayat durma noktasına gelmiştir¹⁰⁷. Kasabada olan tek pazar, kuzey ve doğu kapısı arasında uzanıyordu. Az

¹⁰⁵ Arthur Conolly, *A Journey to Northern India*, Vol. II, Richard Bentley, London, 1834, s.69; Lal, *a.g.e.*, s.290.

¹⁰⁶ Ferrier, *a.g.e.*, s.392, 394-395.

¹⁰⁷ Lal, *a.g.e.*, s.290.

sayıdaki dükkanlar bu alanda yer alıyordu¹⁰⁸. Ferah'ta ticaret diğer şehirlere nazaran çok gerideydi. 1830 yılında buradaki para dolaşımı çok azdı ve takas usulü ticaret yapılıyordu. Takasta canlı renkli basma, parıltılı süsler ve iğneler kullanılıyordu. Conolly'nin kafilere rehberi bu amaçla benzer eşyaları Herat'tan getirmişti. Ekmek için kişi başı altı iğne, at yemi olarak kıyılmış samana karşılık birkaç parlak yüzük vermişlerdir¹⁰⁹.

Ferah'ta az oranda yetiştirilen buğday ve diğer yaşam gereçleri Herat'a gönderilip yüksek kâr payıyla satılıyordu. Ayrıca burası güherçilesiyle ünlüydü. Nadir Şah bile Osmanlı sultanına yazdığı mektupta elinde yüksek miktarda güherçile olduğundan bahsetmiştir. 1833 yılında kasabada üretilen güherçilenin büyük bir kısmı Herat'a ihraç ediliyordu. 1845 yılında Herat idarecisi Yâr Muhammed Han'ın burada güherçile imalathanesi olduğu kaydedilmiştir¹¹⁰. Siyasi istikrarsızlığın zirve yaptığı bir yerde para sıkıntısı yaşanması doğaldır. Bu yüzden ticaret takas usulü yapılıyordu. Aynı şekilde, tarımda siyasi istikrarsızlıktan doğrudan etkilenmiştir. Diğer yandan güherçilenin burada eskiden beri elde edilmesi, ekonomik etkisinin yanı sıra bölgenin stratejik öneminin artmasına neden olduğu anlaşılmaktadır.

5. GAZNE

5.1. COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ

Zengin ve sulak bir vadiye yer alan Gazne, Kabil'in 145 km. güneybatısında denizden 2225 m. yüksekliktedir. Konumu itibarıyla Hindistan'a giden önemli geçitlerden Gomal ve Toçi'yi kontrol etmesi açısından önemli bir şehirdir. Yapılan arkeolojik kazılara göre şehrin milattan önce kurulduğu tespit edilmiştir. Gazne'nin asıl ismi Genzek'tir. Ancak İslam kaynaklarında Gazne ya da Gaznin olarak geçmiştir ve bu ismin İran menşeli olması muhtemeldir. VII. yüzyıldaki Çin kaynaklarında ise Ho-si-na olarak bahsedilmiştir¹¹¹.

¹⁰⁸ Ferrier, *a.g.e.*, s.395.

¹⁰⁹ Conolly, *a.g.e.*, II, s.64.

¹¹⁰ Lal, *a.g.e.*, s.290; Ferrier, *a.g.e.*, s.395.

¹¹¹ Enver Konukçu, "Gazne", *TDVİA*, C. XIII, TDV Yayınları, s.479-480; M. Longworth Dames, "Gazne", *İA*, C. IV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, s.742; Richard Hartley Kennedy, *Narrative of The Campaign of In Indus, In Sind and Kaubool in 1838- 1839*, Vol. II, Richard Bentley, London 1840, s.64.

Önceleri İran'da kurulan imparatorlukların¹¹² toprakları içinde görünen Gazne, Sakalar'ın, MÖ III. yüzyılda Baktriana Krallığı'nın (MÖ 256-125,50?) ve Hun baskısından kaçan Yüe-çilerin işgaline uğramıştır. X. yüzyıla kadar Kuşan, Ak Hun, Arap ve Samani Devletlerinin hâkimiyeti altına girmiş olan Gazne, en görkemli zamanlarını Gazneli Devleti'nin (963-1186) hâkimiyeti altında geçirmiştir. Ancak 1221 yılında Moğol Han'ı Ögeday (1229-1241) tarafından tahrip edilmiş ve eski ihtişamlı günlerini geride bırakmıştır. Şehir, 1401 yılında Timur (1370-1405) tarafından fethedilmiş ve Hindistan seferlerinde üs olarak kullanılmıştır. 1501 yılında Sind bölgesinde hüküm süren Türk asıllı Argun Hanedanlığı tarafından idare edilmiştir. 1518 yılında Babür Şah (1526-1530) tarafından fethedilmiştir. 1738 yılında İran'daki Avşar Hanedanlığı kurucusu Nadir Şah (1736-1747) tarafından ele geçirilerek yine Hindistan seferleri için üs olarak kullanılmıştır. Nadir Şah'ın ölümüyle birlikte Ahmed Şah Dürrani (1747-1773) tarafından 1747 yılında hâkimiyet altına alınmıştır. XIX. yüzyılın ilk yıllarında başlayan iktidar mücadelelerinde Barakzay aşireti tarafından ele geçirilmiştir. Sonraki dönemlerde İngiliz ve Sovyet işgaline uğramıştır¹¹³.

5.2. İDARİ TEŞKİLAT, ŞEHİRLEŞME, YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI

Afganistan'ın önemli şehirleri olan Kabil ve Kandehar arasında bulunan Gazne, XIX. yüzyıl başlarında Sadozay ve Barakzay aşiretlerinin Afganistan'da hâkimiyet mücadelesi verdiği yerlerden birisi olmuştur. Ancak eski günlerindeki gibi önemli bir rolü kalmamıştır¹¹⁴. Dost Muhammed Han 1823-1826 yılları arasında Gazne valiliği yapmıştır. Kabil serdarı olan ağabeyi Muhammed Azim Han'ın 1826 yılında ölümüyle Kabil'de hükümdarlığını ilan etmiştir¹¹⁵. 1828-1833 yılları arasında şehre silahlı olarak kimsenin alınmadığı Gazne'de, Dost Muhammed Han'dan sonraki idarecinin sıkı güvenlik tedbirleri aldığı anlaşılmaktadır¹¹⁶. 1839 yılının Temmuz ayında ise düzenlenen İngiliz kuşatmasında Haydar Han'ın kaleyi savunmuştur¹¹⁷.

¹¹² Ahamenîş İmparatorluğu (MÖ 650-330), Pers İmparatorluğu (MÖ 248- MS 224), Sasani İmparatorluğu (224-651).

¹¹³ Konukçu, *a.g.e.*, s.479-480; Dames, *a.g.e.*, s.741-742.

¹¹⁴ Dames, *a.g.e.*, s.742.

¹¹⁵ Geniş bilgi için bkz. Fletcher, *a.g.e.* s.67-71.

¹¹⁶ Masson, *a.g.e.*, II, s.219; Lal, *a.g.e.*, s.329-330.

¹¹⁷ Kennedy, *a.g.e.*, II, s.48.

Şehirdeki imar faaliyetlerinin zirve yaptığı Sultan Mahmud döneminde (998-1030), Gazne bir kültür merkezi haline gelmiştir. Bu dönemde şehirde medreseler, kütüphaneler, hastaneler, bahçeler, saraylar, camiler, yol, köprü ve su kemerleri yaptırılmıştır. Aynı dönemde inşa edilen “Bend-i Mahmudi” adlı yapı günümüze kadar ayakta kalabilmiştir. Sultan Mahmud’un selefleri III. Mesud (1099-1115) ve Behram Şah dönemlerinde (1117-1157) yaptırılan minareler ve Selçuklu döneminde (1040-1308) inşa edilen Arus el-Felek Câmî Gazne’deki önemli yapılardandır¹¹⁸. Seyyahların bahsettiği Gazne’nin eski ihtişamlı günleri Sultan Mahmud dönemini ifade etmektedir. Gaznelilerden sonra özellikle 1221 yılındaki Moğol saldırısıyla şehrin tamamına yakını harabe haline gelerek eski ihtişamlı günlerini geride bırakmıştır. Ayrıca, XIX. yüzyılda Kandehar’ın güneyindeki Bolan ve Kabil’in güneydoğusundaki Hayber geçitlerinin önem kazanmasıyla Gazne eski jeopolitik ehemmiyetini yitirmiştir.

1828 yılında Gazne şehir merkezindeki hane sayısı bini bulmuyordu. Küçük çaplı çarşılarındaki ürün çok azdı¹¹⁹. Gazneli Mahmud döneminde 16 km. genişliğinde olan şehir, 1833 yılında 1,6 km. bile değildi. Şehrin duvarları düzensiz olarak inşa edilmişti ve şehir hendeği çok derin değildi. Gazne’nin toplamda üç âdet kapısı, ahşap ve hasır ile çevrelenmiş dört çarşısı bulunuyordu. Şehirdeki evler iki katlıydı. Bâlâ Hisar, tüm şehre ve çevresine hâkim bir konumdaydı¹²⁰. 1839’de şehir merkezi ve yakın çevresindeki köylerdeki haneler hesaba katıldığında toplam sayısının beş bini bulmadığı kaydedilmiştir. Diğer yandan şehir merkezindeki nüfus sayısı beş bini aşmıyordu¹²¹. Hane sayısı ve nüfusun eşit sayıda olması ilk bakışta mantıklı gelmemektedir. Ancak bu bilgileri veren seyyah İngiliz subayıydı ve Gazne’yi kuşatmak için gelmiştir. Bu yüzden halkın büyük bir çoğunluğunun şehri tahliye etmiş olması muhtemeldir. Ayrıca şehrin Gazneli Mahmud döneminden 1833 yılına kadar onda bir oranda küçüldüğü anlaşılmaktadır.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Gazne nüfusunun büyük bir kısmını Gılzaylar oluşturuyordu. Kandehar ve Gazne şehirleri arasında Hotak, Tokay, Tarakay ve Andar gibi büyük Gılzay aşiretleri yaşıyorlardı. 1828 yılında Kabil’e bağlı Gazne idaresi bünyesinde bulunan Andar aşireti hariç diğer aşiretler bağımsızdı. Masson’a göre, eğer

¹¹⁸ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1989, s.93-94.

¹¹⁹ Masson, *a.g.e.*, II, s.219.

¹²⁰ Lal, *a.g.e.*, s.329-330.

¹²¹ Kennedy, *a.g.e.*, II, s.64.

Gılzaylar dirayetli bir lider altında birlik olabilirlerse ülkedeki en güçlü topluluk olma ihtimalleri vardı¹²². Burada politik bir değerlendirme yaptığı anlaşılan Masson, İngilizlerin Afganistan'daki amaçları için Gılzayları nasıl kullanabileceklerini göstermektedir.

Bu bilgilerin dışında Vigne, Gazne halkını Kızılderililere benzetmiştir¹²³. Bu benzetme Vigne'ye özgüdür. Çünkü Afganistan'a gelmeden önce Amerika'ya seyahat etmiştir. Afganistan'a ilk defa gelen Vigne'nin, yabancı olduğu Gazne halkını Kızılderililere benzetmesi sadece farklılıklarını belirtmek amacıyla olmalıdır.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Gazne halkını etkileyen en büyük olaylardan birisi 1828'lerde ortaya çıkan kolera salgınıydı. Dost Muhammed Han'ın Gazne'deki garnizonunda ortaya çıkan bu hastalık şehrin demografik yapısını değiştirmiştir. Kolera kısa zamanda şehre yayılmış ve büyük kayıplara sebep olmuştur. Çaresizlik içinde kalan hastalar, Gazneli Mahmud'un türbesine akın etmiştir. Bu kutsal mekân, son nefesini vermek isteyen insanlarla dolmuştur. Masson, burada bulunan hastaların ve ölen kişilerin yağmalandığını da ifade etmiştir¹²⁴. Şehrin sağlık alanında yetersiz olduğu anlaşılmaktadır. Halkın tıbbi yollar yerine dinî yollarla şifa araması eğitimsizlikle ilişkilendirilebilir. Ayrıca, hasta ve ölümler üzerinde yapılan yağma halk arasında ahlaki bozulma ve ekonomik sıkıntıların ortaya çıktığını göstermektedir.

5.3. ZİRAAT VE MALİ SİSTEM

Sulak bir vadide yer alan Gazne, elma ve erik gibi tarım ürünleriyle ün kazanmıştı¹²⁵. Gazne'nin deniz seviyesinden çok yüksek olması, Mohan'a göre kaliteli meyve yetiştirilmesini olumsuz yönde etkiliyordu. Yine Mohan, Gazne'nin üzümünü kuru, tatsız ve küçük; bademlerini yumuşak ve kaliteli olarak nitelemiştir¹²⁶. Kasım 1833'de Gazne'ye gitmiş olan Mohan, şehirde üretilen meyvelerin kış şartlarından etkilenmiş olabileceğini hesaba katmayarak bahsi geçen ürünlerin kalitesi hakkında yanılmış olabilir.

¹²² Masson, *a.g.e.* II, s.204.

¹²³ Godfrey Thomas Vigne, *A Personal Narrative of A Visit To Ghuzni, Kabul, And Afghanistan, And of A Residence At The Court of Dost Mohamed, With Notices of Runjit Sing, Khiva, And The Russian Expedition*, Whittaker & Co. Ave Maria Lane, London 1840, s.120.

¹²⁴ Masson, *a.g.e.*, I, s.243.

¹²⁵ Masson, *a.g.e.*, II, s.222.

¹²⁶ Lal, *a.g.e.*, s.330.

Tüccar kabileleri Gazne'ye girerken gümrük vergisi ödüyorlardı¹²⁷. Gılzaylar tarafından uygulanan vergi sistemine göre, vergi bedeli, deve başına dört rupi, at başına iki rupi olarak belirlenirken insanlardan ise kişi başı bir rupi alınıyordu. Bunun dışında hayvanların taşıdığı yükün ağırlığına göre de vergilendirme yapılıyordu. Vergilendirmede malların değerine bakılmayıp sayı ve yükün ağırlığı esas alındığı için vergi kaçırmanın önüne geçilebiliyordu. Vergi kaçırmaya çalışanlara kırbaç cezası uygulanıyordu. Avret yerine bir şey saklayan kişiler ise yakalanmaları halinde sert bir şekilde dövülüyordu. Masson'a göre Gılzaylar, Peştunlara karşı kin gütmelerine rağmen vergi kuralları hususunda onlara eşit ve sıkı davranıyorlardı. Gılzaylar, İranlılara karşı ılımlı olduklarını söyleseler bile baskıcı, sert ve aşağılayıcı bir tutum sergiliyorlardı¹²⁸. XIX. yüzyılda müstâhkem Bâlâ Hisar haricinde Gazne jeopolitik ve ticari açıdan nispeten önemini kaybetmiştir¹²⁹. Gılzaylar, adaletli bir vergilendirme sistemiyle, tüccarlar arasında itibar kazanmayı ve bölgedeki ticareti canlandırmayı amaçladıkları anlaşılmaktadır.

Vergilendirme uygulamasında Mohan farklı bir uygulamaya tâbi tutulmuştur. Seyyahın kfilesi Gazne'ye geldiğinde gümrük memurları tarafından vergilendirme için aranmışlardır. Vergi yükümlülüğü olan hiçbir eşya bulunamayınca şapka, pelerin ve çay bardağı gibi özel eşyaları üzerinden elli rupi vergi kesilmiştir. Belirlenen bu vergi miktarın ödenmesi ise mecburi kılınmıştır¹³⁰. Şehir merkezindeki güvenlik sıkı tutmasına rağmen memur denetiminin probleminin olduğu ve usulsüzlük yapıldığı anlaşılmaktadır.

Dost Muhammed Han'a bağlı Gazne'de, vergi uygulamaları belli bir düzen dahilinde yapılmıyordu. XIX. yüzyılın ilk yarısında Gazne önemini kaybettiği için vergi bilgileride kısıtlı kalmıştır. 1828 yılında toplanan vergi miktarı dört yüz bin rupi civarındaydı. Bu meblağ ayrıntılı olarak şu şekildedir¹³¹:

¹²⁷ Masson, *a.g.e.*, II, s.219; Mohan, *a.g.e.*, s.329.

¹²⁸ Masson, *a.g.e.*, II, s.203.

¹²⁹ Dames, *a.g.e.*, s.742.

¹³⁰ Lal, *a.g.e.*, s.329.

¹³¹ Masson, *a.g.e.*, II, s.222.

Gazne Vergi Gelirleri

Vergi Türü	Rupi	Sterlin
Şehir ve kervan transit geçiş vergileri	65,000	6,770
Tacikler tarafından kullanılan tarım arazilerinin vergisi	70,000	7,291
Andari ve diğer Afgan aşiretleri tarafından kullanılan tarım arazilerinin vergisi	90,000	9,375
Vardak, Gazne ve Kabil arasındaki başlıca tarım arazilerinin vergisi	90,000	9,375
Karabağ Hazaraları, Nani ve civarından alınan vergi	75,000	7,812
Caguri ve Malistan Hazaralarından alınan vergi	14,000	1,458
TOPLAM	404,000	42,083

Tabloya göre en yüksek vergi gelirlerinden biri Andari aşiretinden toplanmıştır. Gılzaylara mensup bu aşiretin Gazne yönetimine bağlı olması sebebiyle düzenli olarak vergilendirilmeleri muhtemeldir. Diğer bir yüksek gelir elde edilen yer ise Vardak vadisidir. Bu vadi çok verimli ve sulak olduğu için tarım ürünleri kaliteli ve boldu. Tacik köyleri de dâhil olmak üzere Gazne gelirlerinin büyük bir kısmı tarım ve hayvancılıktan elde edildiği görülmektedir. Gazne'nin ikinci önemli gelir kaynağı kervanlardan alınan vergilerdir. En düşük gelir ise dağlık alanlardaki merkezden uzak Hazara yerleşim bölgeleridir. Bu bölgelerdeki ulaşım engebeli coğrafya sebebiyle zor olduğu için vergi toplamakta aksaklıklar yaşanmıştır.

Bu verilerin aksine Mohan, Gazne'deki vergi miktarını Masson'dan farklı olarak vermektedir. Gazne civarı köylerden yıllık yirmi bin rupi ya da otuz bin karvar¹³² ağırlığında ürün toplanıyordu. Ayrıca Mohan'ın gümrük memurundan öğrendiği kadarıyla Gazne gümrük dairesinin yıllık geliri yüz bin (bir lak) rupi civarındaydı. Bu yıllık gelirin oluşmasında Lohani¹³³ kervanlarının katkısı büyüktü¹³⁴.

¹³² Sürekli farklı değerler alan "Karvar" sabit bir ölçü birimi değildir. Daha geniş bilgi için bkz. Ann K.S. Lambton, *The Landlord and Peasant in Persia*, I.B. Tauris&Co Ltd. Publishers, London-NewYork 1989, s.374.

¹³³ Günümüzde Pakistan sınırları içerisinde kalan Yukarı Sind bölgesinde yaşayan Peştun aşireti. Şeybaniler (1500-1599) Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci'nin Şeyban ismindeki büyük oğlu tarafından kurulmuştur. İsmail Türkoğlu, "Şeybâniler", *TDVİA*, TDV Yayınları, C. XXXIX, İstanbul 2010, s.46. Şeybâniler döneminde Lohaniler ve bazı Afgan kabileleri Peşaver, Bannu ve Kohat vadilerine yerleşmişlerdir. Kubilay Erman, "Ahmed Şah Dürrani Öncesinde Afganistan Tarihinde Türkler ve Diğer Kavimler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. LIII, S. 2, 2013, s.479-495.

¹³⁴ Lal, *a.g.e.*, s.330.

Masson'a göre şehrin vergi miktarı dört yüz dört bin rupiydi. Mohan ise şehrin vergi miktarını yüz bin rupi olarak kaydetmiştir. Mohan, Gazne'de 3-4 Kasım 1833 aralığında çok az bir süre kaldığı için şehrin vergi gelirleri konusunda yanlış olmalıdır. Dolayısıyla Mohan sadece şehir merkezinde bulunduğu için yüz bin rupinin buradan toplanan vergi miktarı olması muhtemeldir.

6. HULM (TAŞ KURGAN)

6.1. COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ

Deniz seviyesinden 1,800 metre yükseklikte¹³⁵ yer alan Hulm, Belh'in 78,7 km doğusunda yer bulunmaktadır. Coğrafi olarak çorak ve dağlık bir bölgenin eteğindedir¹³⁶. Coğrafyacılar tarafından Tohâristan¹³⁷ bölgesinde kabul edilmektedir¹³⁸.

Çinli Budist seyyah Huen-Tsang'ın 600'lü yıllarda kaydettiğine göre, yaklaşık on manastırın olduğu Hulm'da beş yüz Budist keşiş yaşıyordu¹³⁹. İslam fetihleri döneminde, Kuteybe bin Müslim (695-715) Türk ordularını mağlup ederek Maveraünnehir¹⁴⁰ bölgesini, Hulm ve yakın çevresini zaptetmiştir. Hulm, XIX. yüzyılın ilk yıllarında Dürrani Devleti'ne bağlıyken, sonraki on yıl içerisinde Özbeklerin Katağan kolundan Kunduz beyi Mir Murad'ın güçlenmesiyle Kabil'den bağıını koparmıştır¹⁴¹.

Hulm, XIX. yüzyılın ilk yarısında yer değiştirmiş ve yeniden kurulmuştur. Eski Hulm¹⁴², Yeni Hulm'un (Taş Kurgan/Taşgora) 6,5 km. kuzeyinde yer almaktadır¹⁴³. Kılıç Ali Bey döneminde önemli olan bu yer düzlük bir arazide olduğundan dolayı dağlık bölgelerde bulunan yağmacı Katağanların¹⁴⁴ sürekli olarak saldırılarına

¹³⁵ Büchner, *a.g.e.*, s.583.

¹³⁶ Mounstuart Elphinstone, *An Account of The Kingdom of Kabul, And Its Dependencies, In Persia, Tartary And India*, Vol. II, Richard Bentley, London 1842, s.184.

¹³⁷ Bedehşan ve Belh şehirleri arasında kalan bölgeye Tohâristan denmektedir.

¹³⁸ Büchner, *a.g.e.*, s.583.

¹³⁹ Si-yu-ku, *Buddhist Records of The Western World*, Translated by Samuel Beal, Vol. I, Trübner&Co., Ludgate Hill, London 1884, s.43.

¹⁴⁰ Orta Asya'da Ceyhun ile Seyhun arasında kalan bölgedir. Geniş bilgi için bkz. TDVİA Mâverâünnehir maddesi.

¹⁴¹ Büchner, *a.g.e.*, s.584.

¹⁴² Hulm şehri XV. Yüzyılda 7,5 km genişliğindeydi. Eski Hulm şehrinin sınırları, altıyüzlü yıllarda XIX. yüzyıl başlarında taşındığı yerdeki sınırlarından daha genişti. Bu bilgiye göre eski Hulm şehrinin büyüklüğüne bakıldığında şehrin önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Si-yu-ku, *a.g.e.*, s.43.

¹⁴³ Bkz. ek 27.

¹⁴⁴ Yaygın olarak Kunduz bölgesinde yaşayan Özbek boyu. Timurlan Omorov, "Türkistan'daki Özbek Hanlığı'nın Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları", *Tubav Bilim Dergisi*, C. V, S. 2, 2012, s.7-18.

uğramıştır. Ayrıca Hazaraların tarım yapmak için bölgeye gelen su kaynaklarının yatağını barajlar kurarak değiştirmeleri sebebiyle şehir tarımsal özelliğini kaybetmiştir. Bu nedenlerle şehir taşınmıştır. Moorcroft'un aktardığına göre, şehir halkı bu duruma çok üzülerken kalitesi ve bolluğuyla meşhur meyve bahçelerini terk etmek zorunda kalmıştır¹⁴⁵.

Eski Hulm şehrinde yaşayan az sayıda nüfus Mir Murad Bey zamanında Kunduz'a hicret ettirilmiştir¹⁴⁶. Hulm şehrinin eski merkezi ile yeni merkezinin konumuna bakıldığında bu göçün neden yapıldığı anlaşılmaktadır. Burada iki nokta öne çıkmaktadır. Bunlar güvenlik ve su kaynağıdır. Bu iki unsurun azalması şehirlerin terkedilmesi için yeterli sebeplerdir. İdare tarafından şehir halkının taşınması meselesi Hulm şehrinin sağlık başlığı altında daha detaylı ele alınacaktır.

6.2. İDARİ TEŞKİLAT

Hulm, XIX. yüzyılda Afgan ve Buhara hanlıklarının üzerinde güç mücadelesi yaptığı Kuzey Afganistan şehirlerden birisiydi. Bu yüzyılın başlarında Kabil idaresine bağlı Özbek prensi Kılıç Ali Bey, Hulm ve civarındaki bölgelerin özerk idarecisiydi¹⁴⁷. 1824 yılında Hulm (Taş Kurgan) yöneticisi Baba Bey'di. Moorcroft'a göre bu zat yabancılara son derece mesafeli olmakla birlikte asıl amaçlarının ne olduğunu sorgulayan birisiydi¹⁴⁸. Vali Bey ve Baba Bey, Kılıç Ali beyin çocuklarıydı. Kılıç Ali Bey'in ölümünden sonra Baba Bey, Buhara hükümdarı tarafından Mir Murad Bey'e karşı desteklenmişti. Bir iddiaya göre Baba Bey, Mir Murad Bey tarafından zehirlenmiştir¹⁴⁹.

Burslem, 1840 yılında Hulm'u Mir Vali ünvanlı bir kişinin yönettiğini ifade etmiştir. Burslem'e göre, Mir Vali'nin sesi hoş bir müzik gibi cezbedici bir tondaydı. Son derece centilmen olan Mir Vali'nin burnunun bir kısmı yoktu¹⁵⁰. 1845 yılında Ferrier'in aktardığına göre Hulm'un özerk idarecisi Mir Vali ünvanlı Muhammed Emin Han'dı. Emin Han bu makama 1836 yılında atanmıştı. Bu kişinin 1836 yılının

¹⁴⁵ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.453.

¹⁴⁶ Bürcner, *a.g.e.*, s.584.

¹⁴⁷ V. F. Büchner, "Hulm", *İA*, C. V-I, MEB, İstanbul 1987, s.584.

¹⁴⁸ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.413-414.

¹⁴⁹ Charles Masson, "Observations of the Political condition of the Durani States and dependencies", *Transaction of The Bombay Geographical Society From September To November 1840*, Vol. V, Ed. The Secretary, Bombay 1840, s.197.

¹⁵⁰ Burslem, *a.g.e.*, s.139.

öncesinde sadece ‘vali’ unvanı vardı ve atandıktan sonra ‘Mir’ unvanını almıştı. Özbek Mir Murad Bey’e bağlı olan Muhammed Emin Han sadece şehrin iç işlerinde özerkti. Ferrier’e göre Hulm idaresi en az Herat, Kabil ve Buhara Emirliği kadar insanlar üzerinde kontrol sahibiydi¹⁵¹.

Ferrier’in bahsettiği gibi Hulm, Belh sınırları içerisinde sayılmasına rağmen ele alınan dönemde siyasi açıdan güçlü bir konumdaydı. Ayrıca şehir, XIX. yüzyıl başlarında harabe halinde olan Belh’e nazaran daha fazla gelişme göstermiş ve güneyden Afgan Türkistanı’na gelen güzergâhtaki ilk büyük şehir olması sebebiyle Belh’den çok daha önemli bir konuma yükselmiştir.

Hulm idaresinin kalabalık bir askerî gücü bulunuyordu. 1845 yılında Mir Vali’nin emrinde sekiz bin atlı ve üç bin piyade görevliydi. Piyadelerin sekiz yüz kadarı düzenli birlikti. Ancak Ferrier’e göre bu birlik iyi eğitilmiş değildi. Bu askerî birlik içinde İngilizlerin Kabil’i işgal ettiği sırada onlara eşlik eden Aymak aşiretine mensup askerler vardı. Ayrıca bu birlikte birkaç İngiliz teçhizatı bulunuyordu¹⁵². Diğer yandan göçebe bir topluluk olan Aymaklar ücretli askerlik yapıyordu.

6.3. ŞEHİRLEŞME, YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI

6.3.1. Şehrin Mimarî Özellikleri

XIX. yüzyıl başlarında Afgan Türkistanı bölgesinde önem kazanan Hulm, 1824 yılında yirmi bine yakın hanesiyle 5 km. çapındaydı. Şehirde evler tek katlıydı ve çatıları bölgeye has mimari tarzla kerpiç ve kil kullanılarak inşa edilmişti. Etrafı duvarlarla çevrili olan bu evlerin bahçesinde genelde meyve ağaçları bulunuyordu. İçinden bir çay geçen geniş sokaklar nizami bir şekilde birbirleriyle doğru açılarla kesişiyordu. Moorcroft’a göre, Hulm sokakları haftalık pazarın kurulduğu günler dışında çok tenha ve kasvetli bir görünüme sahipti¹⁵³.

Moorcroft’un bu değerlendirmesinden hareketle, Hulm halkının gün içerisinde sokaklarda gezmediği anlaşılmaktadır. Bunun sebebi ise, muhtemelen bölgede sıtma hastalığının yayılmasıydı. Şehir sakinleri muhtemelen bu şekilde diğer insanlarla

¹⁵¹ Ferrier, *a.g.e.*, s.210.

¹⁵² Ferrier, *a.g.e.*, s.211.

¹⁵³ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.449, 450.

temastan kaçınarak hastalığa yakalanmamaya çalışıyordu. Hane sayısı ve nüfus oranına bakıldığında, Hulm nüfusunun sonraki yıllarda gelen seyyahların verdiği bilgilere nazaran çok daha yüksek olması gerekmektedir. Ancak daha önce bahsedilen güvenlik ve su kaynaklarının azalması sebebiyle Hulm nüfusunun azaldığı anlaşılmaktadır.

Düz bir vadide yer alan şehir, dört ya da beş köyün bir araya gelmesinden oluşuyordu. Bu köyler bahçeler ile birleşerek şehrin mahalleleri haline gelmişti. Etrafı toprak duvarlarla çevriliydi ve giriş kapıları tahtadandı. Moorcroft, bu kapıların ani süvari akınlarına karşı bir tedbir olsa bile topçu birliklerine karşı hiçbir hükmünün olmadığını belirtmiştir. Şehrin içinde pazarlar, kervansaraylar ve hamamlar vardı¹⁵⁴. İki adet hisar tarafından muhafaza edilen şehirdeki kervansaray sayısı dörttü. Bunlardan biri nehrin sağ yakasında yüksek bir mevkideyken, diğeri ise nehrin sol yakasındaki düzlükte yer alıyordu. Ancak ikisi de topraktan inşa edildiği için sağlam değildi¹⁵⁵. Moorcroft'un İngiliz ordusunda atlardan sorumlu olduğu bilinmektedir. Ancak seyahatnamesinin bazı yerlerinde kendisinin ticaretten başka bir amacı olmadığını iddia eden Moorcroft'un şehrin kapıları hakkındaki tespit istihbaratçıların öngörebileceği teknik bir konu gibi görünmektedir. Buradan yola çıkarak Moorcroft'un ana amacı ortaya çıkmaktadır.

Burnes, Hulm'da konakladığı kervansaraylardan birisi hakkında detaylı bilgi vermektedir. Etrafı duvarlarla çevrilmiş olan kervansarayın içerisinde tüccarların konaklayabileceği müstakil alanların yanı sıra hayvanlar için bir ahır yer alıyordu¹⁵⁶. Burslem, şehirde bir medrese olduğunu, bir an önce bu yapıyı ve işleyişini görüp Avrupadakiler ile karşılaştırmak istediğini belirtmiştir. Bu geniş yapı, içinde müderrislerin olduğu yeni ve temiz bir binaydı. Medrese avlusunda müderrislerin rehberliğinde Kur'an ayetleri okuyan mollaların bulunduğu dar hücreler vardı. Burslem Hulm'da bu ve benzeri yapıları gördükten sonra, şehrin onda hayal kırıklığı yarattığını ifade etmiştir. Seyyah, şehrin güzelliklerini arayarak geçirdiği günün

¹⁵⁴ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.452; Ferrier, *a.g.e.*, s.210.

¹⁵⁵ Moorcroft, Aynı yer.

¹⁵⁶ Burnes, *a.g.e.*, II, s.177.

ardından tatmin edici hiçbir şey göremeden büyük bir hayal kırıklığı ile kaldıkları yere döndüklerini belirtmiştir¹⁵⁷.

6.3.2. Nüfus Yapısı

Hulm çeşitli etnik topluluklara ev sahipliği yapan bir şehirdi. Şehrin başlıca yerlileri Tacikler, Kabil'den hicret eden Afganlar ve Özbeklerdi¹⁵⁸. Afganistan'daki siyasi karışıklıktan dolayı Kabil'den bu bölgeye göç edenlerde bir artış olmuştur¹⁵⁹. 1832 yılında Hulm'a gelen Burnes, Hulm nüfusunu on bin olarak ifade ederken¹⁶⁰, aynı yılın Nisan ayının 14'ünde şehre gelen Wolff'un verdiği bilgilere göre Hulm'da sekiz bin Tacik ve az sayıda Hindu tüccar yaşıyordu. Ayrıca Hulm'da Muhammed Murad Bey'e bağlı çetelerin saldırılarından dolayı Mezar yönünden gelindiğinde yolcuların hayatı tehlikeye giriyordu¹⁶¹. 1840 yılında şehre gelen Burslem'e göre şehir çok kalabalıktı ve insanlar kir içindeydi. Hulm halkı, yabancı bir kabileyi gördükleri zaman meraktan peşlerine takılıyordu¹⁶². 1845 yılında şehirde on beş bin kişi yaşıyordu. Bu nüfusun büyük bir kısmı Özbek hâkimiyetindeki Taciklerdi¹⁶³.

1832-1845 yıllarında Hulm şehrinin başlıca yerlilerinin sayıları sekiz bine ulaşan Tacikler olduğu anlaşılmaktadır. Diğer iki binlik nüfus ise Özbekler, Kabilliler ve Hindulardan oluştuğu görülmektedir. Ayrıca Murad Bey'e bağlı olduğu söylenen çeteler daha önce bahsedilen Katağanlar olmalıdır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta Murad Bey'e bağlı Katağanların neden ona bağlı şehirleri yağmaladığıdır. Bu kabile yağmacılık kültürünü benimsemiştir. Mir Murad Bey'e sözde bir bağlılıkları olduğu ve bu yüzden otorite tanımaz bir şekilde şehirleri yağmaladıkları sonucuna ulaşılabilir.

¹⁵⁷ Burslem hayal kırıklığına uğradığı şehirden bir an önce ayrılıp Belh'e gitmek istedikleri sırada Mir Vali tarafından ajanlık şüphesiyle alıkonulduklarını kaydetmiştir. Uzun uğraşlar sonucu serbest kalmayı başaran Burslem ve kafilesi Kabil'e gönderilmiştir. Seyyahın sadece Avrupa şehirleriyle Hulm'un mimari yapısını karşılaştırarak hayal kırıklığına uğradığı anlaşılmaktadır. Ancak bu bölgenin mimari tarzı kendine hastı ve Avrupalı biri için hayal kırıklığı yaratmış olması kişisel beğeni ile alakalı olmalıdır. Burslem, *a.g.e.*, s.141-143, 157.

¹⁵⁸ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.450.

¹⁵⁹ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.451.

¹⁶⁰ Burnes, *a.g.e.*, II, s.177.

¹⁶¹ Wolff, *a.g.e.*, s.150.

¹⁶² Burslem, *a.g.e.*, s.140.

¹⁶³ Ferrier, *a.g.e.*, s.210, 211.

6.4. SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

6.4.1. Halkın Karakteristik Özellikleri ve Hayat Tarzı

Batılı seyyahlar Hulm'da yaşayan Hinduları ön plana çıkartmışlardır. Moorcroft'a göre Hulm'daki Hindular Avrupalılara karşı son derece samimi ve yakın davranıyorlardı. Farklı inançta olmalarına rağmen hiçbir ayırım gözetmeksizin Avrupalılara saygı göstererek onları eski bir dost gibi görüp kolluyorlardı¹⁶⁴. 1840 yılında ise şehirdeki İngiliz dostu Hindular tarafından Burslem ve kafilesine geri dönüş yolculukları için bir miktar para verilmiştir¹⁶⁵. Moorcroft, Özbeklerin çok medeni olmalarına rağmen aşırı derecede meraklı bir topluluk olduklarını ifade etmiştir¹⁶⁶. Afganistan'da birçok şehirde bulunan Hinduların batılı seyyahlara iyi ve korumacı davrandıkları anlaşılmaktadır. Bu topluluğun anavatanlarında işgalci konumda bulunan İngilizlere karşı bu şekilde davranmalarının sebebi ise şahsi menfaatleri için İngilizler ile iyi ilişkiler kurmak olmalıdır.

Mohan'a göre, Hulm yerlileri güzel çehreli, uzun boylu ve büyük zorluklar ile yetişmiş gibi görünen kaba, cahil ve kirli insanlardı. Kendilerine has görünüşleri olan Hulm sakinleri, kafalarını sürekli kazıtıyorlardı. Burada yaşayan erkekler sadece keçi sakalları olan köse kimselerdi. Sürekli dinî tartışmalar yapan bu bağnaz topluluk, Mohan'a göre aslında Müslümanlık hakkında hiçbir şey bilmiyordu. Ayrıca çok basit mevzularda bile münakaşa yaşamakla birlikte yabancılara sürekli eziyet ediyorlardı¹⁶⁷.

İyi eğitim görmüş ve ileri düzeyde Farsça bilen Mohan'ın İslam kültürü hakkında geniş bilgi sahibi olması normaldir. Ancak seyyahın birçok ifadesinde görülen ön yargı ve Afganistan'daki insanlara karşı aşağılayıcı tavrı, din konusundaki bilgilerinin önüne geçerek değerlendirmelerindeki güvenilirliğe şüphe düşürmektedir. Bu konuya daha farklı bir pencereden de bakmak gerekmektedir. Belirtildiği üzere Mohan'ın Fars kültürüyle yakın bir teması vardı. Şii mezhebine mensup İran'ın etkisinde kalarak, Sünni Müslümanlara önyargı ve aşağılayıcı bir tavırla yaklaşmış olmalıdır. Bunlara ek olarak Mohan'ın bahsettiği fizyolojik özellikler Tacik ve Özbek

¹⁶⁴ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.413.

¹⁶⁵ Burslem, *a.g.e.*, s.157.

¹⁶⁶ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.413.

¹⁶⁷ Lal, *a.g.e.*, s.105.

toplumlarının fiziksel özellikleriyle bağdaşmaktadır. Bu da şehirdeki nüfusun hangi kavimlerden oluştuğuna dair verdiğimiz bilgileri teyit eder niteliktedir.

Hulm'daki Müslümanların büyük bir çoğunluğu Sünni mezhebine bağlıydı ve Şii mezhebine mensup kişilere karşı kötü davranıyorlardı. Hatta Mohan'ın şahit olduğu bir olayda Bedehşanlı Şii bir tüccar şehre geldiği sırada taşlanmış ve değnekler ile kafası sıkıştırılmıştır¹⁶⁸. Mohan'ın bahsettiği bağnazlık ve cahilliğin yanı sıra Hulm yerlilerinin Sünni olduğu anlaşılmaktadır.

Şehirdeki halk bölgeye has kıyafetler giyiyordu. Moorcroft'a göre Hulm sokaklarındaki kadınların çoğu örtülüydü ve yüzlerini görmek imkansızdı¹⁶⁹. Hulm'da zengin ya da fakir herkes pamuktan yapılmış uzun çizgili kumaştan cüppe giyiyordu¹⁷⁰. Aynı şekilde Hulm sakinlerinin ayak bileklerine kadar inen pantolon ve tüm vücutlarını kaplayan gömlek giydikleri kaydedilmiştir. Ayrıca bel bölgelerinde kuşak kullanan Hulm halkı ayakkabı olarak bot kullanıyordu. Şehirde sıcak günlerde bile pamuklu kumaş tercih ediliyordu¹⁷¹. Şehirdeki giyim tarzının bölgeyle uyumlu olduğu anlaşılmaktadır.

Şehirdeki halkın ekonomik durumunu yansıtan kısıtlı bilgiler de bulunmaktadır. Moorcroft'a göre Hulm'daki odun, deri ve metal işçileri çok kayıtsız olmasına rağmen günlük bir rupinin yarısı ilâ dörtte üçü gibi yüksek bir ücret talep ediyorlardı. Bu kişilerin birçoğu toprak sahibi olmasının yanı sıra farklı işler yapıyorlardı¹⁷². Toprak sahibi olan kişilerin diğer zanaatlarla uğraşması ve bunun için yüksek ücret talep etmesi halkın belli bir düzeyde refah sahibi olduğunu göstermektedir. Ayrıca Moorcroft'un ifade ettiği gibi bu kişilerin umursamaz bir şekilde çalışmaları onların buradan gelecek paraya pek de ihtiyacı olmadığını ortaya koymaktadır.

6.4.2. Kunduz Ateşi (Sıtma), Cüzzam ve İdarenin Aldığı Önlemler

XIX. yüzyılın ilk yarısında bölgede ortaya çıkan bazı hastalıklar idareyi önem almaya zorlamıştır. Eski Hulm ve yakınında yer alan Sarı Bağ köyünün sakinleri 1823

¹⁶⁸ Lal, *a.g.e.*, s.104.

¹⁶⁹ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.450.

¹⁷⁰ Moorcroft, Aynı yer.

¹⁷¹ Lal, *a.g.e.*, s.105.

¹⁷² Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.452.

yılında mecburi olarak Kunduz'a taşınmıştır. Murad Bey'in bu gibi nakil uygulamalarını sık sık yaptığı kaydedilmiştir. 1823 tarihinde buradaki nüfus geçici olarak Kunduz'a taşındıktan sonra şehir Murad Bey'in memurları tarafından talan edilmiştir. Moorcroft'a göre eğer bu despot ve acımasızca yaklaşım olmasaydı Kunduz Ateşi (Malaria)¹⁷³ denilen hastalığın yarattığı tahribat sonucunda Ceyhun vadisindeki nüfus büyük ölçüde yok olabilirdi¹⁷⁴.

Şehirde yaşayan halkın taşınmasının sebebi Kunduz Ateşi denilen hastalıktır ve XIX. yüzyılın ilk yarısında bu hastalık bölgede çok yaygındı. Ayrıca daha önce bahsettiğimiz Hulm idarecisi Mir Vali ve Belh idarecisi İshan Hacê'nin yüzünün ve burnunun bir kısmının olmaması, cüzzamın¹⁷⁵ halk arasında yayıldığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Sıtma ve cüzzam bulaşıcı olduğundan dolayı şehir ahâlisi farklı bir yere taşınmıştır. Bilinen bulaşma yollarının yanı sıra ev eşyalarının ortak kullanımından insanlara cüzzam ve sıtma bulaşabilmektedir. Bu sebeple halk dışarıdan hastalık getirmemek için ihtiyaçlarını karşıladıkları pazarların kurulduğu günler hariç dışarı çıkmıyordu. Buna ek olarak Murad Bey'in şehir taşıma uygulamalarını sadece sağlık sebebiyle mi, yoksa farklı nedenlerle mi yaptığına dair farklı bir bilgi bulunamamıştır. Bölgedeki politik hareketlilik düşünüldüğünde bunların bir kısmının siyasi nedenleri de olabilir.

1840 yılında bölgeye giden Burslem'in kafilesi yolculuk dönüşünde Gûr bölgesinde kamp yapmıştır. Bir sabah kafiledeki birkaç kişi Kunduz Ateşi'ne yakalanmıştır. Burslem kafilesi, yardım için Mir Murad Bey'e mektup yazmıştır. Birkaç gün sonra Hulm idarecisi Mir Vali tarafından tıbbi müdahale için ilaç ve Mir Murad Bey tarafından dostluk nişanesi olarak altın işlemeli yazıları olan eyer gönderilmiştir. Bu hastalık ilk belirtilerden birkaç gün sonra etkisini göstererek kişileri halsiz ve hareket edemez hale getirdiği kaydedilmiştir¹⁷⁶. Murad Bey, Burslem ve kafilesine ilaç yardımının yanı sıra iyi niyetini göstermek için hediyeler de

¹⁷³ Sıtma (malaria); Anofel cinsi dişi sivrisineklerin ısırmasıyla insana bulaşan türüne göre değişen aralıklarla gelen titreme ve ateş nöbetleri ile başlayıp, terleme ile sonlanan nöbetlerle seyreden bir enfeksiyon hastalığıdır. Geniş bilgi için bkz. Abdullah Taşkın, *Sıtma Hastalarında Lökositlerin Oksidatif Stresinin Araştırılması*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Şanlıurfa 2010, s.2.

¹⁷⁴ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.452-453.

¹⁷⁵ Cüzzam veya lepra (*Mycobacterium leprae*). Basili adlı bakterinin neden olduğu hastalık daha ziyade deri ve sinir hastalığıdır. Geniş bilgi için bkz. Cengiz Özbesler, *Lepra (Cüzzam) Hastalarının Sosyal Psikolojik ve Ekonomik Sorunlarının Sosyal Hizmet Açısından Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993, s.4.

¹⁷⁶ Burslem, *a.g.e.*, s.173-175.

göndermiştir. Mir Murad Bey bu şekilde davranarak İngilizlerle ilişkilerini düzeltmek istemiş olabilir.

6.5. HAYVANCILIK, TİCARET, ŞEHİRDEKİ KÖLELER VE MALİ SİSTEM

Hulm'da tarım yapılmasına rağmen seyahatnameler bu konu hakkında kısıtlı bilgiler vermektedir. XIX. yüzyılın ilk yarısında şehirde kavunlar için ayrı bir pazar bulunuyordu ve bu meyve çevre bölgelere yüksek miktarlarda ihraç ediliyordu¹⁷⁷. Ayrıca bölgenin en sık tüketilen içeceği olan çay burada yüksek miktarlarda yetiştiriliyordu. Yetiştirilen çayın büyük bir kısmı Buhara'ya ihraç ediliyordu¹⁷⁸.

Kılıç Ali Bey zamanında Hulm'da fazla olan at sayısı Murad Bey zamanında azalmıştır. Uzun kuyruklu türlerden olan koyunlar, burada iki-dört rupi arasında satılıyordu. Bu koyunların uzun yağ kuyrukları, koyunun kemik ağırlığı ile birlikte ağırlığının üçte biri kadardı¹⁷⁹. Kılıç Ali Bey'den sonra at sayısının neden azaldığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Türklerde atın önemi düşünülünce Kılıç Ali Bey'den sonraki dönemde yerleşik hayata geçiş hızlanmış olabilir.

1832 yılında şehrin çarşısı dükkânlardan ziyade üzeri hasır ve keresteyle kapatılmış yağmura dayanıksız ve düzensiz yapılardan oluşuyordu¹⁸⁰. Bu çarşı belli günlerde çok kalabalıktı. Mohan'a göre çarşıdaki insanlar sadece mavi giysileriyle değil, konuştukları dilleriyle de tamamen yabancıydı¹⁸¹. Şehirde pazarlar, at, eşek, katır, deve, inek, koyun ve keçilerin getirildiği pazartesi ve perşembe günleri kuruluyordu¹⁸². Pazarların kurulduğu günlerde şehir çok daha kalabalık bir hale geliyordu. Hulm'daki diğer tüccarlara nazaran manifaturacıların sayısı çok daha fazlaydı. Bu tüccarlar çoğunlukla Müslüman ve Hindulardan oluşuyordu¹⁸³.

Çarşıdaki boya ve ilaç dükkânları genelde bir nevi banker olan Hindular tarafından işletiliyordu. Kuruyemiş satıcıları genel olarak Kabil'li satıcılardı. Özbekler buradaki ticaretin ufak bir kısmına hakimlerdi. Yarkent ticareti tamamen divan beyi Atma Ram'ın tekelindeydi. Kunduz'dan satın aldığı koyun ve kürkleri Yarkent'de çay

¹⁷⁷ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.451.

¹⁷⁸ Lal, *a.g.e.*, s.107.

¹⁷⁹ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.450.

¹⁸⁰ Lal, *a.g.e.*, s.98.

¹⁸¹ Lal, *a.g.e.*, s.104.

¹⁸² Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.450.

¹⁸³ Lal, *a.g.e.*, s.98.

karşılığında takas ediyor ve bunu Türkistan'a yüzde altı yüz kâr ile dağıtıyordu¹⁸⁴. Bir Hindu olan Atma Ram'ın anavatanından çok uzaklarda bu şekilde bir ticari avantaj elde etmiş olması Özbek yönetimiyle iyi ilişkileri ve onlara duyulan güvenle açıklanabilir. Özbekler tarafından güven duyulan Hindular, Afgan Türkistanı'nda birçok farklı görev ve niteliklerle karşımıza çıkmaktadır.

Ticari malların çeşitli olduğu Hulm'da, Hindistan'dan pamuklu kumaş, küfeler içinde pamuk, tabaklanmış deri, ham deri, yakıt, üzüm, kuru üzüm, şam fıstığı, nar, kuru erik, kaya tuzu, demir topuklu kahverengi deri çizmeler ve boya olarak nar kabuğu, yöreye özgü kızkök ve çivit getiriliyordu. Çitral'dan kaliteli yün battaniye ve Bedehşan'dan ham yün getirilip burada satışa çıkarılıyordu. Yine Hindistan'dan getirilen desenli basma ve yorgan burada satılıyordu. Dokunmuş koşum takımına çok fazla talep vardı¹⁸⁵. Hulm, Kabil yoluyla Hindistan, Bedehşan ve Orta Asya ticaretindeki konumuyla çok önemli bir noktadaydı. Bu sebeple Hindi Kuş dağlarının kuzey girişi olan şehri âdeta Afgan Türkistanı'nın kapısı durumuna getirdiği görülmektedir.

Şehirde yüksek miktarda ipek üretilerek Kabil rotası üzerinden Multan'a ihraç ediliyordu. Ceyhun havzasından elde edilen kumun içinden altın çıkarılıyordu. Yaz sezonu Buhara ve Kabil kervanlarının art arda Hulm'a gelmesiyle şehir kalabalıklaşıyordu. Buhara güzergâhından Rus malları getirilirken, Kabil güzergâhından ise keçi derisi ve Hint malları yoğun olarak ithal ediliyordu. Yarkent'den Hulm'a getirilen yüksek miktarda damgalı gümüş buradan sikke haline getirecekleri Kabil ve Buhara darphanelerine gönderiliyordu. Bu gümüş külçeler yarım Hindistan cevizi şeklinde olmakla birlikte ağırlıklarına göre yüz elli rupi gibi bir değere sahipti. İçerikleri çok saf gümüş ihtiva ederdi ve bunlara Çin sınırında çıkarıldıkları yerin ismi olan "Yambu"¹⁸⁶ deniliyordu¹⁸⁷. Hulm şehrinin başlıca üretimleri çay, ipek ve altın olduğu görülmektedir. Şehrin üretimi ve ticari hacmi karşılaştırdığında üretimin yetersiz olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Hulm'un bulunduğu konum transit ticaret açısından önemliydi.

¹⁸⁴ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.451.

¹⁸⁵ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.450-451.

¹⁸⁶ Bu gümüş külçeleri Yarken ve civarındaki madenlerden çıkarılıyordu. B. D. Hopkins, *The Making of Modern Afghanistan*, Palgrave MacMillan, Hampshire 2008, s.125.

¹⁸⁷ Lal, *a.g.e.*, s.107.

Moorcroft, Hulm’da alıkonulduğu süre içerisinde öğrendiği bazı ticari emtia fiyatlarını şu şekilde vermektedir:

Hulm’daki Bazı Ticari Emtia Fiyatları

Ürün	Ağırlık ve Adet	Fiyat (Paisa ve Rupî)
Koyun eti	1,3 kg (2,5 paund)	4-5 Paisa
Sığır eti	1,3 kg.	3 Paisa
Koyun kuyruk yağı	1,3 kg.	8 Paisa
Koyun tereyağı	1,3 kg.	24 Paisa
İnek tereyağı	1,3 kg.	20 Paisa
Buğday unu	7 kg.	4 Paisa
Ekmek	4-5 adet	4 Paisa
Gazyağı	1,3 kg.	16 Paisa
Pirinç	1,3 kg.	4 Paisa
Arpa	1,5 maund	1 Rupî

1824 yılında Paisa, Mahmud Şahi Rupî’nin 50’de 1’i etmekteydi¹⁸⁸. Tabloya göre Hulm’da et fiyatları düşükken, koyun ve inekten üretilen tereyağının fiyatları yüksek olduğu görülmektedir. Şehirde hayvan sürülerinin geniş olduğu ancak hayvansal gıda yapımında çalışan kişi sayısının yetersiz olduğu sonucuna varılabilir. Hulm’un bir ticaret ve tarım şehri olduğu kabul edilirse, halkın daha meşakkatli bir meşguliyet yerine daha kolay ürünlerin ticaretine yöneldiği anlaşılmaktadır. Tarım ürünlerinin fiyatlarının düşük olması şehirde tarımın yaygın olarak yapıldığını göstermektedir. Ayrıca gazyağı ithal edildiği için fiyatının birçok ürüne göre yüksek olması anlaşılabilir bir durumdur.

Mohan’ın aktardığına göre, alamanlar (çapul veya yağma) tarafından köleleştirilen iki kadın Hulm’da köle pazarında satılmıştır. Bunların biri genç, diğeri orta yaşlardaydı. Genç olan köle kırmızı giysi ve siyah türban giyiyordu. Mohan, köle olarak kaçırılmalarına rağmen bu bayanların hallerinden oldukça memnun olduklarını

¹⁸⁸ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.451-452.

ve mutlu göründüklerini ifade etmiştir. Bu bölgede köleler efendilerini istemedikleri zaman ya da onlardan hoşlanmadıkları zaman farklı bir sahip seçebiliyorlardı¹⁸⁹. Mohan, burada sekiz-dokuz yaşlarındaki köle çocukların olduğunu belirtmiştir. Bu çocuklardan biri Buhara'ya götürülmek üzere ona pek de iyi muameleye etmeyen Müslüman biri tarafından satın alınırken; daha güzel bir çehreye sahip olan diğer çocuk ona oğlu gibi davranan bir Hindu tarafından satın alınmıştır¹⁹⁰.

Hulm'da köle pazarının olduğu anlaşılmaktadır. Ancak buradaki köle pazarı çok daha büyük olan Buhara ve Hive köle pazarlarına köle temin etmek için ufak bir durak olmalıdır. Muhtemeldir ki köleler onları satmak isteyen kişiler tarafından müşteriye hoş görünmeleri için zoraki bir şekilde hallerinden memnun olarak gösteriliyordu. Ayrıca Mohan'ın burada yaptığı karşılaştırma önyargılıdır. Çünkü Mohan, bir Hindu olarak kendi halkını yüceltmeye çalışarak önyargılı olduğu Sünni Müslümanları kötü göstermeye çalışmıştır. Bu durum ise çalışmamızın birçok yerinde örneklerle ifade edilmiştir.

Burslem'de Hulm'daki köle pazarından bahsetmektedir. Bu pazarda çoğunlukla Hazara köleler satılıyordu. Hazara kadınları çirkin olmasına rağmen birileri onları satın aldığı zaman mutlu oluyorlardı¹⁹¹. Bu dönemde Hazaralar Şii oldukları için Afgan Türkistanı'ndaki birçok kişi tarafından kâfir kabul ediliyorlardı. Bu yüzden onları köleleştirmek caiz sayılıyordu. Ayrıca, bu konuya ilave olarak Aybek valisi Muhammed Bey tarafından Kunduz ve Hulm'a Hazara köle tedarigi yapıldığı, Aybek başlığı altında ele alınmaktadır.

1824 yılında Hulm'a gelen Moorcroft'un aktardığına göre şehir merkezine varmadan önce Ghazni Gak bölgesinde Hindu gümrük memuru tarafından arama yapılmıştır. Bu aramayı yapan memur kafilenin gelişini üst kademedeki memurlara bildirmiş ve kamp kurulacak yer için rehberlik görevini üstlenmiştir¹⁹². Wolff'un Hulm'a geldiği 1832 yılında da gümrük işleri dairesinin sorumlusunun Hindu olduğu

¹⁸⁹ Lal, *a.g.e.*, s.104.

¹⁹⁰ Lal, *a.g.e.*, s.106.

¹⁹¹ Burslem, *a.g.e.*, s.141.

¹⁹² Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.413.

anlaşılmaktadır¹⁹³. 1845 yılında Hinduların bu sorumluluğu devam ediyordu. Ferrier'e göre Hulm'da Mir Vali Muhammed Emin Han'ın hizmetinde birçok Hindu vardı¹⁹⁴.

Hindular, bulundukları görevlerde istikrarlı bir şekilde kalmayı sürdürmüşlerdir. Mir Murad Bey ve Hindu Atma Ram'ın dostluğu Hinduların bölgede itibar görmesi ve çeşitli görevler almasının en büyük sebebidir. Hinduların Yahudiler gibi para işlerinden anlaması bir diğer nedendir. Ayrıca bulundukları görevi kötüye kullanmadan, nizami bir şekilde işlerini yaptıklarından dolayı uzun yıllar görevlerini sürdürmüşlerdir.

7. KUNDUZ

7.1. COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ

Coğrafi anlamda Bedehşan, Toharistan ve Afgan Türkistanı bölgelerinin içerisinde sayılan Kunduz şehri, kendisiyle aynı ismi taşıyan bir vadide yer almaktadır. Batısındaki Hulm şehrine uzaklığı 113 km'dir. Kunduz vadisi güneye doğru Hindukuş dağlarına kadar uzanmaktadır. Şehrin bulunduğu bu vadi sulak ve verimlidir¹⁹⁵.

Kunduz'un eski tarihine dair bilgiler yok denecek kadar azdır. Makedon kralı İskender Hindukuş'u geçtikten sonraki ilk fethettiği şehir Kunduz (Drapsaka) olmuştur¹⁹⁶. VII. yüzyılda Kunduz'a (Hwo) gelen Huan Tsang burası hakkında hiç bilgi vermemiştir¹⁹⁷. Kunduz, XVI. yüzyılda bazı savaşlarla anılmasına rağmen hakkındaki kayıtlar çok azdır. Kunduz'un öne çıkması XIX. yüzyılın ilk yarısında Mir Muhammed Murad Bey'in karargâhı ve beyliğinin başkenti olması sayesinde. Bu sebeple yabancı seyyah ve araştırmacıların ilgisini çekmiştir.

7.2. İDARİ TEŞKİLAT VE ASKERÎ DÜZEN

XIX. yüzyılın ilk yarısında Afgan Türkistanı dahil geniş bir coğrafyayı etkisi altına alan Mir Murad Bey'in başkenti Kunduz'du. Mir Murad Bey'in Özbeklerin Katağan kolundan Murad Bey'in soyundan geliyordu. Bu bey, XVII. yüzyılda Ceyhun

¹⁹³ Wolff, *a.g.e.*, s.150.

¹⁹⁴ Ferrier, *a.g.e.*, s.212.

¹⁹⁵ Mounstuart Elphinstone, *a.g.e.*, II, s.184; C. M., Macgregor, *Central Asia, Part II: A Contribution Towards The Better Knowledge of The Topography, Ethnology, Resources, & History of Afghanistan*, Office of The Superintendent of Government Printing, Calcutta 1871, s.564-565.

¹⁹⁶ E. J., Chinnock, *The Anabasis of Alexander*, Hodder And Stoughton, London 1884, s.199.

¹⁹⁷ Si-yu-ku, *a.g.e.*, I, s.42.

nehriinin kuzeyinde Hisar eyaletini yönetmiştir. Onun ölümünden sonra oğlu Muhammed Han Bey, Buhara emiri tarafından sürülmüştür. Böylece Muhammed Han Bey Ceyhun'un güneyine inerek Kunduz ve civar bölgeleri hâkimiyet altına aldıktan sonra kendi beyliğini kurmuştur. Mir Murad Bey dönemi ise bu beyliğin en parlak dönemiydi¹⁹⁸.

1815 yılında Katağan Özbeklerinin lideri konumuna gelen Mir Murad Bey bölgede güç kazanmaya başlamıştır. Hulm hâkimi Kılıç Ali Bey'in 1817 yılında ölümünden sonra oğulları arasında hâkimiyet mücadelesi başlamıştır. Bunu fırsat bilen Mir Murad Bey, Hulm ve Belh dolaylarını hâkimiyet altına alarak bölgenin en güçlü lideri konumuna gelmiştir. Murad Bey, Bedehşan bölgesi hâkimi Mir Yâr Bey'e bağlılığını bozarak 1820 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir. Akabinde Kunduz vadisinin büyük bir kısmını ele geçirmiştir. 1821 yılında Bedehşan'daki beyliğin başkenti Feyzabad'ı ele geçirmiştir. Sonraki on-on iki yıl içerisinde Bedehşanlılar dört kez isyan etse de başarısız olmuşlardır. Bunun üzerine Mir Murad Bey son bir seferle şehri yok etmiş ve buradaki nüfusu farklı yerlere sürmüştür¹⁹⁹.

1828 yılına gelindiğinde Mir Murad Bey, Afgan Türkistanı'nın büyük bir kısmını hâkimiyeti altına almıştır. Bu tarihten 1838 yılına kadar dirayetli bir şekilde bölgede hüküm sürmüştür. 1840 yılında yaşı altmış civarında olduğu bilinen Mir Murad Bey'in ölüm tarihi kesin değildir. Ancak 1845 yılında Hulm'u ziyaret eden Ferrier, Onun öldüğünü kaydetmiştir. Murad Bey'in ölümüyle güçlenen Hulm naibi Mir Vali, oğlu Rüstem Bey'i Mir Atalık ünvanıyla Kunduz'a vali atamıştır. Afganların Hulm ve Belh'i fethiyle, 1850 yılında Rüstem Bey Kabil'e giderek bağlılığını bildirmiştir²⁰⁰.

Hayatının son dönemine kadar genişleme politikasını sürdüren Mir Murad Bey'in hâkimiyet alanı batıda Belh'den doğuda Bedehşan bölgesinin bir kısmına, kuzeyde Ceyhun nehrinden güneyde Bamyân'a kadar ulaşmıştır. Belh'de sikke bastırarak iktidarını sağlamlaştırmıştır. Zamanla Afgan Türkistanı'nın en güçlü otoritesi haline gelmiştir²⁰¹.

¹⁹⁸ Macgregor, *a.g.e.*, s.569.

¹⁹⁹ Macgregor, Aynı yer; Masson, *Transaction*, V, s.197.

²⁰⁰ Ferrier, *a.g.e.*, s.210-211; Macgregor, *a.g.e.*, s.569.

²⁰¹ Masson, *Narrative*, II, s.306; Burnes, *a.g.e.*, II, s.197; Lal, *a.g.e.*, s.99; Ferrier, *a.g.e.*, s.210-211.

Özbek Katağan kolunun Karategin boyuna mensup olan Mir Muhammed Murad Bey, 1770’li ya da 1780’li yıllarda dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. Esmer tenli olan Mir Murad Bey, ufak gözlü, kısa boylu, zayıf ve köse görünüşüyle klasik Özbek fizyonomisine sahipti. Dirayetli bir idareci olan Murad Bey’in sert bir mizacı vardı ve çok nadir gülerdi²⁰². Tebaasına karşı ılımlı bir yaklaşım sergilemesine rağmen çevre bölgelerdeki halklara karşı sert ve saldırgan bir politika sürdürmüştür. Yağma yaptığı yerlerdeki erkek, kadın ve çocuk esirleri Kunduz’a yerleştirmiştir. Koyu bir Sünni olarak Şiiilere ve diğer dinlere mensup kişilere karşı sert ve acımasız bir tutum sergilemiştir. Ayrıca köle ticareti yapan Mir Murad Bey, özellikle Şii Hazaralar başta olmak üzere, suçlu gördüğü kişileri köleliğe mahkûm etmiştir²⁰³.

1825 yılında Mir Murad Bey’in tutsak ettiği Moorcroft, Onun giyimi hakkında bilgi vermiştir. Mir Murad Bey’in kaftanı ve kuşağı mavi ipekten oluşurken bunların üzerine badem rengi yün kaplı elbise giyiyordu. Demir uçlu topukları bulunan uzun kahverengi bir çizmesi vardı. Saray maiyeti de dönemin yerel modasına uygun bir şekilde Buhara ipeğinden elbiseler giymekle birlikte hiçbir silah kuşanmıyordu. Moorcroft’a göre Mir Murad Bey ve erkânı iyi giyimli insanlardan oluşuyordu²⁰⁴.

Mir Murad Bey’in idari işlerindeki en büyük yardımcısı divan beyi Atma Ram adlı bir Hindu’ydu. Bu kişi Peşaverli bir ayakkabıcıydı. Mir Murad Bey’e güç kazanmadan önce hizmet ettiği için bu konuma getirilmişti. Mir Murad Bey’e mutlak sadakatle bağlı olup ayrıca birçok devlet işini yürütüyordu. Son derece sert ve bağımsız bir kişiliği olan Mir Murad Bey’in makul bir hale gelmesine yardımcı oluyordu. Hindu olmasına rağmen ülkedeki tüm Müslümanlar tarafından büyük saygı görüyordu. Kendisinin ve Mir Murad Bey’in hazinesine büyük katkı sağlamıştır. Ancak başka kimsenin zenginleşmesine müsaade etmemiştir. Büyük bir servete sahip olmasına rağmen Mir Murad Bey ile birlikte mütevazı bir yaşam sürmüştür. İyi mizaçlı bir kişi olmasına rağmen elinde birçok Müslüman kız ve erkek köle bulunduruyordu²⁰⁵.

²⁰² Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.422; Lal, *a.g.e.*, s. 99.

²⁰³ Masson, *Transaction*, V, s.197; Lal, *a.g.e.*, s.99; Burslem, *a.g.e.*, s.161.

²⁰⁴ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.422-423.

²⁰⁵ Masson, *Transaction*, V, 196; Lal, *a.g.e.*, s.100-101.

Mir Murad Bey'in daimî kuvvetlerinin sayısı beş yüze ulaşıyordu. Ancak ihtiyaç durumunda yirmi bine yakın asker toplayabiliyordu. Bu kuvvetin ise tamamı Türkistan coğrafyasında yaygın olarak görülen süvarilerden oluşuyordu²⁰⁶. Askerlerin beşte üçü Özbek, beşte ikisine yakını Tacik, geri kalanlar ise Çitral, Bedeşşan ve Hazara kabilelerinden. Timar sistemine dahil olan her asker için yıllık beş torba buğday cülus, at başına beş saman balyası veriliyordu. Murad Bey'in daimî askerlerine beş ile on rupi arasında maaş ödeniyordu. Ordudaki tüm askerler Kurban Bayramı'nda bir merasimle Murad Bey'in kendilerine taktığı bir sarıkla temsil ediliyordu. Ordudaki atlar uzun mesafelere ve açlığa dayanıklı cinstendi. Askerler kılıç, mızrak ve fitilli tüfekleri kullanıyorlardı. Kullanılan top sayısı on bir adetti²⁰⁷.

7.3. ŞEHİRLEŞME, YERLEŞİM, NÜFUS YAPISI VE MALİ SİSTEM

XIX. yüzyılın ilk yarısında henüz tam anlamıyla yerleşik hayata geçmediği anlaşılan Kunduz ahalisinde şehirleşme tam anlamıyla gerçekleşmemişti. Bu dönemde şehrin bir harabe gibi görüldüğü kaydedilmiştir. Beş yüz-altı yüz civarı baraka tarzı evde yerleşik nüfus yaşarken, şehrin büyük bir kısmı hasır çadırların kurulduğu çarpık mahallelerden oluşuyordu. 1830'lu yıllarda şehirdeki hanelerin toplamı sekiz bindi. Vadideki ev sayısı ise toplamda altmış bindi. Bu mahallelerin arasında ise şehre kadar uzanan birçok tarla ve bahçe yer alıyordu²⁰⁸.

Şehrin doğusunda vadiye hâkim bir konumda yer alan Bâlâ Hisar, Kunduz'un en önemli yapısıydı. Kıl ile sıvalı olan surları, kerpiç kullanılarak inşa edilmişti. Üzerinden köprüyle geçilen kuru bir hendekle çevriliydi. Hisarın kuzeydoğusunda Mir Murad Bey'in kışlık sarayı bulunuyordu. Pişmiş tuğladan inşa edilmiş bu sarayın belli bir mimari yapısı yoktu. Hisar surlarının içerisinde Özbekler ve Divan beyi Atma Ram'a bağlı Hinduların olduğu büyük bir avlu yer alıyordu. Ayrıca bu hisarın güney surlarında pazarın ana giriş kapısı bulunuyordu²⁰⁹.

Şehrin başlıca nüfusu, Özbek ve Taciklerden oluşuyordu. Ayrıca Hindu, Hazara ve Bedeşşanlı bazı kabileler de şehrin nüfusuna dahil olmuşlardır. 1830'lu

²⁰⁶ Burnes, *a.g.e.*, II, s.192; Lal, *a.g.e.*, s.99.

²⁰⁷ Macgregor, *a.g.e.*, s.566-568.

²⁰⁸ John Wood, *A Journey To The Source of The River Oxus*, John Murray, London 1872, s.138; Macgregor, *a.g.e.*, s.565.

²⁰⁹ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.421; Wood, *a.g.e.*, s.138.

yıllardaki toplam nüfus ise yaklaşık otuz bindi²¹⁰. Kunduz vadisinin güneyindeki dağlık kesimlerde yaşayan Taciklerin büyük bir kısmı XIX. yüzyılın ilk yıllarında şehre dahil olmuşlardır²¹¹. Mir Murad Bey'in en yakın yoldaşı Hindu Atma Ram'dan dolayı şehirdeki Özbekler ve Hindular arasında güçlü ilişkiler kurulmuştur. Bu yüzden birbirlerini kardeş olarak görüyor ve büyük saygı duyuyorlardı²¹².

Şehre gelen tüccarlara ağır vergiler koymayan Mir Murad Bey, vergi sisteminde Kur'an teamüllerini uyguluyordu. Ticari mallardan kırkta bir oranında vergi alınıyordu²¹³. 1830'lu yıllarda Afganistan'da politik ajanlık yapan Lord Percival Barton'un raporuna göre, Mir Murad Bey'in toplam vergi gelirleri üç milyon dokuz yüz altmış bindi. Toplanan vergilerin bir kısmı şu şekildedir²¹⁴:

Mir Murad Bey'in Vergi Gelirleri

Vergi türü	Rupi	Sterlin
Tahıl vergisi ya da kiraya verilen arazilerden alınan vergi	1,500,000	156,000
Koyun vergisi (koyun başı bir buçuk rupi)	45,000	4,687
Ev vergisi	96,000	10,000
Murad Bey'e ait arazilerin tahıl gelirleri. Toplamda 350 karvar, karvar başına seksen rupi	28,000	2,916
Meyvelerden elde edilen gelir	5,000	520
Dış gümrük ve transit geçiş vergileri	40,000	4,166
İç gümrük vergileri	2,000	208
Altın vergisi	5,000	520
Köle satışından elde edilen yıllık gelir	25,000	2,604
Bilinen vergi türleri toplamı	1,746,000	181,875
Genel Toplam	3,960,000	412,500

Tabloya göre vergilerin büyük bir kısmının tahıl ekili araziler ve kiralanan topraktan elde edildiği anlaşılmaktadır. Şehrin temel geçim kaynağının tarımdan karşılandığı görülmektedir. Mir Murad Bey'in kendi topraklarının olması da tüm vergi

²¹⁰ Macgregor, *a.g.e.*, s.565.

²¹¹ Elphinstone, *a.g.e.*, II, s.184.

²¹² Vigne, *a.g.e.*, s. 165.

²¹³ Mohan Lal, *a.g.e.*, s.100.

²¹⁴ Macgregor, *a.g.e.*, s.566.

gelirlerini kendisine ayırmadığı, bu konuda adaletli bir kişi olduğunu göstermektedir. Ticarete dair vergilere bakıldığında gelişme göstermediği sonucuna varılmaktadır. Bunun en büyük sebeplerinden birisi Kunduz'un ana ticaret güzergâhlarına uzaklığıdır. Ev vergisi önemli bir gelir olmasına rağmen ihtivası bilinmemektedir. Köleciliğin meşakkatli bir iş olmasına rağmen kazancının son derece az olduğu görülmektedir. Toplam vergi gelirlerine bakıldığında iki milyon rupiyi aşkın bir rakamın nereden geldiği bilinmemektedir. Bu konuda İlk akla gelen şey ise Mir Murad Bey'in ve Özbeklerin yağma seferleridir. Buradan elde edilen ganimetlerin bir kısmının vergi olarak alındığı²¹⁵ düşünülebilir.

8. MEZAR-I ŞERİF

8.1. COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ

Mezar-ı Şerif, Hindukuş dağlarının kuzeyinde ve Afganistan-Özbekistan sınırını oluşturan Ceyhun nehrinin 56 km. güneyinde, deniz seviyesinden 380 m. yükseklikte kurulmuştur²¹⁶. Belh'in 20 km. doğusunda, Belh vadisini sulayan çaylardan birinin üzerinde yer almaktadır²¹⁷.

Mezar-ı Şerif'in bulunduğu yerde önceleri Hoca Hayr adında bir köy yer alıyordu. Sultan Sencer (1086-1157) zamanında yazılan bazı eserlerde bu köyde Hz. Ali'nin kabrinin olduğu iddia edilmiştir. Rivayete göre, bu bölgenin valisi ve askerleri Hz. Ali'nin hiç bozulmamış cesedini kendi gözleriyle görmüşlerdir. Ayrıca mucizelerle bu iddialar desteklenmiştir. Timur soyundan gelen Sultan Hüseyin Baykara (ö. 1506) zamanında bu iddialar tekrar ortaya çıkmıştır. "Burada Hz. Ali'nin mezarı vardır." yazılı Arapça mezar yazıtı görüldüğü iddia edilmiştir. Muhtemelen burada Cengiz Han döneminde tahrip edilen bir türbe vardı. Hüseyin Baykara tarafından bu mezarın bulunduğu yere büyük bir anıt-türbe inşa ettirilmiştir. Çektiği ziyaretçi kitleleri, burayı bir ziyaretgâh ve ticaret merkezi haline getirerek Mezâr-ı Şerif veya kısaca Mezâr adıyla anılmasına yol açmıştır²¹⁸. Hz. Ali'nin mezarı Necef'de olmasına rağmen politik, kültürel ve ekonomik amaçlarla dönem dönem bu iddiaların

²¹⁵ Hive Hanı yağmadan beşte bir oranında vergi alırdı. Geniş bilgi için bkz. Cihad Cihan, *XIX. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s.347.

²¹⁶ Rıza Kurtuluş, "Mezarışerif", *TDVİA*, C. XXIX, TDV Yayınları, İstanbul 2004, s.518.

²¹⁷ Macgregor, *a.g.e.*, s.600.

²¹⁸ Macgregor, Aynı yer; Strange, *a.g.e.*, s.422-423; Barthold, *a.g.e.*, s.84-85; Kurtuluş, *a.g.e.*, s.518.

ortaya atıldığı anlaşılmaktadır. Hz. Ali'nin burada olduğu rivayetiyle kurulan şehir, günümüzde Afganistan'ın dördüncü büyük şehri haline gelerek dünyanın dört bir yanından ziyaretçilerin akınına uğramaktadır.

Bölgenin merkezi olan Belh'in gölgesinde kalan Mezar-ı Şerif'in tarihçesine dair bilgiler kısıtlı kalmıştır. Ancak Şeybaniler döneminde Özbek sultanlarının buraya defnedildiği bilinmektedir. Belh'in gittikçe önem kaybetmesiyle, XIX. yüzyılın ikinci yarısında bölgenin başşehri konumuna gelmiştir. Bu konuma gelmesinde 1481 yılında inşa edilen türbenin restore edilip, şehrin ihya edilmesi önemli bir rol oynamıştır. 1852 yılında da Afgan hâkimiyetine girmiştir. Akabinde Afgan Türkistanı'nın siyasi merkezi olmuştur. Bölgeye tayin edilen valiler türbenin ziyaret edilmesi için çaba sarf etmişlerdir. Bu amaçla vakıflar kurularak medrese, külliye ve hanlar inşa edilmiştir. XIX. yüzyılın sonlarında yaklaşık üç bin ailenin oturduğu Mezar-ı Şerif çevresiyle birlikte yaklaşık yirmi beş bin nüfusa sahipti. 1979 yılında Sovyet işgaline uğradı ve Rusların komuta merkezi oldu. Afgan iç savaşından çok fazla etkilenmeyen şehir tahribata uğramamıştır²¹⁹.

8.2. İDARİ TEŞKİLAT VE ASKERÎ DÜZEN

XIX. yüzyılın ilk yarısında Mezar-ı Şerif kısa bir süreliğine Mir Murad Bey'in hâkimiyeti altına olup, 1825-1845 yılları arasında da Eşhan Şücaiddin Bey'in idaresindeydi. 1825 yılında 40-45 yaşlarında olan Şücaiddin Bey orta boylu ve normal görünüşlü birisiydi. Moorcroft'a göre bu idareci, Özbeklerden ziyade Taciklere benziyordu. Şücaiddin Bey'in dayısı Buhara sadrazamı Hâkim Bey'di. Mezar mütevellisi olarak anılan Eşhan Şücaiddin Bey, Buhara'nın özerk bir idarecisiydi. Vergi koyma imtiyazıyla bağımsız bile sayılabilirdi. İtaatkâr biri olmamasına rağmen Hulm ve Belh beyleriyle saygı çerçevesinde ilişkiler yürütüyordu²²⁰.

1845 yılında Şücaiddin Bey'in emri altında bulunan askerî kuvvet çok büyük değildi. Sadece iki yüz elli süvarilik bir askerî kuvveti olmakla birlikte, ihtiyaç halinde bin kadar asker toplayabiliyordu²²¹. Mezar-ı Şerif'i uzun yıllar yöneten Şücaiddin Bey'in etkin ve dirayetli bir lider olduğu anlaşılmaktadır. Gerekli olduğu hallerde

²¹⁹ Kurtuluş, *a.g.e.*, s.518-519.

²²⁰ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.490; Masson, *Transaction*, V, s.195; Ferrier, *a.g.e.*, s.209; Macgregor, *a.g.e.*, s.600.

²²¹ Ferrier, *a.g.e.*, s.209.

toplayabildiği asker sayısı onun güçlü bir lider olduğunu göstermektedir. Ayrıca, siyasi olarak iyi ilişkileri sürdürdüğü sonucuna varılabilir.

8.3. ŞEHİRLEŞME VE YERLEŞİM

Mezar-ı Şerif, XIX. yüzyılda Afgan Türkistanı'nın en önemli şehri haline gelmeye başlamıştır. 12,5 km. genişliğiyle Hulm'dan biraz daha büyük olan şehrin etrafı surlar ile çevriliydi. Kerpiçten inşa edilen evler genelde tek katlıydı ve duvarlar ile çevrili avluları vardı. Hulm'dakilere nispeten bakımsız olan bu avlularda meyve bahçeleri yoktu²²². 1845 yılında şehrin surları dışında yaklaşık iki yüz çadır ve ahşap barakalarda Özbekler ve Aymaklar yaşıyorlardı. Şehirdeki Afganların büyük bir kısmı surların dışındaki bu hanelerde ikamet ediyorlardı²²³. Ziyaretçiler, şehre dinî özelliğinden dolayı yoğun ilgi gösteriyordu. Bu yüzden ele alınan dönemde toplam nüfusa dair verilen bilgiler şüphelidir. 1832 yılında toplam nüfusun on bin olduğu kaydedilmiştir²²⁴.

Şehrin sembolü haline gelmiş yapı, Hz. Ali'nin mezarının olduğu iddia edilen yere yaptırılan Mescid-i Cuma'dır. Sultan Hüseyin Mirza Baykara tarafından inşa ettirilen Mescid-i Cuma'nın yapımı 1481 yılında tamamlanmıştır. Bu yapı aynı zamanda Mavi Cami adıyla bilinmektedir²²⁵. Cami dahilindeki Hz. Ali türbesi üç kapılıdır. 1832 yılında bu türbenin üzeri kaliteli bir şekilde işlenmiş ahşapla kaplıydı ve yeşil kadifelerle süslenmişti. Ayrıca Hz. Ali'nin olduğu iddia edilen mezar girilmesi yasak olan bir bölümdeydi²²⁶.

Kurulduğu günden itibaren daima ziyaretçilerin uğrak yeri olan Hz. Ali türbesinin XIX. yüzyılın ilk yarısındaki başlıca misafirleri Afganistan'ın çeşitli bölgelerinin yanı sıra Keşmir, Hokant, Shahr-Sabz, Hindistan, Hive ve Buhara gibi büyük şehirlerden geliyordu²²⁷. Hz. Ali'nin mezarının Necef'de olduğu bilinmektedir. Buna rağmen türbe bölgedeki Müslümanlar tarafından kutsal kabul edilmektedir. Burada vaizlerin para karşılığı anlattığı efsaneler, hacıların sunduğu hediyeler ve Orta Asya hanlarının verdiği büyük ziyafetlerle Mezar-ı Şerif büyük bir sosyal, kültürel ve

²²² Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.489.

²²³ Ferrier, *a.g.e.*, s.209.

²²⁴ Wolff, *a.g.e.*, s.150.

²²⁵ Kurtuluş, *a.g.e.*, s.518.

²²⁶ Lal, *a.g.e.*, s.109.

²²⁷ Lal, *a.g.e.*, s.109; Wolff, *a.g.e.*, s.150.

ekonomik hacme sahip olmuştur²²⁸. Politik çıkar sağlamak için ortaya atılan iddialar asırlar geçtikçe insanlar tarafından daha güçlü bir şekilde benimsenmiştir. Bu sebeple Mezar-ı Şerif'in günümüzdeki büyüklüğüne ulaşmıştır.

Kutsal kişilerin mezar yerlerinde mucize, çeşitli âdet ve inançların ortaya çıkması kaçınılmazdır. Hz. Muhammed'in devesinin hikayesiyle benzerlik gösteren bir rivayet bunlardan birisidir. Şah-ı Merdan (Mertlerin Şahı) adıyla anılan Hz. Ali, Arabistan'dan devesiyle buraya geldikten kısa bir süre sonra hasta olmuştur. Öleceğini anlayınca "Devemin durduğu yere beni gömün." demiştir. Defnedildikten kısa bir süre sonra deve gayba karışmıştır. Burada gerçekleştiği iddia edilen çeşitli mucizeler halk arasında yayılmıştır. Hasta develerin iyileşmesi, çocuğu olmayan kadınların çocuk sahibi olması, erkeklerin güce kavuşması ve körlerin görmesi bunlardan sadece bazılarıdır²²⁹. Bunun dışında Mezar-ı Şerif'de saygı duyulan bir de anıt vardı. Bir direk ile işaretli olan bu alan Moorcroft'a göre, herhangi bir kutsallık içermemesine rağmen her atlı yolcunun buradan geçerken atından inip yürümesi gereken bir yerdi²³⁰.

9. TÂLEKAN

9.1. COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ

Afgan Türkistanı yerleşimlerinden olan Tâlekan, batısındaki Kunduz'a yaklaşık 70 km. mesafededir. Kunduz nehrinden 270 m. uzaklıkta kurulmuştur. Doğusundaki Lataband dağ silsilesi, Afgan Türkistanı-Bedeşşan sınırı olarak kabul edilir²³¹.

Kuruluş tarihi tam olarak bilinmeyen Tâlekan'ın, VII. yüzyılda 5 km. büyüklüğünde olduğu kaydedilmiştir²³². VIII. yüzyılda Abbasi ihtilalcisi Ebu Müslim ile Emevi kuvvetleri arasında burada bir savaş yaşanmıştır. IX. yüzyılda Tâlekan önemli ve ünlü bir şehirdi. Bu dönemde şehirde Cuma Cami adlı dikkat çekici bir mimari eser vardı. Şehirdeki evler pişmiş tuğladan inşa edilmiştir. Sultan Gıyâseddin hükümdarlığı zamanında (1163-1202) Gurlu hâkimiyeti Tâlekan'a kadar ulaşmıştır. 1220 yılında Cengiz Han, Talikan'ı yedi ay boyunca kuşatmıştır. Moğollar burada ağır

²²⁸ Ferrier, *a.g.e.*, s.209-210.

²²⁹ Wolff, *a.g.e.*, s.150; Lal, *a.g.e.*, s.109.

²³⁰ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.489.

²³¹ Macgregor, *a.g.e.*, s.702.

²³² Si-yu-ku, *a.g.e.*, I, s.48.

kayıplar vermişlerdir. Bu kuşatma sonucunda şehri alan Cengiz Han, tüm halkı katletmiştir ve Tâlekan kalesini yıktırıştır. Gazne'ye hareket etmeden önce yaz mevsimini burada geçirmiştir²³³.

1275 yılında Tâlekan'a gelen Marco Polo, burada tarımsal ürünlerin satıldığı çok büyük bir pazar olduğunu, güney kesimlerinde çok zengin ve kaliteli tuz yatakları bulunduğundan bahsetmiştir. Ayrıca ülkenin dört bir yanından bu tuzun ticaretini yapmak isteyen tüccarların bölgeye akın ediyordu²³⁴. 1603 yılında buraya gelen Bento de Gois, eskiden önemli bir yerleşim olan Tâlekan'ın artık birkaç yüz haneden oluşan harabe bir şehir olduğunu belirtir²³⁵. XVII. yüzyılda Bedehşan kabilelerinin egemenliğinde olan Tâlekan, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Mir Murad Bey'in hâkimiyeti altına girmiştir. Şehir, 1850 yılında Afganlara bağlanmıştır²³⁶.

9.2. İDARİ TEŞKİLAT, ŞEHİRLEŞME, YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI

Tâlekan 1820 yılında Mir Murad Bey'in hâkimiyeti altına girmiştir. Ancak resmi bir yerel idarecisi bulunmuyordu. Buna rağmen Seyyid Pir Kasım Can Hoca önder olarak kabul ediliyordu. Pir Kasım Can Hoca, Mir Murad Bey'in kayınpedereydi. Mir Murad Bey ile aynı yaşlarda olmasına rağmen Onun akıl hocasıydı²³⁷. Özbek fizyonomisine sahip mübarek bir kişi olarak addedilmesine rağmen köle ticareti yapan bir tüccardı. Mir Murad Bey'in yağma seferleri sonucunda yakalanan kölelerin bir kısmı buraya getirilip Pir'e takdim ediliyordu. Mir Murad Bey aynı zamanda burayı bir yağma deposu olarak kullanıyordu. Pirzade yüz adet damızlık hayvan ve koyun sürülerinin ticaretinden gelir elde ediyordu. Ancak bütün Tanrı misafirlerine kapısı açık olan bir din âlimi olduğu için çok fazla zengin değildi²³⁸. Bu şehir bir nevi depo olarak kullanılmasına rağmen herhangi bir askerî kuvvet bulunmuyordu²³⁹.

Bölgede Seyyid olarak kabul edilen kişilerin ticaret yapmasının yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Din âlimi olarak kabul gören bir kişinin köle ticareti yapması onun

²³³ Strange, *a.g.e.*, s.423-424; Barthold, *a.g.e.*, s.468; İqtidar Husain Siddiqui, "Gurlular", *TDVİA*, C. XIV, TDV Yayınları, İstanbul 1996, s.208.

²³⁴ Marco Polo, *Marco Polo Seyahatnamesi*, C. I, Haz. Filiz Dokuman, Tercüman, İstanbul 1990, s.48-49.

²³⁵ C. Wessels, *Early Jesuit Travellers*, Springer-Science+Business Media, London 1924, s.19.

²³⁶ Macgregor, *a.g.e.*, s.569; Masson, *Transaction*, V, s.197.

²³⁷ Henry H. Howorth, *History of Mongols*, Vol. II, Longmans, Green, And Co., London 1830, s.857.

²³⁸ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.479, 480.

²³⁹ Macgregor, *a.g.e.*, s.571.

dinî kaideleri farklı şekilde yorumladığını göstermektedir. Depo olarak kullanılan bir şehirde askerî kuvvetin olmaması, Pir Kasım Can Hoca'nın herkes tarafından saygı gördüğüne işaret edebilir.

Eski tarihlerde önemli bir şehir olan Tâlekan, Abbasi dönemindeki çatışmalar, Cengiz Han istilas ve müteakip dönemlerde yaşanan savaşlar nedeniyle kasaba görünümünü almıştı. Tâlekan, XVIII. ve XIX. yüzyıllardaki şehirleşme ile birlikte eski günlerine dönmeye başlamıştır. 1830'lu yıllarda Tâlekan'ın bulunduğu vadide ve yakın çevresinde yaklaşık yirmi beş bin hane olduğu kaydedilmiştir²⁴⁰. Ancak bu rakamın hangi sınırlar içerisinde olduğu kesin olarak belirtilmemiştir. 1825 yılında şehirdeki kerpiçten hanelerin sayısı yüz elli civarındaydı. Kış aylarında çadır iskeleti, hasır, kamış ve keçe gibi malzemeler ile tamir edilen Kırgız çadırlarının göçebe halk tarafından kurulmasıyla şehirdeki hane sayısı artıyordu. Şehir kışlak vazifesi de görüyordu. Bu yüzden yerleşik nüfusunda yıl içerisinde dalgalanmalar yaşanıyordu²⁴¹. 1825 yılından sonraki on beş yıl içerisinde şehirdeki kerpiçten yapılan kirişli hanelerin sayısı artış göstererek dört yüz-beş yüze kadar çıkmıştır²⁴².

Tâlekan'ın hızlı bir şehirleşme içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. On-on beş yıllık bir süre içerisinde yerleşik hayata geçişin ya da bölgeye gelen nüfusun artmış. Bunda Mir Murad Bey'in halkı yerleşik hayata geçirme politikası ve başka bölgelerden nüfusu buraya getirmesi en büyük etken olmuştur. Kunduz ile birlikte Tâlekan'da yaşam tarzı ve şehirleşme zamanla gelişmiştir.

Tâlekan'ın kalesi XIX. yüzyılın ilk yarısında bu yerleşim yerindeki en önemli yapıydı. Dörtgen yapıda olan bu kalenin birbirine eşit mesafede koni şeklinde kuleleri vardı²⁴³. Savunma amacıyla ve Mir Murad Bey'in ganimet deposu olarak kullanılıyordu. Bu hisar ile birlikte şehirde bir barut imalathanesi vardı. Ancak Mir Murad Bey'in bölgedeki hâkimiyeti ele geçirme mücadelelerinde yok edilmişti²⁴⁴.

Şehirdeki göçebe unsurların meskeni olan çadırlara “kırgâh” ya da yuvarlak çadır deniliyordu. Kunduz'daki çadırlar ile benzerlik gösteriyordu. Moorcroft,

²⁴⁰ Macgregor, *a.g.e.*, s.566.

²⁴¹ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.482-483.

²⁴² Macgregor, *a.g.e.*, s.702.

²⁴³ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.482-483.

²⁴⁴ Macgregor, *a.g.e.*, s.569, 702.

Pirzade'nin çadırını tasvir etmiştir. Bu çadırın içerisinde birkaç hasır, gaz lambası ve kilden eşyalar vardı. Çadırın bitişiğinde kapılı ve kirişli kerpiçten bir oda yapılmıştı. Bu odanın ufak panjurlu bir penceresi vardı. Çadırın ortasında köknar ağacından dört adet ana kiriş bulunuyordu. Bu kirişlerin tam ortasında kilden yuvarlak bir ocak ve tam üzerinde dumanın çıkması için bir baca yer alıyordu²⁴⁵.

Şehrin başlıca nüfusu Özbek ve Taciklerden oluşuyordu. Yaz aylarında Özbeklerin büyük bir kısmının hayvanları otlatmak için yaylaya çıkmasıyla şehrin nüfusu geçici olarak azalıyordu. Şehirde sadece çiftçilik ve tüccarlık yapan Tacikler kalıyordu. Bunun dışında Tâlekan'ın yakınlarında birbirlerine kısa mesafede bulunan birçok köy yer alıyordu. Bu köyler de hesaba katıldığında bölge nüfusunun yoğun olduğu anlaşılmaktadır²⁴⁶. Tâlekan'ın kaç kişilik bir nüfusa sahip olduğuna dair herhangi bir bilgi bulunamamıştır. Ancak şehirdeki hane sayısı ve mevsimsel olarak kurulan çadırlar hesaba katıldığında, Tâlekan nüfusunun tahmini olarak iki bin beş yüzü aştığı düşünülebilir.

9.3. HAYVANCILIK, TİCARET VE MALİ SİSTEM

XIX. yüzyılın ilk yarısında Tâlekan'ın başlıca geçim kaynağı hayvancılıktı. Şehirdeki nüfusun büyük bir kısmı bu işle uğraşan Özbeklerdi. Yazları yaylalarda hayvanları otlatıp kış aylarında Tâlekan merkezine gelip yerleşiyorlardı. Çok kalabalık koyun, keçi, inek, eşek, at ve deve sürülerine sahiplerdi. Keçi yünü, kaliteli yün ile karıştırılarak yün şallar dokunuyordu. Ayrıca toplanan keçi yünlerinin bir kısmıyla benzer kalitede ürünler elde ediliyordu²⁴⁷.

Tâlekan ekonomisinde köle ticareti önemli bir yer tutuyordu. Mir Murad Bey'in yağma seferleriyle birlikte Hazara ve Bedeşanlı başta olmak üzere çevre bölgelerde yaşayan topluluklar köle yapılmak üzere tutsak ediliyordu. Bu köleler arasında erkek ve kız çocukları iki yüz rupi ilâ beş yüz rupi arasındaki fiyatlarla Yarkent'de satılıyordu. Karşılığında buradan çay, çini, saten ve porselen getirilerek civar bölgelere dağıtılıyordu²⁴⁸.

²⁴⁵ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.480-481.

²⁴⁶ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.482.

²⁴⁷ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.483.

²⁴⁸ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.479-480.

Talekân'da Mir Murad Bey'in belirlediği vergi sistemi uygulanıyordu. Kunduz bahsinde Mir Murad Bey'in ağır vergiler koymadığını ve İslam'da zekât dikkate alınarak vergilendirme yaptığını ifade etmiştik. Aynı şekilde burada da İslami hükümlere göre vergilendirme yapılıyordu. Tâlekan'dan 35.000'in %1'i oranında yıllık vergi alınıyordu²⁴⁹.

Konar-göçer toplumlarda hayvancılığın başlıca geçim kaynağı olması olağandır. Bu bölgede yapılan köle ticaretinden dolayı insanların dinî hükümleri farklı yorumladıklarına Kunduz bahsinde değinmiştik. Bu konuda öne çıkan önemli unsurlardan biri Buhara'nın yanı sıra Yarkent'de de bir köle pazarı olmasıdır. Bununla birlikte coğrafi konumundan Yarkent'in Tâlekan ticaretinde önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır.

²⁴⁹ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.483.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AFGANİSTAN'DA KIRSAL BÖLGELERDE VE ŞEHİR ETRAFINDAKİ YERLEŞİM BİRİMLERİ

1. HAYBER GEÇİDİ ÜZERİNDEN PEŞAVER-CEYHUN ARASINDA KALAN YERLEŞİM BİRİMLERİ

Hindistan ve Türkistan'ı birbirine bağlayan en önemli güzergâh, Hayber Geçidi ve Hulm arasında yer almaktadır. Tarihî süreçte bu güzergâh genel olarak kuzeyden güneye doğru kullanılmak istenmiştir.

XIX. yüzyılda Hindistan'ı elinde bulunduran İngilizler dolayısıyla seyyahlar bu güzergâhı aksi yönde kullanmışlardır. Bu sebeple güzergâhlar seyyahların ilerlediği yöne uygun olarak verilmiştir.

1.1. PEŞAVER-CELÂLÂBÂD ARASINDAKİ YERLEŞİMLER

Hayber Geçidi: Günümüzde Pakistan sınırında olan Hayber, Süleyman ve Hindukuş dağlarının birleştiği engebeli arazi üzerinde yer almaktadır. Bu geçit Bolan, Gamel, Toçi, Kuram gibi önemli geçitlerin son halkasıdır. Yaklaşık 50 km. uzunluğunda ve deniz seviyesinden yüksekliği 1000 metreden fazladır. En yüksek noktası Ali Mescid'e 16 km. uzaklıktaki Landi Kotal kalesinin inşa edildiği yerdir¹.

Hayber geçidinin bulunduğu bölgede, Hayber aşiretleri olarak bilinen Afgan menşeli Afridiler ve Şinvari yaşıyorlardı. XIX. yüzyılın ilk yarısında buradaki Afridi nüfusu oldukça kalabalıktı ve büyük bir kısmı bölgedeki dağlık alanlarda ikamet ediyordu. 1824 yılında, Hayber geçidindeki toplam nüfus üç bin civarındaydı ve molla takma adlı idareciler tarafından yönetiliyorlardı. Uzun boylu olan Afridiler, Moorcroft'a göre Yahudilere benziyordu. Moorcroft, Afridi kadınların çok güzel olmadığını ancak neşeli ve muzip yapıları olduğunu ifade etmiştir. Kadınlar genelde uzun basmalar giyerken, erkekler de kare desenli ve mavi renkli uzun pamuklu giysiler giyorlardı².

¹ Enver Konukçu, "Hayber Geçidi", *TDVİA*, C. XVII, TDV Yayınları, İstanbul 1998, s.23.

² William Moorcroft and George Trebeck, *Travels In The Himalayan Provinces of Hindustan and The Panjab In Ladakh And Kashmir; In Peshawar, Kabul, Kunduz, And Bokhara From 1819 to 1825*, Ed. Horace Hayman Wilson, Vol. II, John Murray, London 1841, s.353.

Oldukça savaşçı özelliklere sahip olan Afridi ve Şinvariler, I. Afgan-İngiliz Savaşı'nda (1839-1842) İngilizlerle çetin mücadelelere girişmişlerdir. Afganistan'daki hâkimiyet için Hayber'in önemini çok iyi bilen İngilizler, bu güzergâhı açık tutmaya ehemmiyet vermişlerdir. Savaş yoluyla bunu gerçekleştiremeyeceklerini anlayarak para yoluyla Hayber bölgesini kontrol etmeyi başarmışlardır³. Hayber aşiretlerine bir yıl için ödenen para toplamı yüz otuz bin rupi olmuştur⁴. Hayber coğrafyasına son derece hâkim olan Afridiler savaşçı özellikleriyle İngilizlere zorluk yaşatmışlardır. Ancak para karşılığında İngilizlerle uzlaşmışlardır.

Lalpur: Dakka bölgesinin batı girişi sayılan Lalpur, Peşaver'in 75 km. kuzeybatısında, Celâlâbâd'ın 65 km. güneydoğusunda yer almaktadır. Yakın tarihlerde Hayber'in kuzey ucunda yeni yerleşim yerleri kurulmuştur. Ancak XIX. yüzyılın ilk yarısında Hayber'i geçtikten sonra geline ilk önemli yerleşim yeri Kabil nehrinin doğu yakasındaki Lalpur'du⁵.

Lalpur, 1824-1832 yılları arasında Celâlâbâd'a bağlı Afgan Mohmand kabilesinden Sedat Han tarafından yönetiliyordu. Üç yüz hane ve yüz yirmi dükkândan oluşan bir yerleşim yerini idare eden Sedat Han, İngilizlere karşı çok sıcak değildi. Mohan'ın Sedat Han'dan aktardığına göre gerektiği hallerde Dakka bölgesinden yirmi bine yakın piyade toplayabiliyordu. Lalpur üzerinden geçen her seyyah ve kervan belli bir miktar vergiye tabi tutuluyordu. Her yüklü midilli ya da küçük at için üç rupi ve her atlı için dört rupi vergi alınıyordu⁶.

Dakka gibi dağlık bir bölgeden yirmi bine yakın asker toplanabilmesi kuşkulu görünmektedir. Her aileden bir asker çıktığı farz edilse bile Dakka'nın toplam nüfusu altmış binin üzerine çıkmaktadır. Ancak bu rakama en büyük Afgan şehirleri bile zor ulaşıyordu. Bu sebeple, İngilizleri sevmeyen Sedat Han, bu tehlikeyi önceden sezip seyyahlara yanlış bilgi vermiş olmalıdır. Lalpur'dan sonra Hazarnav adlı yerleşim yeri gelmektedir. Ancak o dönem seyyahlar tarafından buraya önem verilmeyerek kısa bir

³ Konukçu, *a.g.e.*, s.23.

⁴ William Hough, *A Narrative of The March And Operations of The Army of Indus*, W. Thacker And Co., Calcutta 1840, s.316.

⁵ C. M. Macgregor, *Central Asia, Part II: A Contribution Towards The Better Knowledge of The Topography, Ethnology, Resources, & History of Afghanistan*, Office of The Superintendent of Government Printing, Calcutta 1871, s.581.

⁶ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.581; Mohan Lal, *Travel In The Panjab, Afghanistan, & Turkistan To Balk, Bokhara, And Herât; And A Visit To Great Britain And Germany*, Wm. H. Allen & Co., London 1846, s.353.

mola yeri olarak görülmüştür. Seyyahların buradan sonraki durakları ise 45 km. kuzeydeki Celâlâbâd olmuştur.

1.2. CELÂLÂBÂD-KABİL ARASINDAKİ YERLEŞİMLER

Lahman: Uzun vadiler ve dağlık alanlardan oluşan Lahman bölgesinin sınırları Celâlâbâd'ın 14 km. kuzeyinden başlamaktadır. Birçok vadinin kesiştiği bir konumda yer almasının yanı sıra Kâfiristan sınırındadır. Bölge, 88 km. uzunluğunda ve 24 km. genişliğindedir. İklimi Celâlâbâd ile benzerlik göstermektedir. Yazları sıcak, kışları ılık geçer. Eylül aylarında yoğun yağış alır⁷.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Lahman vadisinde birçok köy ve kasaba vardı. Köyler genelde ufaktı ve bazı kasabalarda sekiz yüze yakın hane bulunuyordu. Bu hanelerin büyük bir kısmı düz çatılıydı. Vadideki nüfusun büyük bir kısmı Tacikler ve Gılzaylardan oluşuyordu. Gılzaylar dağlık bölgelerde yaşarken, Tacikler düzlük alanlarda ve nehir kenarlarında ikamet ediyorlardı. Ayrıca bu iki topluluğun kendilerine ait valileri vardı. Lahmani lehçesi ve Farsça bölgede yaygın olarak konuşuluyordu. Lahman halkı disiplinli çalışmaları ve çiftçilikleriyle ünlüydü. Ayrıca sinsî ve kavgacı olarak biliniyorlardı⁸. Gılzaylar göçebe yaşam tarzını sürdürürken; Taciklerin yerleşik hayatı tercih ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca disiplinli çalışma, çiftçilik ve bazı kötü özellikleriyle öne çıkan halkın Tacikler olduğu anlaşılmaktadır.

Tarıma son derece elverişli olan Lahman bölgesi, yetenekli çiftçileriyle ve tarım arazileriyle meşhurdur. Burada toprak yılda iki kez hasat ediliyordu. İlkbaharda arpa ve buğday, sonbaharda ise pirinç, şeker kamışı ve pamuk yetiştirilen ürünlerin başında geliyordu. Ayrıca arazide kullanışlı yabancı otlar yaygın bir şekilde yetişiyordu. Bunlardan biri çivit otu (wasma) ve çeşitleriydi. Bu bitkinin yaprakları kurutulup toz haline getirildikten sonra boyacılara satılıyordu⁹. Sonbaharda yoğunlaşan yağışlar bölgedeki geniş çeltik tarlaları için büyük fayda sağlıyordu. Diğer yandan, yağışlarla birlikte çeltik tarlalarından sıtma hastalığı yayılıyordu¹⁰.

⁷ Macgregor, *a.g.e.*, s.589.

⁸ Macgregor, Aynı yer.

⁹ Charles Masson, *Narrative of Various Journeys In Balochistan, Afghanistan, The Panjab, & Kalat*, Vol. III, Richard Bentley, London 1844, s.296.

¹⁰ Macgregor, *a.g.e.*, s.589.

1830’lu yıllarda Lahman düzlüklerinde binek hayvan sayısı çok azdı. At arabaları büyükbaş hayvanlar tarafından çekiliyordu. Dağlık kesimlerde yaşayan Gılzayların geniş koyun sürüleri vardı. Düzlük alanlarda tarımla uğraşan Tacikler ise daha çok büyükbaş hayvan yetiştiriyordu¹¹. Vadideki bazı su kanallarında yerliler tarafından “Mâr-mâhi” denilen bir yılanbalığı türü yaşıyordu. Ancak bu hayvanın avlanıp avlanmadığı bilinmiyordu¹².

Lahman’ın başlıca ticaret unsuru tarımsal ürünlerdi. Buğday, Celâlâbâd’ın doğusunda günümüz Pakistan sınırında kalan Bajaur’dan ithal ediliyordu. Arıtılmış tereyağı (ghee) ve koyunlar Gılzaylardan alınıyordu. Taciklerin yetiştirdiği şeker, pamuk ve pirinç ise satılmak üzere Kabil’e gönderiliyordu¹³. Bölgedeki ekonominin göçebe Gılzaylar ve yerleşik Tacikler arasında hayvancılık ve çiftçilik olmak üzere ikiye ayrıldığı anlaşılmaktadır.

Bölgeden elde edilen toplam vergi geliri, 1830’lu yıllarda iki yüz otuz bin rupi civarındaydı. Bu rakamın yüz altmış bin rupisi daha fazla nüfusa sahip olan Gılzaylardan, geri kalan kısmı Taciklerin ikamet ettiği kasaba ve köylerden toplanıyordu¹⁴. Bölgedeki Gılzay nüfusunun çoğunlukta olduğu görülmektedir. Göçebe topluluklardan düzenli olarak vergi toplanması alışılmadık bir durumdur. Bunun muhtemel sebebi ise Gılzayların kendi valilerine duyduğu saygı ve bağlılık olmalıdır.

Sultanpur: Celâlâbâd’ın 14 km. batısında yer alan Sultanpur, Surkab nehrinin sağ yakasında bulunmaktadır. XIX. yüzyılın başlarında Bâlâ (yukarı) ve Galya (aşağı) yerleşim yerinden oluşan Sultanpur, meyve bahçeleri, su kaynakları ve Baba Nanak türbesiyle meşhurdu. Bâlâ’da yaklaşık üç yüz hane varken, Galia’da altı yüz civarı hane yer alıyordu. Sultanpur’da yaşayan halkın tamamı Gazneli Mahmud’dan önce bölgeye yerleştirdiklerini iddia eden Taciklerden oluşuyordu. Bu yerleşim yerlerinde verimli meyve bahçeleri vardı. Bâlâ’da ayva, dut, erik ve kayısı ağaçları yayginken,

¹¹ Macgregor, *a.g.e.*, s.589.

¹² Masson, *a.g.e.*, III, s.296.

¹³ Macgregor, *a.g.e.*, s.589.

¹⁴ Masson, *a.g.e.*, III, s.295.

Galia’da “Gurdalu” denilen çiğır eriğı ağıaları yaygındı¹⁵. Bunların dışında şeker kamışı bölgede yetiştirilen ürünler arasındaydı¹⁶.

Bâlâ Bağ: Celâlâbâd’ın 24 km. batısında yer almaktadır. Bâlâ Bağ’da bulunan Budist mezarları bu yerleşim yerinin tarihinin çok eskilere dayandığını göstermektedir. 1830’lu yıllarda, çevresi duvarlarla çevrili ufak bir ticaret kasabası olarak kayda geçmiştir. İdarecisi ve vergi tahsilatçısı, 1823 yılından önce Barakzaylardan Pir Muhammed Han tarafından sürülen Prens Samed Han’ın oğlu Muhammed Osman Han’dı. Bu beyin emrinde iki yüz-üç yüz kadar asker bulunuyordu. Bâlâ Bağ, çok büyük bir yerleşim yeri olmamasına rağmen ticari açıdan önemliydi ve yüksek bir ticaret hacmine sahipti. Başlıca sakinleri ticaretle uğraşan Hindulardı. Burada tarım ürünü olarak şeker kamışı ön plana çıkıyordu. Yüksek miktarlarda yetiştirilen bu tarım ürünü işlenmek yerine tatlı niyetine tüketiliyordu. Bunun dışında Bâlâ Bağ çevresinde birçok meyve yetiştiriliyordu¹⁷.

Tatang: Sultanpur’un 27 km. batısında yer alan Tatang’ın Peştucadaki anlamı harap, terk edilmiş demektir. XIX. yüzyılın ilk yıllarında burası bir kale yerleşimiydi. Buraya vali olarak atanan Dost Muhammed Han’ın kardeşi Prens Cabbar Han, Tatang kalesini inşa ettirmiştir. Bu kale, yekpare taşlardan inşa edilen yüksek duvar ve kulelere sahipti. Kalenin nispeten yüksek ve geniş iç hisarında idareci ikamet ediyordu. Aynı kısımda hizmetkârların kaldığı yaklaşık otuz beş hane vardı. Tatang köyündeki nüfus Afganlar ve Farsça konuşan Taciklerden oluşuyordu. İki büyük meyve bahçesinin bulunduğu köyde buğday, arpa, pirinç, şeker kamışı gibi tarım ürünleri yetiştiriliyordu. Ayrıca, Bâlâ Bağ’ın aksine buradaki şeker kamışı kalitesiz olmasına rağmen işlenebiliyordu¹⁸. Tatang’dan sonra Surkab nehrinin bulunduğu akarsu havzasından derin bir vadiye girilmektedir. Bu vadi üzerinde, Tatang’ın 30-35 km. batısında yer alan Göl Cami gibi birkaç ufak yerleşim yeri bulunmasına rağmen seyyahlar tarafından kayda değer görülmemiştir.

¹⁵ Macgregor, *a.g.e.*, s.690; Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.360.

¹⁶ Hough, *a.g.e.*, s.302.

¹⁷ Charles Masson, *Narrative of Various Journeys In Balochistan, Afghanistan, The Panjab, & Kalat*, Vol. I, Richard Bentley, London 1844, s.182; Masson, *a.g.e.*, III, s.187; Macgregor, *a.g.e.*, s.192.

¹⁸ Masson, *a.g.e.*, III, s.187-188; Lal, *a.g.e.*, s.341-342; Joseph Wolff, *Researches and Missionary Labours Among The Jews, Mohammedans, And Other Sects*, Orrin Rogers, Philadelphia 1837, s.165; Macgregor, *a.g.e.*, s.708.

Tezin: Göl Cami'nin 20-25 km. batısında yer alan Lataband geçidinden sonra Tezin Vadisi'ne ulaşıyordu. Etrafı Sâfed Kûh dağlarıyla çevrili kayalarla dolu vadinin kuzeybatıdaki Kabil'e uzaklığı 50 km'dir¹⁹. Tezin'in 15 km. batısında Küçük Kabil (Khurd Kabil) adlı bir durak noktası olsa da seyyahlar tarafından hakkında bilgi verilmeyen kısa bir durak yeri olarak kullanılmıştır. Buradan bir sonraki durak ise 35 km. kuzeydeki Kabil'dir²⁰.

Tezin kasabasındaki evler 1832 yılında harabe durumundaydı. Burada yaşayan az sayıda nüfus Gılzay ve Afgan Kakar aşiretlerine mensuptu. Halkın buğday ve çavdar yetiştirdiği Tezin vadisinde, "Çil Gözab" adlı ceviz ağaçları yerliler açısından son derece önem arz ediyordu. Bu ağaçlar, ısınma için ya da ev inşasında kereste olarak kullanılıyordu. Bunun yanı sıra bu ağaçlardan elde edilen cevizler Kabil, Kandehar ve Herat başta olmak üzere civar bölgelere ihraç ediliyordu²¹.

1.3. KABİL-BAMYAN ARASINDAKİ YERLEŞİMLER

Çarikar: Kabil'in 63 km. kuzeyinde yer alan Çarikar, Kûhistan vilayetinde bulunmaktadır. Aynı zamanda bu vilayetin merkezi konumundadır. Türkistan'a giden ana güzergâhlardan birinin üzerindedir. 1830'lu yıllarda Kûhistan valisinin idari merkezi Çarikar'dı. Valinin asıl görevlerinden birisi Türkistan güzergâhı üzerindeki ticari geçiş vergilerini toplamaktı. Bu gelirin yıllık olarak toplamı ise on bin rupiydi. Valinin karargâhı niteliğindeki Çarikar'daki ev sayısı bin civarındaydı. Bölgede birçok kale içerisinde en büyük olanı Hoca Mir Han kalesiydi. Çarikar çarşısı 365 m. uzunluğundaydı. Buradaki halk, komşu olduğu Hindukuş Bölgesi sakinleri ile aktif olarak ticaret yapıyordu. Kûhistan dokuma kumaşı ve yüksek miktarda ham demir at nalı üretilmek üzere ihraç ediliyordu²².

Çarikar Türkistan'a giden güzergâhlardan biri üzerinde bulunsa da Bamyan-Hulm hattına nazaran merkezden uzak kaldığı için az tercih edilen bir rotaydı. Stratejik öneme sahip Çarikar, Kabil'e kuzeyden gelecek tehlikeler için bir karakol niteliğindeydi. Bu yüzden bölgede birçok kale vardı.

¹⁹ Lal, *a.g.e.*, s.336; Wolff, *a.g.e.*, s.164; Hough, *a.g.e.*, s.296; Macgregor, *a.g.e.*, s.708.

²⁰ Hough, *a.g.e.*, s.293.

²¹ Masson, *a.g.e.* III, s.177; Lal, *a.g.e.*, s.336-337; Wolff, *a.g.e.*, s.164-165.

²² Masson, *a.g.e.*, III, s.125-126; Macgregor, *a.g.e.*, s.211.

Meydanşehir: Meydanşehir Vadisi Kabil'in 44 km. doğusunda yer almaktadır. XIX. yüzyılın ilk yarısında Kabil üzerinden Türkistan'a giden en önemli güzergâhta yer alıyordu. Bu vadinin güzelliği tüm seyyahlar tarafından hayranlıkla tasvir edilmiştir. Etrafı yüksek dağlarla çevrili vadinin girişi sayılan dar boğazda "Sar-ı Sanga" adında eski bir kale yer alıyordu²³.

İdari olarak Dost Muhammed Han'a bağlı bu bölge Habibullah Han'dan ilhak edilmişti. Dost Muhammed Han burayı ele geçirdikten sonra emir ünvanı almıştır. XIX. yüzyılın ilk yarısında burada Ömer Kul Gılayları, Tacik ve Hazaralardan oluşan üç-beş bin kadar nüfusun yaşadığı kaydedilmiştir. Ayrıca burada yaşayan belli gruplar yağmacılık ve paralı askerlik de yapıyordu²⁴.

Tarım için son derece elverişli olan bu vadi, hayvanlar için zengin otlakların bulunduğu geniş alanlardan oluşuyordu²⁵. Vadinin bir bölümünü teşkil eden Aşağı Tahina bölgesi, binbir çeşit kaliteli yoncanın bolca yetiştiği bir alandı. Buradan toplanan yonca tohumları ezildikten sonra buğday ve arpa ile karıştırılıp atlar için kışlık yem haline getiriliyordu. Neredeyse Kabil'in tüm atlı birlikleri kış aylarını bu alanda geçiriyordu. Bu yem ve kaba yoncanın fiyatı bir at sahibi için iki ya da iki buçuk rupiydi. Moorcroft'a göre bu beslenme yöntemi ile atlar ilkbahara harika bir halde giriyordu. Bu bölgenin baharat üretiminden yıllık on bin rupi gelir elde ederken, tahıl üretiminden sekiz bin rupi kazanç sağlanıyordu²⁶.

Sır Çeşme: Meydanşehir'in 40 km. kuzeybatısında yer almaktadır. 1832 yılında ufak bir köy olan bu yerleşim yeri Dost Muhammed'in kardeşi Prens Cabbar Han tarafından idare ediliyordu. Bölgenin başlıca sakinleri Taciklerdi²⁷. Sır Çeşme, 1832 yılında Kabil merkezi otoritesinin zayıfladığı bölgenin sınırında yer alıyordu.

Kalow: Bamyân'ın 40 km. güneydoğusunda yer alan Kalow vadisinde, XIX. yüzyılın ilk yarısında yirmiden fazla kale ve birkaç köy vardı. Hazara Dargun aşireti tarafından kontrol edilen bu vadideki kalelerin bir kısmı kışlak olarak kullanılıyordu. Bölgenin valisi ise Kalow üzerinde tasarruf sahibi olan Bamyân beyi Hacı Han'dı.

²³ Hough, *a.g.e.*, s.245; Henry Havelock, *Narrative of The War In Affghanistan In 1838-1839*, Vol. II, Henry Colburn, London 1840, s.107; Macgregor, *a.g.e.*, s.593, 594.

²⁴ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.382-383; Macgregor, *a.g.e.*, s.594.

²⁵ Macgregor, Aynı yer.

²⁶ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.382-383.

²⁷ Wolff, *a.g.e.*, s.153.

Buradaki köyler gayrimüslimleri pek sevmeyen seyyidler tarafından idare ediliyordu²⁸.

1.4. BAMYAN-HULM ARASINDAKİ YERLEŞİMLER

Akrobat: Bamyan'ın 27 km. kuzeydoğusunda Akrobat Geçidi ve aynı adlı ufak yerleşim yeri seyyahlar tarafından kayda değer görülmemiştir. Seyyahlar Akrobat'ı sadece bir durak noktası olarak kullanmışlardır.

Saygan: Bamyan'ın 59 km. kuzeyinde yer alan ve Türkistan için kilit noktada bulunan Saygan XIX. yüzyılın ilk yarısında köle ticareti ve sıra dışı idarecisi sebebiyle seyyahların ilgisini çeken yerlerden birisi olmuştur²⁹. XIX. yüzyılın ilk yarısında buradaki idare birkaç kez el değiştirmiştir. Ahmed Şah Dürrani döneminde Dürrani Devleti'ne bağlı olan Saygan, 1793 yılında Timur Şah Dürrani'nin ölümüyle bağımsız bir hale gelmiştir. Saygan idaresi XIX. yüzyılın ilk yarısında bölgede güç kazanan Kunduz hâkimi Mir Murad Bey'e vergi ödemeye başlamıştır. Onun ölümüyle birlikte Dost Muhammed Han'ın hâkimiyetine giren Saygan, Bamyan'a bağlanmıştır. 1840'lı yıllara gelindiğinde ise İngilizler Bamyan'ı işgal ettiği sırada Muhammed Ali Bey ve Kılıç Bey bölgedeki iki büyük grubu yönetiyordu. Muhammed Ali Bey, Şah Şüca'ya bağlılığını sunarken; Kılıç Bey, Hulm'dan ve Dost Muhammed Han'dan yardım talep etmiştir. Hulm idarecisi Mir Vali, Saygan'ın kuzey girişi sayılan Sarı Sang kalesinin İngilizlere karşı kuşatılması için kuvvet göndermiştir. 18 Eylül 1840 yılında Dost Muhammed Han altı bin kişilik Özbek kuvveti ile birlikte Saygan'a gelmiş ancak mağlup olmuştur. 24 Eylül 1840 yılında ise İngiliz ordusu Sarı Sang kalesini yıkarak buradan çekilmiştir³⁰.

Saygan'daki idare ve bölgedeki köle ticareti Tacik Muhammed Ali Bey'in kontrolündeydi³¹. XIX. yüzyılın ilk yarısının büyük bir bölümünde Saygan'ın yerel idarecisi Muhammed Ali Bey olmuştur. Bu idareci, Dost Muhammed Han ile yakın ilişkileri olmasının yanı sıra Mir Murad Bey'in başlıca köle tedarikçiliği yapıyordu.

²⁸ Wolff, *a.g.e.*, s.152; Macgregor, *a.g.e.*, s.487.

²⁹ Macgregor, *a.g.e.*, s.637.

³⁰ Macgregor, *a.g.e.*, s.638.

³¹ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.394; Alexander Burnes, *Travels into Bokhara: Being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia also, Narrative of a Voyage on the Indus from Sea to Lahore*, Vol. II, John Murray, London 1839, s.163; Lal, *a.g.e.*, s.91; Rollo Burslem, *A Peep Into Toorkistan*, Pelham Richardson, London 1846, s.35.

Köleleri ise bölgedeki Hazara köylerine saldırarak elde ediyordu³². Muhammed Ali Bey bir yandan köle ticareti yaparken diğer yandan cami ve mihmanhane (misafirhane) inşa ettirmeyi ihmal etmemiştir³³. Babasından övgüyle söz edilen Muhammed Ali Bey, Burnes'e göre ihtiraslı olmasına rağmen insanları harika bir şekilde değerlendirme yetisine sahipti³⁴.

Muhammed Ali Bey, seyyahları iyi bir şekilde ağırlamasına rağmen onlar tarafından genel olarak kötü birisi olarak değerlendirilmiştir³⁵. Yabancılarla karşı çıkarcı bir yaklaşım sergilediği anlaşılan Muhammed Ali Bey, işgalci İngilizleri överek tebaasına karşı savunmuştur³⁶. Burnes'in fikrine göre, din konusunda bağnaz bir kişiliğe sahip olan Muhammed Ali Bey, yaptığı köle ticaretini haklı çıkarmak için dinî kendi lehine yorumluyordu³⁷. Muhammed Ali Bey'in iktidarını korumak için bölgeye hâkim güçlere itaat ettiği anlaşılmaktadır. Din konusundaki davranışları ve köle ticareti sebebiyle onlara "kâfir" denildiği görülmektedir.

Şehirleşme anlamında kale yerleşimlerinden oluşan Saygan vadisinde yirmi-yirmi beş civarı kale bulunuyordu. Burada Sünni mezhepli Özbek ve Taciklerden oluşan altı yüz aile yaşıyordu. İhtiyaç halinde bu altı yüz aile içerisinde üç yüz kişilik asker toplanabiliyordu³⁸. Buradaki Özbeklerin kıyafetlerinde en dikkat çekici özellik, ortasında delik olan geleneksel Özbek takkeleriydi³⁹. Din konusunda sıkı sıkıya Sünni mezhebine bağlı olan Saygan halkı Şii düşmanı olmakla birlikte, hurafe sayılabilecek âdetlere sahipti⁴⁰.

³² Charles Masson, *Narrative of Various Journeys In Balochistan, Afghanistan, The Panjab, & Kalat*, Vol. II, Richard Bentley, London 1844, s.398; Lal, *a.g.e.*, s.91.

³³ Lal, *a.g.e.*, s.91.

³⁴ Lal, *a.g.e.*, s.99.

³⁵ Burnes, Muhammed Ali Bey'in "aşâğılık" biri olduğunu kaydederken, Wolff Onun söz edilmeye değmeyecek bir hırsız olduğunu aktarmıştır. Burnes, *a.g.e.*, II, s.164-165; Wolff, *a.g.e.*, s.152.

³⁶ 1840 yılında Burslem ve kafilenden binekleri ekinlere zarar verdiği için tazminat talep etmiştir. Bu tazminat, yedi rupisi Muhammed Ali beye ve üç rupisi köylüye ödenecek şekilde karşılanmıştır. Muhammed Ali Bey, yabancıların (frenk) ülkelerini işgal etmelerine rağmen kanundışı herhangi bir hareketlerinin olmadığını söylemiş, yerden bir ekin parçası alarak köylülere dönmüş ve onların soyguncu olmadığını, aksine her şey için para ödediklerini haykırıştır. Burslem, *a.g.e.*, s.68-69.

³⁷ Muhammed Ali Bey kendisine yakın bir kişi tarafından köle ticaretinin Müslümanlığa aykırı olduğunu söyleyip telkinde bulunmasına rağmen Allah'ın rüyasında ona yasak koymadığını söyleyerek vicdanının rahat olduğunu söylemiştir. Burnes, *a.g.e.* II, s.164.

³⁸ Macgregor, *a.g.e.*, s.637-638.

³⁹ Lal, *a.g.e.*, s.91.

⁴⁰ Burnes ve kafilisi Saygan'da konakladığı sırada Mekke'ye karşı ayak uzatarak uyumamaları konusunda ciddi telkine uğramışlardır. Mekke yönünü belirlemek için hanelerde pusula kullanıldığı kaydedilmiştir. Burnes, *a.g.e.*, II, s.165.

Tarıma elverişli olan Saygan vadisinde yıllık bin beş yüz karvar tahıl yetiştiriliyordu⁴¹. Saygan'da birçok kaliteli tarım ürünün yetişmekle birlikte bunların içerisinde en önemli olanı şeytintersi bitkisiydi. Seyyahlar afyonu yanlış yanlış isimlendirmiş olmalıdır. Bu bitki aynı zamanda buranın en önemli ticari ürünüydü. Dağlık kesimlerde yıllık iki yüz maund ağırlığında yetiştiriliyordu. İlkbaharda köklerine kadar kesilerek dışarıya çıkıp kuruyan öz dikkatlice toplanıyordu. Bu işlem üç ya da dört kez tekrarlanıyordu. İyi yetişmiş bir bitkiden yaklaşık yarım paund öz toplanabiliyordu. Bölgenin diğer ticari gelir kaynağı ise köle ticaretiydi. Muhammed Ali Bey, çevre bölgelerdeki Hazara ve bazen Özbek halktan köleler toplayıp satıyordu⁴². Tarım ve köle ticaretinin Saygan'ın başlıca gelir kaynakları olduğu anlaşılmaktadır. Seyyahların birçok yerde şeytintersi olarak bahsettiği bitkinin aslında afyon olması, bu bitkinin günümüzdeki değerinin o dönemde de bilindiğini göstermektedir.

Kahmard: Saygan'ın 28 km. kuzeyinde ve Hulm'un 177 km. güneyinde yer alan Karmard, XIX. yüzyılın ilk yarısında kale ve köyden oluşan bir yerleşim alanıydı⁴³. 1824 yılında buranın idarecisi Rahmetullah Han'dı. Kunduz hâkimi Mir Murad Bey'e vergi veren Rahmetullah Han, aynı zamanda onun yakın dostuydu. Eğlence ve şarap düşkünü olduğu kaydedilen Rahmetullah Han, seyyahlar tarafından uzun, iri kemikli ve kaba görünümlü birisi olarak tarif edilmiştir⁴⁴. Zaman zaman bölgedeki rakip beylerle çekişmeler yaşayan bu Bey'in karısı düşman bir bey tarafından kaçırılarak evlenilmiştir. Rahmetullah Han ancak bir yıl sonra karısını geri alabilmiştir. Burnes'e göre bu durum Türkler arasında yaygın olarak görülüyordu⁴⁵.

Burnes'in aktardığı düşman beylerin eşleriyle evlenme meselesi Cengiz Han'ı anımsatmaktadır. Cengiz Han, Moğolların Gizli Tarihi'nde düşmanın atlarını ve karısını aldığını söyler. Ayrıca düşmanların atlarını ve karısını almak bir Orta Asya geleneğidir.

1840'lı yılların başında Kahmard idaresi değişmiştir. Bu dönemde Kahmard idarecisi İzzetullah Bey'di. 1,82 boyunda beyaz sakallı, iri kemikli ve kaslı biri olan

⁴¹ Macgregor, *a.g.e.*, s.637-638.

⁴² Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.395.

⁴³ Macgregor, *a.g.e.*, s.488.

⁴⁴ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.396; Lal, *a.g.e.*, s.92; Wolff, *a.g.e.*, s.152.

⁴⁵ Burnes, *a.g.e.*, II, s.193, 195.

İzzetullah Bey, Burslem'e göre bölgede karşılaştığı en iyi görünüşlü kişiydi⁴⁶. Bu yıllarda İngilizler Kahmard'ı işgal etmesine rağmen halkın direnişi sayesinde burada uzun süre tutunamadılar⁴⁷.

Bölge sakinleri tarafından yazlık olarak kullanılan Kahmard'da, kış aylarında kar ve buz engelinden dolayı ulaşım imkânsız hale geliyordu. Bölgedeki en önemli yapılardan biri Hacı Abdullah adlı önemli bir kişinin türbesiydi. 1830'lu yıllarda vadide yaşayan yedi yüz ailelik nüfusun büyük bir kısmını Hazara ve Tacikler oluşturuyordu. Bu nüfus ise dokuz kale ve çevresine dağılmıştı. İhtiyaç halinde buradan yaklaşık yüz adet fitilli tüfek teçhizatlı asker toplanabiliyordu. Bu nüfus içerisindeki tarımla uğraşan kesim ise yıllık bin beş yüz karvar ürün yetiştiriyordu⁴⁸.

Belhevi (Belhli) adı verilen yağmacı ve katil topluluk 1832 yılında Kahmard ve civarında asayiş problemlerine sebep oluyordu. Farklı bir Farsça lehçesi konuşan bu grubun dinî inancı tam olarak bilinmemektedir. Rahmetullah Han bu toplulukla başa çıkabilmek için ciddi tedbirler almıştır. Wolff'un aktardığına göre yakalanan üç kişi demir parmaklı hapishanelere atılmıştır. Ayrıca bu grup, esir alınır alınmaz köle yapılıyordu⁴⁹. Belhevi olarak anılan topluluğun Katağan Özbekleri olması muhtemeldir. Çünkü ele alınan dönemde bölgede yağmacılık ve köle ticareti yapan topluluk Mir Murad Bey'in aşireti Katağan Özbekleriydi.

Doab Ruy (İki Nehir): Hulm'un yaklaşık 140 km. güneyinde yer alan Doab Ruy, akarsu havzası yoluyla Kahmard'ın 40 km. kuzeyinde bulunmaktadır. Üç küçük vadinin kesişme noktasında kurulmuş olan Doab Ruy yerleşimi, XIX. yüzyılın ilk yarısında bir kale ve ufak bir köyden oluşuyordu⁵⁰. Buradaki evler genelde taştan inşa ediliyordu. Diğer yandan yerlilerin bir kısmı kara çadırlarda ikamet ediyorlardı. 1824 yılında burayı Melik adlı bir idareci yönetiyordu⁵¹. 1840'lı yılların başlarında ise Özbeklerden Şah Pursund Han buradaki idareden sorumluydu. Özbek tarzı giyimiyle, Burslem ve kfilesine sıcak bir karşılama yapan Pursund Han, Aybek idarecisi Mir Babür Bey ve Hulm idarecisi Mir Vali'nin onun düşmanı olduğunu ifade ederek

⁴⁶ Burslem, *a.g.e.*, s.72-73.

⁴⁷ Macgregor, *a.g.e.*, s.488-489.

⁴⁸ Wood, *a.g.e.*, s.207; Macgregor, *a.g.e.*, s.488.

⁴⁹ Wolff, *a.g.e.*, s.151.

⁵⁰ Macgregor, *a.g.e.*, s.229.

⁵¹ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.396.

Burslem kafilisini bekleyen tehlike konusunda uyarılarda bulunmuştur⁵². İngiliz işgali sırasında Pursund Bey'in çıkar sağlayarak Aybek ve Hulm beylerine karşı ittifak sağlama çabası içerisinde olduğu anlaşılmaktadır.

1840 yılında Doab'da Özbeklerin yanı sıra yetmişe yakın Hazara aile yaşıyordu. Buranın sakinlerinin kalabalık sığır sürüleri, damızlık kısırak, kara sığır ve koyunları vardı. Toplam nüfus içerisinde ihtiyaç halinde otuz kadar fitilli tüfek teçhizatlı asker toplanabiliyordu⁵³.

Ruy (Roha): Doab Ruy'un 32 km. kuzeyinde yer almaktadır. XIX. yüzyılın ilk yarısında burada yaşayan halk, Habeş Arapları olduklarını iddia eden Hazaralardan oluşuyordu. 1832 yılında harabe evlerin yanı sıra çevredeki mağara ve oyuklarda yaşıyorlardı. Hayvanlılıkla uğraşan yöre sakinlerinin büyükbaş hayvan sürüleri oldukça büyüktü. Yaklaşık üç yüz damızlık kısırağa, birçok farklı tür kara sığıra ve uzun kuyruklu koyuna sahiptiler⁵⁴. Buradaki Hazaraların Habeş Araplarından olduklarına dair Moorcroft'tan farklı bir kaynak bulunamamıştır.

Kurram: Hulm nehri üzerinde yer alan Kurram'ın nehir vadisi yoluyla kuzeydeki Aybek'e uzaklığı 50 km'dir⁵⁵. Kurram Vadisi dar bir alanda olmasına rağmen göz alıcı olarak tarif edilmiştir⁵⁶. Günümüzde Pakistan sınırında kalan Kurram bölgesi ile aynı isimdedir. 1832 yılında burası Mirza Buddi tarafından idare ediliyordu. Ancak bu idareci aynı yıl içerisinde öldürülmüştü⁵⁷.

Coğrafi olarak Kurram Vadisi ince ve uzun bir yapıya sahiptir. XIX. yüzyılın ilk yarısında vadideki köyler bu doğrultuda şekillenmişti. Düz çatılı olan evler kerpiç ve kireçtaşı kullanılarak derme çatma olarak inşa edilmişti⁵⁸. Bu köylerin birçoğunun harabe görünümünde olduğu kaydedilmiştir⁵⁹. Bu yerleşim yerinin başlıca sakinleri, vadiye yayılmış olan on-on iki civarındaki kalenin yakınlarında yaşayan Sünni

⁵² Burslem, *a.g.e.*, s.99-100.

⁵³ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.396; Macgregor, *a.g.e.*, s.229-230.

⁵⁴ Moorcroft, Aynı yer; Lal, *a.g.e.*, s.94; Wolff, *a.g.e.*, s.151.

⁵⁵ Macgregor, *a.g.e.*, s.573.

⁵⁶ Lal, *a.g.e.*, s.94; Burslem, *a.g.e.*, s.122.

⁵⁷ Wood, *a.g.e.*, s.208-209.

⁵⁸ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.397.

⁵⁹ Wolff, *a.g.e.*, s.150-151.

mezhepli Taciklerdi. 1832 yılında buradaki toplam nüfus altı yüz kadardı. İhtiyaç halinde buradan iki yüz kadar fitilli tüfek teçhizatlı asker toplanabiliyordu⁶⁰.

Moorcroft'a göre Kurram Tacikleri fizyonomik olarak karışık bir ırktı. Bazıları büyük kafaları ve yüz çehreleriyle, bazıları da küçük kafa ve keskin yüz hatlarıyla birbirinden ayrılıyordu. Erkekleri esmerdi. Kadınlar açık ten rengi, kara saç, kaş ve güzel bir çehreye sahiplerdi. Moorcroft, bu bölgedeki kadın ve erkeklerin bir Avrupalıya karşı meraklı, medeni ve kibar bir yaklaşımları olduğunu kaydetmiştir⁶¹. Refah içinde olan Kurram halkının çevre bölgelere nazaran daha medeni ve yabancılara karşı sıcak bir yaklaşım sergiledikleri anlaşılmaktadır.

Civar bölgelere nazaran refah içinde olan Kurram halkı, eylül ayında sürülerini otlaklara götürerek yaylalardaki çadırlarda konaklıyorlardı. Yayla sezonunda köydeki evlerin birçoğu boş kalıyordu. Yaz aylarında bölge daha serin olduğu için vadideki evlerin yanlarına bile çadır kuruluyordu. Yayla sezonunda bu çadırlarda her aileden bir kişi dokuma işleriyle birlikte ekinlere gözcülük yapıyordu⁶². Kurram halkının yerleşik hayat ve yayla kültürünü bir arada sürdürdükleri anlaşılmaktadır.

Kurram'da hayvancılıkla birlikte tarımda yapılıyordu. Verimli ve sulak vadideki tarım alanları ve bahçeler geniş bir alana yayılmıştı. Yetiştirilen başlıca tarım ürünleri armut, arpa, buğday, ceviz, elma, erik, kayısı ve şeftaliydi. Bu ürünler içerisinde kayısı en önde gelen mahsulüdü. Kurram halkı burada yetişen kayısının Türkistan'daki en iyi mahsul olduğunu iddia ediyordu. Bu kayısının tek rakibi ise Aybek kayısıydı. Bunun dışında Kurram'da birkaç çeşit şarap bulunuyordu. Bu şarap "likhe" denilen beyaz dikenin en üst kısmından elde ediliyordu⁶³.

Kurram'dan sonraki yerleşim yeri 15 km. kuzeydeki Sarı Bağ'dır. Ancak menzil olarak Kurram-Aybek hattında kısa süreli bir durak olarak kullanılmıştır. Bu nokta, Aybek vadisinin güney uzantısında verimli bir arazide yer almaktadır. 1832 yılında buradaki iâşenin bol ve ucuz olduğu kaydedilmiştir⁶⁴.

⁶⁰ Macgregor, *a.g.e.*, s.573.

⁶¹ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.398-399.

⁶² Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.397; Macgregor, *a.g.e.*, s.573.

⁶³ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.397-398.

⁶⁴ Macgregor, *a.g.e.*, s.644.

Aybek: Hulm şehrinin 61 km. güneyinde ve Sarı Bağ vadisinin 30 km. kuzeyinde yer almaktadır. Aybek vadisi verimli ve sulak bir arazi üzerinde bulunmaktadır⁶⁵. Bu vadideki yerleşim tarihî rivayetlere dayanmaktadır. Aybek'in eski adı Samangan'dı. Burası Zafername'deki Rüstem'in kayın babası Rubada'nın hisarının bulunduğu yerdi. Eski tarihlerden beri gelişim gösteren Aybek yerleşiminin büyüklüğünün baştan başa bir günlük mesafede olduğu kaydedilmiştir. Ancak burası 1220-1221 yıllarında Cengiz Han tarafından tahrip edilmiş ve harabe haline gelmiştir. Bu yıkımla birlikte burada bulunan yedi bin civarında Hindu aile kıyıma uğramıştır. 1824 yılında ise yolcu ve birkaç tüccar haricinde burada hiç Hindu yaşamıyordu⁶⁶.

Kılıç Ali Bey ölünce oğulları Muhammed Ahmed Bey (Mir Vali) ve Baba Bey arasında hâkimiyet mücadelesi çıkmıştır. Bu mücadelede Buhara Emiri o zamana kadar Aybek idarecisi olan Mir Vali'yi desteklerken, Kunduz idarecisi Mir Murad Bey, Baba Bey'i desteklemiştir. 1824 yılında Aybek'de idareci olduğu bilinen Mir Vali, burayı Baba Bey'e terk ederek Mezar'a çekilmiştir⁶⁷. 1832 yılında ise Mir Murad Bey'in damadı ve sıkı bir takipçisi olan Baba Bey, Aybek'i yönetiyordu⁶⁸.

1840'lı yıllarda Aybek idarecisinin Mir Babür Bey olduğu kaydedilmiştir. Yabancılar karşı ılımlı bir yaklaşımı olan Babür Bey, Burslem ve kafilesini iyi ağırlayarak onlara bolca yiyecek göndermiştir. Bunun üzerine Burslem, Özbek beylerinin onlara yanlış anlatıldığını ifade ederek, güzergâh üzerindeki tüm idarecilerin onları iyi ağırladığını vurgulamıştır⁶⁹.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Aybek harabe durumunda bir yerleşim yeri idi⁷⁰. Mimari anlamda önemli bir yapının bulunmadığı Aybek'deki en dikkat çeken yapı, Takt-i Rustam adlı stupaydı (Budist mezarı)⁷¹. Kasabadaki evler, ortasında delik olan kubbeli bir çatıya sahipti. Neredeyse her odanın ışık ve hava girişi sağlayan bir kubbesi vardı. Bu şekilde bir mimari tarzın tercih edilmesinin sebebi bölgede kereste olarak kullanılabilecek ağaçların az olmasıydı. Evlerin duvarları çakıl ve kaya parçaları ile

⁶⁵ Macgregor, *a.g.e.*, s.166.

⁶⁶ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.402.

⁶⁷ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.399-400; Charles Masson, "Observations of the Political condition of the Durani States and dependencies", *Transaction of The Bombay Geographical Society From September To November 1840*, Vol. V, Ed. The Secretary, Bombay 1840, s.197.

⁶⁸ Lal, *a.g.e.*, s.95.

⁶⁹ Burslem, *a.g.e.*, s.122-123.

⁷⁰ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.401.

⁷¹ Burslem, *a.g.e.*, s.125.

sertleştirilmiş kilden yapılırken, kubbeleri kerpiç, saman ve kil sıva kullanılarak inşa ediliyordu. Böylece sert hava koşullarına uzun süre dayanabilecek duruma getiriliyordu. Eski çağlarda bu teknoloji bilinmediği için buradaki halkın civarda bulunan mağaralarda yaşadığı kaydedilmiştir⁷².

Bölge halkı hakkında bilgi veren Burnes, Aybek yerlilerini acayip olarak tanımlamıştır. Aybekliler sarık yerine koni şeklinde takke kullanıyorlardı. Seyyah burada karşılaştığı neredeyse herkesin kahverengi bot giydiğini kaydetmiştir. Bölgedeki birçok Müslüman kadının aksine, güzel çehreli Aybek kadınları giyimde canlı renkleri tercih ediyordu. Buradaki kadınların saf bir güzelliği ve beyaz tenleri olmasına karşın erkeklerin cilt rengi daha koyuydu. Burnes burada yaşayan nüfusun Tatar olduğunu belirtmiştir. Aybek kadınlarının güzelliğine hayran kalan Burnes, oryantalistlerin Türk kızlarının güzelliğini övmelerinin kesinlikle anlaşılabilir olduğunu vurgulamıştır⁷³. Burnes'in bilgiler verdiği Aybek nüfusu Tatar değil Özbek'dir. Giyim tarzları ve fizyonomileri bunu net biçimde ortaya koymaktadır. Türk kadınlarına hayranlığını gizleyemeyen Burnes'in ölümüne sebep olan kadın düşkünlüğü burada da kendini göstermektedir.

Aybek dolaylarında Mir Murad Bey tarafından tahrip edilip sakinlerinin köle yapıldığı birçok köy yer alıyordu. Sulak ve verimli tarım arazilerine sahip bu köylerde saldırılara rağmen hâlâ insanlar yaşıyordu⁷⁴. Bunun dışında Aybek'in Kabil-Buhara güzergâhında yer almasından dolayı Farsça'ya hâkim Hindu tüccar ve kervanların uğrak yeri olduğu kaydedilmiştir⁷⁵. Bahsi geçen köylerde yaşayan insanlar bölgede en çok köleleştirilen halk olan Hazaralar olmalıdır. Ayrıca Aybek Türkistan güzergâhında olduğu için Hindu tüccarların burada görülmesi doğal bir olaydır.

Aybek vadisindeki birçok köyde geniş damızlık kısırak sürüleri ve besili büyükbaş hayvanlar bulunuyordu. Bu hayvanların fiyatları bir ya da bir buçuk tümen (yirmi-otuz rupi) arasında değişiyordu⁷⁶. Hayvancılığın yanı sıra verimli ve sulak Aybek vadisinde tarım yoğun olarak yapılıyordu. Tüm arazide geniş bir alanı kaplayan bağ ve tarlalar vardı. Burada yetiştirilen tarım ürünlerinin başında meşhur Aybek

⁷² Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.411-412; Burnes, *a.g.e.*, II, s.176.

⁷³ Burnes, *a.g.e.*, II, s.176-177.

⁷⁴ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.411.

⁷⁵ Lal, *a.g.e.*, s.95-96.

⁷⁶ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.411.

kayısı geliyordu. Çekirdekleriyle birlikte kurutulduğunda on dört kilosu bir rupiye alıcı bulurken, çekirdekleri çıkarılıp ipe dizerek kurutulduğunda bir seri bir rupiye satılıyordu. Kayısı dışındaki diğer önde gelen tarım ürünü ise akdarı idi. 1 metreye kadar uzayabilen bu ürün, Aybek’de buğdaya oranla iki kat daha verimliydi. Bölgede yetişen tüm tarım ürünlerinin başlıca ihracat yerleri ise Hulm ve burası üzerinden Buhara ve Astarhan’dı⁷⁷. Ayrıca 1832 yılında buradaki vergilerin ağır olduğu kaydedilmiştir⁷⁸.

Ele alınan dönemde Kunduz-Buhara mücadelesi olmasına rağmen ticaretin devam ettiği anlaşılmaktadır. Bölgenin geçim kaynağı hayvancılık, tarım ve ticaretten elde edilen gelirlerdi. Ağır vergilerin sebebi ise keyfi vergilendirme ya da yoğun para ihtiyacı gibi birçok sebeple açıklanabilir.

1.5. HULM-KUNDUZ ARASINDAKİ YERLEŞİMLER

Hindukuş Dağları ile Ceyhun Nehri arasında kalan Afgan Türkistanı’nın büyük bir kısmı çöldür. Bu coğrafyanın bir bölümünü oluşturan Hulm ve Kunduz arasındaki bölgede neredeyse hiçbir akarsu kaynağı bulunmamaktadır. Bu sebeple bu güzergâhtaki yerleşim yeri sayısı günümüzde dahi yok denecek kadar azdır. XIX. yüzyılın ilk yarısında Burnes ve Moorcroft, Hulm ve Kunduz arasında iki farklı rota kullanmıştır. Burnes, Kunduz’a ulaşmak için Ceyhun vadisini kullanarak Kunduz’un 30 km. kuzeyindeki Yeni Arık (Nehir) adlı köyde kısa bir mola vermiştir. Seyyah bu yerin ismi (Ungaruk) haricinde bilgi vermemiştir⁷⁹.

Yeni Arık (Yeni Nehir): Moorcroft’un bahsettiği diğer Yeni Arık, Hulm’un yaklaşık 20 km. doğusunda yer almaktadır. Yeni Arık kasabası Ekber Şah döneminde (1556-1605) bu bölgenin valisi olan Abdullah Han tarafından kurulmuştur. Burada XIX. yüzyılın ilk yarısında Mir Murad Bey tarafından inşa ettirilen bir kale ve beş yüz-altı yüz kadar asker vardı. Ancak ana güzergâhın biraz uzağında kalan bu kale, Buhara kuvvetleri tarafından kolaylıkla es geçilebilirdi⁸⁰.

⁷⁷ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.401; Lal, *a.g.e.*, s.96.

⁷⁸ Lal, *a.g.e.*, s.95.

⁷⁹ Burnes, *a.g.e.*, II, s.185.

⁸⁰ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.415; Macgregor, *a.g.e.*, s.722.

1824 yılında, Abdullah Han döneminde buraya yerleştirilen Hinduların torunları hâlâ burada yaşıyordu. Bu yıllarda, kasabada nüfus ve ticaret hacmi açısından gerileme olmasına rağmen bin civarı hane vardı. Kasabanın başlıca geçim kaynağı ham ipek üretimi idi. Bu ürünün Kabil ve Peşaver'e ihraç edilen beyaz ve sarı olmak üzere iki türü vardı⁸¹. Yeni Arık'taki gerilemenin sebebi Mir Murad Bey ve Buhara Emirliği arasındaki çatışmalardı. Bu sebeple, Kunduz Beyliği'nin uç bölgelerinde yer alan bu kasabada istikrarsızlığın ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

1.6. BELH-CEYHUN ARASINDAKİ YERLEŞİMLER

Afgan Türkistanı'nda, Belh Vadisi'nin bittiği noktada hiçbir yerleşimin olmadığı Tatar çölü yer almaktadır⁸². Bu çölden Ceyhun nehrine kadar olan mesafe yaklaşık 30 km'dir. Belh-Tatar çölünün sınırında XIX. yüzyılın ilk yarısında birkaç köy bulunuyordu. Bu köyler hakkında William Moorcroft tarafından bilgi verilmektedir. Günümüzde Belh eyaletinin Devletabad ilçesinde yer alan buradaki bazı yerleşim yerleri, terkedilmiş ya da yakınlarındaki diğer köyler ile birleşmiştir.

Moorcroft'un Ceyhun'a ulaştığı güzergâha dair verilen haritalar yanlıştır. Seyyah dönüş yolu haricinde Akça'ya uğramamıştır. Ceyhun'dan karşıya geçtiği yer olan Hoca Salah köyü yanlış konumda verilmiştir⁸³. Seyyah, Ceyhun kenarındaki Şortepe bölgesinin aynı isimli köyüne gitmiştir. Bu köy ise Farukabad'ın yaklaşık 30 km. kuzeyinde bulunmaktadır. Buranın yakınlarında olduğunu tahmin ettiğimiz Hoca Salah köyü Ceyhun'dan karşıya geçiş noktasındaydı. 12 Şubat 1825 tarihinde nehirden karşıya geçen Moorcroft, aynı günün akşamı 30 km. batıdaki Kelif'e vararak Buhara Emirliği sınırlarındaki Karşı'ya doğru yolculuğuna devam etmiştir⁸⁴.

Qarchi Gak (Karşı Yaka): Belh'in 34 km. kuzeyinde yer almaktadır. Günümüzde Devletabad ilçesi sınırlarında bulunan en büyük yerleşim yeridir. 1825 yılında bahsi geçen ancak günümüzde haritada olmayan Tali Gak, Ekberabad ve Panjal köylerini içine almış olması muhtemeldir. Buradaki bahçeler, Belh nehrinin kolları ile beslenmektedir. XIX. yüzyılın ilk yarısında bu köy, Türkistan'ın en iyisi olduğu

⁸¹ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.415-416.

⁸² Burnes, *a.g.e.*, II, s.185.

⁸³ Harita için bkz. ek 28.

⁸⁴ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.499-502.

söylenen kavunların yetiştiği yerlerden biriydi. 1825 yılında burada bulunan harabeler bir zamanlar bölgenin kalabalık bir nüfusu olduğunu işaret ediyordu⁸⁵.

Ekberabad: 1825 yılında Ekberabad, etrafı duvarlarla çevrili büyük bir kısmı harabe halindeki bir köydü. Buradaki evler tek katlı ve genişti. Ayrıca köydeki evlerin yarım düzinesi avluluydu. Evlerin yapımında toprak, çakıl ve kerpiç kullanılmıştı. Bu tür yapılar ara sıra yapılan tamirat ile uzun süre sağlamlığını koruyabiliyordu⁸⁶.

Pencâl: 1825 yılında bu yerleşim yerinde 400-500 civarı hane bulunuyordu. Buradaki bazı kalıntılarda, efsanelerde geçen ancak kim olduğu tam olarak bilinmeyen bir kişinin yer aldığı büyük gümüş sikkelerin olduğu küpler bulunuyordu⁸⁷.

Farukhabad: Karşı Yaka'nın 8 km. kuzeybatısında yer almaktadır. Farukabad, XIX. yüzyılın ilk yarısında, birkaç kerpiç yapı dışında tamamen harabe durumunda olan bir yerleşim yeri idi. Bu yerleşim yerine kısa mesafede bulunan "Taht-ı Han" (günümüzde "Qowl Taq" olması muhtemeldir) adlı dörtgen mimariye sahip yapı, beyaz mermer, turkuaz ve lacivert çinilerle bezenmişti. Bu yapının iç duvarları yarıya kadar renkli tuğlalarla inşa edilmişti. Bu tuğlaların köşelere denk gelen kısımları ise altın işlemeliydi. Mavi renkle boyanmış olan duvarlar beyaz çiçek desenleriyle süslenmişti. Biri merkezde olmak üzere birkaç yan odası, kubbesi ve düz bir zemini vardı. Ayrıca binanın içerisinden ana girişe doğru iki süpürme kanalı çıkıyordu. Moorcroft'a göre, bu yapı aktif olarak kullanıldığı dönemde zarif bir görünüme sahip olmalıydı⁸⁸.

Şortepe: Bu yerleşim yeri Farukabad'ın yaklaşık 30 km. kuzeyinde ve Ceyhun'un kıyısında yer almaktadır. Moorcroft burayı Taht-ı Han'dan 7,2 km. uzaklıkta olduğunu kaydetse de mesafeyi yanlış vermiş olmalıdır. 1825 yılında Şortepe köyünde yağmur ve eriyen karla dolan büyük bir su rezervuarı vardı. Doğal bir havzanın merkezine inşa edilen bu rezervuarın etrafına eğim verilerek su tutması sağlanmıştı. Ayrıca burada Abdullah Han tarafından yaptırılan harabe halinde bir kervansaray bulunuyordu⁸⁹.

⁸⁵ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.494-495.

⁸⁶ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.495.

⁸⁷ Moorcroft, Aynı yer.

⁸⁸ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.496.

⁸⁹ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.496-497.

Hoca Salah: Şortepa yakınlarında yer alması muhtemel olan Hoca Salah köyü, adını bu köyü kuran önemli bir kişi tarafından almıştır. 1825 yılında, Hoca Salah nüfusu azalma eğilimindeydi. Bunun sebebi ise Hulm bölgesindeki Katağan yağmacıların buralara saldırıp erkekleri kılıçtan geçirerek kadın ve çocukları köle yapmasıydı. Hoca Salah'ta karşıya geçmek için kullanılan üç adet sal vardı. Bunların her biri yirmi at taşıyacak kapasitedeydi. Geçiş ücreti olarak her deve için bir tanga ödeniyordu⁹⁰. 1832 yılında tek seferde yalnızca bir kafilenin geçişine izin veriliyordu. Buradaki geçiş işlemini yapan görevliler Özbek'di⁹¹. Afgan Türkistanı'nda yağmacılık yaygındı. Mir Murad Bey'in idaresinde olan Katağanların, Buhara Emirliği hâkimiyeti altındaki bölgeleri yağmalaması kaçınılmazdı.

1832 yılında Belh ile Ceyhun arasında yer alan Tatar çölü dolaylarında dağınık halde yaşayan Kırgızların olduğu kaydedilmiştir. Az sayıda nüfusa sahip olan Kırgızlar, "kirgâh"⁹² adlı çadırlarda yaşıyorlardı. Fizyonomik olarak geniş çehreye sahip olan bu topluluk, Mohan'a göre kadınları Avrupalıya benziyordu. Siyah koyun derisinden yapılmış elbise ve şapka giyiyorlardı. Yabancılar karşı soğuk olmalarına rağmen saldırgan bir tavır sergilemiyorlardı. Hatta Burnes ve kafilesinin yerleşim yerleri yakınlarında kamp yapmasına müsaade etmişlerdir⁹³.

2. HERAT-KANDEHAR ARASINDA KALAN YERLEŞİM BİRİMLERİ

XIX. yüzyılın ilk yarısında seyyahların kullandığı ikinci en aktif güzergâh Herat-Kandehar hattıydı. Herat'ın 116 km. güneyinde, Sebzevar'ın 27 km. doğusunda yer alan Jambaran, bu güzergâhta önemli bir noktada yer alır. 1845 yılında burada yaklaşık yetmiş hane vardı. Bu yerleşim yerinden itibaren Kandehar'a üç farklı rota kullanılarak ulaşılabilirdi. Bunlardan ilki at sırtında ulaşımın imkânsız olduğu doğu yönünden Gûr güzergâhı, ikincisi doğrudan güney yönünde olan Tut Shah güzergâhı ve üçüncüsü ise Tut Shah'a paralel uzanan güney doğu yönündeki Ferah güzergâhıydı⁹⁴. Günümüzde bu güzergâhlar aktif olarak kullanılmaktadır.

⁹⁰ Moorcroft, *a.g.e.*, II, s.497.

⁹¹ Lal, *a.g.e.*, s.116.

⁹² Rusların Türk çadırına verdiği isim olan Kirgâh, ahşap iskelet ve keçe kullanılarak inşa edilir. Çadırın merkezinde yanan ateşin dışarı çıkması için tepede bir açıklık yer alır. Bu açıklık aynı zamanda ışıktandırmaya da yaramaktadır. P. T. Etherton, *Across The Roof of The World*, Frederick A Stokes Company, New York 1911, s.60.

⁹³ Burnes, *a.g.e.*, II, s.212; Lal, *a.g.e.*, s.115-116.

⁹⁴ Lal, *a.g.e.*, s.283-284; J. P. Ferrier, *Caravan Journeys and Wanderings in Persia, Afghanistan, Turkistan and Beloochistan*, John Murray, London 1856, s.265.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Sadozay-Barakzay iktidar mücadelesinin yanı sıra vahşilikleriyle ün kazanmış ve insanlara korku salan yağmacı Beluci aşiretlerden dolayı bu bölgede yer alan güzergâhlar seyyahlar ve kervanlar tarafından pek tercih edilmiyordu. Ancak İngiliz-Rus mücadelesinde öneme sahip olduğu için bazı seyyahlar bu rotayı kullanarak bilgi vermişlerdir. Bu güzergâhta seyyahlar tarafından kayda değer görülen pek fazla yerleşim yeri yoktu. Herat'tan Sebzevar'a kadar birçok kervansaray olmasına rağmen 1838 yılında bunların birçoğu harabe durumundaydı⁹⁵.

2.1. HERAT-FERAH ARASINDAKİ YERLEŞİMLER

Sebzevar: Herat'ın 126 km. güneyinde, Ferah'ın 156 km. kuzeyinde yer alan Sebzevar, Harût nehrinin sağ yakasında kurulmuştur. Sebzevar, bölgenin en zengin topraklarına sahiptir⁹⁶. Sebzevar bölgesi olarak kabul edilen verimli arazinin, 38,6 km. uzunluğunda ve 45 km. genişliğinde olduğu kaydedilmiştir⁹⁷.

Bölgede birçok kale kalıntısı bulunmasına rağmen tarihçesi hakkındaki bilgiler kısıtlıdır. Rivayete göre Sebzevar Şeyhname'deki ünlü kahraman Rüstem'in kışlağıydı⁹⁸. XIV. yüzyılda Sebzevar idarecisi Ali Seyfüddin Horasan'ın en güçlü idarecisiydi. Ancak Timur, Ali Seyfüddin'i mağlup ederek Sebzevar'ı fethetmiştir. Şehrin kuşatması sırasında yoğun direniş gösteren Sebzevar halkının Timur tarafından kıyıma uğramıştır⁹⁹.

Herat'a bağlı olan Sebzevar, 1833 yılında Şehzade Celalüddin tarafından idare edilirken, 1838 yılındaki yöneticisinin Kamran Şah'a oğlu Şehzade İskender olduğu kaydedilmiştir. Ancak Şehzade İskender dirayetsiz bir lider olduğu için bölgede otoritesi bulunmuyordu. Bu sebeple hâkimiyeti altındaki topraklarda düzensizlik yaygındı. Bu durumdan faydalanan otorite tanımaz ve “dinsiz” olarak tanımlanan yağma çeteleri yoğun bir şekilde suç işliyorlardı¹⁰⁰.

Verimli bir arazide yer alan Sebzevar'daki şehirleşme tüm araziye yayılmıştı. Bölgedeki yerleşimlerin büyük bir kısmı, etrafı toprak duvarlarla çevrili yüzlerce ufak

⁹⁵ George W. Forrest, *Selections From The Travels And Journals Preserved In The Bombay Secretariat*, Government Central Press, Bombay 1906, s.23.

⁹⁶ Macgregor, *a.g.e.*, s.636.

⁹⁷ Lal, *a.g.e.*, s.283.

⁹⁸ Lal, *a.g.e.*, s.283.

⁹⁹ Babur Rashidzada, *I Am Timour, World Conqueror*, Dog Ear Publishing, Indianapolis 2008, s.90, 93.

¹⁰⁰ Lal, *a.g.e.*, s.283; Forrest, *a.g.e.*, s.23.

köyden oluşuyordu. Beş yüz nüfuslu Sebzevar merkezi ise 1833 yılında 800 m²'lik bir genişliğe sahipti. Bölge genelindeki yapıların birçoğu hava şartlarından dolayı tahribata uğramıştı. Bölgede yaşayan nüfusun büyük bir kısmı Afgan Nurzai aşiretinden oluşuyordu. Burada yaşayan diğer bir topluluk ise İranlılardı. Ayrıca burası çevre bölgelerde yaşayan bazı insanlar tarafından yazlık olarak kullanılıyordu¹⁰¹.

1833 yılında kasaba dolaylarındaki en önemli yapı, her yanında yedi adet kulesiyle yaklaşık 200 m² genişliğinde topraktan inşa edilmiş kaleydi. Kalenin güneyinde tek bir giriş yer alıyordu. Bakımsızlıktan yıkılmak üzere olan duvarların etrafında neredeyse hiç hendek yoktu. Kalenin merkezinde Şehzade Vali'nin ikâmeti yer alıyordu¹⁰². Bunun dışında hâkim bir noktada yer alan eski bir caminin kalıntıları kasaba tarihinin eskilere uzandığını gösteriyordu¹⁰³.

Temel geçim kaynağı tarım olan Sebzevar'da 1833 yılındaki bilgilere göre, yetiştirilen ekinlerin toplamı on bin karvar ağırlığındaydı. Cuma günleri kurulan kasaba pazarındaki başlıca dükkân sahipleri, sayıları yirmiyi geçmeyen Hindulardı¹⁰⁴. Verimli bir araziye sahip olan Sebzevar'daki başlıca geçim kaynağının tarım olması olağandır. Afganistan'daki birçok yerde olduğu gibi, Sebzevar'da da Hindu tüccarların ticaret yaptığı anlaşılmaktadır.

İmaret: Sebzevâr'ın 16 km. güneyinde, Ferah güzergâhı üzerinde İmaret köyü yer almaktadır. 1833 yılında bu yerleşim yerinin sakinleri Nurzailerdi. 1833 yılı verisine göre burada toplamda beş yüz karvar ekin yetiştirilmiştir. Ayrıca bu tarihte İmaret köyünün dağlık kesimlerinde çok tatlı kavunlar yetiştiriliyordu¹⁰⁵. Harita üzerinde bakıldığında İmaret köyü Sebzevar ile aynı verimli topraklar üzerindedir. Bu yüzden burada yüksek miktarda tarım ürünü yetiştirilebildiği anlaşılmaktadır.

Jija Saray (Cüce Saray): İmaret'in 45 km. güneyinde ve Harût nehrinin sol yakasında yer alır. Adını burada inşa edilmiş hisardan almıştır. Günümüzde burada bulunan yerleşim yerine Kaleh-Ye denilmektedir. XIX. yüzyılın ilk yarısında burası etrafı duvarlarla çevrili ufak bir köydü. Jija hisarında buranın idarecisi bey

¹⁰¹ Arthur Conolly, *Journey To The North of India: Overland From England, Through Russia, Persia And Affghaunistaun*, Vol. II, Richard Bentley, London 1846, s.61, 62; Lal, *a.g.e.*, s.283; Forrest, *a.g.e.*, s.23.

¹⁰² Forrest, *a.g.e.*, s.23.

¹⁰³ Lal, *a.g.e.*, s.283.

¹⁰⁴ Lal, *a.g.e.*, s.283.

¹⁰⁵ Lal, *a.g.e.*, s.284.

konaklıyordu. Siyah çadırlardan oluşan köyde Herat'a bağlı Nurzailer yaşıyordu. Burada yıllık iki yüz karvar ekin yetiştiriliyordu¹⁰⁶. Bu yerleşim yerinden sonra 75 km. güneydeki Ferah şehrine ulaşılmaktadır.

Devletabad: Ferah'ın yaklaşık 70 km. doğusunda yer alan Devletabad, Tut Şah güzergâhı üzerinde bulunmaktadır. XIX. yüzyılın ilk yarısında bu yerleşim yeri, Ferah nehrinin sağ yakasındaki harabe bir kale ve kara çadırlarda yaşayan Nurzailerin bulunduğu bir köyden oluşuyordu. Burası 1838 yılında Şah Kamran'ın oğlu Sedat'ül Mülk tarafından idare edilen Ferah'a bağlıydı. Buradaki tarım alanlarının oranı azdı¹⁰⁷.

2.2. FERAH-KANDEHAR ARASINDAKİ YERLEŞİMLER

Khormalek (Kör Malik): Ferah'ın 43 km. güneydoğusunda yer almaktadır. XIX. yüzyılın ilk yarısında burada Safevî hükümdarı Şah Abbas döneminde (1587-1629) inşa ettirilmiş iki adet harabe durumda kervansaray bulunuyordu. Küçük bir yerleşim yeri olan bu köyün sakinleri yarı göçebe Nurzailerdi¹⁰⁸.

Çokâb: Bu yerleşim yeri Devletabad'ın yaklaşık 40 km. güneydoğusunda bulunmaktadır. Adını buradaki tatlı su kaynağından almıştır. 1830 yılında bu su kaynağının hemen yanında ufak bir kale ve Nurzailerin yaşadığı bir köy vardı. Sulak bir alanda bulunmasından dolayı köyün yakın çevresindeki tarlalarda kaliteli arpa ve buğday yetiştiriliyordu¹⁰⁹.

Gani Morgh: Herat ve Kandehar güzergâhının tam orta noktasında yer alan Gani Morgh bölgesi, Çokâb'ın 30 km. güneydoğusunda bulunmaktadır. Dağlık ve engebeli bir alanda yer almasından dolayı 1830 yılında buraya ulaşım zordu. Ancak sulak bir bölgede bulunduğu için az olan düzlük alanlarda tarım yapılabilirdi. Burada Afgan Açakzay aşiretine mensup kişiler yaşıyordu¹¹⁰.

Delaram: Gani Morgh'un 35 km. güneyinde yer alan Delaram'ın, doğudaki Gereşk'e uzaklığı 120 km'dir. Jambaran'da ayrılan güzergâhlar burada tekrar kesişerek Kandehar'a kadar tek bir rotada gitmektedir. 1838 yılında Delaram harabe

¹⁰⁶ Lal, *a.g.e.*, s.286; Macgregor, *a.g.e.*, s.418.

¹⁰⁷ Forrest, *a.g.e.*, s.24; Macgregor, *a.g.e.*, s.221.

¹⁰⁸ Lal, *a.g.e.*, s.291; Lewis Pelly, *Journal of A Journey From Persia To India*, Education Society's Press, Bombay 1866, s.94; Macgregor, *a.g.e.*, s.536.

¹⁰⁹ Conolly, *a.g.e.*, II, s.68; Forrest, *a.g.e.*, s.24; Macgregor, *a.g.e.*, s.212.

¹¹⁰ Conolly, Aynı yer; Forrest, *a.g.e.*, s.24; Macgregor, *a.g.e.*, s.256.

bir kale ve ufak bir köyden oluşuyordu. Kaş nehrinin bir kolunun suladığı bu yerleşim yerinin yakın çevresinde ekili araziler ve otlaklar yer alıyordu¹¹¹. Delaram sakinleri ise XIX. yüzyılın ilk yarısında insanlara korku salan meşhur Beluci yağmacılardı¹¹².

Vaşir: Delaram'ın 48 km. doğusunda yer alan Waşhir, kendisiyle aynı isimli bölgede bulunmaktadır¹¹³. Zengin ve sulak bir tarım arazisine kurulmuş olan Waşhir köyünde 1830'lu yıllarda dört adet kale yer alıyordu. Herat hâkimi Kamran Şah'ın idari sınırları burada son buluyordu. Halk, Kamran Şah'ın dirayeti için dua ediyordu. Waşhir'in fakir halkı, kullanılmayan kalelerin dışındaki yıpranmış çadırlarda konaklıyordu. Nurzai aşiretine mensup kadınlar ve erkekler ufak atölyelerde pamuk kumaş dokuması yapıyorlardı¹¹⁴. Kamran Şah'a sıkı sıkıya bağlı oldukları anlaşılan Washir ahalisinin, bölgedeki tüm asayiş problemleri karşısında hayatlarını sürdürmeye çalıştıkları görülmektedir.

Washir halkı yabancılara meraklı bir şekilde yaklaşıyordu. Buradaki insanların yabancılarla en çok konuşmak istediği konu din hakkındaydı. Deist olduğunu ifade eden Ferrier tartışmadan kaçınmıştır¹¹⁵. Ferrier, her an öldürülme riskinin olduğu bir bölgede ustaca bir refleks sergileyerek kendisini dinî tartışmalarından uzak tutmuştur.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Waşhir'in en öne çıkan özelliği bölgede terör estiren Beluci yağmacılardı. Zaman Şah'tan sonra (1793-1801) Dürrani Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte Waşhir bölgesinde Beluci yağmacılık faaliyetleri artmıştır. Deve koşucuları olarak bilinen bu yağmacı çeteleri, yol kenarında pusuya yatarak hızlıca koşan develeriyle kervan ve seyyahları gafil avlıyordu. Küçük bir çanta için bile gözlerini kırpmadan insan öldürebildikleri kaydedilen Beluci yağmacıların ölü birini serbestçe yağmalayabileceklerine dair bir âdetleri vardı. Ancak bunu kötüye kullanarak yağmalayacakları kişiyi öldürdükten sonra soyuyorlardı¹¹⁶.

Gereşk: Washir'in 87 km. doğusunda, Kandehar'ın 125 km. batısında yer alan bir yerleşim yeridir¹¹⁷. 1845 yılında burada bulunan yapay tepeler ve geniş alana

¹¹¹ Macgregor, *a.g.e.*, s.229.

¹¹² Lal, *a.g.e.*, s.293.

¹¹³ Macgregor, *a.g.e.*, s.721.

¹¹⁴ Conolly, *a.g.e.*, II, s.80-81; Forrest, *a.g.e.*, s.25.

¹¹⁵ Ferrier, *a.g.e.*, s.287-288.

¹¹⁶ Conolly, *a.g.e.*, II, s.74; Ferrier, *a.g.e.*, s.288-289.

¹¹⁷ Macgregor, *a.g.e.*, s.721.

yayılmış medeniyet kalıntıları bölgenin eski bir tarihi olduğunu gösteriyordu. Buradaki yerliler Gereşk'in Büyük İskender döneminde ihya edildiğini düşünüyorlardı. Kalabalık bir nüfusa sahip olan bu yerleşim yerinin zengin tarım arazileri bulunuyordu¹¹⁸.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Gereşk askeri olarak stratejik bir öneme sahipti. 1833-1838 yılları arasında, Kandehar'ın batısı sınırı olan Gereşk'in idarecisi Muhammed Sıddık Han'dı. Kandehar serdarı Kuhendil Han'ın en büyük oğlu olan Sıddık Han'ın genç ve zeki bir lider olduğu kaydedilmiştir. Modern askerî gücün önemini bilen bu idareci, emri altındaki piyadeleri Avrupa tarzında bir düzenli ordu yapmak için çalışıyordu¹¹⁹.

1839-1842 yılları arasındaki İngiliz işgal sürecinde Gereşk idarecisi değişmiştir. Şah Mahmud tarafından öldürülen Vezir Feth Han'ın oğlu Serdar Muhammed Kulu Han'ın 1841 yılında Gereşk'in idarecisi olduğu ifade edilmiştir. Afganistan'ı işgal sürecinde stratejik konuma sahip olan bu yerleşim yerine İngilizler tarafından bir garnizon yerleştirilmiştir. Muhammed Kulu Han, 1841 yılında İngilizlerin yanında durarak buraya karşı yapılan saldırılara karşı direnmiştir¹²⁰.

Moğollar tarafından inşa edilen Gereşk kalesi Helmand nehrinin 3 km. doğusunda yer alır. Yekpare bir kayanın üzerine inşa edildiği için tarih boyunca fethedilmesi zor bir kale olmuştur. 1838 yılında bu yapıyı inceleme fırsatı bulan Binbaşı Todd, kaleyi zapt etmek için topçu birlikleri olan üç-dört bin kişilik ordunun gerektiğini kaydetmiştir. İngiliz-Afgan Savaşı (1839-1842) zamanında harabe halindeki bu kale, Serdar Muhammed Kulu Han tarafından restore edilerek güçlendirilmiştir¹²¹. Afgan savaşı öncesi istihbarat çalışmaları yapan İngilizlerin bölgeyi iyi etüt ettikleri anlaşılmaktadır. İşgal döneminde ise ellerindeki istihbari bilgilere göre buranın değerini iyi bildikleri için işbirlikçi bir bey ile ittifak kurarak Gereşk'i garanti altına almışlardır.

Gereşk halkının 1833 yılında başlıca geçim kaynakları tarım ve hayvancılıktı. Geniş sığır sürülerine sahip olan yöre halkı, zamanının büyük bir kısmını zirai işlere

¹¹⁸ Ferrier, *a.g.e.*, s.310, 311.

¹¹⁹ Lal, *a.g.e.*, s.294; Forrest, *a.g.e.*, s.25.

¹²⁰ Ferrier, *a.g.e.*, s.311.

¹²¹ Lal, *a.g.e.*, s.294; Forrest, *a.g.e.*, s.25.

ayırıyordu. Kasabanın güneyinde yer alan Nad Ali köyünde kaliteli afyon (şeytanteri bitkisi) ve türevleri bolca yetiştiriliyordu. Bu bitkinin ticareti ve Herat kervanları bölgeye büyük gelir sağlıyordu. Bölgedeki vergi gelirlerinin büyük bir kısmı Kaş nehrinin doğusundan itibaren Belucistan'a kadar uzanan Zemindevar bölgesinden toplanıyordu¹²².

Köşk'ü Ahund (Pirzade): Günümüzde Meiwand ilçesi sınırlarında bulunan bu köyün doğudaki Kandehar'a uzaklığı 70 km'dir. Sulak ve verimli bir arazi üzerinde yer almaktadır. XIX. yüzyılın ilk yarısında harabe halinde bulunan birkaç yapının bulunduğu ufak bir yerleşim yeri olduğu belirtilmiştir. 1845 yılında burada İmamzade adlı türbe sorumlusu dışında neredeyse kimse yaşamıyordu. Köşk'ü Ahund köyü zengin bir tarım arazisi üzerinde olduğu için çevrede birçok nar ağacı ve böğürtlen bahçeleri yer alıyordu. Ayrıca buranın 3 km. batısında Nadir Şah zamanında inşa edilen bir kalenin (Kala-ı Nadir) kalıntıları bulunuyordu¹²³.

Köşk'ü Ahund'daki en önemli yapı, Nadir Şah döneminden kalma Pirzade adlı muhterem bir âlimin türbesiydi. Üzeri bez ile örtülmüş olarak ufak bir odada muhafaza ediliyordu. Ölümünün üzerinden uzun yıllar geçmesine rağmen cesedinin çürümediği rivayet edilmiştir. Ayrıca bulunduğu yerin kapısı tüm gün açık olmasına rağmen hiçbir havyan içeri girmeye ve cesede dokunmaya cüret edemediği kaydedilmiştir¹²⁴. Müslüman ülkelerde türbe geleneği yaygındır. Bundan dolayı çeşitli rivayetler ve kerametler her dönem ortaya atılmaktadır. Bu örnek ise bunlardan biridir.

Köşk'ü Ahund'dan sonra, Kandehar'a kadar su kaynağının olmadığı geniş bir çöl vardı. Günümüzde dahi bu güzergâhta yerleşim yoktur. Bu yerleşim yerinden sonraki ilk su kaynağı, 27 km. doğudaki Havuz'u Meded denilen noktada bulunuyordu¹²⁵. Buradan itibaren doğudaki Kandehar'a kadar olan mesafe 42 km'dir.

3. KANDEHAR-KABİL ARASINDA KALAN YERLEŞİM BİRİMLERİ

Kuzeydoğu yönünde uzanan Kandehar-Kabil güzergâhı, I. İngiliz-Anglo Afgan Savaşı'yla (1839-1842) birlikte önem kazanmıştır. Tarnak ve Logar nehirlerine

¹²² Lal, *a.g.e.*, s.295.

¹²³ Conolly, *a.g.e.*, II, s.92; Ferrier, *a.g.e.*, s.315-316; Forrest, *a.g.e.*, s.26.

¹²⁴ Lal, *a.g.e.*, s.296.

¹²⁵ Conolly, *a.g.e.*, II, s.92; Lal, *a.g.e.*, s.296; Ferrier, *a.g.e.*, s.316; Forrest, *a.g.e.*, s.26.

paralel uzanan bu güzergâhı kullanan İngiliz ordusu Kabil'e ilerlemiştir. Ordu bünyesindeki subaylar, rota üzerindeki birçok yere dair bilgi vermişlerdir. Ancak XIX. yüzyılın ilk yarısında bu güzergâhtaki önemli yerleşim yerlerinin sayısı çok azdı. Seyyahların bahsettiği birçok yer isimlerden meydana geliyordu. Ayrıca bu güzergâhın çoğunlukla aktif ordu mensubu memurlar tarafından katedilmiştir. Bu sebeple güzergâh üzerindeki yerleşim yerlerine dair verilen bilgiler az bilgi içerdiği için sefer raporu niteliği taşımaktadır.

Afganistan'ın güney girişi sayılan Kocak geçidi Kandehar'ın 132 km. güneyinde yer almaktadır. XIX. yüzyılın ilk yarısında Kocak-Kandehar güzergâhındaki ilk önemli yerleşim yeri Deh Hacı (Hoca Deh) köyüydü¹²⁶.

Deh Hacı (On Hacı): Bu köy, Kandehar'ın 32 km. güneyinde yer alır. Verimli ve sulak bir arazi üzerindedir. Bu köy, 1839 yılında güneydeki Kocak-Kandehar yönündeki hakkında bilgi verilen ilk yerleşim yeri idi. Seyyahlar köyün en dikkat çekici özelliğinin evlerin yapısı olduklarını kaydetmişlerdir. Bu bölgede kereste az bulunduğu için kerpiç kullanılarak inşa edilen evlerin çatısı kubbe şeklinde yapılıyordu. 1833 yılında burada hırsız ve yağmacıların mesken tuttuğu kaydedilmiştir. Bu köyde tam olarak kaç kişinin yaşadığı bilinmese de 1839 yılındaki ev sayısına göre yaklaşık iki bin kişilik bir nüfusa sahip olabileceği belirtilmiştir. Köy nüfusu ise Afgan Nurzay, İshakzay ve Popalzay aşiretlerine mensup kişilerden oluşuyordu. Ancak 1839 yılında İngiliz ordusu buraya gelmeden önce halkın büyük bir kısmı taşınabilir eşyaları ve ekinleri toplayarak köyü terk etmiştir¹²⁷.

Büyük bir kısmı çöl ve kurak alanlardan oluşan bölgedeki yapılaşmada en pratik çözüm uygulanmıştır. XIX. yüzyılın ilk yarısında, siyasi istikrarsızlıktan dolayı tüm Afganistan'da olduğu gibi burada da soyguncuların olduğu anlaşılmaktadır. Afgan-İngiliz savaş sürecinde ekinlerin toplanarak köyün boşaltılması Kandehar merkezi otoritesinin bir kararı olmalıdır.

¹²⁶ Richard Hartley Kennedy, *Narrative of The Campaign of In Indus, In Sind and Kaubool in 1838-1839*, Vol. I, Richard Bentley, London 1840, s.244; Henry Havelock, *Narrative of The War In Affghanistan In 1838-1839*, Vol. I, Henry Colburn, London 1840, s.326-327.

¹²⁷ Lal, *a.g.e.*, s.322; Kennedy, *a.g.e.*, I, s.244-245; Havelock, *a.g.e.*, I, s.326-327; Macgregor, *a.g.e.*, s.226.

3.1. KANDEHAR-GAZNE ARASINDAKİ YERLEŞİMLER

Çaldak: Kandehar'ın 105 km. kuzeydoğusunda yer alan Çaldak'ın (Taş su oluğu) kuzeydoğudaki Kalat'a uzaklığı 26 km'dir. Kandehar-Gazne bölge sınırında olan bu köy, Tarnak nehrinin sağ yakasında verimli bir arazide yer almaktadır. Kalıntılara göre bu yerleşim yerinin çok eski tarihlerde kurulduğu kaydedilmiştir. Çaldak, XIX. yüzyılın ilk yarısında Alokzay Dürranileri ve Gılzayların sınır bölgesi olarak kabul ediliyordu. 1833 yılında köyde yaşayan Gılzayların güzel çehreli olduğu ve yabancılara karşı medeni bir yaklaşım sergiledikleri kaydedilmiştir. Mohan ve kafilesinin ellerini öpen Çaldak sakinleri, onları Pişhin Seyyidlerleri sanmışlardır¹²⁸. Ele alınan dönemde ticari güzergâhlarda en rahat dolaşabilen kişiler, kendilerine büyük saygı duyulan Pişhin Seyyidleriydi. Çaldak sakinlerinin davranışı ise bu durumu destekler niteliktedir.

Kalat-ı Gılzay (Gılzay Kaleleri): Kandehar'ın 131 km. kuzeydoğusunda, Gazne'nin 219 km. güneybatısında yer alır. Bölgenin merkezinde bulunan aynı isimli kale müstahkem bir mevkide inşa edilmiştir. Sultan Babür'ün burada şiddetli savaşlar yaptığı bilinmektedir. XIX. yüzyılın ilk yarısında bu bölge, birçoğu harabe halindeki kalelerden ve etrafı duvarlarla çevrili ufak çaplı birkaç köyden oluşuyordu. Kalat nüfusu büyük bir bölgeye adını veren aynı adlı kalenin etrafında toplanmıştı. Bununla birlikte birçok siyah göçebe çadırı çevreye yayılmıştı. Verimli düzlük alanların yanı sıra dağlık kesimlerde dut ağaçları, kaliteli yonca ve deve dikeninin yetiştiği meralar vardı¹²⁹.

Gelan (Gülcan): Bu bölge, Kalat'ın 101 km. kuzeydoğusunda, Gazne'nin 122 km. güneybatısında yer alır¹³⁰. Nadir Şah zamanında burada Gılzaylar ile çetin savaşlar yapılmıştır. Bu savaşta ölen Gılzaylar "Tozlu Yer" adındaki mezar yerine gömülmüştür. Yerel idare olarak Gılzay özerk bölgesi sınırları içerisinde bulunan Gülcan, 1839 yılında Dost Muhammed Han'a doğrudan bağlı olan toprakların sınırında yer alıyordu¹³¹.

¹²⁸ Masson, *a.g.e.*, II, s.196; Lal, *a.g.e.*, s.324; Forrest, *a.g.e.*, s.27; Macgregor, *a.g.e.*, s.415.

¹²⁹ Richard Hartley Kennedy, *Narrative of The Campaign of In Indus, In Sind and Kaubool in 1838-1839*, Vol. II, Richard Bentley, London 1840, s.7-8; Havelock, *a.g.e.*, II, s.45; Hough, *a.g.e.*, s.148-149; Macgregor, *a.g.e.*, s.484.

¹³⁰ Macgregor, *a.g.e.*, s.292.

¹³¹ Kennedy, *a.g.e.*, II, s.15.

Verimli ve sulak arazi üzerinde olan bu bölgede, 1839 yılında birçok köy bulunuyordu. Meyve bahçeleri ve tarım alanları çevreye yayılmıştı¹³². Yerel üretiminin yanı sıra Gülcan pazarı çevre bölgelerden gelen ürünlerle doluydu. Kandehar'da dört buçuk kilo un bir rupiden ucuz değildi. Saman fiyatları genelde bir rupiydi. Fiyatları Kandehar'a göre daha ucuz olan Gülcan'da, kırk kâse un bir rupiye tedarik edilebiliyordu¹³³. Gülcan'dan çok daha geniş ve verimli tarım arazilerine sahip olan Kandehar'da İngiliz ordusunun gelişiyle birlikte fiyatların arttığı anlaşılmaktadır.

Moqur (Mokar): Gülcan'ın 20 km. doğusunda yer alan Mokar, güneybatıdaki Gazne'ye 105 km. mesafededir. Bu yerleşim yeri XIX. yüzyılın ilk yarısında Kabil'in idari sınırları içerisinde yer alıyordu. Bu dönemde kalabalık nüfuslu olan Gülcan, birkaç toprak kale ve köylerden oluşuyordu. Gılzay Andari, Ali Hil ve Tarakaylar bölgede ikamet eden başlıca aşiretlerdi. Verimli ve sulak bir arazide bulunan bölge, geniş tarım arazileri ve meyve bahçelerine sahipti. Buğday ve arpa burada yetiştirilen başlıca tarım ürünleriydi. Bölgenin geniş meralarında çok sayıda büyükbaş ve küçükbaş hayvan sürüleri vardı. Tarnak nehrinin kenarında balıkçılık için elverişli bir konumda yer alan Mokar, burada avlanan balıklarıyla oldukça meşhurdu¹³⁴.

Ab Band (Oba): Gazne'nin 84 km. güneybatısında yer almaktadır. XIX. yüzyılın ilk yarısında burada birkaç kale ve küçük çaplı birkaç köy vardı. Tarnak nehrine yakın olan Ab Band, tahıl yetiştirilen geniş tarım arazilerine sahipti. Bölgedeki meralarda deve ile güdülen geniş koyun ve keçi sürüleri vardı. Burada kurulan pazarda kümes hayvanları, yakacak odun, çeşitli otlar, ghee (arındırılmış tereyağı) ve birçok keçi satılıyordu¹³⁵.

Karabağ: Gazne'nin 53 km. güneybatısında yer almaktadır. Bu bölgenin diğer ismi Çehâr Deh-i Hazara'dır (Ondört Hazara). XIX. yüzyılın ilk yarısında burada biri büyük olmak üzere dört adet kale vardı. Dost Muhammed'e bağlı olan bu bölge 1830'lu yıllarda Hazara Baybak aşiretine mensup Gülistan Han tarafından idare ediliyordu. Kalabalık bir nüfusa sahip olan Karabağ'ın başlıca yerlileri aynı aşirete mensup Hazaralardı. Dost Muhammed Han'ın iktidara gelmesiyle birlikte Afganlarla

¹³² Hough, *a.g.e.*, s.153-154.

¹³³ Kennedy, *a.g.e.*, II, s.15-16.

¹³⁴ Masson, *a.g.e.*, II, s.216; James Atkinson, *The Expedition Into Afghanistan 1839-1840*, Wm. H. Allen&Co., London 1842, s.195; Hough, *a.g.e.*, s.154; Macgregor, *a.g.e.*, s.603.

¹³⁵ Masson, *a.g.e.*, II, s.217; Forrest, *a.g.e.*, s.28; Atkinson, *a.g.e.*, s.196; Macgregor, *a.g.e.*, s.614.

yapılan çatışmalar durmuştu. Bölgenin sulak ve verimli arazisinde tarım ve hayvancılık yapılıyordu. Gazne valisi adına buradan yıllık birkaç bin koyun vergi alınıyordu¹³⁶.

3.2. GAZNE-KABİL ARASINDAKİ YERLEŞİMLER

Heft Asyab (Yedi Değirmen): Gazne'nin 40 km. kuzeydoğusunda yer almaktadır. Bu noktadan itibaren Kabil yönünde rakım azalmaya başlamaktadır. 1839 yılında on-on iki civarı köye sahip olan bu alanda zengin tarım alanları vardı. Hasat zamanı kadınlar ve erkekler tarlalarda çalışıyorlardı. Ayrıca burada büyük sığır sürülerinin otlatıldığı geniş bir mera alanı vardı¹³⁷.

Haydar Köyü: Gazne'nin 55 km. kuzeydoğusunda, Kabil'in 87 km. güneybatısında yer alır. XIX. yüzyılın ilk yarısında Afganistan'daki siyasi mücadelelerin başlamasına sebep olan Feth Han'ın katli burada yapılmıştır. Logar nehrinin yanında kurulan bu köyün bulunduğu alan zengin tarım arazilerine sahipti. 1839 yılında Haydar köyü yerlilerinin çiftçilikle meşgul olan Afgan Vardaklar olduğu kaydedilmiştir. Burada tahıl çeşitlerinin yanı sıra fasulye yetiştiriliyordu. Olgunlaşan fasulyeler alet kullanılmadan çıplak ellerle hasat ediliyordu. Yerel halk tarafından kurulan küçük çaplı pazarda kümes hayvanları, yumurta, çeşitli otlar satılıyordu¹³⁸.

Şeyhabad: Kabil'in 70 km. güneybatısında yer alır. Logar nehrinin doğu yakasında kurulmuştur. Bu yerleşim yerinin bulunduğu noktadan itibaren Bamyan ve Kabil'e iki ayrı yol uzanmaktadır¹³⁹. 1839 yılında İngiliz ordusunun Dost Muhammed Han'ı takibe başladığı nokta olarak kayda geçmiştir¹⁴⁰.

Verimli ve sulak bir arazi üzerinde olan bu köyün nüfusu, 1839 yılında iki yüz-üç yüz civarındaydı. Atkinson, buradaki kadınların koyu tenli, çocukların kadınlardan daha koyu tenli ve al yanaklı olduğunu aktarmıştır. Planlı sulamı sistemi kullanan Şeyhabad yerlilerinin çiftçilik alanında önceki bölgelere nazaran daha ileri olduğu belirtilmiştir¹⁴¹.

¹³⁶ Masson, *a.g.e.*, II, s.217-218; Lal, *a.g.e.*, s.328; Atkinson, *a.g.e.*, s.197-198; Macgregor, *a.g.e.*, s.520.

¹³⁷ Havelock, *a.g.e.*, II, s.98; Atkinson, *a.g.e.*, s.248; Macgregor, *a.g.e.*, s.314.

¹³⁸ Havelock, *a.g.e.*, II, s.99; Atkinson, *a.g.e.*, s.248-249; Macgregor, *a.g.e.*, II, s.313.

¹³⁹ Havelock, *a.g.e.*, II, s.99-100.

¹⁴⁰ Macgregor, *a.g.e.*, s.675.

¹⁴¹ Masson, *a.g.e.*, II, s.224-225; Atkinson, *a.g.e.*, s.251-252.

Meydanşehir: Şeyhabad'ın 23 km. kuzeydoğusunda yer alan Meydanşehir vadisi aynı zamanda Kabil-Bamyan güzergâhında ele alındığı için değinilmemiştir.

SONUÇ

Jeopolitik öneme sahip olan Afganistan tarih boyunca istilalara maruz kalmıştır. Coğrafyanın yerleşime uygun olduğu yerlere kurulan şehirler, işgaller sebebiyle birkaç kez yıkılıp yeniden inşa edilmiştir. Afganistan şehirleri, XIX. yüzyılda iç ve dış işgaller sebebiyle yine yıkıma uğramıştır. Ancak bu yüzyılın ilk yarısında bölgede Afganlar arasında birliğin sağlanması adına önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmelerden en önemlisi, Afganistan'ın başkenti Kabil'de İngilizlere karşı ortaya çıkan Afgan isyanı ve Afganların kabilecilik anlayışını geride bırakmış olmasıdır. Şehirler bu dönemde kısmen tahribe uğrasa da, Afganların birlik anlayışını kazanmalarıyla birlikte savaflara rağmen ilerleme sürecine girmiştir.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Afganistan'a gelen seyyahlar ağırlıklı olarak İngilizlerden oluşmasına rağmen içlerinde bir Fransız ve bir Hindu da bulunmaktadır. Bu dönemdeki seyyahların temel ve ortak amacı, emperyalist bir yaklaşımın amaçlarının uygulanması ve gerçeğe dönüştürülmesi için öncülük yapmaktır. Seyyahlar, Avrupa medeniyeti ile karşılaştırma yaparak bu bölgeyi küçümsemişlerdir. İlk başlarda bu yaklaşım tarzına sahip olmayan bazı seyyahlar, başlarından geçen olaylar neticesinde genele uyum sağlamışlardır. Seyyahlar arasındaki iletişim ve istihbarat paylaşımı bunun en büyük nedeni olarak görülmektedir.

İngiliz kültürüyle yetişen Moorcroft, Charles Masson, Arthur Conolly, Alexander Burnes, Godfrey Thomas Vigne gibi seyyahların Büyük İskender'e karşı hayranlığı, seyahatlerinde başlıca motivasyon kaynağı olmuştur. Kültürel farklılık ve kişisel bazı sebeplerle tarafsızlıklarını büyük oranda kaybederek önyargılı oldukları görülmektedir. Hristiyanlığa sıkı bir şekilde bağlı olan seyyahların birçoğunun içinde Alexander Burnes'in ahlâki zaafı, öldürülmesinin ve Afgan-İngiliz savaşının çıkmasının bahanelerinden birisi olmuştur. Genel olarak seyahatnameler, zengin bilgiler içermekle birlikte asker kökenli seyyahların Afganistan şehirlerine dair verdikleri bilgiler azdır.

Köklü İngiliz okullarında yetiştirilen seyyahlar, gönderildikleri coğrafyaları daha iyi tanıma fırsatı bulmuşlardır. Bu okullarda benimsedikleri ideolojiler sebebiyle Afgan coğrafyasına karşı önyargılı olup, korku ve kaygıya kapıldıkları açıkça

görülmektedir. Diğer taraftan, profesyonel olarak etüt ettikleri Afganistan hakkında tek taraflı düşünce ve izlenimlerin ötesine geçememişlerdir.

Afganistan hakkında bilgi veren seyyahlarının bahsettiği konuların büyük bir kısmı ortaktır. Ancak kişisel ilgi alanlarına göre bilgi kapsamında değişimler olmuştur. Ağırlıklı olarak yerleşim yerleri etrafına odaklanan bu seyahatnamelerde idari teşkilat, şehirleşme, yerleşim ve nüfus yapısı, sosyo-kültürel hayat, din, hayvancılık, ziraat, ticaret ve mali sisteme dair verilen bilgiler temel konulardır. 1839-1842 I. İngiliz-Anglo Afgan Savaşı sürecinde aktif ordu görevindeki subayların yazdığı seyahatnameler daha az bilgi içeren rapor niteliğini taşımaktadır. Tüm bu bilgiler değerlendirildiğinde varılan hükümler şöyledir:

XIX. yüzyılın ilk yarısında siyasi birliği olmayan Afganistan'da dört farklı güç merkezi ortaya çıkmıştır. Kabil, Kandehar ve Bamyan'ı çevreleyen bölge Barakzay aşiretinin idaresindeydi. Herat ve çevresinde Dürrani hanedanlığının son idarecisi Kamran Şah'dı. Afgan Türkistanı'ndaki Kunduz-Hulm hattı Özbek Mir Murad Bey'in kontrolü altındayken, Mezar-ı Şerif bölgesinde Buhara Emirliği'nin nüfuzu vardı. Büyük şehirler dışındaki idare yerel yöneticilerin inisiyatifindeydi. Bölgede ulaşım zor olduğu için merkezi otoritenin gücü yerel idarelerde çok kuvvetli değildi. Hâkim olunan bölgelerdeki nüfus yapısına göre idareciler seçiliyordu. XIX. yüzyılın ilk yıllarında başlayan iç çekişmeler ile birlikte bu yerel idareler üzerindeki merkezi otoritenin etkisi zayıflamış, başta yağmacılık olmak üzere birçok asayiş problemi ortaya çıkmıştır.

Dağlık bir coğrafyaya sahip olan Afganistan'da yerleşim yerleri verimli ve sulak alanların yer aldığı düz araziler üzerinde kurulmuştur. Şehirler ise genel olarak kalelerin yakınlarında, ticari merkez (çarşı) etrafında olacak şekilde inşa edilmiştir. Bölgedeki kereste yoksunluğundan dolayı yapılar genel olarak kerpiç, toprak ve kil kullanılarak inşa edilmiştir. Kubbeli ve düz çatı olmak üzere iki farklı mimari tarz tercih edilmiştir. Evler yaygın olarak tek katlı olmakla birlikte, yer yer iki katlı imar edilmiştir. Bunların dışında, şehirlerdeki önemli yapılar taş, kereste ve kaliteli malzemeler kullanılarak inşa edilmiştir.

Afganistan şehirlerinin kozmopolit bir yapısı vardı. Kabil, Kandehar ve Herat güzergâhı ve yakın çevresinde Afgan nüfusu çoğunlukta idi. Herat-Kandehar

arasındaki bölgelerde Nurzay aşireti yoğunluktayken, Kabil ile Kandehar hattında Gılzaylar başta olmak üzere diğer Afgan aşiretleri yaşıyordu. Ülkenin dağlık iç kesimlerinin başlıca sakinleri Hazara ve Taciklerdi. Afgan Türkistanı'nda temel nüfus unsurları Özbek ve Tacik halklarıydı. Aynı şekilde, Bedeşan bölgesinde Tacik yoğunluğu vardı. Haklarında birçok hikâye ve rivayet olan Siyahpuş ve Safedpuş aşiretlerinden oluşan Kalaşlar (Kâfirler) ise Kâfiristan (Nuristan) bölgesinde yoğunluktaydı. Bunların dışında, özellikle Kabil'de yoğunlaşan Ermeni ve Yahudiler, Kabil'in yanı sıra Herat'ta bulunan Kızılbaşlar ve tüm Afganistan'a yayılmış olan Hindular önemli nüfusa sahiplerdi. Ele alınan dönemin kaynaklarına göre, Afganistan'daki nüfusa dair rakamlar kesin değildir ve tahminlere dayanmaktadır. XIX. yüzyılın ilk yarısında Kabil, Herat ve Kandehar gibi üç büyük şehrin kesin olmayan verilere göre toplam nüfusun yüz elli beş bin olduğu görülmektedir.

Seyyahların Afgan halklarının karakterlerine yönelik ortak değerlendirmeleri bağnazlık ve cahillik başta olmak üzere, güvenilmezlik, geri kalmışlık, tembellik ve barbarlıktır. Ayrıca, zor şartlarda hayatlarını sürdürmeye çalışan Afgan halklarının gelenek ve göreneklerine sahip çıktıklarını gözlemlemişlerdir. Kabil'deki Ermeniler, geçim kaynakları olan alkol üretimine idare tarafından kısıtlama getirildiği için XIX. yüzyılın ilk yarısında Afganistan'ı terk etmeye başlamışlardır. Nadir Şah zamanında Kabil'e getirilen Kızılbaşlar kültürlerini korumuşlardır. Ayrıca Herat Kızılbaşlarının sözlü hafızalarında yer alan Timur dönemine dair bilgilerin konunun uzmanlarınca değerlendirilmesinde fayda vardır. Afganistan genelinde, ticaretle uğraşan Hindular ise bütün şehirlerde faaliyetlerini sürdürmekteydiler.

Afganistan'da farklı din, mezhep ve etnik topluluklara mensup halklar arasında çatışmalar yaşanmıştır. Afganlar ve Özbekler, farklı dine mensup Hindulara hoşgörüyle davranmışlardır. Afganlar ise Şii Hazaraları köleleştiren Özbekleri, kâfir olarak tanımlamışlardır. Afganistan'daki yağmacılık ve kölecilik seyyahlar tarafından mezhebî farklılıklar ön plana çıkartılarak açıklanmıştır. Özellikle Afganistan'ın merkezindeki dağlık bölgelerde yaşayan Şii Hazaraların mezhebî farklılık sebebiyle köleleştirildiği batılı seyyahlar tarafından sık vurgulanmıştır. Ancak seyyahların bölgenin coğrafi, siyasi, ekonomik şartları ve geleneklerini göz ardı ederek değerlendirmelerde bulundukları görülmektedir. Bu değerlendirmelerinde kendi ülkelerinin sömürgecilik faaliyetlerini ve köle ticaretini adeta görmezden gelmişlerdir.

Seyyahlar köle ticareti yapanların bu işi sadece mezhep farklılığı sebebiyle değil de dinî kaideleri ekonomik çıkarları için değiştirdiklerini dikkate almamışlardır.

Afganistan'da giyim kültüründe halklara ve bölgelere göre kısmi farklılıklar göstermesine rağmen Hint tarzı “lungi”, sarık ve pamuklu kumaştan gömlek kullanımı yaygındı. Kuzey bölgelerinde kahverengi bot, kaftan ve pamuklu kumaşlardan oluşan Özbeklere has giyim tarzı hakimdi. Herat bölgesinde ise kadınların beyaz ve kara çarşafı kıyafetleri seyyahların dikkatini çekmiştir.

Afgan mutfağının başlıca unsuru pilav ve etti. Ülkede yetiştirilip tüketilen meyvelerin yanı sıra, “ravaş” adlı kuzukulağıgillerden olan bitki beslenme kültüründe önemli bir yer tutmuştur. Bu bitki aynı zamanda ilaç olarak da kullanılmıştır. Bunların dışında, besleyici özelliğinden dolayı yoğurttan yapılan bir nevi çökelek olan “kurut” uzun yolculuklarda tercih edilmiştir.

Coğrafi şartların şekillendirdiği hayat tarzından dolayı Afganistan'da küçükbaş hayvancılık yaygındı. Büyük bir kısmı süvari kuvvetlerinden oluşan ordu için Özbek atları yetiştirilmekte veya ithal edilmekteydi. Ayrıca, deve ve eşek ulaşım ve taşıma için kullanılan başlıca hayvanlardı. Hayvancılığın yanında elverişli alanlarda yapılabilen tarım da Afganistan ekonomisi için önemliydi. Ancak halkın büyük çoğunluğu çiftçilik yaptığı için nüfusun beslenmesi ve ekonomiye katkısı daha fazla olmuştur. Bununla birlikte Celâlâbâd bölgesinde yaygın olarak yetiştirilen şeker kamışı ülkede endüstri gelişmediği için tam anlamıyla işlenemiyordu.

Afganistan'da ticaret hacmi ülkenin stratejik konumundan etkilenmiştir. Siyasi istikrarsızlık ve bundan doğan asayiş probleminden dolayı tam anlamıyla ticaret hacmine ulaşamamıştır. XIX. yüzyılın ilk yarısında ticaretin yaygın olduğu yerler seyahat güzergâhındaki büyük şehirlerdi. Kervanlar ile dünyanın dört bir yanından getirilen emtialar Afganistan pazarlarında satışa çıkarılıyordu. Bu dönemde İngiliz ve Rus malları Afganistan pazarlarını tamamen ele geçirmiştir. Özellikle İngiliz kumaşlarının ticareti artmıştır. Bu devletlere ait malların Afganistan pazarlarını işgal etmesiyle Afgan el işçiliğine olan rağbet azalmıştır. Ayrıca Afganistan'da Kâfiristan ve Hazara bölgelerinden toplanan esirler köle olarak Buhara ve Yarkent'de satılıyordu.

XIX. yüzyılın ilk yarısında siyasi birliğı olmayan Afganistan’da vergiler belli bir sisteme bağı değildi. Merkezi otoriteye yakın ve ulaşımın kolay olduğı yerlerden düzenli olarak vergi alınıyordu. Ancak uzak ve ulaşımı zor bölgelerde ise yerel idarecilerin otoritesine göre vergi toplanabiliyordu. Vergiler büyük şehirlerde zekât usulü toplanırken, şehir civarında ve kırsal kesimlerde keyfi uygulamalar vardı. Ayrıca bazı şehirlerde gayrimüslimler cizye vergisine tabiydi. Ülkede siyasi birliğin olmamasından dolayı toplam vergi rakamını tam olarak tespit etmek mümkün olmamaktadır.

Sonuç olarak, Afganistan’daki tek istikrarlı olan şey istikrarsızlıktı. Bu dönemde içerdeki çatışmalar ve sömürgeci devletlerin müdahaleleri tüm Afganistan’ı olumsuz yönde etkilemiştir. Ülke içindeki etnik, sosyo-kültürel farklılıklar idarecilerin bölgedeki kontrolünü zorlaştırmıştır. Seyyahların verdikleri bilgilere dayanarak yapılan bu çalışma başta yerel kaynaklar olmak üzere diğr yabancı kaynaklarla da geliştirilmesi halinde Afganistan her yönüyle bir bütün halinde ortaya konulabilecektir.

KAYNAKÇA

1. Seyahatnameler

- ATKINSON, James, *The Expedition Into Afghanistan 1839-1840*, Wm. H. Allen & Co., London, 1842.
- BAKER, Valentine, *Clouds In The East: Travels and Adventures on the Perso-Turkoman Frontier*, Chatto and Windus, Piccadilly, London, 1876.
- BELLEW, H. W., *Journal of A Political Mission To Afghanistan in 1857*, Smith, Elder And Co., London, 1862.
- BURNES, Alexander, *Travels into Bokhara: Being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia also, Narrative of a Voyage on the Indus from Sea to Lahore*, Vol. I-II, John Murray, London, 1839.
- _____, *Cabool: A Personal Narrative of A Journey To, And Residence In That City, In The Years 1836, 7, and 8*, From The Second Edition, Complete In One Volume, Carey And Hart, Philadelphia, 1843.
- BURSLEM, Rollo, *A Peep Into Toorkisthan*, Pelham Richardson, London, 1846.
- CONOLLY, Lieut. Arthur, *Journey To The North of India: Overland From England, Through Russia, Persia And Affghaunistaun*, Vol. I-II, Richard Bentley, London, 1846.
- ELPHINSTONE, Mounstuart, *An Account of The Kingdom of Kabul, And Its Dependencies, In Persia, Tartary And India*, Vol. I-II, Richard Bentley, London, 1842.
- ETHERTON, P. T., *Across The Roof of The World*, Frederick A Stokes Company, New York, 1911.
- EYRE, Vincent, *The Military Operations At Cabul, Which Ended In The Retreat And Destruction of The British Army, January 1842: With A Journal of Imprisonment In Afghanistan*, John Murray, London, 1843.
- FERRIER, J. P., *Caravan Journeys and Wanderings in Persia, Afghanistan, Turkistan and Beloochistan*, John Murray, London, 1856.
- FORSTER, George, *A Journey From Bengal To England, Through The Northern Part of India, Kashmire, Afghanistan, And Persia, And Into Russia By The Caspian Sea*, Vol. II, R. Faulder And Son, London, 1808.
- _____, *History of The Afghans*, Translated by Captain William Jesse, John Murray, London, 1858.
- FORREST, George W., *Selections From The Travels And Journals Preserved In The Bombay Secretariat*, Government Central Press, Bombay, 1906.
- HAVELOCK, Henry, *Narrative of The War In Affghanistan in 1838-39*, Vol. I-II, Henry Colburn, London, 1840.

- HOUGH, William, *A Narrative of The March And Operations of The Army of Indus*, W. Thacker And Co., Calcutta, 1840.
- KENNEDY, Richard Hartley, *Narrative of The Campaign of In Indus, In Sind and Kaubool in 1838-1839*, Vol. I-II, Richard Bentley, London, 1840.
- LAL, Mohan, *Travel In The Panjab, Afghanistan, & Turkistan To Balk, Bokhara, And Herat; And A Visit To Great Britain And Germany*, Wm. H. Allen & Co., London, 1846.
- MASSON, Charles, *Narrative of Various Journeys In Balochistan, Afghanistan, The Panjab, & Kalat*, Vol. I-III, Richard Bentley, London, 1844.
- MOORCROFT, William and George Trebeck, *Travels In The Himalayan Provinces of Hindustan and The Panjab In Ladakh And Kashmir; In Peshawar, Kabul, Kunduz, And Bokhara From 1819 to 1825*, Ed. Horace Hayman Wilson, Vol. I-II, John Murray, London, 1841.
- PELLY, Lewis, *Journal of A Journey From Persia To India*, Education Society's Press, Bombay, 1866.
- POLO, Marco, *Marcopolo Seyahatnamesi*, C. I. Haz. Filiz Dokuman, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1990.
- VAMBERY, Arminius, *Travels In Central Asia*, John Murray, London, 1864.
- VIGNE, Godfrey Thomas, *Six Months In America*, Thomas T. Ash, Philadelphia, 1833.
- _____, *A Personal Narrative of A Visit To Ghuzni, Kabul, And Afghanistan, And of A Residence At The Court of Dost Mohamed, With Notices of Runjit Sing, Khiva, And The Russiand Expedition*, Whittaker & Co. Ave Maria Lane, London, 1840.
- WOLFF, Joseph, *Sketch of The Life And Journal of The Rev. J. Wolff, Missionary To Palestine And Persia*, Hamilton, Adams & Co., Norwich, 1827.
- _____, *Researches and Missionary Labours Among The Jews, Mohammedans, And Other Sects*, Orrin Rogers, Philadelphia, 1837.
- _____, *Narrative of a Mission to Bokhara in the years 1843-1845, to Ascertain The Fate of the Colonel Stoddart and Captain Conolly*, New York, 1845.
- _____, *Travels and Adventures of Joseph Wolff*, Saunders, Otlet, And Co., London, 1861.
- WOOD, John, *A Journey To The Source of The River Oxus*, John Murray, London, 1872.
- YATE, Major C. E., *Northern Afghanistan*, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London, 1888.
- _____, Major C. E., *Khurasan and Sistan*, William Blackwood And Sons, Edinburg And London, 1900.

2. Araştırma Eserler

- ALDER, Garry, *Beyond Bokhara*, Second Edition, Low Price Publications, Delhi, 2012.
- ANSARY, Tamim, *Games without Rules: The Often-Interrupted History of Afghanistan*, PublicAffairs, NewYork, 2014.
- BANERJEE, Mukulika, *The Pathan Unarmed*, James Curray, Karachi & New Delhi, 2000.
- BARTHOLD, Vasilij Vladimiroviç, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara, 1990.
- _____, *Asya'nın Keşfi Rusya'da ve Avrupa'da Şarkiyatçılığın Tarihi*, Türkçesi: Kaya Bayraktar, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 2000.
- BAYKARA, Tuncer, *Tarih Metodu*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2017.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Hindistan tarihi*, C. III, TTK Yayınları, Ankara, 1987.
- BUCKLAND, C. E., *Dictionary of Indian Biography*, Swan Sonnenschein & Co., London, 1906.
- BURNES, James, *Notes On His Name and Family*, Private Circulation, Edinburgh, 1851.
- CHINNOCK, E. J., *The Anabasis of Alexander*, Hodder And Stoughton, London, 1884.
- CHUGG, Andrew Michael, *Concerning Alexander The Great*, Amc Publications, Yer yok, 2015.
- DAS, Amita, *Defending British India Against Napoleon*, Ed. Aditya Das, Boydell Press, Suffolk, 2016.
- DUPREE, Nancy Hatch, *The Valley of Bamian*, Second Edition, Afghan Tourist Organization, Kabul, 1967.
- DURAK, Neslihan, "Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan'da Türkler", *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, Haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002.
- EVANGELISTA, Nick, *The Encyclopedia of the Sword*, Greenwood Press, London, 1995.
- FERRO, Marc, *Sömürgecilik Tarihi*, Çev. Muna Cedden, İmge Kitabevi, İstanbul, 2002.
- FISHER, Fred. H., *Afghanistan And The Central Asian Question*, James Clarke&Co., London, 1878.
- FOSTER, Steven, Yue Chongxi, *Herbal Emissaries: Bringing Chinese Herbs to the West*, Healing Arts Press, Vermont, 1992.

- FLETCHER, Arnold, *Afghanistan; Highway of Conquest*, Cornell University Press, New York, 1965.
- FRASER-TYTLER, W. K., *Afghanistan; A Study of Political Developments in Central Asia*, Oxford University Press, London, 1950.
- GANKOVSKY, Yu. V., *A History of Afghanistan*, Translated by Vitaly Bashakov, Progress Publishers, Moscow, 1985.
- GRAY, John Alfred, *At The Court of The Amir*, Richard Bentley And Son, London, 1895.
- GUPTA, Hari Ram, *Life And Work of Mohan Lal Kashmiri 1812-1877*, Minerva Book Shop, Lahore, 1943.
- HEEREN, A. H. L., *Historical Researches Into The Politics, Intercourse, And Trade of The Principal Nations of Antiquity*, Vol. I-III, D.A. Talboys, Oxford, 1833.
- HOPKINS, B. D., *The Making of Modern Afghanistan*, Palgrave MacMillan, Hampshire, 2008.
- HOWELL, Emma E., *The Great Advent Movement*, Revized, Review and Herald Publishing Association, Washington, 1941.
- HOWORTH, Henry H., *History of the Mongols*, Vol. II, Longmans, Green and Co., London, 1830.
- KAKAR, Hasan Kawun, *Goverment and Society in Afghanistan: The Reign of Amir "Abd Al-Rahman Khan*, University of Texas Press, Texas, 2011.
- KAYE, John William, *History of War In Afghanistan*, Vol. I, WM. H. Allen & Co., London, 1874.
- _____, *Lives of Indian Officers*, Vol. II, W. H. Allen&Co., London, 1889.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, TTK Yayınları, Ankara, 2011.
- LAMBERT, Teresa Straley, *The ABCs of Gravestone Symbols: Every Gravestone Tells a Story*, Xlibris, Indiana, 2014.
- LAMBTON, Ann K.S., *The Landlord and Peasant in Persia*, I.B. Tauris&Co. Ltd. Publishers, London-NewYork, 1989.
- LOSCHBURG, Winfried, *Seyahatin Kültür Tarihi*, çev. Jasmin Traub, Dost Kitabevi, Ankara, 1998.
- LURAGHI, Raimondo, *Sömürgecilik Tarihi*, çev. Halim Ünal, E Yayınları, İstanbul, 2000.
- MACGREGOR, C. M., *Central Asia, Part II: A Contribution Towards The Better Knowledge of The Topography, Ethnology, Resources, & History of Afghanistan*, Office of The Superintendent Of Goverment Printing, Calcutta, 1871.
- MERÇİL, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

- MOULD, Davic R., Missy Loewe, *Historic Gravestone Art of Charleston, South Carolina, 1695-1805*, McFardland& Company, Inc., North Carolina, 2006.
- NOELLE, Christine, *State and Tribe in Nineteenth -Century Afghanistan: The Reign of Amir Dost Mohammad Khan (1826-1863)*, Routledge, New York, 1997.
- OĞUZ, Esedullah, *Afganistan*, Cep Kitapları, İstanbul, 1998.
- ÖZCAN, Azmi, “Nadir Şah ve Afganistan”, *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, Haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002.
- RASHIDZADA, Babur, *I Am Timour, World Conqueror*, Dog Ear Publishing, Indianapolis, 2008.
- SARAY, Mehmet, *Dünden Bugüne Afganistan*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1981.
- _____, *Afganistan ve Türkler*, Bayrak Matbaacılık, İstanbul, 1997.
- SETH, Mesrob Jacob, *History of The Armenians In India*, Luzac&Co., London, 1897.
- SHORTT, John, “The Bayadères; or, Dancing Girls of Southern India”, *Memoirs Read Before The Anthropological Society of London*, Vol. III, Longmans, Green, & Co., London, 1867-8-9.
- SİVRİOĞLU, Töre, Ahmed Jawid Türkoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Afganistan Tarihi*, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2017.
- SI-YU-KU, *Buddhist Records of The Western World*, Translated by Samuel Beal, Vol. I, Trübner&Co., London, 1884.
- STAUNTON, Howard, *The Great Schools of England*, Sampson Low, Son, and Marston, London, 1865.
- STRANGE, Guy Le, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge University Press, London, 1905.
- TATE, G. P., *The Kingdom of Afghanistan*, Bennett Coleman & Co., Bombay & Calcutta, 1911.
- WESSELS, C., *Early Jesuit Travellers*, Springer-Science+Business Media, London, 1924.
- WHITTERIDGE, Gordon, *Charles Masson of Afghanistan: Explorer, archeologist, numismatist and intelligence agent*, Aris&Phillips Ltd., Warminster, 1986.
- WOODWARD, William Harrison, *A Short History of The Expansion of The British Empire 1500-1911*, Cambridge University Press, London, 1919.

3. Süreli Yayınlar ve Ansiklopediler

- AKA, İsmail, “Timur”, *TDVİA*, C. XLI, TDV Yayınları, İstanbul, 2012, ss.173-177.
- ALGAR, Hamid, “Ahund”, *TDVİA*, C. II, TDV Yayınları, İstanbul, 1989, s.185.
- _____, “Molla”, *TDVİA*, C. XXX, TDV Yayınları, İstanbul, 2005, ss.238-239.
- ATAR, Fahrettin, “Nikâh”, *TDVİA*, C. XXXIII, İstanbul 2007, s.113.

- Anonim, "Travels into Bukhara", *The Edinburg Review or Critical Journal for July 1834-January 1835*, Vol. LX, Ballantyne And Company, London, ss.395-422.
- ARBUTHNOT, A. J., "Alexander Burnes", *Dictionary of National Biography*, Ed. Leslie Stephen, Vol. VII, The Macmillan and Co., New York, 1886, ss.389-390.
- ASİLTÜRK, Baki, "Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler", *Turkish Studies, International Periodicla for The Language Lituature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 4/1-1, Winter 2009, ss.911-995.
- BAIPAKOV, K.M., "Handicrafts", *History of Civilizations of Central Asia: Development in contrast from the sixteenth to mid-nineteenth century*, Ed. Ahmad Hasan Dani, Vadim Mikhaïlovich, Vol. V, Unesco Publishing, Turin, 2003, s.384-397.
- BARKER, G. F. Russell, "John Hookham Frere", *Dictionary of National Biography*, Ed. Leslie Stephan, Vol. XX, Macmillan And Co., New York, 1889, ss. 268-270.
- BUCHNER, V. F., "Hulm", *İ. C. V-I*, MEB, İstanbul, 1987, ss.583-584.
- CARLYLE, E. Irving, "Godfrey Thomas Vigne", *Dictionary of National Biography*, Ed. Sidney Lee, Vol. LVIII, Smith, Elder & Co., London, 1899, s.309.
- _____, "Joseph Wolff", *Dictionary of National Biography*, Ed. Sidney Lee, Vol. LXII, The Macmillan Company, New York, 1900, s.306-307.
- CHANDRA, Lokesh, "Bamiyan: The Jewel of Afghanistan's Glory", *Himalayan and Central Asian Studies*, Vol. XVI, No. 2, April-June 2012, ss.6-14.
- CHICHESTER, H. Manners, "Arthur Conolly", *Dictionary of National Biography*, Ed. Leslie Stephen, Vol. XII, The Macmillan and Co., New York, 1887, ss.24-26.
- _____, "William Moorcroft", *Dictionary of National Biography*, Ed. Sidney Lee, Vol. XXXVIII, Macmillan and Co., New York, 1894, ss.337-338.
- ÇAĞIRICI, Mustafa, "Seyahat", *TDVİA*, C. XXXVII, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, ss.7-9.
- DAMES, M. Longworth, "Gazne", *İA*, C. IV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1988, ss.741-742.
- DASS, Nirmal, "Espinoage", *Colonialims: An International Social, Cultural, and Political Encyclopedia*, Ed. Melvin E. Page, Vol. I, Abc Clío, Oxford, 2003, sy.
- DEVEOĞLU, Ozan, Recep Karadağ, "Genel Bir Bakış: Doğal Boyarmaddeler", *Marmara Fen Bilimleri Dergisi*, C. XXIII, S. 1, 2011, ss.21-32.
- DİA, "Haydar", *TDVİA*, C. XVII, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, s.24.
- EMECEN, Feridun, "Ağnam Resmi", *TDVİA*, C. I, TDV Yayınları, İstanbul, 1988, ss.478-479.

- ERKAL, Mehmet, “Cizye”, *TDVİA*, C. VIII, TDV Yayınları, İstanbul, 1993, ss.42-45.
- ERMAN, Kubilay, “Ahmed Şah Dürrani Öncesinde Afganistan Tarihinde Türkler ve Diğer Kavimler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. LIII, S. 2, 2013, ss.479-495.
- ERRINGTON, Elizabeth, “Ancient Afghanistan through the Eyes of Charles Masson (1800-1853): The Masson Project at The British Museum”, *International Institute for Asian Studies Newsletter*, S. 27, March 2002, ss.8-9.
- FAYDA, Mustafa, “Kahtân”, *TDVİA*, C. XXIV, TDV Yayınları, İstanbul, 2001, ss.201-202.
- FISCHEL, Walter Joseph, “Balkh”, *Encyclopedia Judaica*, Vol. III, Ed. Fred Skolnik, Macmillan Reference Usa, Detroit, 2007, s.91.
- FREY, William H. and Zachary Zimmer, “Defining the City”, *Handbook of Urban Studies*, Ed. Ronan Paddison, London, 2001.
- GILMAN, Daniel C., Harry T. Peck, Frank M. Colby (Ed.), *The New International Encyclopedia*, Vol. XV, Dodd, Mead and Company, New York, 1904, s.218.
- GÜRKAN, Leyla, “Talmud”, *TDVİA*, C. XXXIX, TDV Yayınları, İstanbul, 2010, ss.550-552.
- GÜNDÜZ, Tufan, “Safeviler”, *TDVİA*, C. XXXV, TDV Yayınları, İstanbul, 2008, ss.451-457.
- HAMILTON, J. A., “Joseph Hume”, *Dictionary of National Biography*, Ed. Sidney Lee, Vol. XXVIII, The Macmillan and Co., New York, 1891, ss. 230-232.
- HANİLÇE, Murat, “Coğrafi Keşiflerin Nedenlerine Yeniden Bakmak”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. 7, Mayıs-Ağustos 2010, ss.47-70.
- HORVATH, Ronald J., “Definition of Colonialism”, *Current Anthropology*, Vol. XIII, No.1, February 1972, ss.45-57.
- IRANSHAHY, Milad, Mehrdad Iranshahi, “Traditional uses, Phytochemistry and pharmacology of asafoetida (*Ferula assa-foetida* oleo-gum-resin)-A Review”, *Journal of Ethnopharmacology* 134, 2011, ss.1-10.
- İNALCIK, Halil, “Timar”, *TDVİA*, C. XLI, TDV Yayınları, İstanbul, 2012, ss.168-173.
- JALALI, Ali A., “The Future of Afghanistan”, *Parameters*, Vol. XXXVI, S. I, Spring 2006, ss.4-19.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Asya”, *TDVİA*, C. III, TDV Yayınları, İstanbul, 1991, ss.516-518.
- KAMENICKY, Miroslav, “Travelogues as Sources for the History of Mining in the Central Slovak Mining Area in the 17th Century”, *12th International Erbe Symposium*, 30 September-4 October, Bolzano/Bozen, 2013, ss.73-74.

- KARACAN, Nesrin, “Hayatın ‘Eşik’ Durumu Bağlamında ve Sivas Evlenme Geleneğinde ‘Gelin’ Kültürü”, *Türklük ve Bilim Araştırmaları*, S. 40, Güz 2016, ss.105-136.
- KAVAS, Ahmet, “Kabil”, *TDVİA*, C. XXIV, TDV Yayınları, İstanbul, 2001, ss.28-29.
- _____, “Sömürgecilik”, *TDVİA*, C. XXXVII, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, ss.394-397.
- KEENE, H.G., “Mounstuart Elphinstone”, *Dictionary of National Biography*, Ed. Leslie Stephen, Vol. XVII, Macmillan And Co., New York, 1889.
- KONUKÇU, Enver, “Bâbürlüler”, *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1991, ss.400-404.
- _____, “Hayber Geçidi”, *TDVİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, ss.23-24.
- KORTEK, S. Haluk, “Zemindar”, *TDVİA*, C. XLIV, TDV Yayınları, İstanbul, 2013, ss.238-239.
- KÖSE, Osman, “Hindistan’dan İngilizleri Kovma ve Yeni Bir Sömürge Kurmaya Yönelik Proje: Fransa-Rusya Gizli Görüşmeleri (1800)”, *History Studies*, Vol. IV, Issue 3, October 2012, ss.83-94.
- KUDDUS, Mohammed; Ibrahim A. M. Ginawi and Awdah Al-Hazimi, “Cannabis Sativa: An ancient wild edible plant of India”, *Emirates Journal of Food and Agriculture*, C. XXV, S. 10, 2013, ss.736-745.
- KURTULUŞ, Rıza, “Mezarşerif”, *TDVİA*, C. XXIX, TDV Yayınları, İstanbul, 2004, ss.518-519.
- LIM, H. H., Z Domala, S. Joginder, S. H. Lee, C. S. Lim, C. M. Abu Bakar, “Rice millers’ syndrome: a preliminary report”, *British Journal of Industrial Medicine*, C. LXI, 1984, ss.445-449.
- MADEN, Sedat, “Türk Edebiyatında Seyahatnameler ve Gezi Yazıları”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 37, Erzurum 2008, ss.147-158.
- MASSON, Charles, “Observations of the Political condition of the Durani States and dependencies”, *Transaction of The Bombay Geographical Society From Semtember To November 1840*, Vol. V, Ed. The Secretary, Bombay, 1840, s.197.
- MISHRA, Smrutisikta, “Travelogues: An Innovative And Creative Genre of Literature”, *International Journal of English and Literature*, Vol. 4, Issue 4, August 2014, ss.1-6.
- MÜLAYİM, Selçuk, “Herat Cuma Camii”, *TDVİA*, C. XVII, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, ss.218-219.
- OMOROV, Timurlan, “Türkistan’daki Özbek Hanlığının Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları”, *Tubav Bilim Dergisi*, C. V, S. 2, 2012, ss.7-18.

- ÖRS, Derya, “Siyâvuş”, *TDVİA*, C. XXXVII, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, ss.308-309.
- ÖZCAN, Azmi, “Kandehar”, *TDVİA*, C. XXVI, TDV Yayınları, İstanbul, 2001, ss.293-294.
- ÖZSAYGINER, Zübeyde Cihan, “Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesi Koleksiyonunda Bulunan İpek Üzerine İşleme Hat Levhaları”, *Akdeniz Sanat Dergisi*, C. V, S.10, ss.149-155.
- SARAY, Mehmet, “Afganistan”, *TDVİA*, C. I, TDV Yayınları, İstanbul, 1989, ss.401-408.
- _____, “Celalabad”, *TDVİA*, C. VII, TDV Yayınları, İstanbul, 1993, s.246.
- ŞAHİN, Mustafa, “Orta Çağ’da Herat Bölgesinde Tarım, Tarımsal Sulama ve Sulama Hukuku”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Dergisi*, S. 50, 2013, ss.205-218.
- _____, “Mavu Balig-Yok Edilen Bir Şehrin Öyküsü”, *IV. Canik Sempozyumu*, 15-17 Mayıs, Canik, 2015, ss.57-65.
- SIDDIQUI, Iqtidar Husain, “Gurlular”, *TDVİA*, C. XIV, TDV Yayınları, İstanbul, 1996, ss.207-211.
- STANLEY, Bruce, “Herat”, *Cities of the Middle East and North Africa: A Historical Encyclopedia*, Ed. Michael Dumper and Bruce E. Stanley, Abc-Clio, Oxford, 2007, ss.167-171.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “Türkistan”, *TDVİA*, C. XLI, TDV Yayınları, İstanbul, 2012, ss.556-560.
- TODD, Elliott D’arcy, “Productions and Floriculture of the Valley of Herat”, *Transaction of The Agricultural&Horticultural Society of India*, Vol. III, The Baptist Mission Press, Circular Road, Calcutta 1841, ss.251-252.
- TOGAN, Zeki Velidi, “Herat”, *İA*, C. V-I, MEB, İstanbul, 1987, ss.429-442.
- TUNCER, Burcu, Büşra Günsan, “Yabani Ravent (*Rheum ribes* L.)’in Doku Kültürü ile Çoğaltılma Olanakları Üzerine Araştırma”, *Türkiye Tarımsal Araştırmalar Dergisi*, C. IV, S. 3, 2017, ss.296-301.
- TÜRKOĞLU, İsmail, “Şeybâniler”, *TDVİA*, TDV Yayınları, C. XXXIX, İstanbul, 2010, ss.45-47.
- USLU, Recep, “Gevher Şad”, *TDVİA*, C. XIV, TDV Yayınları, İstanbul, 1996, ss.42-43.
- _____, “Herat”, *TDVİA*, C. XVII, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, ss.215-218.
- USTA, Aydın, “Sâmânîler”, *TDVİA*, C. XXXVI, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, ss.64-68.
- ÜNSAL, Şamil, “Şehircilik”, *Sosyoloji Konferansları*, S. 20, 1984, ss.191-216.

- ÜZÜM, İlyas, “Kızılbaş”, *TDVİA*, C. XXV, TDV Yayınları, İstanbul, 2002, ss.546-547.
- VIGNE, Godfrey Thomas, “Outline of a Route Through the Panj-áb, Kábul, Kashmír, and into Little Tibet, in the Years 1834-8”, *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. IX, London, 1839, ss.512-516.
- YALÇIN, İsmail, “Sakal”, *TDVİA*, C. XXXVI, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s.1-2; Gülçin Tanrıbuyurdu, “Klasik Türk Şiirinde Bir Sembol Dili olarak ‘Kına’”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. V, S. 1, 2016, ss.102-115.
- YAPP, Malcolm, “The Legend of the Great Game”, *British Academy*, Vol. 111, 2001, ss.179-198.
- YAZICI, Tahsin, Süleyman Uludağ, “Hâce Abdullah Herevî”, *TDVİA*, C. XVII, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, ss.222-226.
- _____, “Belh”, *TDVİA*, C. V, TDV Yayınları, İstanbul, 1992, ss.410-411.
- YAZICI, Hüseyin, “Seyahatname”, *TDVİA*, C. XXXVII, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, ss.9-11.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abbâd b. Ziyâd b. Ebû Süfyân”, *TDVİA*, C. I, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, s.13.
- YUVALI, Abdülkadir, “Çağatay Han”, *TDVİA*, C. VIII, TDV Yayınları, İstanbul, 1993, ss.176-177.

4. Tezler

- CİHAN, Cihad, *XIX. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.
- DURAK, Neslihan, *Hindistan’ın Kuzeyine Yapılan Seferler*, (Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 1999.
- ERKİN, Shafiqullah, *İslamlaşma Sürecinde Belh Şehri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2005.
- HANİFİ, Shah Mahmud, *Inter-regional Trade And Colonial State Formation In Nineteenth-Century Afghanistan*, Doctoral Thesis, University of Michigan, Michigan, 2001.
- ÖZBESLER, Cengiz, *Lepa (Cüzzam) Hastalarının Sosyal Psikolojik ve Ekonomik Sorunlarının Sosyal Hizmet Açısından Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacıpete Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1993.
- ŞAHİN, Mustafa, *Orta Çağda Herat Bölgesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat, 2013.

TAŞKIN, Abdullah, *Sıtma Hastalarında Lökositlerin Oksidatif Stresinin Araştırılması*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Şanlıurfa, 2010.0

5. İnternet Kaynakları

Bamyan, www.google.com.tr/maps/place/Bamiyan,+Afganistan, (25.05.2018).

BUTT, Daniel, “Colonialism and Postcolonialism”, The International Encyclopedia of Ethics, Ed. Hugh Lafollette, Wiley-Blackwell Publishing, Published Online 2013, pp.892-898, <http://users.ox.ac.uk/~wadh1010/colonialism.pdf>, (26.04.2018).

Encyclopedia Iranica, “Ferrier, Joseph Philippe”, <http://www.iranicaonline.org/articles/ferrier-joseph-philippe>, (18.03.2018).

George Trebeck, https://en.wikipedia.org/wiki/George_Trebeck, (07.12.2017).

BUYERS, Christopher, “Nawabi”, [https://www.royalark.net /Afghanistan/ nawabi.htm](https://www.royalark.net/Afghanistan/nawabi.htm), (25.03.2018).

Google haritalar, <https://www.google.com.tr/maps>, (23.06.2018).

William Moorcroft’un 1819-1825 yıllarındaki seyahat güzergâhının revize edilmiş hali, http://www.fofweb.com/Electronic_Images/Maps/DEAEmp-7-Morcrft.pdf, (18.02.2018).

Sir Charles James Napier, <https://www.britannica.com/biography/Charles-James-Napier>, (24.01.2018).

The Asiatic Society, https://en.wikipedia.org/wiki/The_Asiatic_Society, (08.03.2018).

EKLER LİSTESİ

EKLER LİSTESİ VE EKLER	SAYFA
EK 1: Ölçü, para birimleri ve dönüşümleri (XIX. yüzyılın ilk yarısındaki değerler).	243-244
EK 2: Kavramlar.	245-246
EK 3: Moorcroft'a ait olduğu iddia edilen portre.	247
EK 4: Bölgeye özgü kıyafetleriyle Alexander Burnes.	248
EK 5: Mohan Lal'ın portresi	249
EK 6: Joseph Wolff'un portresi.	250
EK 7: Dost Muhammed Han'ın portresi.	251
EK 8: Dost Muhammed Han'ın oğlu Muhammed Emin Han'ın at üstündeki portresi.	252
EK 9: Dost Muhammed Han'ın kardeşi Nawab (Prens) Cabbar Han'ın portresi.	253
EK 10: Kabil'deki Kâfir köleler.	254
EK 11: Bâlâ Hisar ve iç sarayının görünüşü.	255
EK 12: Bâlâ Hisar'ın farklı bir açıdan görünüşü.	256
EK 13: Sultan Zahîrüddîn Muhammed Babür'ün Türbesi ve Mezarı.	257
EK 14: Kabil'deki Bağ Zaman Şah'ın Girişi.	258
EK 15: Kabil'in en büyük çarşısının güney girişinin görünüşü.	258
EK 16: Gazne'nin Görünüşü.	259
EK 17: Gazne'deki Sultan Mahmud Kuleleri/Minarelerinin farklı seyyahlar tarafından resmedilişi.	260
EK 18: Gazne yakınlarındaki Tirandaz Kulesi (Ahmed Şah Dürrani'nin okunun düştüğü yere dikildiği iddia edilmiştir).	261
EK 19: Sultan Mahmud'un Türbesi ve mezarındaki süslemeler.	262
EK 20: Gazne-Kabil güzergâhında yer alan Bedak ve İstâlif kasabalarının görünüşleri.	263
EK 21: Celâlâbâd'ın güney yönünden görünüşü.	264
EK 22: Celâlâbâd'ın kuzeyindeki Bâlâbağ kasabasının görünüşü.	264
EK 23: Bâlâbağ'ın batısındaki Tatung kalesinin görünüşü.	265

EK 24: Celâlâbâd'a bağı Lahman (Miterlam)'daki Alisang Türbesi'nin görünüşü.	265
EK 25: Bamyan'daki mağaralar ve heykelin genel görünüşü.	266
EK 26: Gulguleh antik kentinin kalıntıları.	267
EK 27: Hulm (Taş Kurgan)'ın Doğu yönünden görünümü.	268
EK 28: Moorcroft'un 1819-1825 yıllarındaki seyahat güzergâhı.	269
EK 29: Charles Masson'un 1828-1838 yılları arasındaki güzergâhları.	270
EK 30: Arthur Conolly'nin seyahat güzergâhı.	271
EK 31: Godfrey Thomas Vigne'nin seyahat güzergâhı.	272
EK 32: Vincent Eyre'nin Kabil krokisi.	273
EK 33: Bengal ve Bombay orduları kumandanı Korgeneral John Keane'in 1838-39 yıllarındaki sefer güzergâhı.	274
EK 34: XIX. yüzyılın ilk yarısında Afganistan'a gitmiş seyyahların katettiği güzergâhlar üzerindeki yerleşim yerlerinin Google Haritalar'daki genel görünüşü.	275

EKLER

EK 1: Ölçü, para birimleri ve dönüşümleri (XIX. yüzyılın ilk yarısındaki değerler)¹.

Uzunluk Ölçüleri

1 İngiliz mili	= 1,609344 km.
1 yard	= 0,9144 m.
1 feet	= 30 cm.
1 march (teçhizatlı yürüyüş mesafesi)	= 19 mil = 30 km.
1 Arap fersahı	= 3,57 İngiliz mili = 5,76 km.
1 Fars fersahı	= 3,87 mil = 6,23 km.
1 kos (Hint uzunluk ölçü birimi)	= İngiliz ünitesine göre 2.25 mil = 3,6 km.
1 li (Çin uzunluk ölçü birimi)	= 0,320 mil = 500m.

Ağırlık Ölçüleri

1 karvar/kharvar/kharwar (eşek yükü)	Asya'da ağırlık birimleri XVIII. ve XIX. yüzyıllarda pek sabit değildi. Eşek yükü anlamına gelen bu ölçü birimi bir eşeğin taşıyabileceği yük miktarını işaret ediyordu. Ancak zamanla farklı ağırlık değerlerini de gösteren bir hâl almıştır. 650 Paund yani 300 kilogram civarındır. 1856 yılında 100 İDHŞ maunduna eşittir. Afgan değeri ise 565.28 kg'dır. Herat'ta 544.310 kg'ye eşittir.
1 maund (İngiliz)	= 54.431 g.
1 ounce (ons)	= 28,34 gr.
1 pint	= 0,5 litre
1 ser	= 7.07 kg.

¹ Bu değerler kullanılan seyahatnamelerden derlenerek oluşturulmuştur.

Para Birimleri

1 sterlin (XIX. yüzyılın ilk yılları)	= 9,6 Mahmud Şahi rupi = 6 duka = 20 şilin (sterlin alt birimi) = 240 peni (çoğul: pence), (sterlin alt birimi)
1 şilin	= 12 pence
1 rupi (1833 yılında Hindistan ve civarındaki geçerli değerler)	= 16 anna (rupi alt birimi) = 64 paisa (rupi alt birimi)
1 anna	= 0,218 rupi
1 lak (Hint para birimi)	= XIX. yüzyılın ilk yarısında 100 bin rupiyi belirtmek için kullanılmıştır.
1 crore	= 10 milyon rupiyi ifade etmektedir.
1-1,5 toman/tümen	= 20-30 rupi = 2 sterlin
1 tanga	Portekiz Hindistanı para birimi. XVI. yüzyıldan 1958'e kadar kullanılmıştır. 10 tanga= yarım rupi (1871'den önce). = Afgan Türkistanı 1/3 Kabil rupisi
1 Fransız altın sikkesi	= 20 ile 40 franc (XIX. yüzyıl başlarında). 1 franc=100 centimes ² .

² Bu değerler kullanılan seyahatnamelerden derlenerek oluşturulmuştur.

EK 2: Kavramlar³

Alaman: Çapul, talan yapmak demektir.

Arg: Dari ve Peştü dilinde “Hisar” anlamına gelmektedir. Kabil’de hükümdârın bulunduğu yapının adıdır. Herat’ta da aynı isimle kullanılmıştır.

Attâr Başı: Şahın özel yardımcısı, sadrazamı.

Balad: Şiirin müziğe uyarlanmış hali.

Bandikhane: XIX. yüzyılın ilk yarısında Herat’ta hapishane mânâsında kullanılmaktaydı.

Dar Bend (Dara-Band): Vadinin önemli geçidi demektir.

Gaud: Göl, tuzlu su kanalını ifade etmektedir.

Gurka: Nepal’de yaşayan yerel bir kavmin adıdır.

Hamun: Göl, bataklık, ova, tuz atığı demektir.

Hil: Afganların alt aşiretlerine ya da ilişiği aşiretlere verilen isimdir.

İl-çeri: Aşiret askeri, ülke milisleri demektir.

Jodeln: İsveç’e özgü bir tür şarkı söyleme çeşididir. (Afganistan’da buna benzer şarkı söylenmektedir.)

Katağan: XIX. yüzyılın ilk yarısında Kunduz hâkimi Mir Murad Bey’e bağlı bir Özbek aşiretiydi.

Kalat: Hisar, köy ve kasaba anlamlarına gelmektedir.

Khawa/Khawaja/ Khwoja: Hoca, Hâce demektir.

Kotal: Geçit demektir.

Kotval: Kale ya da şehir kumandanını ifade etmektedir.

³ Bu kavramlar kullanılan seyahatnamelerden derlenerek oluşturulmuştur.

Lir: (Bir tür arp) Mitolojik çağlardan beri bilinen ve kullanılan, kirişleri elle çekilerek çalınan bir çalgı.

Lungi: Genelde Hindistan ve Pakistan bölgesinde kullanılan bir tür kumaş/giysi.

Mohur: Afganistan, Babür İmparatorluğu ve Nepal krallığında kullanılan altın sikke.

Nawab: Prens demektir.

Pençtan (beş insan): Özellikle Şiilerde görülür. Beş insana bağlılığı ifade etmektedir. (Hz. Peygamber, Hz. Ali, Hz. Fatma, Hz. Hasan ve Hüseyin).

Pehlevi: Sasaniler zamanında konuşulan İran dili.

Pice: İngiliz Hindistan'ında eski bronz sikke.

Kala: Hisar, kale, köy kasaba.

Rud-Rod: Nehir demektir.

Sanskritçe: Hint-Avrupa dil ailesinin Hint-İran koluna bağlı en eski belge dilidir.

Saringi: Afganistan'da kullanılan bir tür saz.

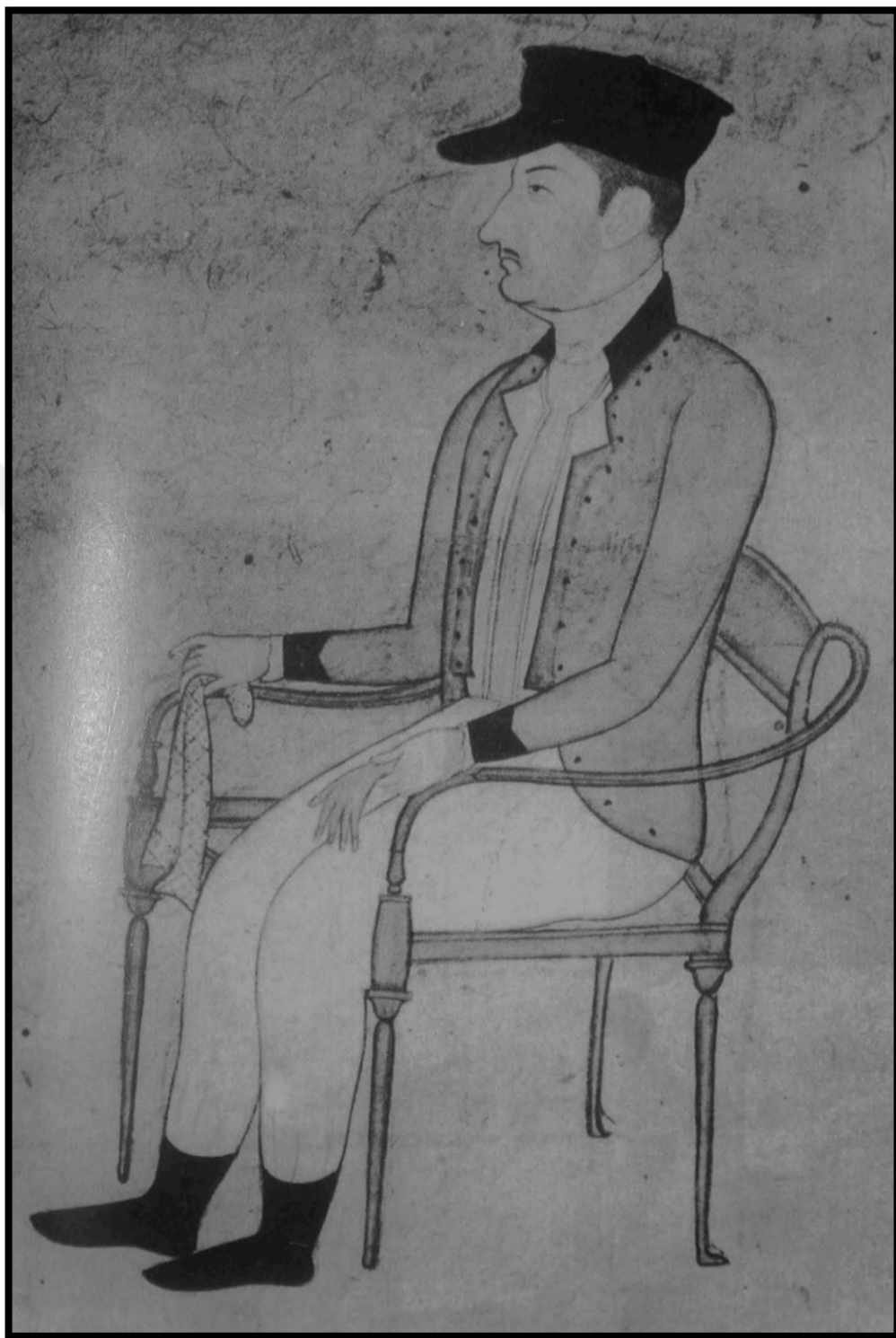
Siyahpuş: Kara elbiseliler, Kara Kâfirler.

Stupa (Tope): Kubbe şeklinde inşa edilmiş Budist tapınak mezarı.

Zay ya da Zai: Aile, aşiret ya da alt aşiret anlamlarına gelmektedir.

Zirreh: Deniz, nehir, göl demektir.

EK 3: Moorcroft'a ait olduğu iddia edilen portre¹.

¹ Garry Alder, *Beyond Bokhara*, Second Edition, Low Price Publications, Delhi 2012, s.243.

EK 4: Bölgeye özgü kıyafetleriyle Alexander Burnes².

² Alexander Burnes, *Travels Into Bokhara*, Vol. I, John Murray, London 1834, s. kapak sayfası.

EK 5: Mohan Lal'in portresi³.

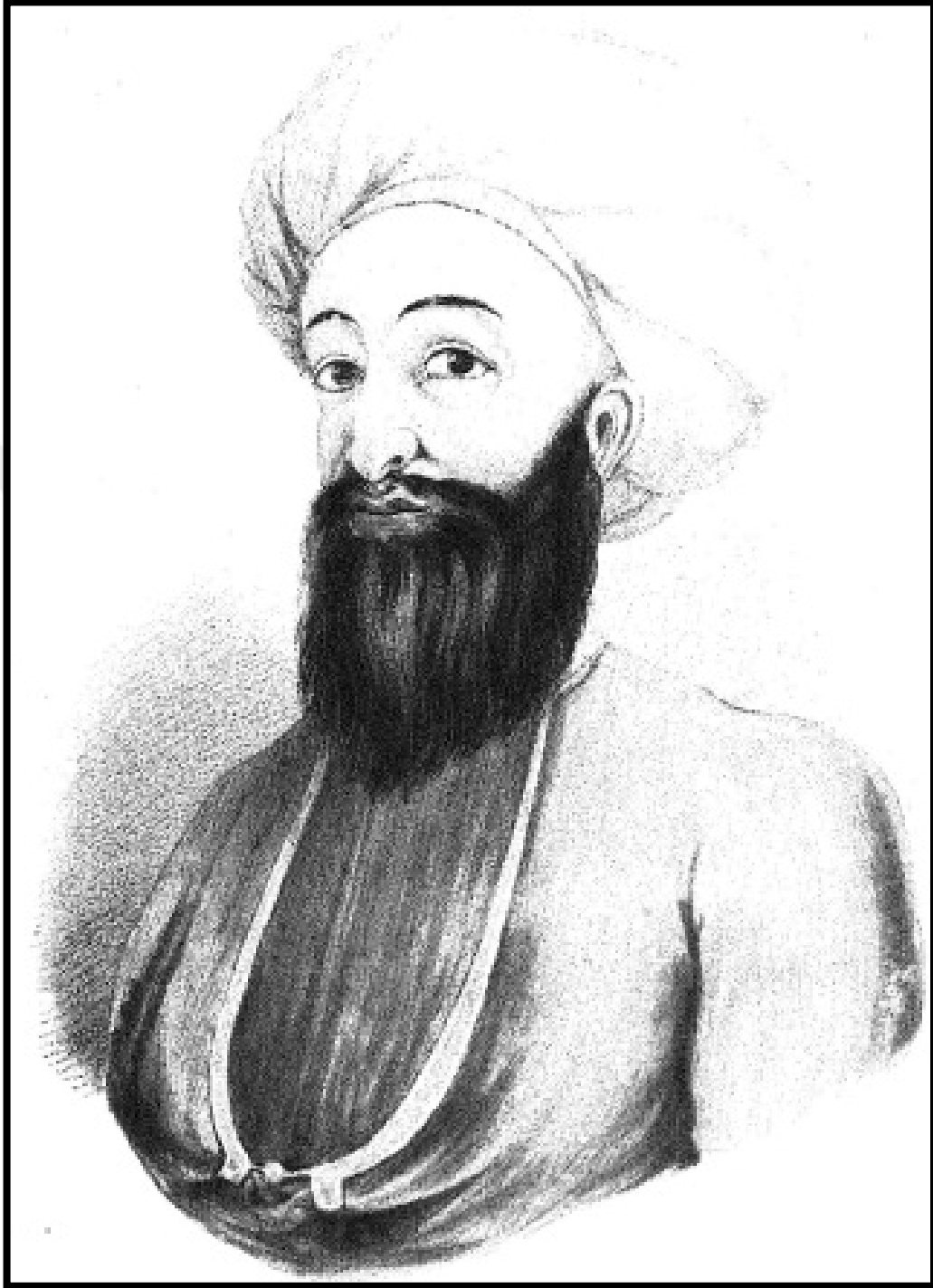
³ Hari Ram Gupta, *Life And Work of Mohan Lal Kashmiri 1812-1877*, Minerva Book Shop, Lahore 1943, s.xviii.

EK 6: Joseph Wolff'un portresi⁴.

⁴ Joseph Wolff, *Researches and Missionary Labours Among The Jews, Mohammedans, And Other Sects*, Orrin Rogers, Philadelphia 1837, s. kapak sayfası.

EK 7: Dost Muhammed Han'ın portresi⁵.

⁵ Godfrey Thomas Vigne, *A Personal Narrative of A Visit To Ghuzni, Kabul, And Afghanistan, And of A Residence At The Court of Dost Mohamed, With Notices of Runjit Sing, Khiva, And The Russiand Expedition*, Whittaker & Co. Ave Maria Lane, London 1840, s. kapak sayfası.

EK 8: Dost Muhammed Han'ın oğlu Muhammed Emin Han'ın at üstündeki portresi⁶.

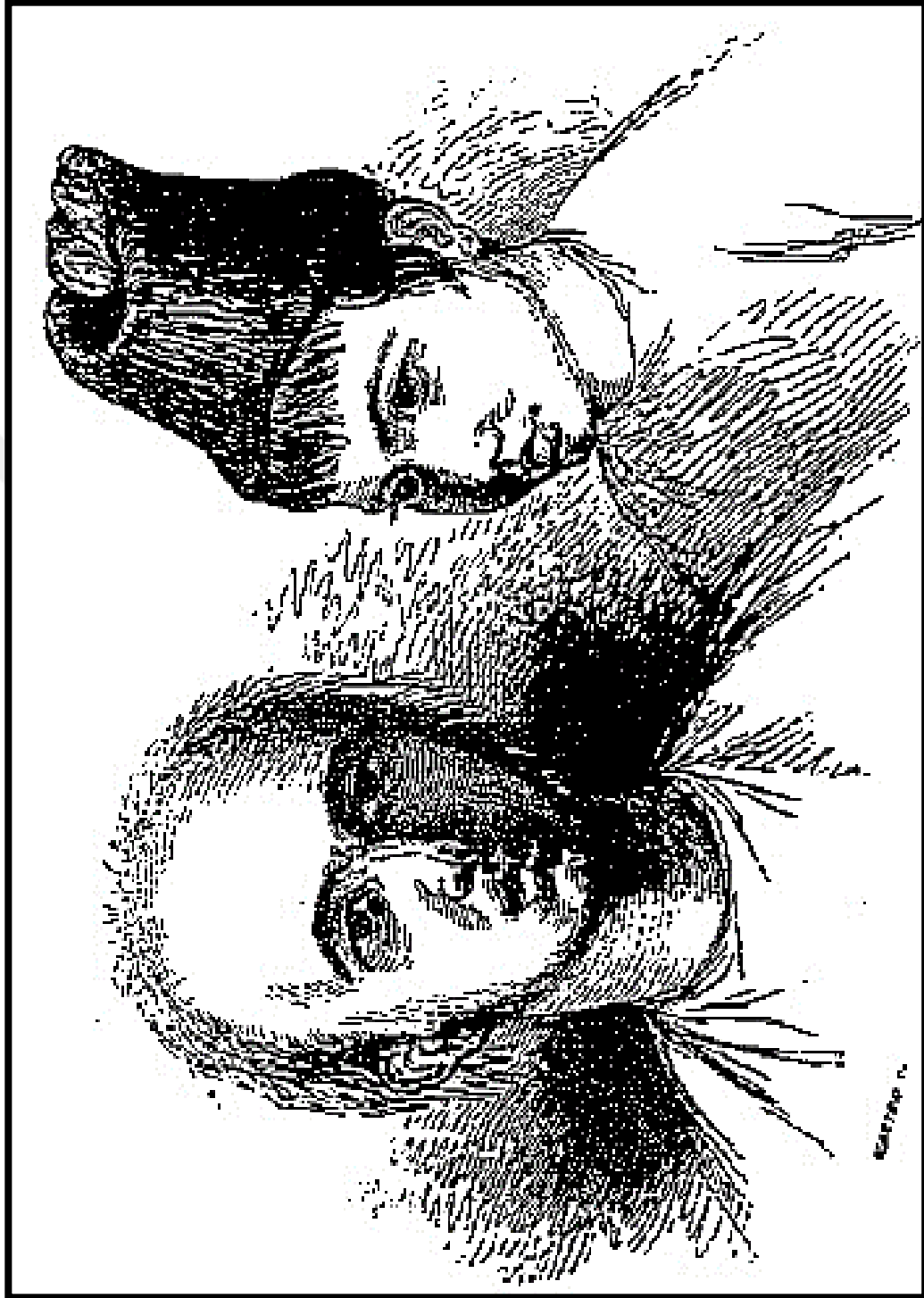
⁶ Vigne, *a.g.e.*, s.362.

EK 9: Dost Muhammed Han'ın kardeşi Nawab (Prens) Cabbar Han'ın portresi⁷.

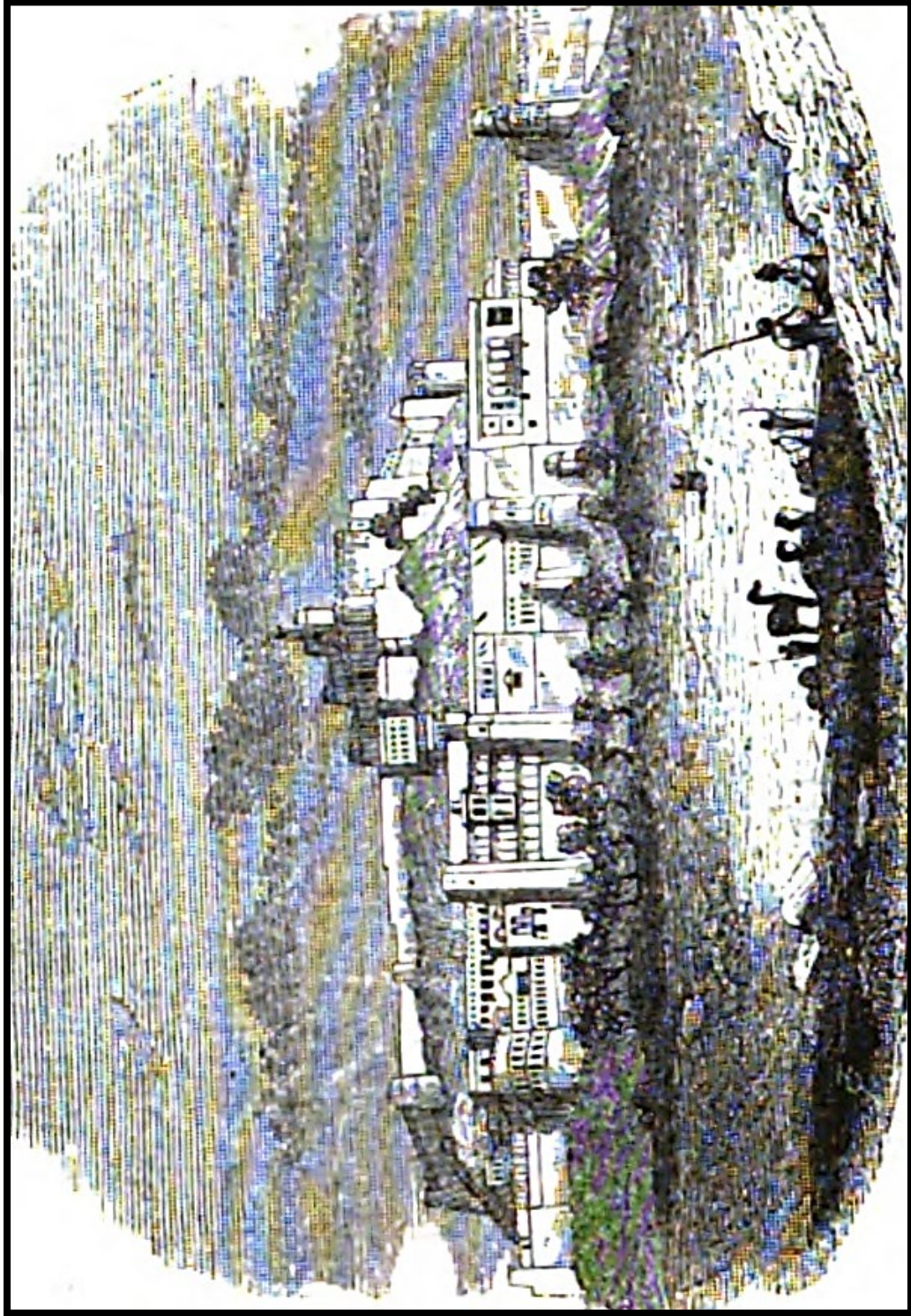
⁷ Vigne, *a.g.e.*, s.145.

EK 10: Kabil'deki Kâfir köleler⁸.

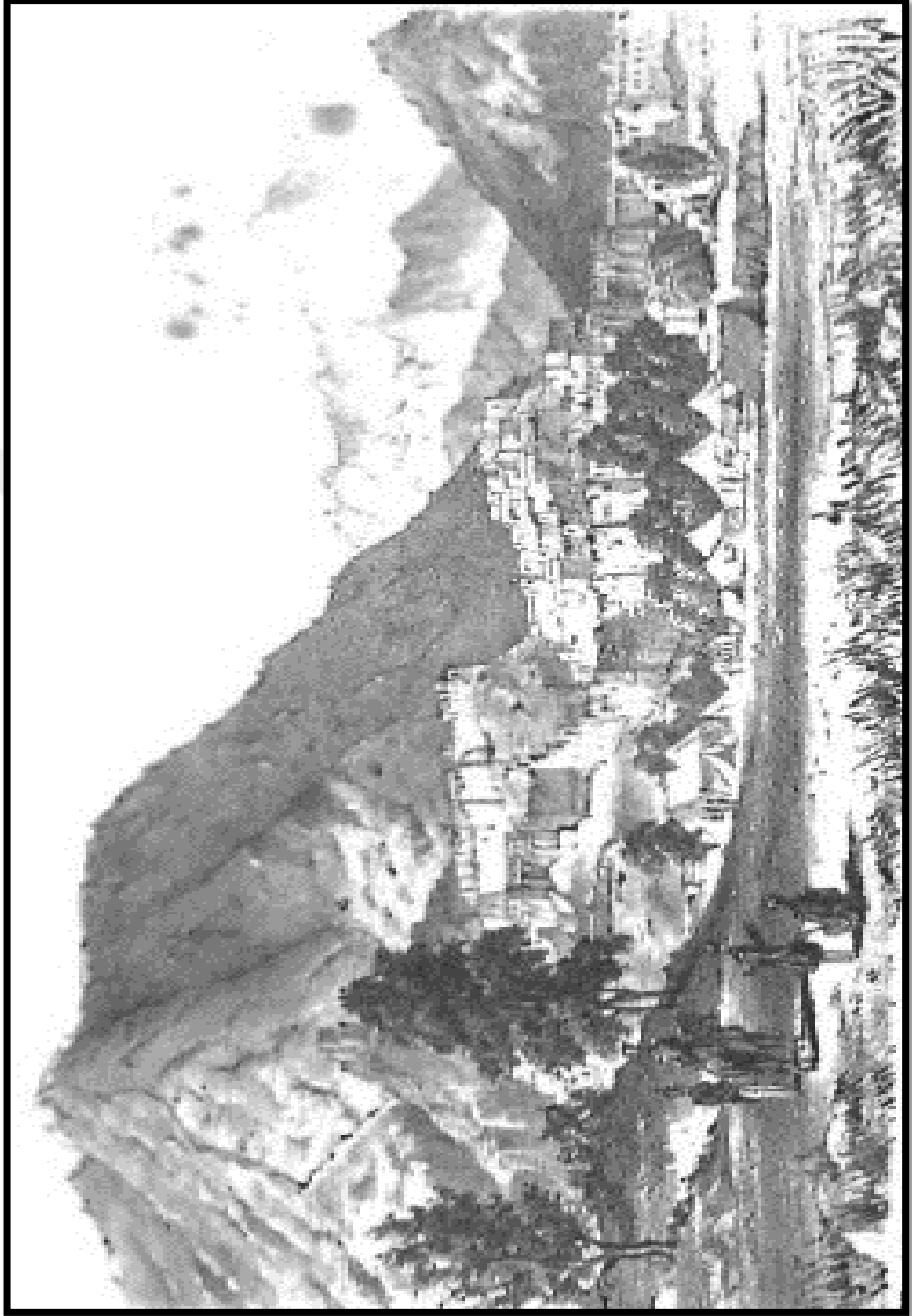
⁸ Vigne, *a.g.e.*, s.384.

EK 11: Bâlâ Hisar ve iç sarayının görünüşü⁹.

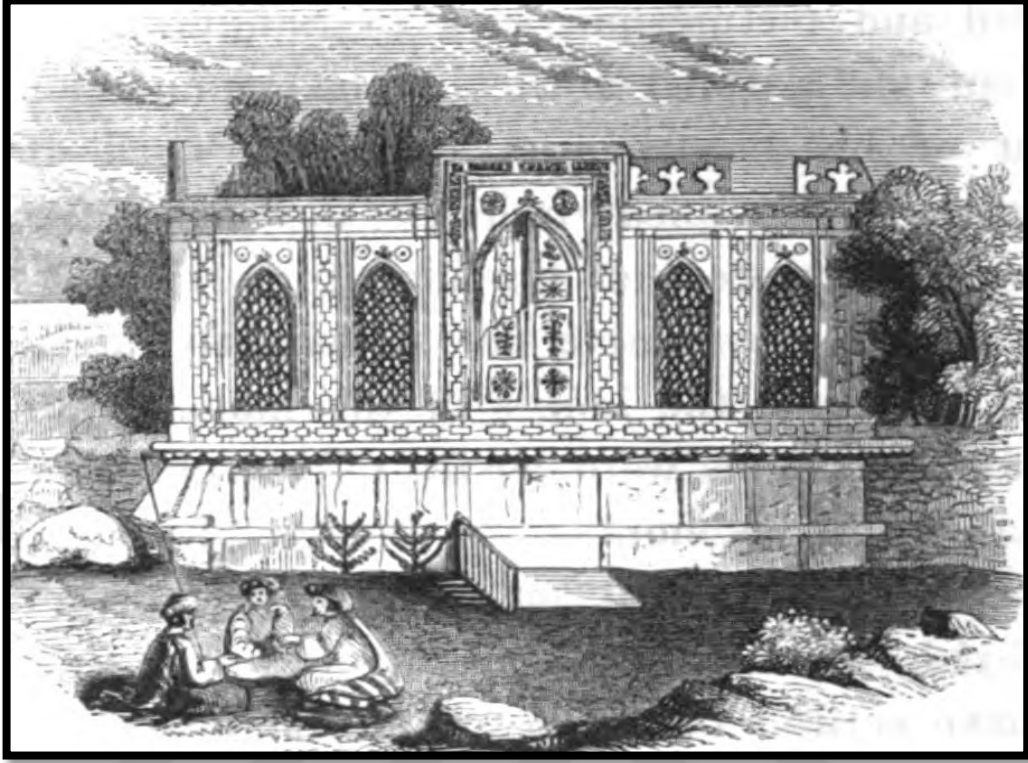
⁹ Charles Masson, *Narrative of Various Journeys In Balochistan, Afghanistan, And The Panjab*, Vol. II, Richart Bentley, London 1842, s.257.

EK 12: Bâlâ Hisar'ın farklı bir açıdan görünüşü¹⁰.

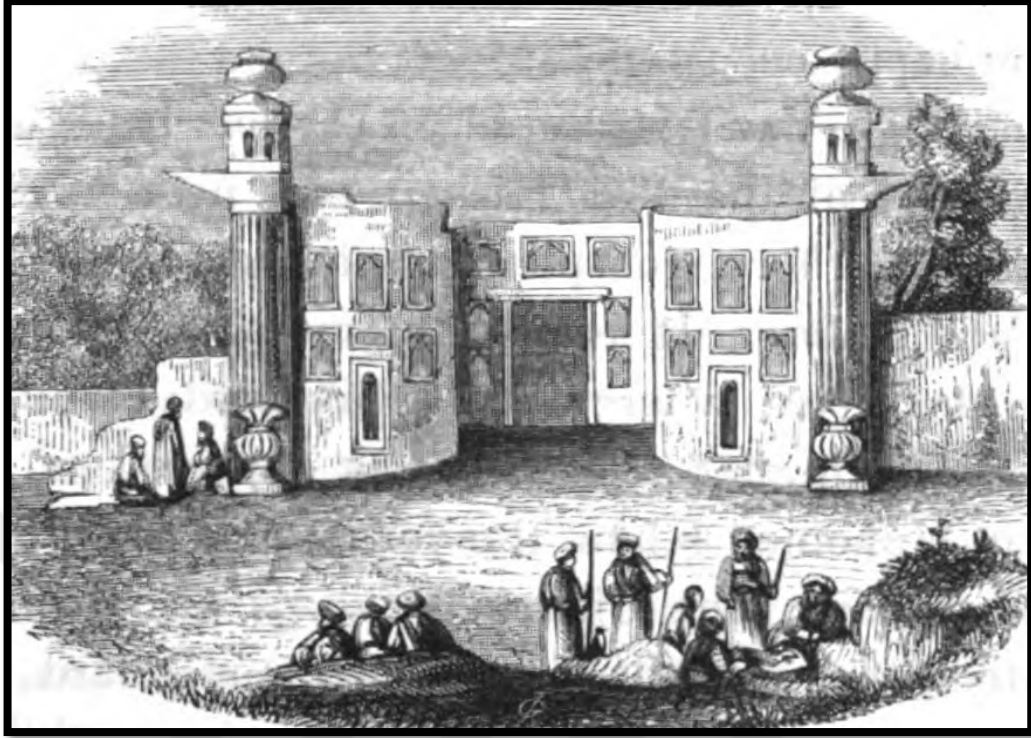
¹⁰ Richard Hartley Kennedy, *Narrative of The Campaign of In Indus, In Sind and Kaubool in 1838- 1839*, Vol. II, Richard Bentley, London 1840, s.96.

EK 13: Kabil'deki Sultan Zahîrüddîn Muhammed Babür'ün Türbesi ve Mezarı¹¹.

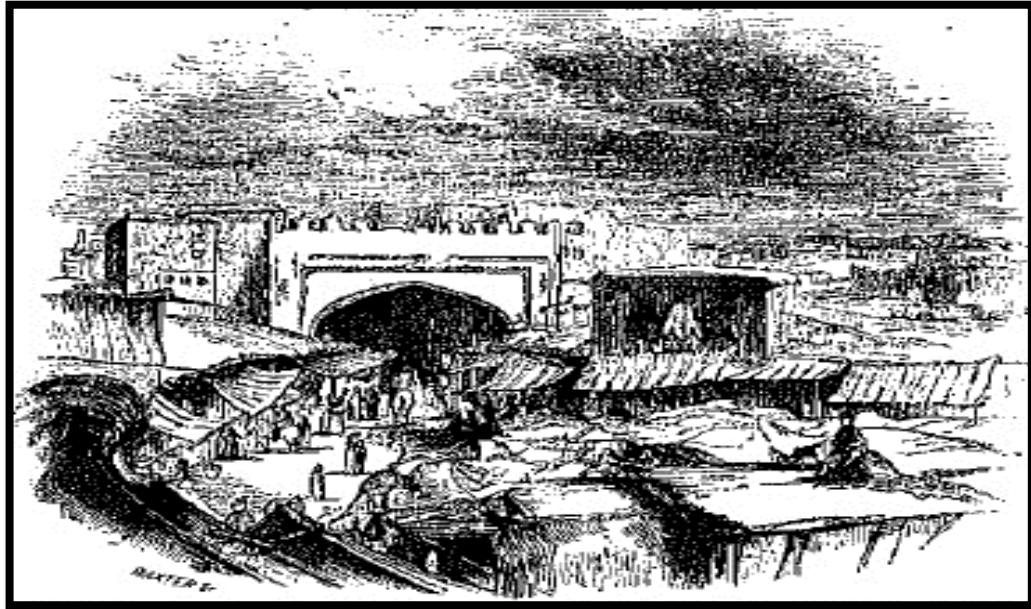

¹¹ Masson, *a.g.e.*, s.238; Vigne, *a.g.e.*, s.325.

EK 14: Kabil'deki Bağ Zaman Şah'ın Girişi¹².

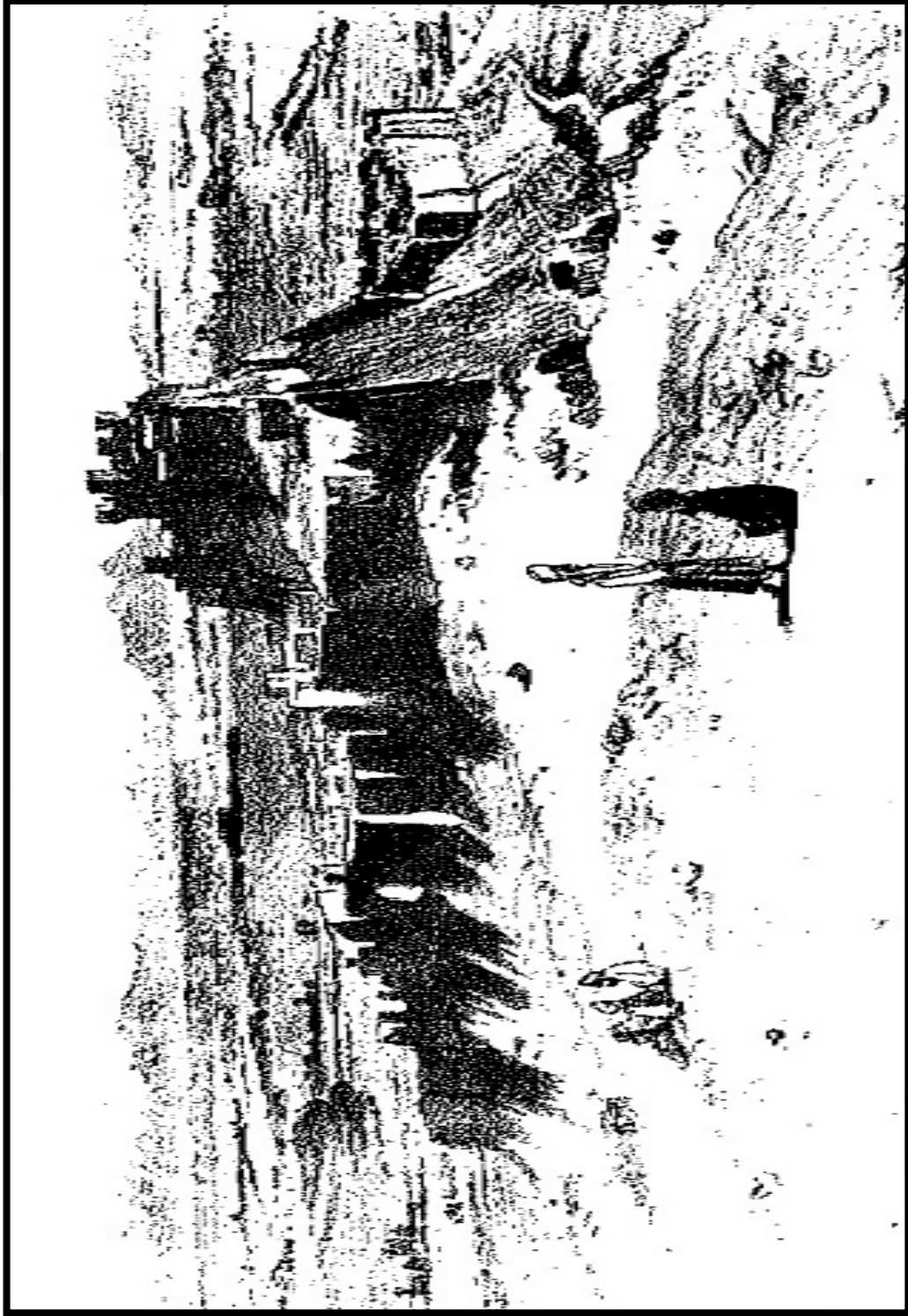
EK 15: Kabil'in en büyük çarşısının güney girişinin görünüşü¹³.

¹² Masson, *a.g.e.*, II, s.281.

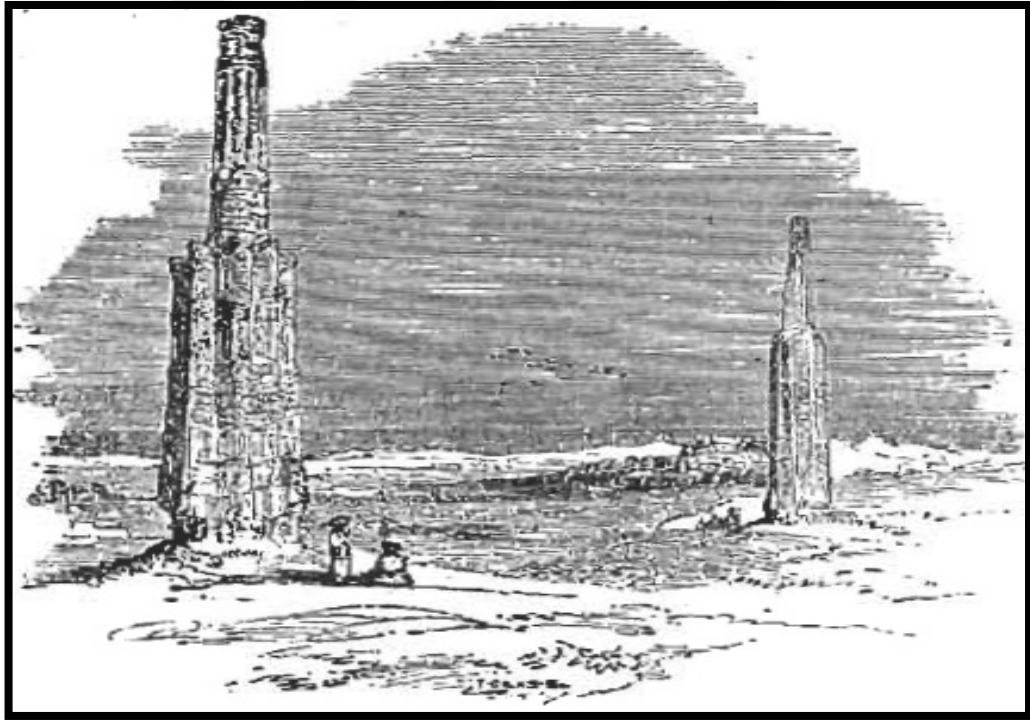
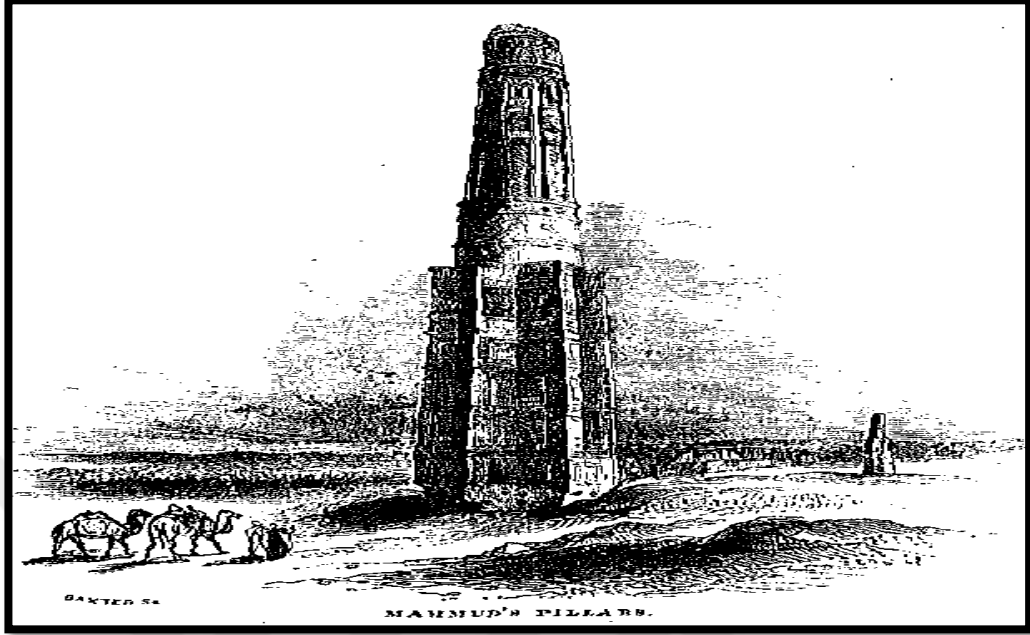
¹³ Vigne, *a.g.e.*, s.179.

EK 16: Gazne'nin GörünüŖü¹⁴.

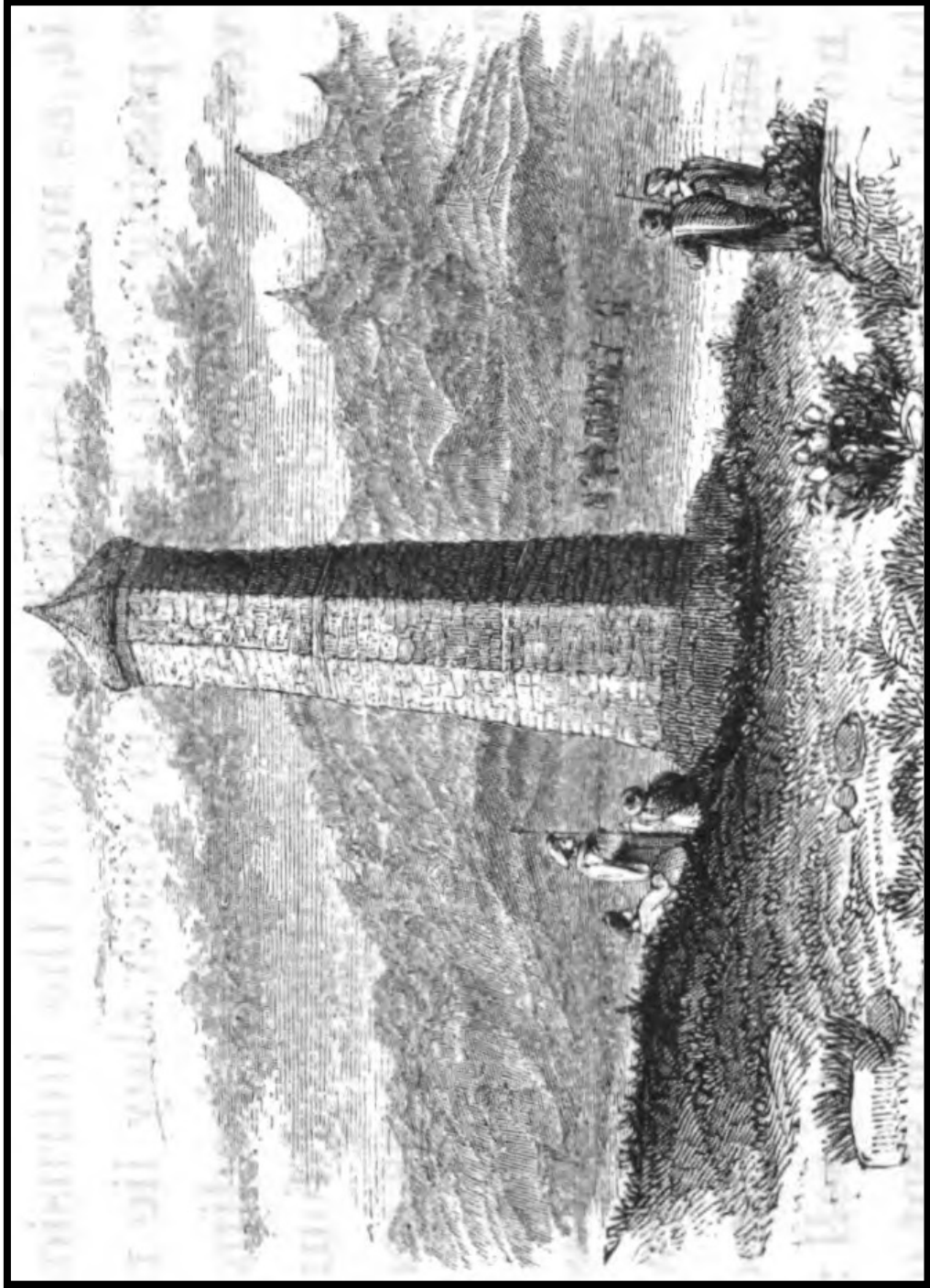
¹⁴ Vigne, *a.g.e.*, s.120.

EK 17: Gazne'deki Sultan Mahmud Kuleleri/Minarelerinin farklı seyyahlar tarafından resmedilişi ¹⁵.

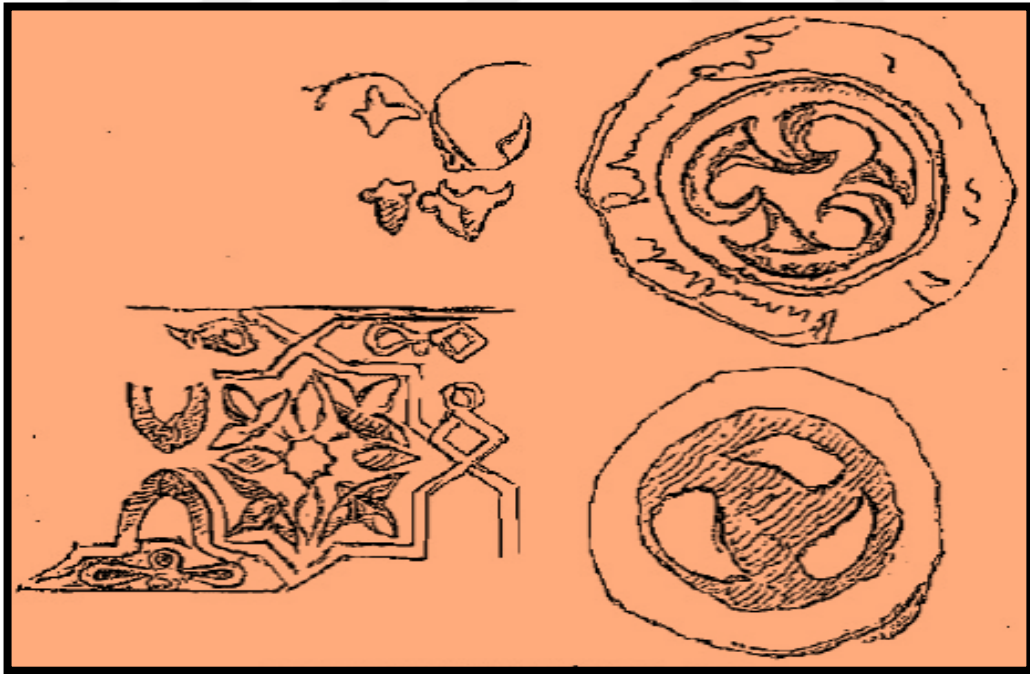
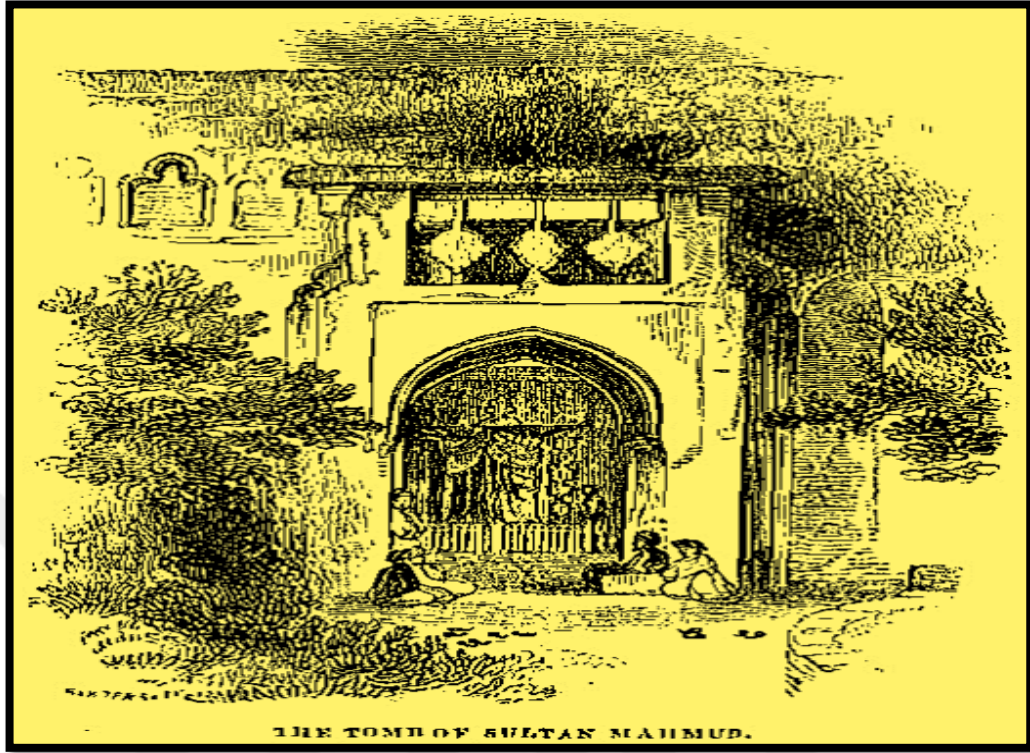
¹⁵ Vigne, *a.g.e.*, s.125; Kennedy, *a.g.e.*, s.31.

EK 18: Gazne yakınlarındaki Tirandaz Kulesi (Ahmed Şah Dürrani'nin okunun düştüğü yere dikildiği iddia edilmiştir)¹⁶.

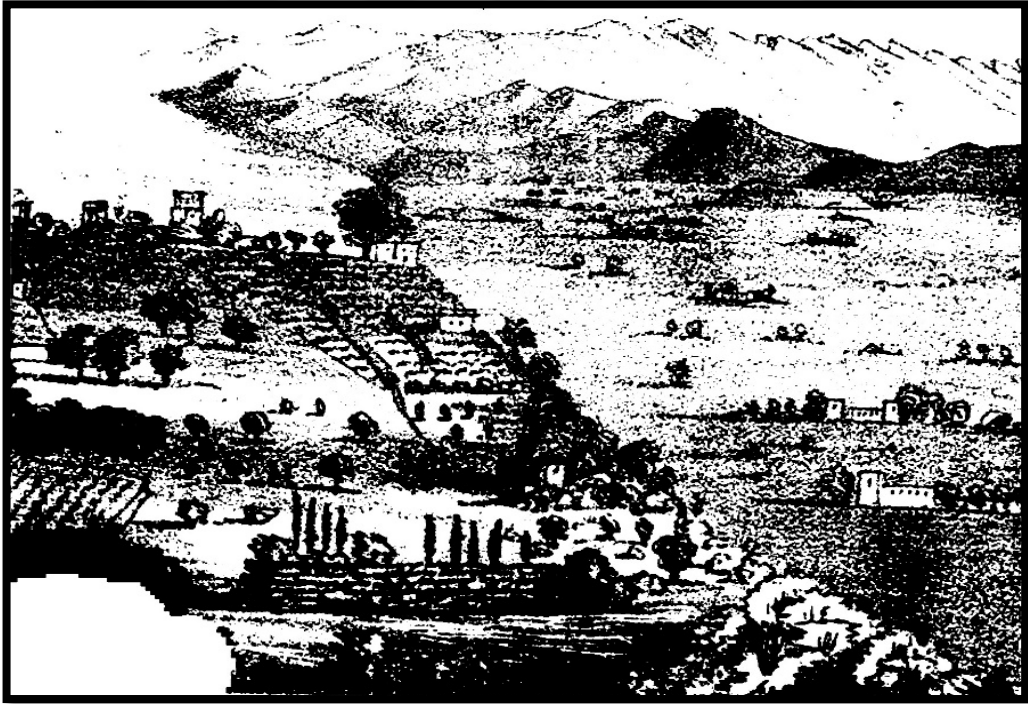
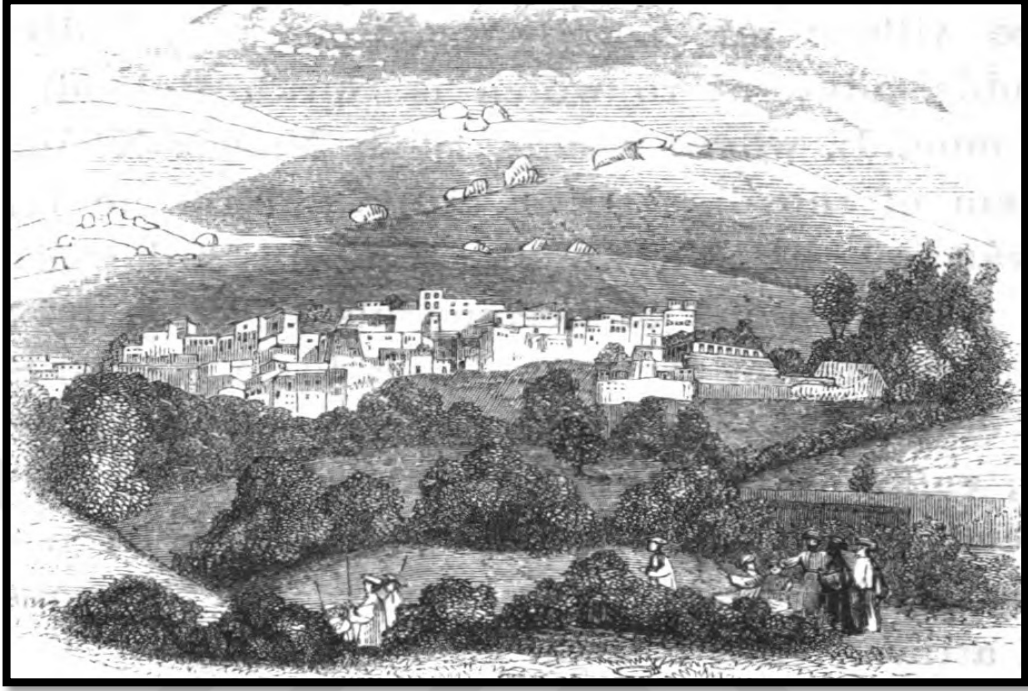
¹⁶ Charles Masson, *Narrative of Various Journeys In Balochistan, Afghanistan, And The Panjab*, Vol. I, Richart Bentley, London 1842, s.270.

EK 19: Sultan Mahmud'un Türbesi ve mezarındaki süslemeler¹⁷.

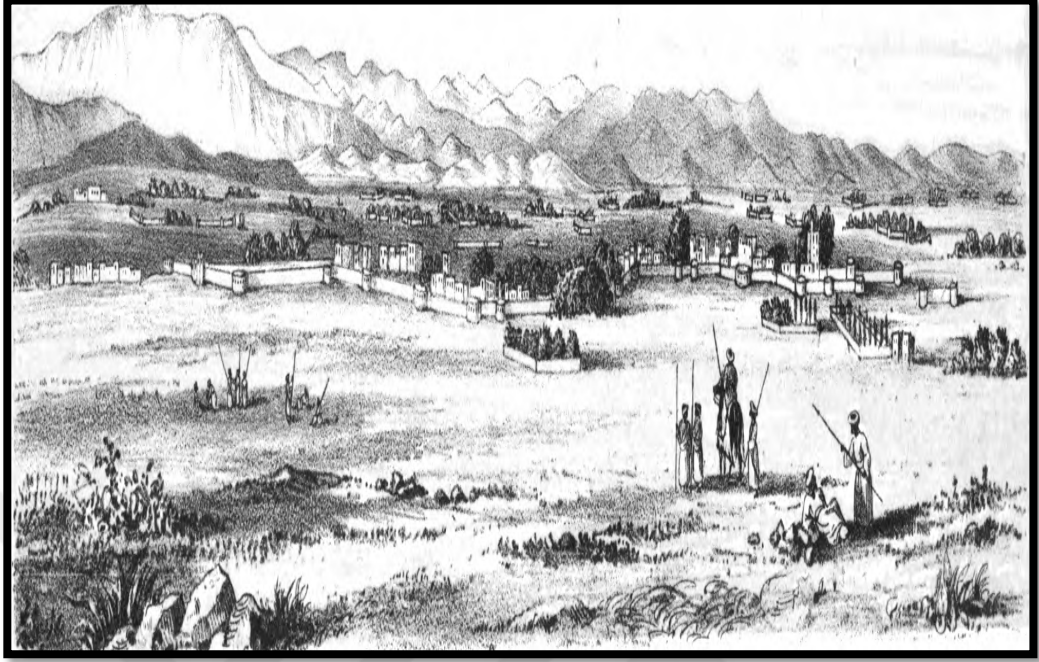
¹⁷ Vigne, *a.g.e.*, s.1, 207.

EK 20: Gazne-Kabil güzergâhında yer alan Bedak ve İstâlif kasabalarının görüşleri¹⁸.

¹⁸ Masson, *a.g.e.*, III, s.116, 121.

EK 21: Celâlâbâd'ın güney yönünden görünüşü¹⁹.

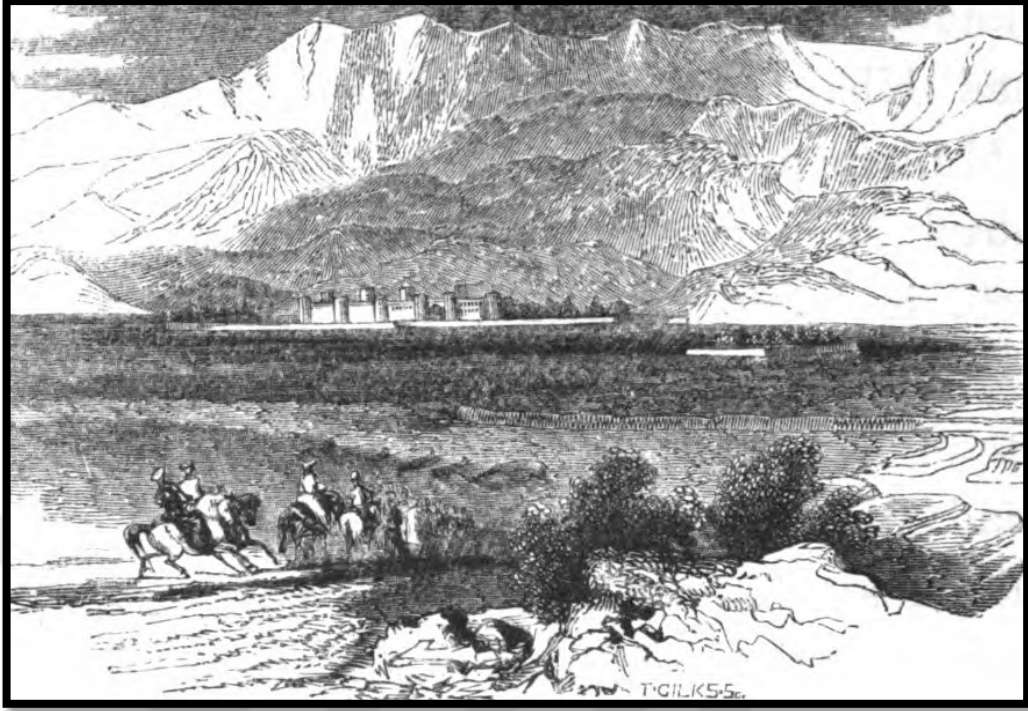

EK 22: Celâlâbâd'ın kuzeyindeki Bâlâbağ kasabasının görünüşü.

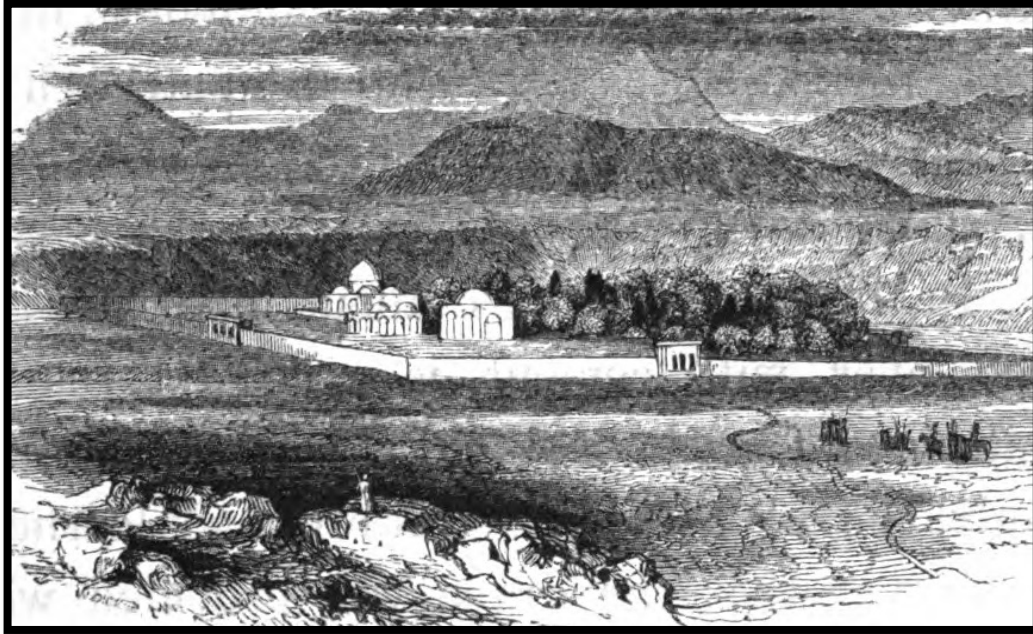

¹⁹ Masson, *a.g.e.*, I, s.kapak sayfası resmi, 183.

EK 23: Bâlâbağ'ın batısındaki Tatung kalesinin görünüşü²⁰.

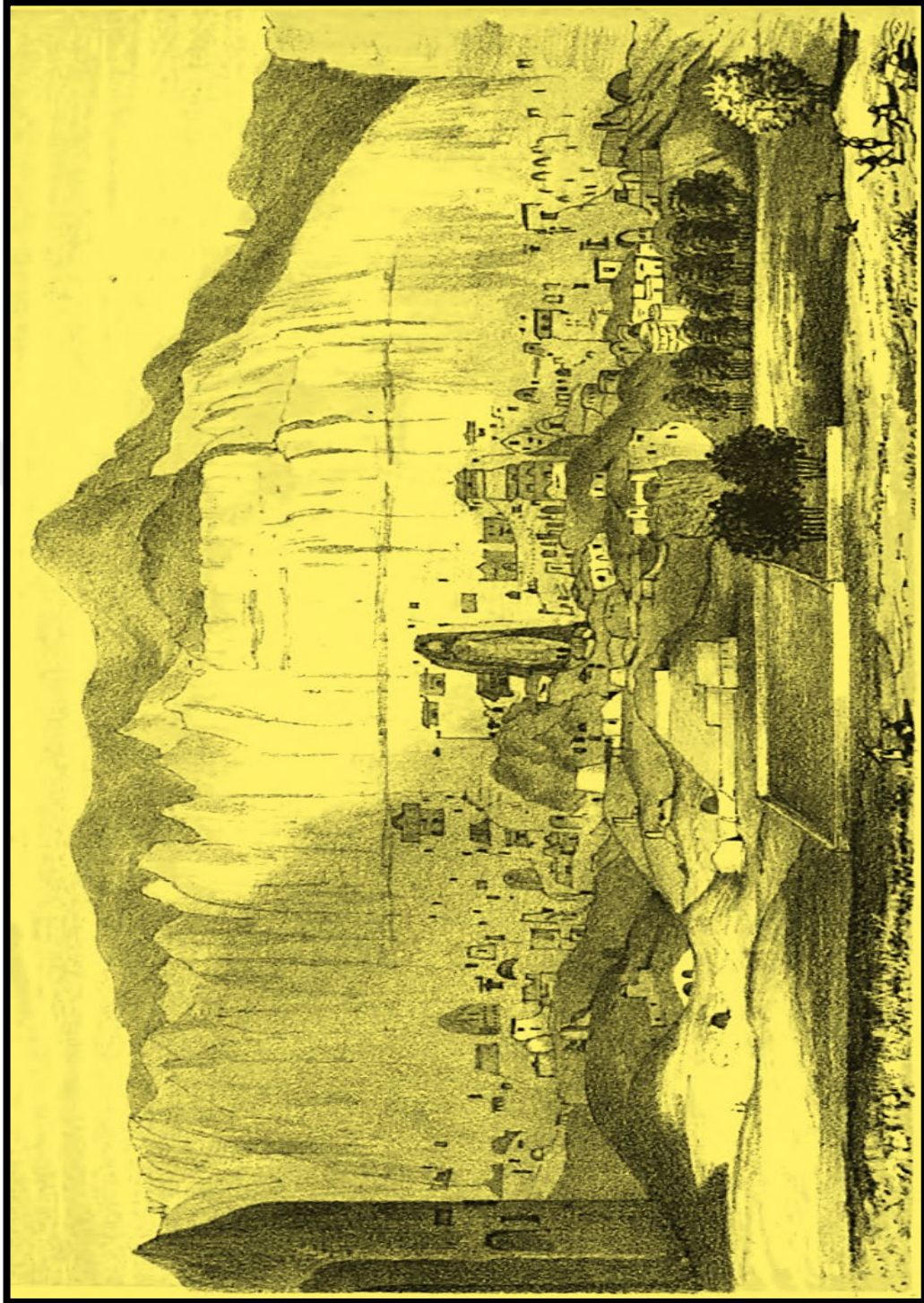
EK 24: Celâlâbâd'a bağlı Lahman (Miterlam)'daki Alisang Türbesi'nin görünüşü²¹.

²⁰ Masson, *a.g.e.*, III, s.188.

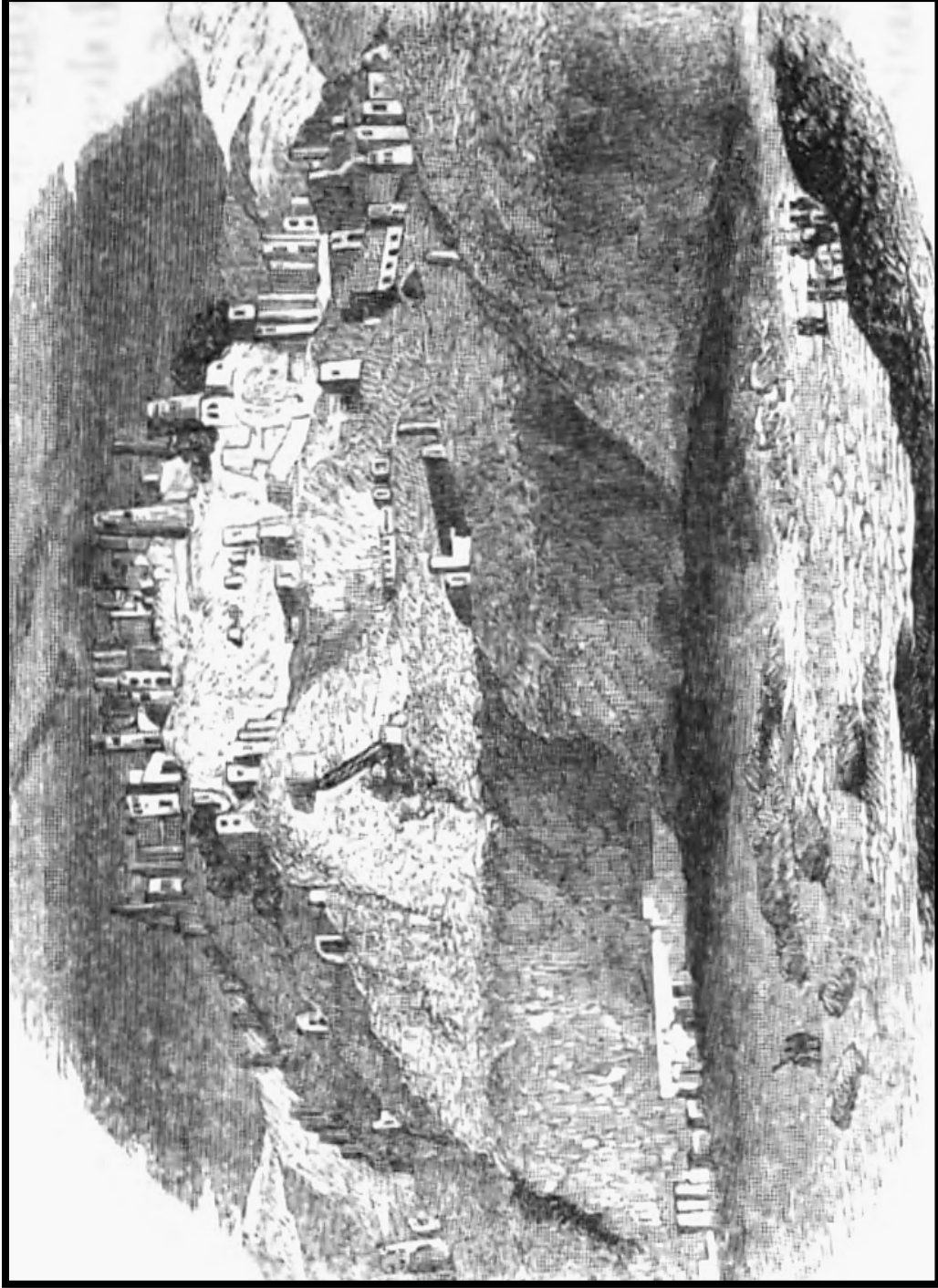
²¹ Masson, *a.g.e.*, III, s.289.

EK 25: Bamyân'daki maĝaralar ve heykelin genel g r n   ²².

²² Masson, *a.g.e.*, II, s.383.

EK 26: Cengiz Han tarafından 1221 yılında tahrip edilen Bamyân yakınlarındaki Gulguleh antik kentinin kalıntıları²³.

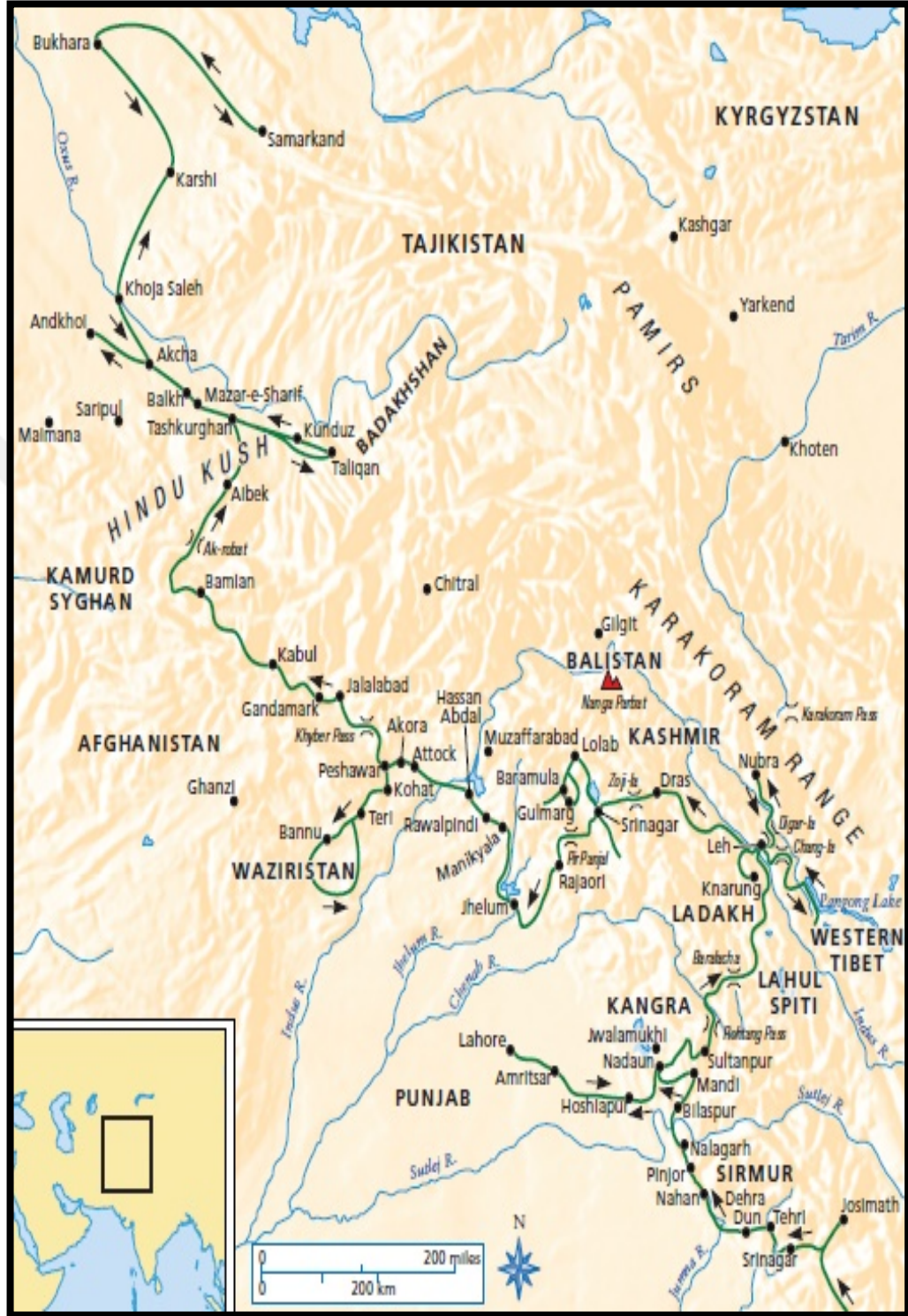
²³ Masson, *a.g.e.*, II, s.392.

EK 27: Hulm (Taş Kurgan)'ın Doğu yönünden görünümü²⁴.

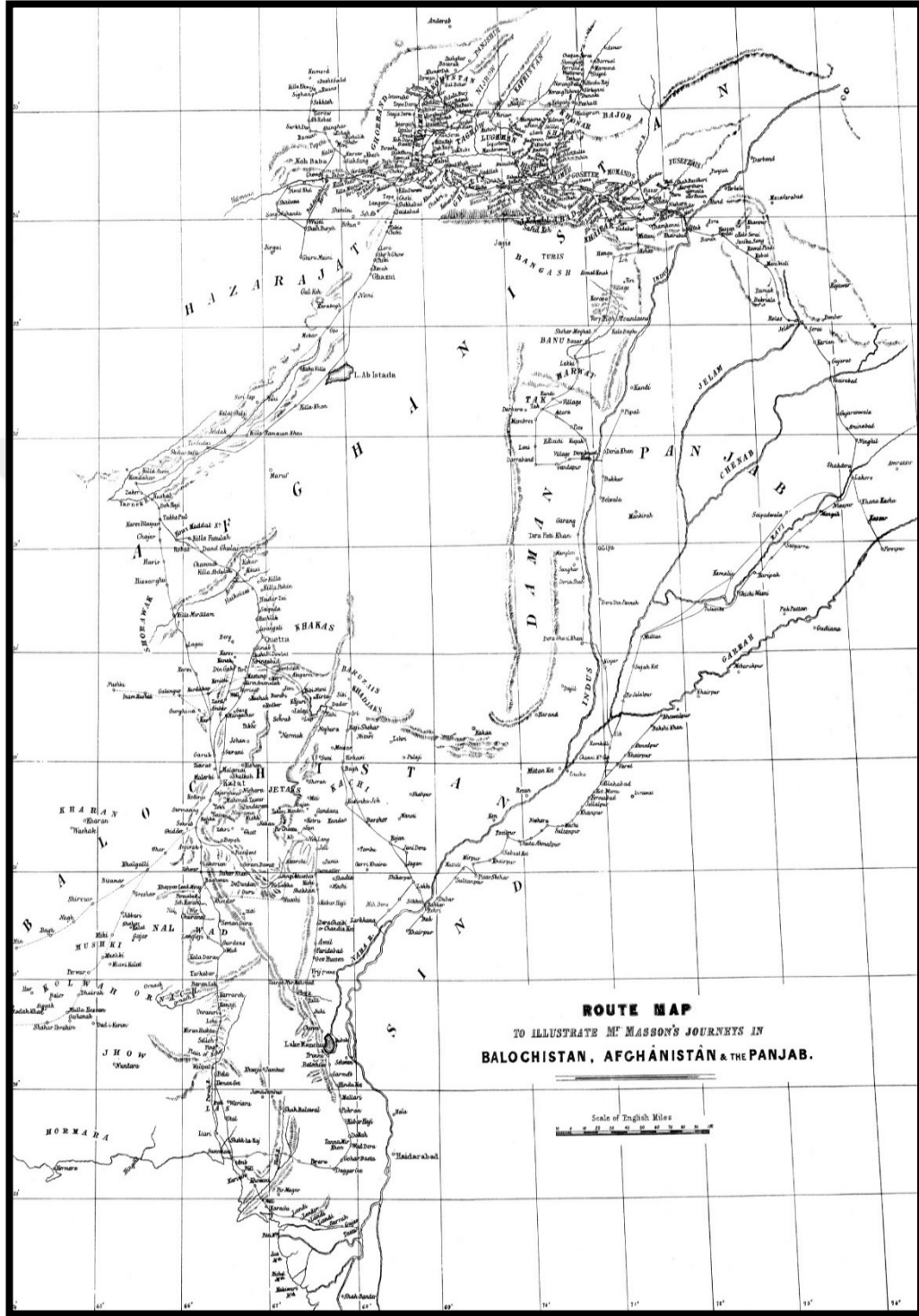
²⁴ Rollo Burslem, *A Peep Into Toorkisthan*, Pelham Richardson, 23, Cornhill, London 1846, s.136.

EK 28: Moorcroft'un 1819-1825 yıllarındaki seyahat güzergâhı²⁵.

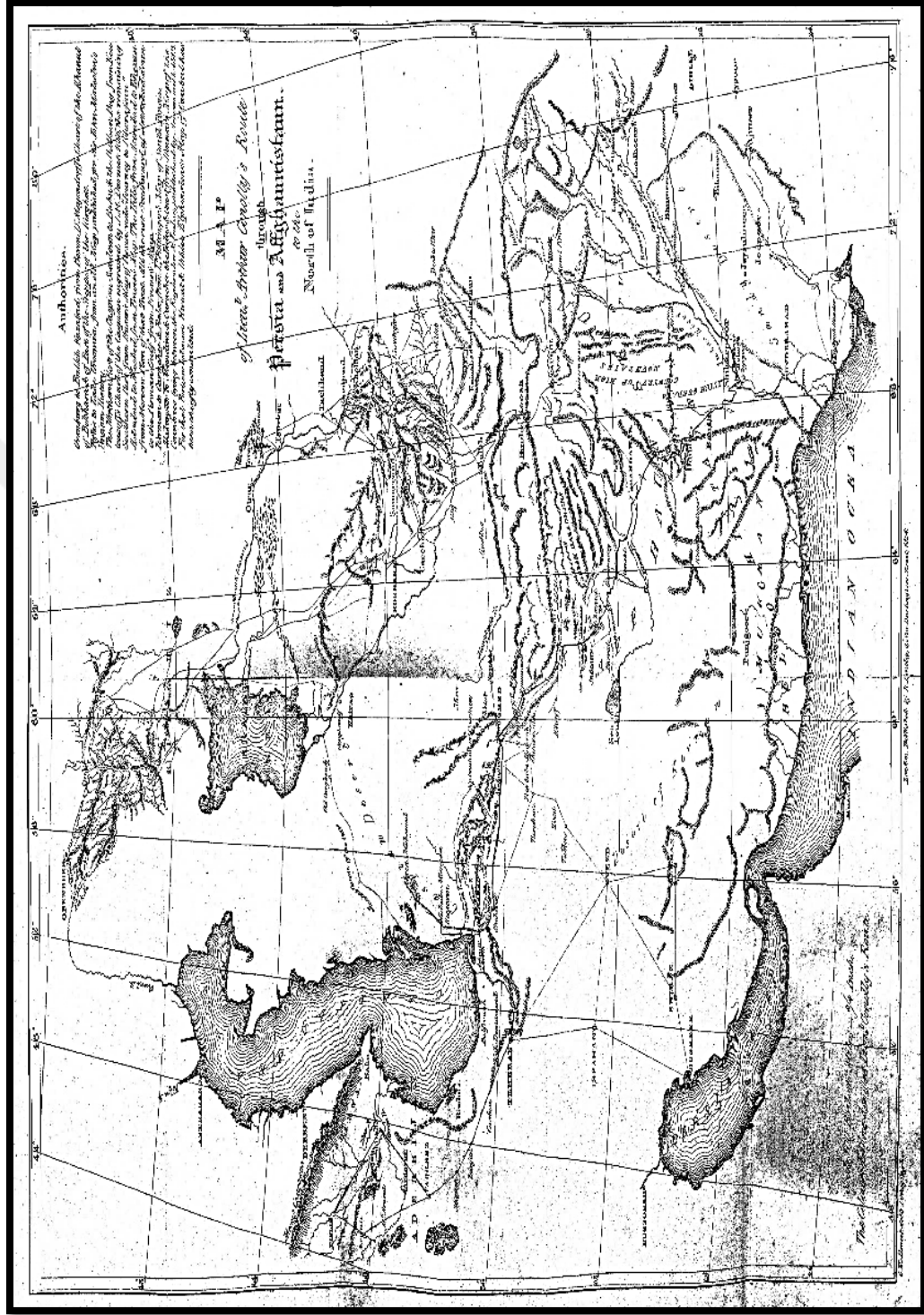
²⁵ http://www.fofweb.com/Electronic_Images/Maps/DEAEmp-7-Morcroft.pdf, (18.02.2018).

EK 29: Charles Masson'un 1828-1838 yılları arasındaki güzergâhları²⁶.

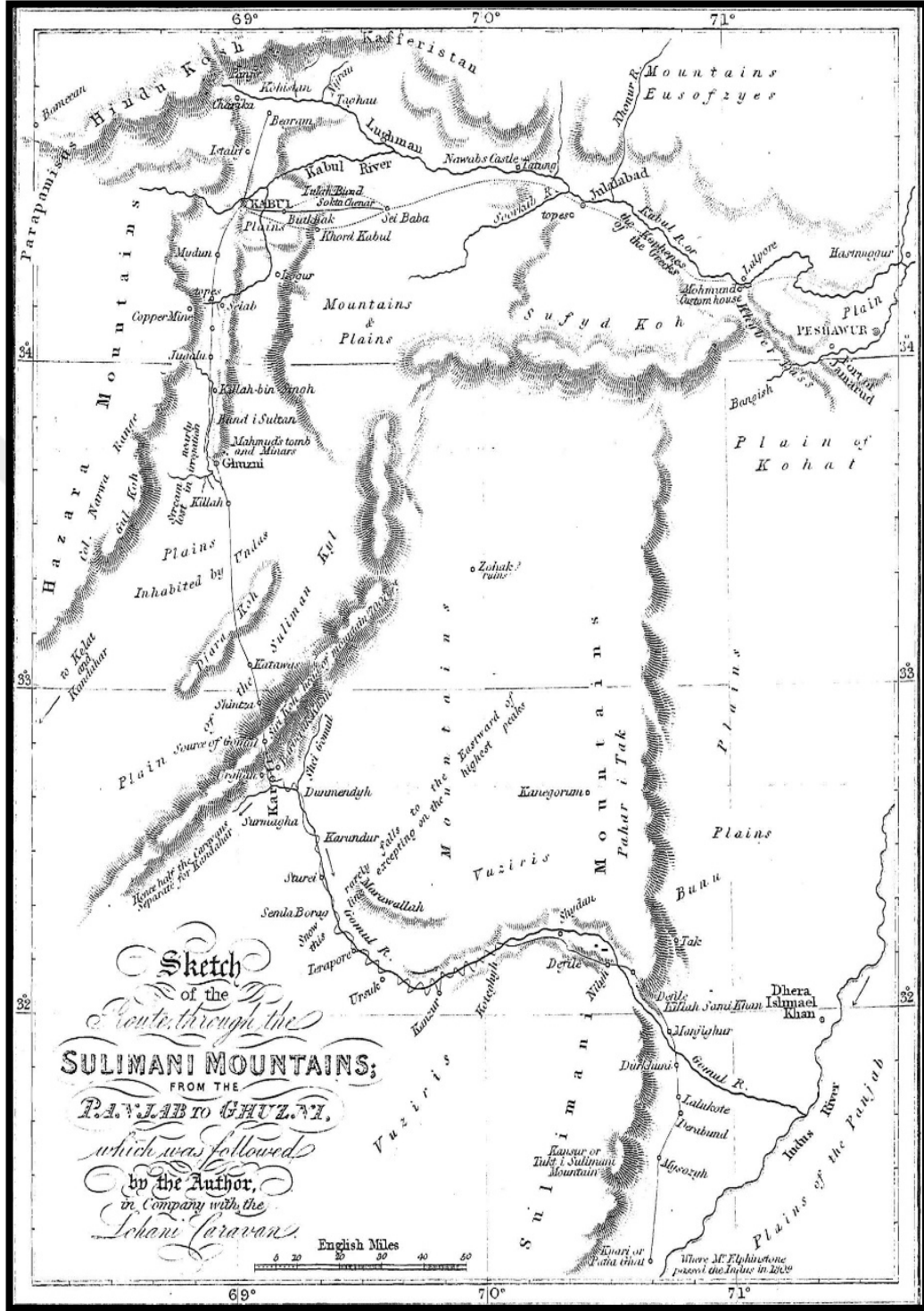
²⁶ Elizabeth Errington, "Ancient Afghanistan through the Eyes of Charles Masson (1800-1853): The Masson Project at The British Museum", *International Institute for Asian Studies Newsletter*, S. 27, March 2002, s.vi.

EK 30: Arthur Conolly'nin seyahat güzergâhı²⁷.

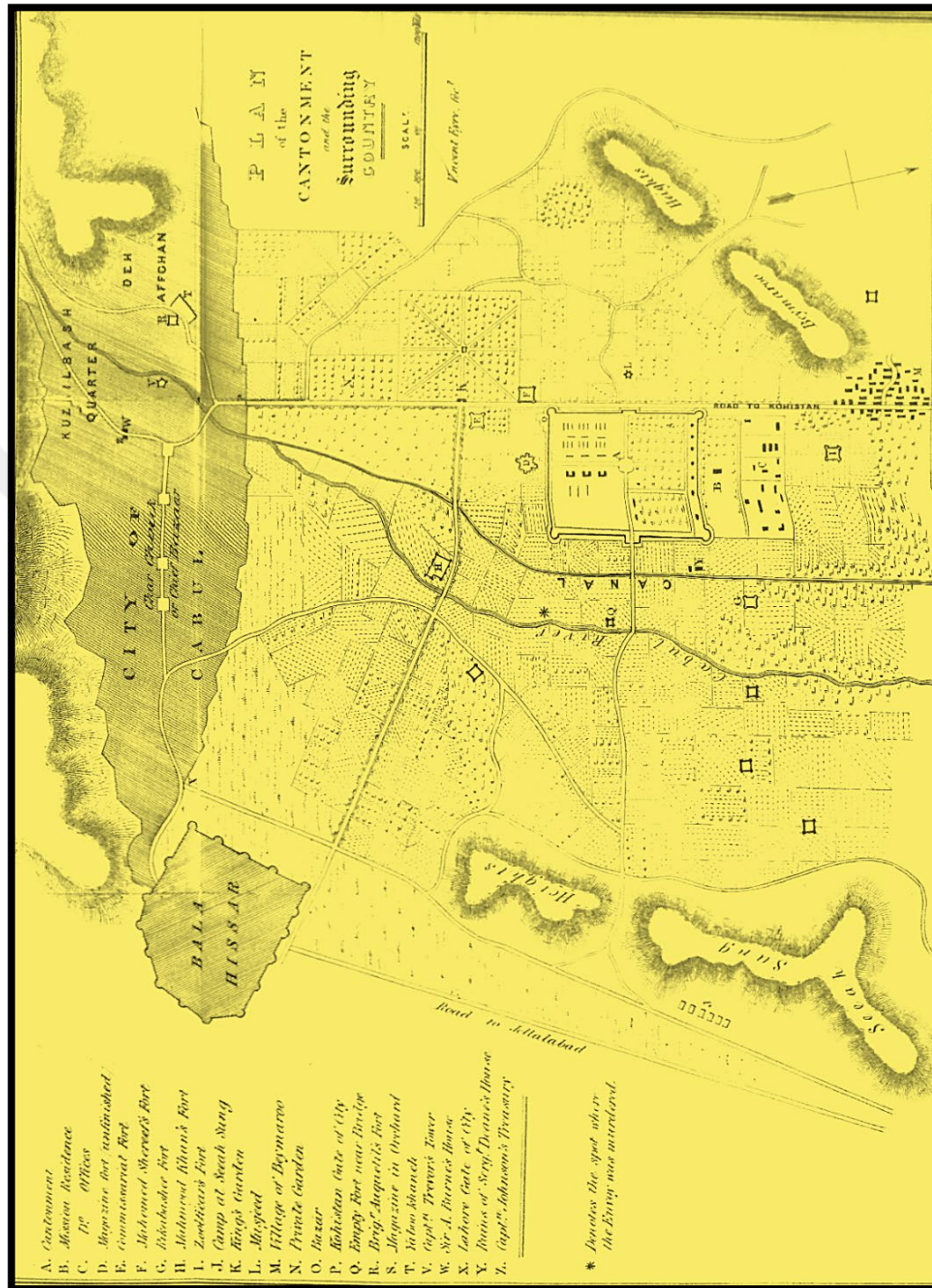
²⁷ Arthur Conolly, *A Journey to Northern India*, Vol. I, Richard Bentley, London 1834, s.kitabın giriş kısmı.

EK 31: Godfrey Thomas Vigne'nin seyahat güzergâhı²⁸.

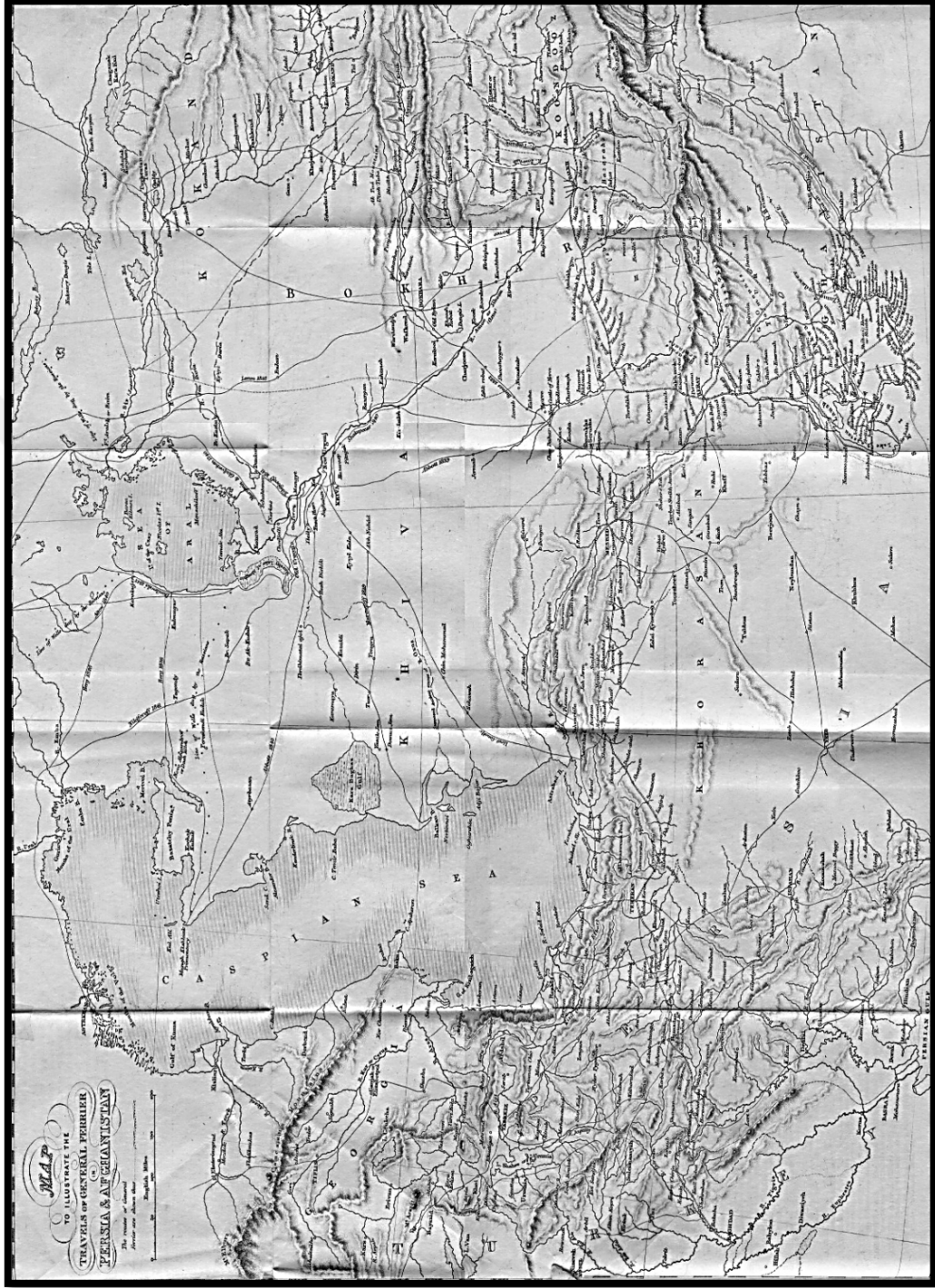
²⁸ Vigne, a.g.e., s.kitabın giriş kısmı.

EK 32: Vincent Eyre'nin Kabil krokisi²⁹.

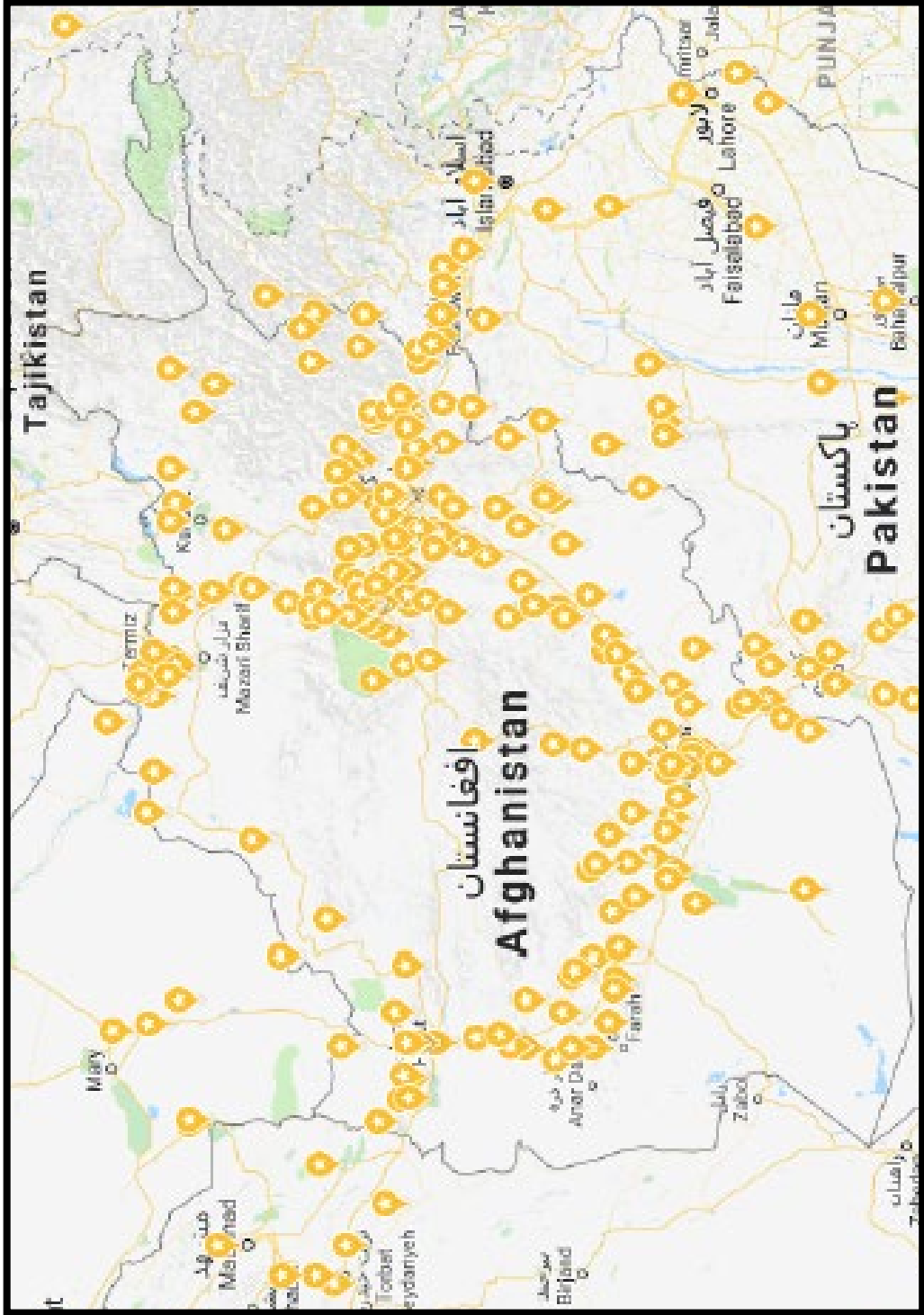
²⁹ Vincent Eyre, *The Military Operations At Cabul, Which Ended In The Retreat And Destruction of The British Army, January 1842: With A Journal of Imprisonment In Afghanistan*, John Murray, London 1843, s.kitabın giriş kısmı.

EK 33: Bengal ve Bombay orduları kumandanı Korgeneral John Keane'in 1838-39 yıllarındaki sefer güzergâhı³⁰.

³⁰ J. P. Ferrier, *Caravan Journeys and Wanderings in Persia, Afghanistan, Turkistan and Beloochistan*, John Murray, London 1856, s.535-536.

EK 34: XIX. yüzyılın ilk yarısında Afganistan’a gitmiş seyyahların katettiği güzergâhlar üzerindeki yerleşim yerlerinin Google Haritalar’daki genel görünüşü³¹.

³¹ <https://www.google.com.tr/maps>, (23/06/2018).